

БЕЛАРУСКАЕ ГІСТАРЫЧНАЕ ТАВАРЫСТВА

ГІСТАРЫЧНЫ АЛЬМАНАХ Том 11. 2005

Навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс

У ТОМЕ

Матэрыялы Міжнароднага навуковага семінара “Другая сусветная война ў калектывай памяці беларусаў, літоўцаў, палякаў”

Прадмова аргкамітэту і рэдакцыі	3
<i>Смалянчук Алеся (Гародня),</i> Вобраз партызана ў памяці жыхароў Слонімшчыны	4
<i>Бубныс Арунас (Вільня),</i> Баланс удзелу літоўцаў у Другой сусветнай вайне	21
<i>Мілеўскі Ян Ежы (Беласток),</i> Памяць польскага грамадства пра Другую сусветную вайну	34
<i>Пылесэўска Ганна (Беласток),</i> Памяць палякаў пра Галакаўст	44
Заключная дыскусія	52

АРГЫКУЛЫ

<i>Гімжаўская Эдмундас (Вільня),</i> Беларускі фактар утварэння сучаснай літоўскай дзяржавы. 1915 – 1917 гг.	57
<i>Раманава Ірына (Менск),</i> “Рабочы ўжо ўсімі фібрамі свайго існавання зразумеў [...]] што ўсялякая ўлада вораг рабочага класа”	71
<i>Сліж Наталля (Гародня),</i> Сямейныя адносіны і шлюбныя стратэгіі Саламярэцкіх у 16 – першай палове 17 ст.	86
<i>Зялецка Віялета (Торунь),</i> Адносіны вернікаў усходніх абрадаў у Рэчы Паспалітай да смерці, пахавання і „вечнага” жыцця ў свяtle тэстаментаў 16 – 18 ст.	122
<i>Крывашэй Зміцер (Менск),</i> Архіўныя крыніцы па гісторыі нацыянальных супольнасцяў Беларусі ў 1941 – 1944 гг.	146
<i>Грыбоўскі Юры (Менск-Варшава),</i> Беларусы ў цывільных лагерах для польскіх грамадзянаў	

на тэрыторыі Сярэдняга Усходу і Паўднёва-ўсходняй Афрыкі (1942 – 1948)	
154	
<i>Гарбачова Вольга (Менск),</i>	
Дзейнасць Таварыства літоўскага і рускіх земляў у межах	
Вялікай эміграцыі ў Францыі	172
<i>Крых Ганна (Омск),</i>	
Дынаміка самаідэнтыфікацыі групы беларускіх перасяленцаў у	
Сібіры: панцырныя баяры – літва – сібіракі	189
<i>Несцяровіч Юрый (Менск),</i>	
Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі	
беларусаў	195
ДАКУМЕНТ	
<i>Скрыпскі Пётр Іванавіч (в. Велямічы Столінскага раёну</i>	
<i>Берасцейскай вобл.),</i>	
З успамінаў партызана	202
<i>Кніжны анонс</i>	227

Прадмова рэдакцыі

Міжнародны навуковы семінар “Другая сусветная вайна ў калектыўнай памяці беларусаў, літоўцаў, палякаў” арганізавалі: Беларуское гістарычнае таварыства сумесна з Беластоцкім аддзяленнем Польскага гістарычнага таварыства пры падтрымцы Польска-амерыканскага фонду свабоды. Нагодай для размовы пра памяць трох суседніх народаў стала 60-я гадавіна заканчэння Другой сусветнай вайны.

Удзелу семінары прынялі выкладчыкі школаў і ВНУ Гародні (усяго больш 20 чалавек). З дакладамі, якія сталі падставай для агульнай дыскусіі, выступілі гісторыкі з Беларусі, Літвы і Польшчы.

Удзельнікі звярнулі ўвагу, што вобраз вайны, прадстаўлены навукоўцамі адрозніваецца, і часам вельмі моцна, ад стэрэатыпных уяўленняў, замацаваных у масавай свядомасці ў часы панавання камуністычнай сістэмы. Гэтыя стэрэатыпы не да канца зліквідаваныя і пасля распаду Савецкага Саюза, нягледзячы на намаганні прафесійных гісторыкаў. Больш таго, у Рэспубліцы Беларусь сёння палітычная ўлада зноў спрабуе навязаць грамадству савецкія ацэнкі вайны. Ізноў назіраецца празмерная ідэалагізацыя вайны, якая выяўляеца ў імкненні прадстаўвіць яе як вялікую вызвольную (айчынную) вайну беларускага народу. На самой справе, паводле навейшай беларускай гісторыяграфіі, Беларусь у Другой сусветнай вайне была полем бітвы паміж двумя таталітарызмамі, сама ж вайна аказалася жахлівай трагедыйяй беларускага народу. Менавіта беларусы панеслі найвялікшыя ахвяры сярод іншых народаў Еўропы.

У адпаведнасці з традыцыяй нашага часопісу публікуюцца не толькі тэксты рэфератаў, але і матэрыялы дыскусій. Спадзяємся на працяг гэтай дыскусіі не толькі на старонках нашага часопісу. Адкрытае навуковае абмеркаванне гістарычнага лёсу Беларусі і яе ўдзелу ў Другой сусветнай вайне можа быць надзеяй перашкодай новым спробам палітызацыі гісторыі.

*Алесь Смалянчук (Гародня),
доктар гісторычных навук,
прафесар кафедры тэорыі і гісторыі права
Беларускага інстытута правазнаўства*

Вобраз партызана ў памяці жыхароў Слонімшчыны¹

Тэма партызанскага змагання супраць нямецкіх акупантаў была адной з прыярытэтных ваенай гісторыографіі часоў БССР. Яна ж дала сотні сюжэтаў для твораў мастацкай літаратуры, кінапад'ёмів і фільмаў і г.д. Тагачасныя гісторыкі і літаратары стварылі і распаўсюдзілі міф “партызанскай рэспублікі”, які стаўся адным з найбольш моцных гісторычных міфаў свядомасці пасляваенных пакаленняў беларусаў. Ягонымі неад'емнымі атрыбутамі была юная партыйнага кіравання партызанскім рухам, ягонай масавасці (агульная колькасць партызанаў вызначалася ў 374 тыс., а падпольшчыкаў – у 70 тыс.²), а таксама ўсеагульнай народнай падтрымкі партызанаў і падпольшчыкаў. Тоэ, што не адпавядала канцепцыі, распрацаванай у партыйных кабінетах, проста ігнаравалася. Быў абмежаваны доступ даследчыкам да “партызанскіх фондаў” у архівах. Па-за ўвагай гісторыкаў партызанскага руху заставаліся вусны ўспаміны людзей, каштоўнасць якіх недаацэньвалася. Зрэшты, савецкая рэчаіснасць (асабліва сталінскіх часоў) прывучыла людзей “трымаць язык за зубамі”, і наўрад пі вусная гісторыя ва ўмовах БССР магла быць каштоўнай гісторычнай крыніцай.

Толькі напачатку 90-х гг. 20 ст. пасля распаду СССР і абвяшчэння незалежнай Рэспублікі Беларусь з’явілася магчымасць навуковых даследаванняў перыяду нямецкай акупацыі. Гэтая магчымасць датычыла таксама партызанскага руху. Адным з першых паспрабаваў пераасэнсаваць гэтую старонку айчыннай ваенай гісторыі беларускі гісторык з Варшавы Юры Туронак у кнізе *Беларусь пад нямецкай акупацыяй*

¹ Рэферат падрыхтаваны пераважна на матэрыялах экспедыцыі ў вёскі Нагуевічы, Загрыцкава і Харащэвічы Слонімскага раёну Гарадзенскай вобл. летам 2005 г. Аўтар выказвае ўдзячнасць слонімскім журналістам Васілю і Алене Афанасікам за вялікую дапамогу ў яе правядзенні.

² Гісторыя Беларуская ССР. Т. 4 / Пад рэд. І.М.Ігнаценкі ды інш. Мінск, 1975. С. 587.

(Мінск, 1993). У прыватнасці, даследчык на падставе нямецкіх архіўных матэрыялаў склаў табліцу людскіх стратаў, якія нанеслі партызаны ў Слонімскай акрузе з 1 красавіка па 30 лістапада 1942 г. Паводле яе, за гэты перыяд партызанамі было забіта 1024 і паранена 272 асобы. З іх немцаў – адпаведна 111 і 45, паліцаяў – адпаведна 36 і 82, супрацоўнікаў адміністрацыі (у т.л. старасты і іх сем’і) – 140 і 19, і, нарэшце, мясцовых жыхароў – 683 і 88. Такім чынам, страты сярод цывільнага насельніцтва (сяляне і г.зв. прадстаўнікі адміністрацыі) складалі болей за 80%³.

Гэтыя дадзеныя падштурхнуły да правядзення палявых даследаванняў сродкамі “вуснай гісторыі” ў “лясных вёсках” Слонімскага раёна. Удзельнікі экспедыцыі запісвалі вусныя ўспаміны жыхароў вёсак Нагуевічы, Харашэвічы і Загрыцькава Дзераўноўскага сельсавету. Усяго было апытана 15 чалавек 1922 – 1940 гг. нараджэння.

Прапаную кароткае падсумаванне адказаў людзей на наступныя пытанні:

– Калі ў Вашай мясцовасці з’явіліся партызаны? З каго складаліся партызанская атрады? Як папаўняліся шэрагі партызанаў?

– Як партызаны змагаліся з нямецкімі акупантамі?

– Якімі былі адносіны з мясцовым насельніцтвам? Ці дапамагалі людзі партызанам? Ці партызаны аказвалі дапамогу людзям?

Трэба адразу адзначыць, што “партызанская тэма” не належала да тых, пра якія людзі распавядали з ахвотай.

Пытанне пра час з’яўлення партызанаў і абставіны гэтага з’яўлення прымушала людзей супастаўляць розныя падзеі першых гадоў акупацыі і шукаць прычыны партызанскаага руху.

Найчасцей людзі звязвалі з’яўленне партызанаў з нямецкімі карнімі акцыямі супраць быльых ваеннапалонных і жыдоўскага насельніцтва:

Парцізаны з’яўліся вот калі... Кагда нашы адступалі адсюда ў 41-м гаду, проста беглі, паніка была. І тут многія асталяіся ваеннаслужачаі як “прыліснікі” – у Нагуевічах, у Харашэвічах. Цвятоўкоў такі (гэта не яго фамілія, пад сваей яны не пісаліся). Яны жылі ў старых людзей, памагалі ім, рабілі... А ў 43 ці 42-м гаду прыехалі немцы ў Нагуевічы і сказалі, што трэба ісці на рэгістрацыю. Нашыя і нагуевіцкія пайшли туды, а эты Цвятоўкоў Ванька, ён мусі саабразіцельны быў, і не пашоў у Нагуевічы. Іх там расстралілі... А хто з іх астаўся, пайшли ў лес у парцізаны. А патом прысаедзіліся ўжэ нашы, кое хто... Мой брат тожа быў у парцізанах. Ён сам пайшоў дзе-та ў 42-м гаду. Сям’я ў яго была, але не баяўся за яе, бо ноччу пойдзе парцізаніць, а днём

³ Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мінск: Беларусь, 1993. С. 97

прыходзіць дахаты. Такія яшчэ там парцізаны былі. Людзі ў нас не даносілі, хоць баяліся і немцаў і парцізанаў (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)*

Варта адзначыць, што сапраўды ў сакавіку 1942 г. нямецкія ўлады пачалі вяртаць у лагеры раней вызваленых і размешчаных па вёсках чырвонаармейцаў, г.зв. “прыпіскі” або “прымаю”. У выніку тысячы былых вваеннапалонных пайшлі ў лес, што значна актывізавала партызансскую дзеянасць.

...Не было ў нас парцізанаў, пакуль не сталі немцы людзей біць. Пакуль не сталі біць жыдоў. Бо як пусцяць зарадку, то не могуць ўсіх пабіць адразу, а падаюць усе. Як прыцямнее, то жывыя вы- паўзаюць... Гэтак пачаліся парцізаны. Пасля пачалі браць нашых хлопцаў у парцізаны. Прыйдзе і гаворыць, каб ішоў з ім. А калі не пойдзеш, то могуць і забіць... Парцізаны таксама ўсялякія былі. Былі гэтакія, што яны далёкія... а былі свае... То яны абіралі сваіх людзей. Свае былі худыя, бо ўсё ведаюць...

Можа, каб немец людзей не біў, то і парцізанаў не было бы... З нашага сяла можа пайшлі ў парцізаны. Прыйшлі парцізаны і забралі людзей... (жыхарка в. Загрыцкава, 1922 г. нар.)

...Парцізанка пачалася ўжо ў першы год вайны, але спачатку яны скрываліся, арганізоўваліся. А потым ужо пачалі ў адкрыту. Парцізаны тут былі розныя, і свае, і з Украіны... З нашай вёсцы ў парцізанцы было мусі чалавек сем. Яны не пайшлі нікуды, скрываліся, скрываліся, а потым у парцізанку пайшлі... Былі і рускія, і яўрэі, і цыгане. Каго тут не было! І казакінейкія былі. Аднаго звалі Пеция. Ён з некульт з Ташкента, здаецца. Ён быў начальнік атрада парцізанскаага і ўсё казаў: Я казак... (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.).

Адмова іспі ў партызаны магла абярнуцца трагедыяй, бо партызанская пагрозы не былі пустым гукам.

...Парцізаны забілі Мішу Мацвеева Купіча. Ён не пайшоў тады начаваць у лес. Быў такі высокі, здаровы дзядзька. Яго расстрялялі парцізаны, бо не хацеў іспі да іх. Скрываўся і ад немцаў, і ад парцізан. Ён быў нежсанаты, меў каля сарака гадоў. Жыў з сястровою... Парцізаны былі розныя. Знаеца, воля была. Хто як мог. Каторыя былі акуратныя, а каторыя... Розныя былі... (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.).

* Имёны суразмоўцаў і тэксты ўспамінаў захоўваюцца ў архіве экспедыцыі.

Гаворачы пра баявия дзейнні партызанаў супраць акупацыйных уладаў, жыхары “лісных вёсак” звычайна згадвалі пра знішчэнне партызанамі німецкага атрада з 10 чалавек, які накіроўваўся ў в. Нагуевічы па прадукты, і пра частыя падрывы на чыгунцы, якая знаходзілася ў 7-10 км ад гэтых вёсак. Інфармацыя пра разгром німецкага атрада прыводзіцца таксама ў хроніцы партызанскаага змагання, змешчанай на старонках кнігі *Памяць. Слонімскі раён*⁴. Яна таксама дазваляе ідэнтыфікацыю партызанскі атрад, які дзейнічаў у раёне азначаных вёсак. Гэта быў атрад імя П. Панамарэнкі, якім са снежня 1942 па студзень 1944 г. камандаваў Іван Зайцаў. Ягонымі пераемнікамі былі Іван Анохін і Міхаіл Травін⁵. Яшчэ адным пацвярджэннем таго, што жыхары Нагуевіч, Харашэвіч і Загрыцькава мелі дачыненне не з бандай, а з партызанскім атрадам, з'яўляецца тое, што ў адной з размоваў мясцовых партызанаў назвалі “зайцамі”, супрацьстаўляючы іх г.зв. “капуснікам”. Пад апошнімі разумеліся партызаны брыгады П. Капусты.

Партызаны вялі змаганне з акупантамі, але пры гэтым імі не заўсёды ўлічваліся верагодныя трагічныя наступствы гэтага змагання для жыхароў “лісных вёсак”.

...Парцізаны зрабілі засаду за Нагуевічамі. Там озера было, вада стаяла. Парцізаны заселі з двух бакоў і там немцаў укакошылі, забілі. Каторых забілі зразу... А каторыя немцы ў багну палезлі. Афіцэр усё з пісталета адстрэльваўся. Заграз па самыя вушы. Дабілі яго там. Забілі ўсіх 10-х. Гэта было ў аўгусце. Мы тады ўсе думалі, што нам – Харашэвічы, Нагуевічы – усім хана будзе. Не спасёмся. Дзесяць чалавек немцаў забілі радам! І ўсе днём жывуць, а вечарам усе выбіраюцца ў лес. Паці все. Забярэмся ў лес, касцёр раскладзем і спімо, але які там сон. Камары грызуць... Пахадзілі, пахадзілі нядзелі дзве. Не едуць немцы. А патом... У гумні спалі. Жніво ўжо было... Сасед рана вышаў і бачыць, што кругом ляжаць немцы і паліцаі, адзін каля аднаго. Што тут дзелачь? Няма куды бегчы. Нагуевічы таксама акружишаны. Хацелі бегчы, а солтыс Жукоўскі бяжыць: Людзі не ўцякніце, нічога не будзе. Вярнуліся. Калі вярнуліся, то ўсех людзей сагналі немцы ў дзеравянны зруб ад недабудаванага магазіна... А пад гарой паляглі немцы і паліцаі з пулемётамі. Некі іх начальнік паехаў у Нагуевічы. Прыехаў адтуль, нешта гаргытаў, гаргытаў... (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)

⁴ Памяць. Слонімскі раён / Укладальнік А.М. Тарсуноў. Мінск, 2004. С. 299.

⁵ Таксама. С. 290.

— Сказалі нам, што калі будзе хоць адзін парцізанскі выстрал, то вам канец. А калі не будзе, то будзеце жывы... (жыхарка в. Харашэвічы, 1930 г. нар.)

— А парцізаны на гары сядзелі... Навернае... Гэта ішчасце, што яны не выстралілі. Думаю, што ні аднага п'янага не было, а каб выпілі, то абязацельна які б выстраліў. Нас бы тады не было (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)

...Помню, как утром немцы и полицаи окружили всю деревню. А мы с тёткой Анной пошли в Слоним. Идём через какое-то болото, а тут выскакивают два полицая. Остановили нас и говорят тётке: Скажи спасибо этому ребёнку. Если бы не она, то мы бы тебя тут и застрелили.

Нельзя было из деревни выходить. Немцы искали партизан. Партизаны застрелили 10 или 20 немцев, когда те ехали на железную дорогу через деревню. Это же надо было убивать немцев в самой деревне! Пусть бы они отъехали от деревни, но надо же было показать себя! А потом приехали немцы и всех согнали к кресту. Всех, всех. Поставили пулемёты. Отобрали молодых мужчин, в т.ч. у тётки Анны мужа, чтобы отправить в Германию. А на остальных нацелили пулемёты. Все начали молится и плакаць (жыхарка г. Гародні, 1934 г. нар.)

...У нас парцізаны дзесяць чалавек немцаў забілі. Аднаго жыв'ём забралі, дзесяць чалавек забілі. Парцізаны здзелалі засаду. А немцы на лошадзях прыязжалі са станцыі Яўная слюда за яічкамі. І забілі іх. Ці думалі парцізаны, што за гэта могуць дзярэўню спаліць? Іх гэта не інцерэсавала. Яны ж у лесе.

...А немцы акружылі дзярэўню. Загналі ўсіх пад крэст у канцы дзярэўні. Акружылі, далі лапаты, паставілі пулемёты. Сказалі, што ўсіх выб'ем. Нас маглі ўсіх убіць. Але прыехаў некі начальнік. Нешта яны гаварылі, гаварылі... Мужыкоў аддзялілі направа, жэнщын і дзяцей налева... Тады яны забралі 65 чалавек, мужыкоў толькі ў Германію. А жэнщын адпусцілі. І немцы былі розныя. Некаторыя немцы былі харошыя. Як выгналі пад крэст, мама рассказвала, то некаторыя стаялі і плакалі. Жэнщины плакалі, маліся, і яны плакалі. Там было паручалавек саахоўцаў, а больш немцы і немцы. Ці плакалі самаахоўцы? Не! Нашия беларусы хужэйшыя! Знаеца, з дурака зрабіце пана... (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.).

...А нас ганялі старажыць жалезную дарогу. Солтыс вызначаў, каму ісці. Прыдзем на Ісу. Там усе збіраліся. Адтуль немец нас

вядзе і ставіць людзей недзе праз 100 м. Як дзень, то стоімо, а як павечарэе, то збярэмся ў адно месца і спім. Немцы баяліся па аднаму хадзіць, баяліся правяраць. А пасля такое было. Пройдзе паўчаса або час удвох ідуць жалезнаю дарагою, праз паўчаса другіх адпраўляюць ісці. Калі б парцізаны рашилі ўзарваць, то мы б нічога не зрабілі. Але немцы думалі, што калі шорах ідзе па жалезнай дароге, то парцізанаў не будзе. Ідзем і гамонім, а тыя парцізаны ж не ведаюць, хто ідзе... (жыхар в. Нагуевічы, 1923 г. нар.)

...Немцы стаялі на Еўной. Там палустанак. Ахранялі жалезную дарогу ад Еўной да Альберціна. Эта быў іх вучастак ахраняць. Да гэтых немцаў солтыс наш харашэвіцкі пасылаў людзей. Я два раза тожса быў там. Адпраўляў на нач. Мянэ не адпраўляў, а трэба было бацьку ісці. А ён гаворыць: Схадзі, Ваня, ты. Я ўжо пажылы, мне цяжка... Ну, я і пашоў. Што яны рабілі? Ноччу трох немцаў з аўтаматамі ззаду, а наперадзі троє нас. Адзін впередзі, а двое па баках. Значыць, еслі будзе міна, то яна ўзарвеца, а немцы застануцца. Яны шлі на 100 метраў ззаду. Два дні я хадзіў... (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.)

...Недалёка Саковіч... парцізаны зрабілі засаду і забілі немца. Гэтыя немцы ўжэ зналі. Прыехалі, усіх людзей выгналі на балота. Эта в апрэле месяцы. Усіх выгналі, нікога не пакінулі. Паклалі людзей на тое балота. А самі запалілі дзярэўню з аднаго канца і з другога... А мы бачылі з нашай гары, што там стральба і дым. А людзі не мелі права ўстаць. Згарэла сяло. А потым людзі пайшли на тое пажарышча... Пачалі шукаць сваякоў. Мая мама была з Саковіч, тамака дзед мой быў, дзядзькі, то і я пайшла. А нічаво не асталося. У чым выгналі, то і засталося (жыхарка в. Харашэвічы, 1922 г. нар.)

Найбольш эмацыйна, але таксама і найбольш насырожана, суразмоўцы рэагавалі на пытанні пра партызанская візіты ў вёску, якія часцяком супрададжаліся нічым не абмежаваным гвалтам і рабаўніцтвам.

...Што тады было? Картошка. Мала ў каго хлеб быў. Немцы прыезжалі за яічкамі, за курамі. Было голадна ...Немцы самі курэй не лапалі. Прыідзе, убачыць курыцу і гаворыць: Ідзі лапай! Ідзеш і лапаеш, дзве-тры... Каб не біў. І хлеб бралі. А парцізаны і не пыталі. Прышоў у хату, ляжыць хлеб на стале, забярэ і пойдзе. Парцізан не будзе пытаць. Парцізаны не хадзілі ў форме. Прыідзе, убачыць, спадабалася яму твая куртка, значыць, зды-май...І пакрываала бралі, і бяльё бралі, і верхніе, і ніжніе. Яны ўсё

ноччу хадзілі, рэдка, калі днём. І ўсё больш на конях ездзілі вярхом. У іх не было ні машын, ні чаво. А коні такія былі... Прыдзе парцізан да майго дзядзькі, забярэ каня, асядлае, дні два паганяе, прыгоніць, кіне і другога возьме. А куды яны ездзяць не знаю. Але, калі прыганалят, ад каня адзін дух заставаўся.

...Аднаму парціزانу пасля вайны далі дзесяць лет. Даказалі, што людзей забіваў цэлымі сем'ямі. Але ж і другія забівалі! Знаеця, як людзей забівалі... Вось прыедуць, станеш прасіць, каб нешта не забіralі... Зараz за цябе і заб'юць. Унічтожаць! Усяго хватала. Каго забіralі і ў лесе расстрэльвалі, а каго і на месцы. Знаеця, за гэтая врэмя мало хто нават і раздзеўся на-настаяшчаму. Такое тварылася, што не дай Бог!... (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.)

...Парцізаны, якіябылі ваенныя, што засталіся, яны спасалі жыцьнь сабе... Але былі ў нас такія людзі ў сяле. Можса пра гэта не пішыце, бо яшчэ жывы іх племяннікі.... У нас парцізаны расстралялі б чалавек за адну ноч. Прышлі і расстралялі. А за што? Ну вот у мене сасед там жыў, Марцін. Ён сколька жыў, уяго каня не было, зямлі не было... Ён бедны быў. Всё врэмя хадзіў дровы сек у лесе. Насячэ, закіне на плечы і нясе дахаты. За цэла лета ён наносіць дроў на зіму. І недзе ён сустрэў парцізан. Яны там сядзелі. Забілі яго. Баба там была, 80 лет ёй было. Патом саседка ў мяне была цераз дарогу з Нагуевіч родам. Надзяя Парасіна яе звалі. Тожа была ў нас адна баба. "Не ўсе дома", пра яе казалі, гэтакая была. І ўсіх забілі за адну ноч. За што? А хто яго знае! Эта саседка мая цераз вуліцу... Прышоў парцізан з Харашэвіч. Майго брата швагер. Папытай яец. Яна гаворыць: Ты што не можса да мацеры схадзіць? Дзе я табе вазьму тых яец?... І ўсё... Забілі...

Быў тут і паліцай. Ён сам пайшоў у паліцыю. Парцізанаў тады было яшчэ мала, але прыходзілі ў вёску кождую ноч. І яны тады расстралялі яго жонку і ўсю яго сям'ю: дзяцей, бацьку, маці, сяtramу... Іх расстралялі і пакідалі ў рэку. Патом іх вылавілі з ракі і пахаранілі. Хто забіваў, не помню. Андрэй Басак тут такі быў... Паліцая самога тут не было. Расказвалі, што немцы яму казалі: Вазьмі атрад – 200 чалавек. Ідзі ў Харашэвічы і рабі там, што хочаш. Ён мог усіх пастралаць. А ён не пагадзіўся. (жыхар в. Харашэвічы, 1926 г. нар.).

...Гэтая Жэнія была дзядзькі майго жонка. Я яе дзяцей потым гадавала... У тую ноч парцізаны 14 чалавек забілі. Казалі, што будуць пацпарты праўяраць... Дзядзька потым з ціху памёр. Про-

ста нутро яго не выдзержала. Ён выбег: *Хлопчыкі, што ж вы робіце! (знаёмыя ўсе ж былі, суседзі!)* Як жса дзеци астануцца?

- I табе зараз тое будзе! Бярыце суку!

Я ў падпол скавалася. А дзядзька выбег: *Жэнечка... А яе ўжэ няма.*

... З гэтай хаты колькі пабілі... Лічэця – Кастусь, Зося (гэта бацькі), Косця, Адам, Люба, Зося (яго жонка)... У Зосі яшчэ дзіцяткі двое малыя былі. Усіх яны забілі. Я ўнекатору нач сама палічыла. Болей чым 8 чалавек. Зіма была, а іх павялі на рэчку. А Косця яшчэ казаў: *Я пайду ў парцізаны. А бацька: Куды? Яны прывялі цябе тапіць і біць, а ты пойдзеши у парцізаны?!* Як усем канец, то ўсем!

Пахавалі іх за сялом.

А парцізаны як пайшлі, то цераз хату ўсё - Трэх! Трэх! Усё ў тулю нач. Марціна Казаковага, Сасновічуху, Германавіху старую... I з гэтай хаткі. Сюды да яго прыйшла другая жонка з Азарыч і прынясла яшчэ хлопчыка. Ён жса пагадаваў. Той хлопец Андрэй вырас, ажсаніўся, і ўжсо дзіцятка было. I жылі, і тута хатка стаяла... I тога заграблі туды... За што забілі? Не ведаю.

...Ці помніо, як звалі тых парцізанаў? Помніо! Зямля іх брала! Будзеш помніць. Першы быў Васіль Селівончык, Адась Качарга... Тутака іх многа было... Эты Федзя... Фамілія Булыга. Камандзіра як звалі? Каб ён у зямлі ляжаў, як яго звалі. I мяне аднойчы ледзь не задушыў... Яго звалі Мароз. Каб яго Бог смарозіў! Яяго пасля вайны бачыла. Убачыла и паказваю: Ля, кажу, бабы. Той Мароз, што душыць мяне прыходзіў... Яшчэ лазіць. I ён пачуў, што я так шапчу і пайшоў, каб мы на яго не глядзелі (жыхарка в. Харащэвічы, 1922 г. нар.)

...Казалі, як прыйшла Чырвоная армія. Нас ужсо асвабадзілі... I стаяць тыя парцізаны – выкармленыя, адзетыя...

Камандзір пытае: *A хто гэта ў вас такія?*

Людзі кажуць: *Парцізаны.*

- Парцізаны? Парцізанаў мы бачылі худых, страшных, абодравных, а гэтая стаяць як паны якія. Скажыце, як яны тут з вамі былі?

Усе маўчаць. Такое перажылі.... Маўчаць (жыхарка в. Харащэвічы, 1940 г. нар.)

...Ён (пра аднаго з партызанаў – A.C.) быў такі чалавек, што, калі нешта трэба, то дадому заедзе і возьме. А былі другія парціза-

ны... Бралі ў людзей авечкі, куры, свінні. У нас саміх парцізаны пабралі авечкі, куры, карову. А свінню немцы забралі. І засталіся мы без нічога.

..Якія былі немцы? Усякія людзі, якхто. І нашыя былі не ўсе роўнія. Інашыя людзей забівалі. Парцізаны рабавалі і забівалі. Сколька парцізаны і ў нас унічтожылы! Эту лёдзееву Ганну забілі. За што? Прыехалі, забралі, павязлі і ...усё. Аўдоццу тоожа. Янку з Харашэвіч... Ізаб'юць, і невядомакуды чалавек падзеўся. Такія тыя парцізаны. Хто каму паможа? У кождага свая бяда. У людзей раўных няма ніколі. Усяк было (жыхарка в. Загрыцькава, 1922 г. нар.)

...У партызанах былі свае мужыкі, нават нашыя сваякі, але ад іх найболыш і нацярпеліся... Мамінага брата Мішунемцы забіралі ў войска. Павесткі ўсім мужыкам прыйшлі, але ніхто не паехаў у Слонім. А ён гаворыць, Нашыя ж, свае не заб'юць, калі я пайду, а калі не пайду, то немцы сям'ю расстраляюць. І пайшоў. Тут усё і здарылася. Немцы яго адпусцілі, а свае забілі. Прыйшлі ўначы. Адзін з іх быў сваяком і ведаў, дзе Міша спіць. А той спаў у гумне. Папрасіў, каб Міша адчыніў дзвёры. Той адчыніў. Вывелі з гумна і застрэлілі.

А ўяго жсанчына была, бежанка Раіса. Кахала Мішу. Як даведалася пра яго смерць, то стала крычаць тым партызанам:

- Вы бандзіты! Такога чалавека забілі!

Партызаны забралі яе з сабой і ў лесе павесілі за ногі. Яны ж забілі млынара і яго жонку. А началось з таго, што мужыкі каля млына пабіліся за месца ў чарзе. А млынтар пачаў разбірацца і кагосці ўдарыў. Той данёс, і прыехаў партызансki "суд". Забралі млынара з сабой, пасадзіліна воз, а ягоная жонка гаворыць, што век разам пражылі, то не пакіну і з табой паеду. І села таксама на воз. А партызаны прывезлі млынара ў лес, на сваю базу. Там аблілі яго бензінам і падпалілі. Як начала тая жсанчына на іх крычаць! То стрэлілі ёй у горла так, што не магла гаворыць, а потым жывую ў зямлю закапалі. Яе сваяк, які быў у тым атрадзе, потым казаў, што доўгага-доўгага "земля хадзіла".

...Партызаны хацелі забіць усю нашую сям'ю. Унеслі нас ў спіс, дзе было 39 сем'яў. Гэта ўжо ў канцы вайны, але не паспелі, бо прыйшла Чырвоная армія. Людзі злавілі аднаго таго партызана ў Нагуевічах, знайшлі ў яго гэты спіс. Пачалі біць і забілі б, але ўмішаўся нейкі афіцэр. Спыніў людзей і пачаў распытваць, за што б'еце. Калі расказали, то сам таго партызана застрэліў у канцы сяла (жыхарка г. Гародні, 1934 г. нар.).

Аднак на Слонімшчыне былі таксама іншыя партызаны. Людзі згадвалі пра рэйды партызанаў з брыгады П.Капусты:

I другія атрады ішли. Некія яшчэ “капуснікамі” зваліся парцізаны. Не знаю, чаму так звалі. Нескалька раз яны ішли праз нашу дзярэйню. То тамака яны і страдалі тыя парцізаны! Нашыя то не асаба яны страдалі. А тыя – босыя, памучаныя, страшныя. Яны нічаво не бралі ў людзей. Нічаво. Што самі людзі дадуць. Выносілі на вуліцу. Каровы ішчо ў нас былі. Хто малака прынясе, хто хлеба, хто што. Нашыя парцізаны баяліся тых “капуснікаў”. Нашыя людзі не жадныя былі. I парцізан кармілі, якія дзе прахадзячыя. Выносілі людзі і давалі.

Як ідуць такія змучаныя, то казалі: Гэта капусніцкі атрад. У іх недзе тамака за Жыровіцамі быў іх лагер. Называлася тое месца Воўчыя норы. Яны недзе там жылі. А слуды ішли па якому заданию. Групай 50-60 чалавек. Але гэтакія бедненкія ішли саўсем, то людзі выносілі (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.).

Тут былі розныя атрады. “Капуснікі” тут хадзілі. Гэта велькі атрад, а наши малы быў. Яны былі ў мінскіх балатах. А яшчэ яны сядзелі ў Воўчых норах. Нашыя хлопцы там былі, то казалі, што гэта не такія парцізаны як нашыя, не такія чыстыя. Там буды былі лапамі панаўрыватыя, пайка выдзелена кождаму. Варыў адзін повар і кождаму даваў па норме. Анашыя парцізаны хадзілі чистыя (жыхар в. Нагуевічы, 1923 г. нар.).

Вынікі экспедыцыі ў “лісныя вёскі” Слонімскага раёну красамоўна ілюструюць тыя лічбы людскіх стратаў, нанесеных партызанамі, якія прывёў у сваёй книзе Юры Туранак. Безумоўна, запісаныя вусныя ўспаміны не даюць падставы для больш шырокіх агульненняў адносна ста-сунку партызанаў да цывільнага насельніцтва беларускіх вёсак. Але яны адзначаюцца абвяргаючым тэзіс савецкай пропаганды пра “ўсеноародную падтрымку” партызанскага руху і ставяць пад сумніў высновы ўжо сучасных гісторыкаў, якія ў падручніку па гісторыі вайны (выданне 2005 г.) адзначылі, што “ў аблігатнай большасці ўзаемаадносін партызан і мясцовага насельніцтва былі надзвычай высакароднымі”⁶.

Сабраныя матэрыялы хутчэй пацвярджаюць тэзісы німецкага гісторыка Бернгарда К’яры, які на падставе вывучэння дакументаў акупacyjнай адміністрацыі сцвярджаў, што партызанаў частва баяліся больш,

⁶ Каваленя А.А., Літвін А.М., Саракавік І.А., Касовіч А.В. Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчынай вайны. Вучэбны дапаможнік / Пад рэд. А.А.Кавалені. Мінск, 2005. С. 67.

чым нямецкіх карных акцый. Тым больш, што сапраўды існавалі “чорныя спісы” г.зв. здраднікаў, якія падлягалі расстрэлу на месцы⁷.

Згаданы нямецкі гісторык парапаўнаў беларуское грамадства падчас вайны з групай людзей на плынцы, які зносіла магутная водная плынь. Плыт несла праз парог і вадаспады, і ён паступова разбураўся. Кожны з людзей ім кнуўся выжыць. Сей-той чапляўся за бярвені плыта. Іншыя кідаліся ў ваду, каб паспрабаваць дабраца да берага. Некаторыя спіхвалі сваіх таварышаў па няшчасці, каб зменшыць вагу. Роспач штурхала да дзеянняў тых, хто страціў усялякую надзею...⁸ У вобразе, створаным нямецкім даследчыкам, адсутнічаюць асобы, якія б спрабавалі ратаваць не толькі сваё жыццё, але і жыццё ўсіх людзей на плынцы... Можна гэта прайгнараваць. Маўляў, гэта ж нямецкае разуменне нашай гісторыі, заснаванае выключна на нямецкіх дакументах і г.д. Можна... Але варта задумацца, чаму так часта жыхары “лісных вёсак” Слонімшчыны падкрэслівалі, што “свае былі худшыя”, што “адсваіхнайбольш і нацярпеліся”. Нават сёння многіх жыхароў беларускіх вёсак, людзей сталага ўзросту цяжка разгаварыць на тэму партызанаў. Яны быццам усё яшчэ чагосці баяцца.

Дарэчы, успаміны жыхароў гэтых трох вёсак Слонімскага раёну прынцыпова не пярэчыць тым звесткам, якія былі атрыманыя ў ранейшых экспедыцыях на Усходній Беларусі. У прыватнасці, падчас палявых даследаванняў на Магілёўшчыне (2004 г.)⁹ людзі распавядалі пра “сваіх” або “свойскіх” і “чужых” або “далёкіх” партызанаў. “Свае” ў большасці выпадкаў – гэта мясцовыя мужыкі, якія альбо дабраахвотна, альбо пад прымусам пайшли ў лес. У вёсцы Машкова (Добраўскі сельсавет) распавядалі пра 18 хлопцаў, якіх “забралі ў партызаны” без іх згоды. Звычайна, “свае” ацэніваліся вельмі крытычна, як “дурні, што проста так бегаюць па лесе”. “Чужымі” (сінонімы – “дзеўствіцельныя”, “за ўласці”, “справядлівія”, “настаяшчыя”) называлі дыверсійныя атрады, што дзеянічалі ў нямецкім тыле. Людзі згадвалі іх добрае ўзбраенне, вайсковую форму і казалі, што яны ваююць “за Радзіму”. У якасці сінонімаў для “сваіх” часта выкарыстоўваліся тэрміны “бандыты”, “тарбэшнікі”, “бобікі”, “хулаганы”. Усё залежала ад стаўлення партызанаў да цывільнага насельніцтва.

⁷ К'яры Б. Штодзіннасць за лініяй фронту. Акупацыя, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941-1944). Мінск, 2005. С. 167, 171.

⁸ Тамсама. С. 22.

⁹ Экспедыція дзеянічала ў межах чацвёртай сесіі OBTA (Варшаўскі ўніверсітэт), прысвечанай міждысцыплінарнаму вывучэнню беларуска-расейскага памежжа. Група працавала ў Горацкім (г.п. Леніна, вёскі Майсеева, Касцюшкава, Маслакі, Палёнка, Тушавая, Грывец, Зубры, Добрая, Рэкатка, Машкова) і Дрыбінскім раёне (вёска Абраімёўка). Усяго было апытана 43 чалавекі. Пераважна гэта былі людзі 1914-1930 гг. нараджэння.

тва. Суразмоўцы адзначалі, што “справядлівяя” партызаны прасілі дапамагчы прадуктамі, а “бобікі” самі забіралі:

“Партызаны, як справядлівяя, то ціхенька пастукаюць, хлеба, малака напросяць, а хулуганы абманам жывуць, усё забіраюць і застрэліць могуць”; “Калі б харошыя былі, сваіх бы людзей не пайшли грабіць”; “Можса партызаны, дзе і былі харошыя, а тут, у Машкове – не было”.

Варта адзначыць, што прыметнік “нашыя” ў дачыненні да партызанаў жыхарамі Горацкага раёну наогул не ўжываўся.

Вяртаючыся да мастацкага вобраза, які прыдумаў Б.К’яры дзеля характеристыстыкі беларускага грамадства ва ўмовах вайны, то трэба адзначыць, што ў кожнай з названых “лясных вёсак” Слонімшчыны была зафіксаваная спроба калектывнай самаабароны вёскі і яе жыхароў. Ва ўмовах вайны, якая многім і ўспрымалася як канец свету, адбылося адраджэнне вельмі архаічнага абраду ратавання сябе, сваякоў і суседзяў.

...А тутака заноч (яячэ малая была) мужчыны храсты паставілі чатыры, а бабы напралі-наткалі чатыры ручнікі, выткалі, дзярэйню ўсю аснавалі трыв разы ніцьмі. У суботу-нядзельку хадзілі, маліліся, спявалі... (жыхарка в. Нагуевічы, 1934 г. нар.)

...Усё рабілі за адну ноч. Мужсыкі храсты зрабілі, а жэнічыны напралі таго льну, наткалі палаценца і ўсю дзярэйню абвялі трыв разы ніткамі. Як вёска начынаеца і задамі ішлі-ішлі і нітку цягнулі. Гэта aberагала ўсю дзярэйню. Эта ўсе людзі рабілі самі ад сабе. Ніхто не спаў! Ідзеці нават хадзілі. Рабілі ўсё па-прастому. I ўсё знослі жэнічыны, хто што, хто што. Адна прадзе, другае тчэ, трэцяя снве, чацвёртае – тое робіць. Ткалі ў Мілашкі. I Калі-ноўскі нешта рабіў. Прапалі ў яго. У двух хатах ткалі, бо чатыры ручнікі ні за што не выткалі б (жыхарка в. Нагуевічы, 1928 г. нар.)

...Як сталі ўжэ немцы выбіваць і сёла паліць, то за ноч храсты паставілі, і ручнікі наткалі, і вячэрну зрабілі. Цэлы дзень пасцілі, нічаво не елі, а вечарам трохі поснага паелі. Збіраліся эта рабіць у адной хаце. Рабілі гэта, каб Бог спас сяло. Каб людзі засталіся.... (жыхарка в. Загрыцькава, 1922 г. нар.)

...У вайну хадзілі па дзярэйнёне, храсты стаўлялі... Уночы мужчыны храсты паставілі. I там ля кладбіщау у нас дарога была. I там паставілі. А бабы сабраліся, і ў нас ручнікі ткалі ўночы, напралі і ткалі... I ўжэ павесілі, каб напроціў вайны. За адну ноч усё гэта рабілі. Ніхто не спаў. Сабраліся ў адзін дом. А гэтак хадзілі вечарамі падкрыжы ды ўсё маліліся. Такое адзін разбыло.

Так згаварыліся. Сабраліся бабы ткаць ручнікі, а мужчыны храсты ставілі. Я прала ў туто ноч. Ці дапамагло, Бог яго знае? Засталася дзярэўня (жыхарка в. Загрыцька, 1928 г. нар.)

Як відаць, беларускае грамадства ўсё ж такі спрабавала ратавацца таксама сумесна. Дарэчы, добра вядомыя прыклады, калі якраз беларускія партызаны дапамагалі людзям выжыць і весці больш-менш нормальнае жыццё. У першую чаргу гэта датычыла “партызанскіх зонаў” і дзеянасці тых партызанскіх фармаванняў, дзе падтрымлівалася вайсковая дысцыпліна. Аднак жыхары трох “лясных вёсак” Слонімскага раёну захавалі вобраз зусім іншага партызана.

Пры падрыхтоўцы артыкула былі выкарыстаныя фрагменты ўспамінаў Івана Качаргі (1926 г. нар.), Марыі Качаргі (1930 г. нар.), (Аляксандры Раманюк, 1922 г. нар.), Веры Басак (1940 г. нар.) з в. Харашэвічы; Надзеі Хілько (1928 г. нар.) і Вольгі Казак (1922 г. нар.) з в. Загрыцька; Зінаіды Лабуть (1934 г. нар.), Галіны Раманюк (1928 г. нар.), Васілія Яфіміка (1923 г. нар.) з в. Нагуевічы; Лідзіі Смалянчук (1934 г. нар.) з г. Гародні.

Пытанні і адказы пасля рэфераата А.Смаленчука

Наталля Рыбак: Паспрабуйце даць вызначэнне тэрміна “партызаны”. Можа акупацыйныя ўлады мелі рацыю, калі называлі партызанаў бандытамі? Можа мы павінны сёння адмовіцца адтэрміна “партызаны”?

Алесь Смалянчук: Партызанамі звычайна называюць удзельнікаў нерэгулярных вайсковых фарміраванняў, якія дзейнічалі ў тыле нямецкіх войскаў на баку Чырвонай арміі. Калі служаеш жахлівым аповаяды жыхароў “лясных вёсак” пра партызанаў, то, сапраўды, часта хочацца назваць іх “бандытамі”. Тым больш, што гэтым тэрмінам людзі таксама карыстаюцца, згадваючы пра гады нямецкай акупацыі. Просіш распавесці пра партызанаў, а людзі перапытваюць: Вам пра бандытаву расказаць? Магчыма, сёння патрэбнае іншае разуменне месца і ролі беларускіх партызанаў у апошній вайне. Яны часта гвалтам забіralі вясковуцай прадукты, але, з іншага боку, калі партызаны сядзець у лесе і ваююць з акупантамі, то з чаго яны будуть жыць? Людзі часта былі ахвярамі можа не столькі партызанаў, колькі саміх вайны, ахвярай ваеных хабставінаў. Іншая справа, што часцяком пры гэтым ад рук партызанаў гінулі людзі, гінула цывільнае насельніцтва. Не думаю, што варта мяняць тэрміналогію. Варта памяняць нашае разуменне партызанскага руху. Яно павінна стаць больш глыбокім і неадназначным. Трэба паспрабаваць увесці ў гісторыяграфію бачанне партызанскага руху вачыма жыхароў беларускіх лясных вёсак, якія часцяком былі закладнікамі партызанскай барацьбы.

Наталля Рыбак: Я лічу, што папросту трэба даць аб'ектыўную ацэнку партызанскаага руху, чаго не хапае сучаснай беларускай гісторыяграфіі апошняй вайны.

Алесь Смалянчук: Згодны, але заўважу, што даць такую ацэнку неверагодна складана. Заўсёды будуць сутыкацца розныя пункты погляду. Напрыклад, з пункту погляду тых, хто змагаўся супраць нацызму, нават паўбандыцкія партызанскія фармаванні таксама адыгралі пазітыўную ролю, бо яны ж і акупантам забівалі. З пункту погляду многіх маіх суразмоўцаў з вёсак Слонімшчыны, гэта былі бандыты, якія прынеслі людзям шкоды не менш, чым гітлераўцы. Іншым разам, слухаючы людзей, думаеш, што калі б не было партызанаў, то Беларусь у гэтую вайну не панесла бы такіх велізарных стратаў. Не было бы масавых карных акцый, і вайна не была бытакой жахлівой. Але такі погляд можна ацаніць як погляд чалавека, які не хацеў змагацца, а думаў толькі пра тое, каб схавацца і адсядзецца. Дзе тут аб'ектыўнасць? Можа выйсце ўтым, што, пачынаючы даследаванне, гісторык павінен выразна акрэсліць сваю пазіцыю без прэтэнзій на аб'ектыўнасць?

Наталля Рыбак: Я хацела адзначыць, што беларуская гісторыяграфія павінна адысці ад адназначнага ўсхватлення партызанаў. Былі атрады, якія змагаліся, але былі і такія, што нанеслі больш стратаў насељніцтву беларускіх вёсак. І пра гэта трэба гаварыць і пісаць. Трэба адмовіцца ад ідэалізацыі.

Алесь Смалянчук: Партызанская тэма вельмі балючая для Беларусі. Пераадолець ідэалізацыю неверагодна цяжка. Словы “партизанская рэспубліка Беларусь” пасля вайны азначалі яшчэ і тое, што большасць кіруючых пасадаў у краіне занялі якразбылыя партызаны. У тых умовах ідэалізацыя была непазбежнай. Нават сёння людзі баяцца ўсю праўду пра партызанаў.

Арунас Бубіны: Мянэ цікавіць, якім быў нацыянальны склад партызанскіх фарміраванняў і якую ролю ў ім адыгрывалі дыверсійныя атрады парашутыстаў?

Алесь Смалянчук: Нацыянальны склад партызанскіх фарміраванняў быў вызначаны яшчэ ў гісторыяграфіі савецкага часу. Цікава, што ён амаль цалкам адпавядаў нацыянальнай структуры насељніцтва БССР. Прыблізна, 80% беларусаў, 10% расеіцаў, яшчэ 10% прыходзіліся на астатніх, з якіх саслабіва вылучалі ўкраінцаў. Для палякаў у гэтых падліках не было месца. Усе гэтыя падлікі грунтаваліся на падставе тых анкетаў, якія запаўнялі партызаны ў 1944 – 1945 гг. Канешне, гэта толькі часткова перадае реальнную сітуацыю. Беларуская гісторыяграфія 90-х гг. 20 ст. і пачатку 21 ст. новыя падлікі не прапанавала.

Дадзеныхпра дыверсійныя атрады або парашутыстаў я не ведаю. На пачатку нашых даследаванняў мне здавалася, што найгоршыя рэчы для мясцовага насельніцтва рабілі гэтыя чужыя дlya Беларусі людзі. А на са-
мой справе аказалася ўсё зусім не так. І на ўсходзе, і на захадзе Беларусі людзі казалі, што “найгоршымі” былі свае. У дыверсійных групах была
войсковая дысыплюна, парушэнне якой каралася па заюнахваеннага часу.
Рабаўніцтва не дапускалася. Што датычыць “сваіх”... Самыя жудасныя
старонкі ўспамінаў былі звязаныя з гвалтам і здзекамі з боку якраз сваіх
аднавіяскову́цаў, нават сваякоў, якія пайшли ў партызанскаі атрады. Падчас
гэтай вайны патрыярхальнае грамадства беларускай вёскі перажывала
распад. Многія людзі жылі з пачуццём наступлення канца свету не толькі
тому, што баяліся нямецкіх карных акцыяў.

Не думаю, што нацыянальны склад партызанаў Беларусі дапамо-
жа зразумець асаблівасці гэтай вайны на нашых землях.

Ірына Богдан: Ці згодны вы са сцвярджэннем, што Беларусь пера-
жывала грамадзянскую вайну?

Алесь Смалянчук: Я думаю, што гэты тээзіс мае вялікія падставы
для існавання. Па меншай меры, аповяды людзей часам пераконваюць
менавіта ў такой ацэнцыі ваеннаі сітуацыі ў Беларусі. Элементы гра-
мадзянской вайны прысутнічаюць безумоўна. Калі б іхне было, то Бела-
русь такіх вялізарных людскіх стратаў не панесла б.

Алесь Краўцэвіч: Варты парадаўніца гэтую сітуацыю з сітуацыяй у
пасляваеннай Літве. Ветэраны савецкіх частак НКУС і сёння сцвярджа-
юць, што ў той Літве мела месца грамадзянская вайна. Падаеща, што
гэта толькі спроба зняць з сябе адказнасць за тое, што адбывалася. Трэба
ўлічваць, што калі б не было інтэрвенцыі (нямецкай або савецкай), то не
было б грамадзянской вайны. Думаю, што гэтым тэрмінам трэба кары-
стацца асцярожна і не забываць, што гэта быў вынік акупацыі.

Рымантас Мікныс: Хачу выказаць заўвагу адносна тэрміна “гра-
мадзянская вайна”. Я згодны з Алесем Краўцэвічам, наюнт трактоўкі пад-
зеяў у пасляваеннай Літве прадстаўнікамі савецкай гісторыяграфіі. Яны
пастаянна падкрэслівалі, што ў Літве не было партызанаў, а адбывалася
грамадзянская вайна. На самой справе, гэта была акупацыя. Канешне,
былі літоўцы, якія ваявалі на баку Саветаў, але яны там апынуліся не нату-
ральна, а ў моц абставінаў. Літоўскія савецкія атрады былі створаныя Са-
ветамі, а не ўзнікалі самі па сабе. Калі казаць пра грамадзянскую вайну, то
самым яскравым прыкладам ёсць сама пострэвалюцыйная Расея. Там
нарадвіліся дзве ідэі двух розных Расеяў, і там яны змагаліся паміж сабой.
Іх не прынёс некія чужыя. Яны выйшлі з самога расейскага жыцця, з адно-
сінай унутры расейскага грамадства. Ці было нешта падобнае ў Беларусі?

Алесь Смалянчук: Складанае пытанне. Думаю, што сярод беларускай калабарацыі на масавым узроўні (самаахова, палітыя) не было ніякай беларускай ідэі. Дамінавала імкненне выжыць, у т.л. коштам жыцця іншых людзей. Тая ці іншая ідэя прысутнічала толькі сярод эліты беларускай калабарацыі.

Юры Мілеўскі: А ці была савецкая партызанка рэалізацый беларускай ідэі?

Алесь Смалянчук: Думаю, што і ў гэтым выпадку пераважала імкненне да выжывання, асабліва калі пачаліся масавыя карнізы акцыі. А яны пачынаюцца ўжо летам 1941 г., калі партызанаў практычна не было. Акупацыйны гвалт штурхай людзей да змагання. А камуністы гэта імкнуліся выкарыстаць. У фондах Гарадзенскага абласнога гісторыка-археалагічнага музея знаходзіцца вялізарная калекцыя савецкага падпольнага друку. Амаль 90% усіх падпольных выданняў былі беларускамоўнымі. Савецкая ўлада прыкладала вялікія намаганні дзеля ідэалагічнага дамінавання ў руху супраціўлення. Але вырашальную ролю адыгрывалі не газеты і не лістоўкі, а поспех Чырвонай арміі на фронце.

Юры Мілеўскі: Але ж ў Генеральным камісарыяце “Беларусь” нямецкая палітыка, як здаецца, была больш лагоднай. Трэба яшчэ даследаваць, калі пачаліся нямецкія рэпрэсіі, адразу альбо пасля з’яўлення партызанаў?

Алесь Смалянчук: Рэпрэсіі пачаліся адразу з прыходам нямецкіх акупантатаў. Вельмі добра пра гэта напісаў Юры Туранаку на імператарскім языку *пад нямецкай акупацыяй*. А што датычыць нібыта больш лагоднай палітыкі В.Кубэ, то вядома, што ўлада гаўляйтэра не распаўсюджвалася на службы, якія змагаліся з ворагамі Рэйху. Апроч таго, тэрыторыя, на якой праводзілася палітыка своеасаблівой беларусізацыі, была абмежаваная Меншчынай. Да таго ж, ні беларускія школы, ні друк, ні тэатр, ні нават дабрачынныя беларускія арганізацыі не былі вызначальными фактарамі жыцця ва ўмовах акупацыі. Сёння жыхары беларускіх вёсак часта нават не могуць успомніць, на якой мове ішло навучанне ў школах перыяду акупацыі. А большасць дзяцей наогул іх не наведвала.

Юры Мілеўскі: Ці можна зрабіць высьнову, што палітыка тых беларускіх дзеячоў, якія ад пачатку вайны рабілі стаўку на немцаў, была памылкай?

Алесь Смалянчук: Лічу, што гэта была трагічная памылка. Альтэрнатывай акупацыі мог стаць толькі масавы нацыянальны рух супраціву, накшталт польскага (АК) або ўкраінскага (УПА).

Алесь Краўцэвіч: Не згодны. Думаю, што нельга так адназначна ацэніваць дзеячынства беларускіх палітыкаў, якія пайшлі на супрацоўніцтва з акупантамі. Задачай беларускіх нацыяналістаў была арганізацыя

жыццява ўмовах акупацыі, змаганне з голадам, развіццё адукцыі. Толькі дзеля гэтага яны пайшли на супрацоўніцтва з нямецкай адміністрацыяй. Гэта была не памылка, а імкненне зрабіць дзеля людзей тое, што можна было зрабіць. Вельмі складана гэта ацэньваць сёння.

Алесь Смалянчук: У вачахлюдзей, якія перажывалі ўсе жахі акупацыі, нават дзейнасць беларускіх дабрачынных арганізацый, дазволеных немцамі, была дзейнасцю тых, хто ідзе разам з ворагам. Да таго ж трэба адрозніваць погляды ідэолагаў беларускай калабарацыі ад поглядаў шэраговых самаахоўцаў і паліцаяў. А потым нельга забываць, што для большасці народаў свету, у т.л. і для беларусаў, гэтая вайна была ў першую чаргу вайной супраць нацызму.

Валеры Задаля: Я хачу некалькі слоў сказаць пра дыверсійныя атрады, закінутыя з усходу. Калі я працаваў намеснікам рэдактара раённай газеты ў Ваўкавыску (1981-1985), пазнаёміўся з бытым камандзірам такога атраду Еўдакімам Петуховым. Меў таксама размову з радысктай Кацярынай Мальцавай з гэтага ж атраду. У той час я збіраў інфармацыю пра вёску Шаўлічы, якую спалілі немцы. Загінула 388 чалавек. Падчас размовы Петухоў прызнаўся, што бачыў, як палілі вёску. Я папрасіў расказаць. Аказалася, што атрад Петухова быў недалёка ад вёскі, і бачыў, як яна гарэла. Партызаны мелі загад не прыцягваць да сябе ў вагі. Загад загадам, але падумалася тады, што на вачах савецкіх салдат гінуць людзі, а яны нічога не робяць, каб выратаваць іх. Яны амаль усю вайну прасядзелі ў пушчы, чакаючы набліжэння фронту. Вось такія дыверсанты...

А сама вёска загінула, бо адзін з партызанаў застрэліў каля яе немца. Уначы немцы атачылі вёску. Разам з імі былі беларусы і літоўцы... Не забі ён немца, людзі б засталіся ў жывых... Вядомы і іншыя прыклады, калі партызанская дзейніцтва абарочваліся масавымі карнімі акцыямі супраць цывільнага насельніцтва.

Наталля Рыбак: Трэба разводзіць паняцці “партызанскі атрад” і “дыверсійны атрад”. Апошнія складаліся з ваеннаслужачых НКУС, якія мелі канкрэтнае заданне. Яны рэдка рабілі вялікія партызанскія рэйды. Нядайна ў Маскве выйшла кніга Аляксея Папова *НКВД и партизанское движение*. Там вельмі падрабязна і грунтоўна асвятляеца роля супрацоўнікаў НКУС у развіцці партызанскага руху, у т.л. і ў Беларусі. Не трэба ставіць знак роўнасці паміж партызанскімі атрадамі і тымі дыверсійнымі групамі, якія закідваліся ў тыл працягунка дзеля выканання спецыяльнага задання.

*Арунас Бубныс (Вільня),
доктар гісторыі,
Інстытут гісторыі АН Літвы*

Баланс удзелу літоўцаў у Другой сусветнай вайне

Неспачыанае дагэтуль зацікаўленне і дыскусіі выклікала ў літоўскім грамадстве 60-годдзе заканчэння Другой сусветнай вайны. Многія гісторыкі, палітолагі і палітыкі стараюцца адказаць на пытанне: якое значэнне Другая сусветная вайна мела для Літвы, і якім былі яе вынікі для Літвы? Грамадскую дыскусію завастрыла спраva святкавання Перамогі ў Маскве. Прэзідэнт Літвы Валдас Адамкус разам з кіраунікамі іншых краінаў быў запрошаны ў Маскву, каб святкаваць перамогу антыгітлероўскай кааліцыі. Некалькі месяцаў у Літве адбывалася дыскусія, ці прэзідэнт павінен ехаць у Маскву? Выказваўся аргумент, што Савецкі Саюз, спадкаемцам якога сёняня з'яўляецца Расея, выкарыстаў вайну для рэалізацыі сваіх імперскіх інтарэсаў. Ахвярай яго амбіцый стала Літва і іншыя балтыйскія дзяржавы. Ад савецкай экспансіі пацярпела большасць краінаў Сярэдняй і Усходняй Еўропы. Гэтая экспансія неможа быць апраўданай нават у кантэксце барацьбы з нацызмам. Акупацыя і анексія балтыйскіх краінаў была парушэннем элементарных нормаў міжнароднага права. Сучасная Расея не прызнае адказнасці за тыха дзеянні і аспрэчвае факт анексіі. Таму сёняня Москва не тое месца, дзе прэзідэнт Літвы павінен святкаваць перамогу над фашизмам. Знішчэнне аднаго зла (фашизму) не апраўдае прыняцця другога зла (савецкага камунізму)¹. Прэзідэнт Адамкус, паслухавшы розныя аргументы, вырашыў не ехаць у Маскву. Таксама паступіў прэзідэнт Эстоніі Арнольд Руутэль.

Сойм Літвы прыняў спецыяльную заяву пра Другую сусветную вайну. У ёй адзначана, што Літва цэнтр гісторычнае значэнне перамогі над фашизмам, але гэтая перамога прынесла для Літвы паўторную савецкую акупацыю, якая працягвалася некалькі дзесяцігоддзяў і прынесла вялікія страты. Прайшоў час, калі ўсе єўрапейскія краіны, у тым ліку Расея, выказвалі пашану не толькі ахвярам нацызму, але і бальшавізму.

¹ Асвядчэнне гісторыкаў Літвы.

Прабачэнне, талеранцыя, згода і аб'ектыўная ацэнка вынікаў Другой сусветнай вайны – найлепшы доказ таго, што вайна нечаму навучыла².

Хоць Літва як дзяржава не ўдзельнічала ў Другой сусветнай вайне, аднак таксама стала яе ахвярай. Яна страціла незалежнасць, пацярпела ад акупацыйных таталітарных рэжыму, панесла вялікія людскія страты і перажыла тэртыярыйныя змены. Жыхары былі мабілізаваныя ў розныя вайсковыя і паліцыйныя фармаванні Савецкага Саюзу і Германіі. У савецкую армію ў 1944–1945 г. было мабілізавана каля 100 тыс. жыхароў Літвы розных нацыянальнасцяў, а ў вайсковыя і паліцыйныя часткі Германіі – каля 40 тыс. асобаў. Тысячы людзей загінулі падчас ваенных дзеянняў і на заплечы франтоў за чужбы для літоўцаў інтарэсы таталітарных дзяржаваў.

Заканчэнне Другой сусветнай вайны народы Еўропы прынялі з рознымі пачуццямі і настроемі. Для Заходняй Еўропы гэта азначала пачатак новай эры. Краіны Заходняй Еўропы перамаглі ў вайне, вярнулі незалежнасць і дэмакратычны лад жыцця, атрымалі магчымасць адбудовы гаспадаркі. Затое Сярэдняя і Усходняя Еўропа аказалася падпарацаванай іншаму таталітарызму – савецкаму. У краінах гэтага рэгіёну з дапамогай Саветаў на доўгія дзесяцігоддзі ўсталяваліся антыдэмакратычныя камуністычныя рэжымы. Балтыйскія краіны зноў прымусова былі далучаныя да СССР. Літва, Латвія і Эстонія сталі адзінымі краінамі ў Еўропе, якія не атрымалі хоць бы фармальнай дзяржаўнасці. Савецкі рэжым прынёс Літве новыя масавыя рэпрэсіі, саветызацыю грамадскага жыцця і эканомікі, асім іляцыю і русіфікацыю. 1945 г. азначаў для Літвы не вызваленне і мір, а няволю, прыгнёт і “вайну пасля вайны”. Да смерці Сталіна ў Літве адбывалася партызанскае змаганне супраць савецкага рэжыму і масавыя рэпрэсіі савецкіх службаў бяспекі супраць жыхароў Літвы.

Першыя тэртыярыйныя іchalавечыя страты Літва панесла яшчэ перад Другой сусветнай вайной. Ужо ўвосень 1938 г. значная частка нямецкага насельніцтва Клайпедскай акругі, маючы падтрымку гітлераўскай Германіі, пачала актыўна патрабаваць далучэння гэтага краю да III Рэйху. Ніводная з магутных еўрапейскіх дзяржаваў не захавала падтрымаць пакінутую Літву. 22 сакавіка 1939 г. Літва была вымушаная падпісаць і ратыфікаць дамову, паводле якой Клайпедская акруга далучалася да Германіі³. Літва страціла адзіны свой марскі порт. Нацысты пачалі пераслед літоўскіх дзеячоў, якія засталіся ў акрузе. Ужо ў першы тыдзень пасля анексіі Клайпеды нямецкая паліцыя арыштавала

² Асвядчэнне Сойму Літоўскай Рэспублікі ад 26 красавіка 2005 г. // www.delfi.lt.

³ Błaszczyk G. Litwa współczesna. Warszawa-Poznań, 1992. S. 102.

183 асобы, з якіх 123 былі пасаджаны ў вязніцу на працяглы тэрмін⁴. Некаторыя з арыштаваных літоўцаў пазней былі высланыя ў канцэнтрацыйныя лагеры на тэрыторыі Генеральнага губернатарства. Пасля анексіі Клайпеды колькасць насельніцтва дзяржавы зменшылася з 2575,4 тыс. да 2442,8 тыс. асобаў. Многія літоўцы і жыды перайшлі ў г. зв. Ковенскую Літву⁵.

У сярэдзіне 1939 г. адбылося значнае пагаршэнне міжнароднай сітуацыі Літвы. Лёсы народаў Усходняй і Цэнтральнай Еўропы пачалі вырашаць дзве таталітарныя дзяржавы – Германія і Савецкі Саюз. Паводле дамоваў паміж імі Літва спачатку апынулася ў зоне нямецкіх (23 жніўня 1939 г.), а пазней – савецкіх упłyваў (28 верасня 1939 г.). Адной з прычын наў перадачы Літвы Савецкаму Саюзу быў літоўскі нейтралітэт, адмова ад падтрымкі нямецкай арміі ў нападзе на Польшчу⁶. Прэзідэнт Літвы Антанас Сметона і літоўскі ўрад рашуча адхіліў намовы немцаў выкарыстаць вайну для заняцця Вільні. Толькі пасля паразы Польшчы і заняцця Саветамі ўсходніх польскіх земляў Літва рашылася на падпісанне з СССР дамовы адносна Вільні (10 кастрычніка 1939 г.). Дамова гарантавала Літве захаванне незалежнасці і атрыманне тэрыторыі памерам 6656 кв. км з Вільніяй. СССР запэўніў сабе дыслакацыю ў Літве чатырох гарніёнаў Чырвонай Арміі (20 тыс. жаўнероў). Літва атрымала сваю гістарычную сталіцу, але размяшчэнне на яе тэрыторыі чужых войскаў азначала пачатак страты незалежнасці і статусу нейтральнае дзяржавы.

Пасля ўваходу нямецкіх войскаў 14 чэрвеня 1940 г. у Парыж СССР, карыстаючыся сітуацыяй, калі юрага дэмакратычных дзяржаў была скіраваная на Францыю, выставіў Літве ультыматум, у якім запатрабаваў стварыць новы, прыхільны да СССР урад, дапусціць у краіну дадатковыя войскі. Гэта азначала фактычную акупацыю краіны. Ноччу з 14 на 15 чэрвеня ўрад Літвы вырашыў прыняць ультыматум. Савецкі Саюз акупаваў Літву і тым самым парушыў усе існуючыя з ёй дамовы⁷.

Летам 1940 г. ў Літве пачаўся камуністычны тэрор, метады і наступствы якога літоўскія гісторыкі часта называюць людабойствам. Хоць савецкая пропаганда называла гэты тэрор “класавай барацьбой” або неабходнасцю “знішчэння буржуазіі як класу”, у сапраўднасці ад каму-

⁴ Grybkauskas S. Lietuvių vyriausybės reakcija į nacistinės Vokietijos politiką Klaipėdos krašto lietuvių atžvilgiu (1939.03.23-1940.06.15) // Genocidas ir rezistencija. 1998. Nr. 1(3). P. 77.

⁵ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Litwie. Warszawa, 1997. S. 148.

⁶ Jakubčionis A. Odzyskanie Wileńszczyzny i utrata niepodległości Litwy // Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej. Gdańsk, 2003. S. 18.

⁷ Тамсама. S. 19.

ністычнага тэрору пацярпелі ўсе грамадскія славы і ўсе народы Літвы. Ужо ў першыя дні савецкай акупацыі былі арыштаваныя і вывезеныя ў СССР былы прэм'ер Антанас Меркыс, міністр замежных спраў Юзас Урбшыс і многія з вышэйшых кіраўнікоў краіны. Яшчэ перад фармальным уключэннем Літвы ў склад Савецкага Саюзу 11 і 12 ліпеня 1940 г. арыштавана каля 2 тыс. вядучых літоўскіх дзеячаў.

3 жніўня 1940 г. Літва была фармальная ўключчана ў склад СССР як савецкая рэспубліка. Літоўская дзяржава пасля 20 гадоў існавання страціла незалежнасць. З боку ЗША і Вялікабрытаніі ніякай рэакцыі на агрэсію СССР і парушэнне ўсіх міжнародных дамоўленасцяў не было, хоць фармальная гэтыя краіны не прызналі інкарпарацыю Літвы⁸. З канца 1940 г. НКУС распачаў падрыхтоўку да масавай дэпартациі жыхароў Літвы ў Сібір. Савецкія службы быспекі атрымалі даручэнне сачыць, рэгістрація і заводзіць справы на кіраўнікоў і актыўных дзеячаў былых палітычных партый, грамадскіх організацый, былых афіцэраў літоўскай арміі і дзяржаўных служачых⁹. У канцы траўня-пачатку чэрвеня 1941 г. было завершана складанне спісаў асобаў прызначаных на вываз. Масавыя дэпартациі распачаліся 14 чэрвеня і працягваліся да пачатку нямецкага савецкай вайны. Гэта быў найбольш бязлітасны вываз: мужчынаў адлучалі ад сям'і і накіраўвалі ў лагеры. Большасць з іх загінула. У часы першай савецкай акупацыі ў Літве было арыштавана і дэпартавана 31 тыс. чалавек. Сярод арыштаваных каля 2 тыс. было забіта ў Літве¹⁰. Большасць дэпартаваных складалі літоўцы, сярод высланых былі таксама паліакі (3924), жыды (2052), расейцы (258), беларусы (78), немцы (40)¹¹.

Значная частка вывезеных у Сібір памерла ад голаду і холаду. У пачатку вайны, калі Чырвоная армія адыходзіла, яе аддзелы і органы НКУС забілі ў Літве яшчэ каля 1100 цывільных асобаў і зняволеных¹². Хуткае апанаванне Літвы нямецкай арміі уратавала краіну ад чарговых дэпартаций і ахвяраў камуністычнага рэжыму. Частка літоўскага грамадства супрацоўнічала з камуністычным рэжымам, веручы, што Саветы захаваюць аўтаномны статус Літвы і будуць праводзіць сацыяльныя і эканамічныя рэформы. Але рэальнасць расчаравала пераважную большасць літоўскага народа. Бальшавіцкая ўлада сваім тэрорам выклікала негатыўную рэакцыю ва ўсіх слаях літоўскага грамадства. Большасць літоў-

⁸ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe... S. 152.

⁹ Grunskis E. Lietuvos gyventojų trėmimai 1940-1941, 1945-1953 metais. Vilnius, 1996. P. 24.

¹⁰ Anusauskas A. Sovietinis genocidas ir jo padariniai // Lietuvos gyventojų genocidas. Antrasis pataisytas ir papildytas leidimas (1939-1941). Vilnius, 1999. P. 31.

¹¹ Тамсама. Р. 30.

¹² Тамсама. Р. 30.

цаў чакала ад нямецка-савецкай вайны вызвалення ад Саветаў. Савецкая акупацыя выклікала ўзнікненне руху супраціву, які падрыхтаваў народ да ўзброенай барацьбы і вяртання незалежнасці. 23 чэрвеня 1941 г. ко-венская радыё абвясціла аднаўленне незалежнасці і паведаміла пра стварэнне Часовага ўраду Літвы (*Lietuvos laikinoji vyriausybėl*). Гэта інфармацыя была сігналам да ўсенароднага антысавецкага паўстання з мэтай вольнасці краіны¹³. Літоўская паўстанцы ў першыя дні вайны лічылі вермахт саюзным войскам. Нямецкія войскі часта віталіся жыхарамі Літвы. Калі немцы ўваходзілі ў Літву, эшалоны дэпартаваных знаходзіліся яшчэ ў дарозе ўглыб Рәсей, а тыя, хто застаўся перажывалі страх перад няпэўнай будучыннай.

Аднак энтузіазм адносна немцаў і надзеі на адбудову дзяржавы хутка развеяліся. Першым дысанансам стала непрызнанне Часовага ўраду Літвы (які яшчэ функцыянуваў да 5 жніўня 1941 г.). 25 ліпеня 1941 г. была створана нямецкая цывільная адміністрацыя (*Zivilverwaltung*) на чале з генеральным камісарам Адрыянам фон Рэнтэльнам. Акупаваная Літва атрымала назуву “Генеральны Камісарыят Літвы” і стала часткай Рэйхскамісарыяту Остланд. Адміністрацыйным цэнтрам Літвы было вызначана Коўна. Кіраўніцтва і адміністрацыя краіны знаходзіліся ў нямецкіх руках. Нацыстская ўлада старалася падпярдковаць увесь людскі і эканамічны патэнцыял краю мэтам нямецкай ваеннай машыны. Большасць літоўскіх органаў і інстытутаў, якія ўтварыліся ў пачатку вайны, і былі немцам патрэбныя для арганізацыі кіравання, захаваліся разам з іх літоўскімі кадрамі. Літоўская адміністрацыя была падпярдкованая нямецкаму кіраўніцтву і мелася стаць выкананым інструментам нямецкай улады. На яе чале як сувязуючы орган з акупацыйнай уладай сталі прызначаныя акупантамі генеральныя дарадцы, пад камандай генерала Петраса Кубілонаса. Магчымасці генеральных дарадцаў былі вельмі абмежаванымі, адзінай іх ролій было выкананне распараджэнняў акупантатаў. З прапагандысцкіх меркаванняў немцы жадалі, каб непапулярныя распараджэнні былі выдаваныя генеральнымі дарадцамі, адчываючы незадавальненне на гэтыя органы¹⁴. Гэта званае літоўскае самакіраванне амаль нічым не адрознівалася ад уладкавання іншых захопленых краінаў, якія былі адназначна варожыя да немцаў, напр. Генеральнага губернатарства. Немцам папросту не хапала сілаў для ахопу ўсіх проблемаў кіравання. Шмат важных пасадаў у літоўскім самакіраванні занялі “вальдэмар аўцы” – адгалінаванне былой кіруючай партыі таўцінін-

¹³ Jegedevičius S. Okupacja i kolaboracja na Litwie w czasie II wojny światowej // Opór wobec systemów totalitarnych... S. 30.

¹⁴ Powstanie narodowego ruchu litewskiego c. d. (Stosunki od г. 1942). Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN). Sygn. 202/III. S. 284.

каў. З гrona гэтых літоўскіх нацыяналістau і фашисты былі прызначаныя некаторыя генеральныя дарадцы і іншыя функцыянеры самакіравання. Гэтая людзі былі гарачымі прыхільнікамі немцаў і многія з іх да канца акупацыі засталіся ў пранямецкім лагеры, звязаўшы свой лёс з лёсам III Рэйху. Яны актыўна падтрымлівалі немцаў ва ўвядзенні нямецкага парадку ў краіне, удзельнічалі ў рэпрэсіях супраць палітычных ворагаў нацызму, у пераследзе жыдоў, палякаў і іншых этнічных меншасцяў Літвы. Літоўскія паліцэйскія батальёны сталі прыладай акупантu у правядзенні палітыкі экстэрмінацыі і масавых рэпрэсій.

Стратегічнай мэтай уладаў III Рэйху было як найхутчэйшае пераўтварэнне балтыскіх краінаў у нямецкую “жыццёвую простору”. У інструкцыі Альфрэда Розэнберга рэйхскамісару Остланду гаварылася: “Мэтай рэйхскамісара ў Літве, Эстоніі, Латвіі і Беларусі павінна быць імкненне да ўтварэння пратэктарату, а потым пераўтварэнне гэтага абшару ў частку Рэйху праз германізацыю расава бліскага элементу, нямецкую каланізацыю і выдаленне элементу непажаданага”¹⁵. Гэтая стратэгічная мэты меліся быць рэалізаваныя пасля перамогі немцаў у вайне.

Ужо ад самага пачатку нацысцкай акупацыі пачалася планавая і вельмі інтэнсіўная экстэрмінацыя жыдоўскага насельніцтва. Да нямецка-савецкай вайны ў Літве жыло каля 210 – 220 тыс. жыдоў. Некалькі тысячаў уцякі разам з адступаючай савецкай арміяй. З уваходам немцаў пачаліся пераследы. Напачатку былі асобныя пагромы, арышты камуністаў і савецкіх дзеячоў жыдоўскага паходжання, пазбаўленне грамадзянскіх правоў, пагрозы і загад насіць жоўтыя зоркі Давіда. У другой палове ліпеня 1941 г. з’явіўся першыя гета. У сярэдзіне лета пачаліся масавыя расстрэлы жыдоўскіх сем’ёр, найперш у вялікіх гарадах, а потым і ў малых мястэчках. Ужо ў жніўні ўзніклі гета ў Коўне і Шаўлях.

У Вільні гета з’явілася ў пачатку верасня 1941 г. Спачатку ў горадзе было два гета, у якіх сагналі каля 40 тыс. жыдоў. Масавыя забойствы жыдоў адбываліся і пасля ўтварэння гетаў – у Вільні і Панарах. Расстрэлы праводзіў спецыяльны аддзел (Sonderkommando), падпарадкованы нямецкай паліцыі бяспекі СД. Да снежня 1941 г. у Вільні забіта каля 33 тыс. жыдоў. Масавыя і сістэматычныя забойствы жыдоў адбываліся па ўсёй Літве. Да снежня 1941 г. было вынішчана ўжо каля 80% усяго жыдоўскага насельніцтва краіны. Засталіся толькі чатыры гета: у Вільні, Коўне, Шаўлях і Свянцянах, у якіх жыло каля 45 тыс. чалавек. Хоць ініцыяタрам і арганізатарам Галакаусту была нацысцкая ўлада, у масавых забойствах жыдоў разам з гестапа бралі ўдзел розныя фармаванні літоўскай паліцыі і быўшыя антысавецкія партызаны. У снежня 1941 г. у акцыях

¹⁵ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe... S. 154.

масавай экстэрмінацыі наступіў перапынак. Яго прычынай быў ціск з боку цывільнай адміністрацыі і вермахту, якім была патрэбная жыдоўская працоўная сіла. Ліквідацыя гетаў і працоўных лагераў у мястэчках Віленшчыны аднавілася вясной 1943 г. Віленскае гета немцы зліквідавалі ў канцы верасня 1943 г. Большасць яго жыхароў была высланая ў працоўныя лагеры ў Эстоніі і Латвіі, частку забілі ў Панараж¹⁶. Пад канец нацыстскай акупацыі (у ліпені 1944 г.) былі зліквідаваныя гета ў Коўне і Шаўлях. Жыдоў вывезлі ў канцэнтрацыйныя лагеры Дахау, Штутгоф, Аўшвіц і інш. Агулам за гады вайны былі знішчаныя каля 195 – 200 тыс. жыдоў Літвы. Вайну перажылі толькі 5% жыдоўскіх жыхароў краіны. Адначасова быў знішчаны шматвяковы культурны і эканамічны даробак жыдоўскай супольнасці.

У часы нацыстскай акупацыі тэрор ахапіў не толькі жыдоўскую, але і іншыя нацыянальныя і палітычныя супольнасці краіны. Акрамя жыдоў найбольш зацята пераследавалі камуністаў, функцыянераў камуністычнага рэжыму, ваеннапалонных, удзельнікаў супраціву, цыганоў. У першыя тыдні нацыстскай акупацыі былі рэпрэсаваныя камуністы розных нацыянальнасцяў, камсамольцы, дзеячы і прыхільнікі савецкай улады. Шмат тысячаў гэтых людзей арыштавалі, каля 5 тыс. з іх расстралілі (большасць складалі літоўцы).

У канцы 1941 г. у Літве паўстаў савецкі (камуністычны) рух супраціву, які кіраваўся з Масквы праз Камуністычную партыю Літвы. Яго мэтай было вяртанне савецкай улады. Камуністычнае падполле мела інтэрнацыянальныя харектар. З сярэдзіны 1943 г. развіваўся савецкі партызанскі рух, асабліва ва Усходній Літве, які вёў актыўную барацьбу з нямецкімі акупантамі і калабарантамі. Прыблізна трэцюю частку савецкіх партызанаў складалі літоўцы. Савецкіх прыхільнікаў сярод літоўцаў было няшмат. Літоўскі народ добра разумеў, што вяртанне бальшавікоў азначае для Літвы катастрофу, менавіта страту незалежнасці, масавыя рэпрэсіі, саветызацыю культуры, гаспадарчага і грамадскага жыцця, пераслед касцёла і русіфікацыю.

Савецкае падполле актыўна пераследавалася нямецкімі службамі бяспекі і панесла буйныя страты. Да лістапада 1942 г. забіта 552 удзельнікі савецкага падполья. Разам у 1941 – 1944 г. загінула каля 1500 удзельнікаў камуністычнага руху супраціву¹⁷.

Вялікія страты паніясла таксама польскае падполле. У сярэдзіне 1943 г. на Віленшчыне ўтварыліся першыя аддзелы Армii краёвай (АК).

¹⁶ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe... S. 155-156.

¹⁷ Štaras P. Partizaninis judėjimas Lietuvoje Didžiojo Tėvynės karo metais. Vilnius, 1966. P. 233.

Актыўныя баявыя ідыверсыйныя дзеянні яны распачалі ў пачатку 1944 г. З Віленшчыны паступова выцяснялася нямецкая і літоўская адміністрацыя. Часта адбываліся баі паміж літоўскай паліцыяй і АК. Падчас набліжэння савецкай арміі адзелы віленской і наваградской акругаў АК ноччу з 6 на 7 ліпеня атакавалі Вільню, але самастойна заняць горад не змаглі. У баях за Вільню загінулі некалькі сотняў партызанаў АК. Усяго за час нямецкай акупацыі было арыштавана каля 6 тыс. удзельнікаў польскага падполля. У Панарахнемцы расстралялі па мінімальных ацацэнках 143-х жаўнероў АК¹⁸.

У час нямецкай акупацыі было расстраляна каля 500 літоўскіх цыганоў, а каля 1000 іх дэпартавана ў канцэнтрацыйныя і працоўныя лагеры ў Германію і Францыю. На прымусовую працу ў Германію было вывезена каля 70 – 75 тыс. асобаў рознай нацыянальнасці¹⁹.

Летам 1944 г. большасць тэрыторыі Літвы зноў была занята савецкай арміяй. У выніку ваенных дзеянняў было знішчана каля 90% электрастанцый, каля 2/3 прамысловых прадпрыемстваў, шмат транспартных сродкаў, масты, порт у Клайпедзе. Вялікія страты панесла сельская гаспадарка (напр., колькасць хатняй жывёлы зменышлася да 47% даваеннага стану). Знішчана таксама 80 тыс. будынкаў (напр., 40% забудовы Вільні, 60% Клайпеды)²⁰.

Зноў пачаліся масавыя рэпрэсіі савецкіх службаў бяспекі. Ужо ў ліпені – жніўні 1944 г. Саветы інтэрнавалі 7 – 8 тыс. жаўнероў і афіцэраў АК. Ад пачатку ліпеня 1944 г. да снежня 1945 г. органы НКУС – НКДБ арыштавалі каля 12 тыс. палякаў і забілі каля 300 польскіх партызанаў²¹. Да канца 1945 г. польскае падполле ў Літве было зліквідавана.

Дэпартациі працягваліся ад пачатку 1945 да 1953 г. Усяго ў часы сталінізму ў Літве было праведзена 35 вывазаў. Самыя буйныя дэпартациі адбыліся ў траўні 1948 г., у сакавіку 1949 г. і ў кастрычніку 1951 г., калі ў Расею вывезлі каля 130 тыс. чалавек (80% усіх дэпартаваных)²². Яшчэ больш рэпрэсавана людзей за г.зв. антысавецкія злачынствы – у сталінскія часы асуджана каля 150 тыс. чалавек, якіх таксама дэпартавана ў сібірскія лагеры. З агульнай лічбы 280 тыс. вязняў і высланцаў 11,5 тыс. памерлі ў лагерах і на высланні. Гэта былі асабліва вялікія страты для народа, які ў тых часах налічваў 2 млн. асобаў. Тэрмін высылкі быў роз-

¹⁸ Pasierbska H. Ponary wileńska golgota. Sopot, 1993. S. 352-355.

¹⁹ Rukšėnas K. I vergovę. Vilnius, 1967. P. 102.

²⁰ Błaszczyk G. Litwa współczesna. S. 114.

²¹ Anušauskas A. Lietuvių tautos sovietinės naikinimas 1940-1958 metais. Vilnius, 1996. P. 215.

²² Brandišauskas V. Migracje i przemiany demograficzne na Litwie w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XX wieku // Europa nie prowincjonalna, pod. red. K.Jasiewicza. Warszawa, 1999. S. 1129.

ны: для вывезеныху 1941 г.–20 гадоў, для дэпартаваныху канцы 1947 г. і ў першай палове 1948 г. сем’яў партызанаў і “памагатых бандытагаў-кулакоў” – 10 гадоў. Ад 1949 г. тэрмін высылкі не акрэсліваўся, паколькі высылалі назаўсёды²³. Пакінутая высланцамі маё масць падлягала канфіскацыі.

Пасля вяртання Саветаў увосень 1944 г. ў Літве пачаўся партызанска рух супраць савецкай акупацыі. У часе гэтай вайны ў збройныя шэрагі ўвайшлі каля 50 тыс. асобаў, з якіх каля 20,2 тыс. загінула ў 1944–1953 г. Іншыя былі арыштаваныя, пасаджаныя ў лагеры альбо расстраляныя. Партызанская вайна стала самым трагічным прыкладам барацьбы літоўскага народу за выжыванне і свабоду. Яна разбурыла міф савецкай пра- паганды пра добраахвотнае ўступленне Літвы ў СССР²⁴.

Другая сусветная вайна і змены межаў пасля яе завяршэння паз- бавілі тысячы людзей ўласнай дзяржавы. Акупацыі і трэтыарыяльных падзвелы былі галоўнымі прычынамі нацыянальных зменаў. Баючыся вяртання саветаў, з Клайпедскага краю ў 1944 г. уцякло амаль усё нямец- кае насельніцтва. 1 студзеня там жыло 158,8 тыс. асобаў, а праз год у пачатку 1945 г. засталося каля 20 тыс., сярод якіх ранейшых жыхароў было толькі 2,8 тыс.²⁵ На нейкі час край застаўся амаль бязлюдным. Пас- ля вайны на іх месца прыехалі людзі з Рәсей, Беларусі і іншых савецкіх рэспублік. Уцякаючы ад савецкай арміі, Літву пакінулі выехалі ў Герма- нію каля 60 тыс. літоўцаў²⁶.

У верасні 1944 г. паміж Польскай Народнай Рэспублікай і Літоў- скай ССР была падпісаная дамова пра эвакуацыю былых грамадзянаў Польшчы з ЛССР у ПНР і літоўцаў з Польшчы ў Літву. Па няпоўных даных з Літвы ў Польшчу выехала 171–197 тыс. асобаў. Больш за 90% з іх складалі палякі. Асабліва шмат людзей страціла Вільні – у Польшчу выехала 80% яго жыхароў²⁷. Колькасць палякаў у Літве скарацілася напа- лову. Амаль цалкам пакінула Літву польская інтэлігенцыя. Знікаў адзін з найбольш творчых асяродкаў польскай культуры²⁸.

Адным з парадакальных вынікаў Другой сусветнай вайны было тое, што Літва першы раз у сваёй гісторыі атрымала ўсе найважнейшыя гарады: Вільню, Коўну і Клайпеду. Без паражэння Германіі Літва ніколі б не атры- мала Клайпедскага краю, а без перамогі СССР – Віленскага краю. Пасля

²³ Grunskis E. Lietuvos gyventojo... S. 7, 9, 11.

²⁴ Anušauskas A. Litewska antysowiecka partyzantka i konspiracja w latach 1944–1965 // Europa nie prowincjonalna. S. 852, 853.

²⁵ Kairiukštytė N. Klaipėdos krašto repatriantai ir jų padėtis 1945–1950 m. // Lituaniistica. 1991. Nr. 2. P. 35.

²⁶ Brandišauskas V. Migracje i przemiany... S. 1121.

²⁷ Brandišauskas V. Migracje i przemiany... S. 1123.

²⁸ Eberhardt P. Przemiany narodowościowe... S. 166.

атрымання незалежнасці ў 1991 г. усе ёўрапейскія дзяржавы і нашыя суседзі (Польшча, Расея) прызналі існуючыя межы літоўскай дзяржавы.

У 1940 – 1953 г. Літва па розных прычынах страціла каля 1\3 сваіх жыхароў. Па дэмографічных стратах (прапарцыянальна да колькасці жыхароў), выкліканых Другой сусветнай вайной і акупацыямі, Літва сярод іншых ёўрапейскіх краінаў не дараўноўваецца толькі да Беларусі. Даваенная колькасць жыхароў была дасягнутая толькі праз 25 гадоў пасля заканчэння вайны²⁹. Літва страціла значную колькасць сваёй нешматлікай інтэлектуальнай эліты, якая была вынішчана і дэпартавана, а часткова выехала на заход. Дэмографічныя змены, такім чынам, мелі не толькі колькаснае, але і якаснае вымярэнне. Гэта была вельмі балючая страта, наступствы якой адчуваўся і сёння. Хоць у межах дзяржавы апынулася Клайпедскі і Віленскі краі, тэрытарыяльныя здабыткі не маглі кампенсаваць палітычную і грамадскую катастрофу, якую прынесла Літве доўгатэрміновая савецкая анексія.

Пераклад з польскай мовы Алеся Краўцэвіча

Пытанні і дыскусія пасля рэферата Арунаса Бубныса

Алеся Краўцэвіч: Мяне цікавіць, ці былі савецкія партызаны ў Жэмайці? Ці існавалі літоўскія антынімецкія атрады ў перыяд німецкай акупацыі?

Арунас Бубныс: Да 1943 г. савецкіх партызану ў Жэмайці, практычна, не было. Былі невялікія атрады савецкіх ваяннапалонных, якія збеглі з лагераў, і тыхлітоўцаў, якія не мелі іншага выйсця. Апошнія датычысьць, напрыклад, камуністаў. Многія з іх былі забітыя ў 1941 г., многія былі кінутыя ў турмы. Але частка схавалася ў лясах. Да таго ж у гэтых атрадах былі таксама жыды, якія збеглі з гета або з лагераў. Савецкі партызанскі рух быў значна мацнейшым на Віленшчыне. Але і тут навату канцы 1943 г. савецкія атрады былі малалікія. Апроч іх сюды закідваліся яшчэ і дыверсійныя групы, якія рабілі рэйды таксама ў заходнюю Літву і Польшчу.

Што датычысьць літоўскага руху супраціўлення німецкай акупацыі, то трэба адзначыць, што ён пачаў фармавацца ў канцы 1941 г. У той час стала вядома, што немцы не пойдуць на адраджэнне Літоўскай дзяржавы. Яны распушцілі літоўскі Часовы ўрад. Літва атрымала статус акупаванага краю і стала часткай Рэйхскамісарыяту Остланд. Першыя групы

²⁹ Brandišauskas V. Migracje i przemiany... S. 1130, 1131.

супраціву ствараліся на базе колішніх літоўскіх палітычных партый, напрыклад хрысціянскія дэмакраты стварылі “Літоўскі фронт”, нацыяналісты – “Саюз змагароў за свабоду Літвы”, а былыя афішэры літоўскага войска – “Армія свабоды Літвы”. Усе яны падчас нямецкай акупацыі прытымліваліся тактыкі няўзброенай барацьбы, свайго роду грамадзянскага непадпрадавання акупантам. Было разуменне, што вайна супраць немцаў абернецца вялікім і стратамі для літоўскага народу і тым самым дапаможа Саветам, якія таксама прынеслі нам шмат бяды. Было вядома, што Сталін ужо паабядаў яшчэ раз “вызваліць” Літву. Адкрытае змаганне супраць немцаў было толькі на карысць кіраўніцтву СССР. Менавіта таму быў узяты курс на антынямецкую пропаганду, байкот мабілізацыі ў дапаможныя і паліцэйскія часткі, байкот вызыву на прымусовыя працы ў Германію. Мэтаю было захаваць жыццё літоўскага насельніцтва дзеля аднаўлення літоўскай дзяржавынасці пасля вайны.

Алесь Смалянчук: Падчас палявых даследаванняў людзі часта згадваюць пра літоўскія карнія атрады. Якім быў лёс літоўцаў, якія пайшлі на службу да немцаў пасля прыходу Чырвонай арміі?

Арунас Бубныс: Іх лёс склаўся па-разнаму. Было зразумела, што, калі застанешся ў Літве, то будзе асуджаны. І большасць адыходзіла разам з немцамі. Некаторыя пайшлі ў лес і далучыліся да антысавецкай партызанкі. Аднак таіх было мала, бо асноўную сілу пасляваенных партызанскіх атрадаў складала моладзь, якая байкатаўала мабілізацыю і не жадала ваяваць у складзе Чырвонай арміі. Гэта быў першы і найбольш масавы кантынгент папаўнення для літоўскіх партызанаў. Многія літоўскія паліцэйскія батальёны летам 1944 г. былі пераведзены ў Літву або Усходнюю Прусію і там расфарміраваныя. Былыя салдаты гэтых батальёнаў былі ўключаны або ў вермахт, або ў нямецкія паліцэйскія часткі, або ў супрацьпаветраную абарону. Эсэсаўскіх частак не было. У адрозненні ад Латвіі і Эстоніі, дзе немцы здолелі стварыць часткі СС, у Літве нічога не атрымалася. У лютым-сакавіку 1943 г. немцы паспрабавалі стварыць літоўскія эсэсаўскія часткі, аднак контрпралаганды літоўскага падполья сарвала гэтую спробу. Легіён СС не быў створаны. А паліцэйскія батальёны ствараліся летам 1941 г. Асноўныя кантынгент складалі літоўскія дзезерціры з Чырвонай арміі, або літоўцы, якія трапілі ў нямецкі палон. Апроч таго ў батальёны пайшлі людзі, якія ў 1941 г. змагаліся супраць савецкай улады і тых, хто яе падтрымліваў.

Юры Мілеўскі: Як у масавай свядомасці жыхароў Літвы адлюстраваўся пачатак II святовай вайны? Калі яна пачалася для літоўцаў?

Арунас Бубныс: На маю думку, у масавай свядомасці літоўцаў гэтая вайна пачалася ў 1941 г., калі Германія напала на СССР.

Юры Мілеўскі: Як падаецца, у масавай свядомасці літоўцаў гэтая вайна не была звязаная з нейкім і асаблівым жахлівымі падзеямі...

Арунас Бубныс: Сапраўды, у свядомасці літоўцаў больш жахліва ўспрымаецца вайна супраць Саветаў. Літоўцы змагаліся супраць Саветаў са зброяй у руках, чаго не было ў адносінах да немцаў. Нямецкую акупацыю літоўцы трактавалі як больш лагодную. Затое яны была жахлівай для жыдоўскага насельніцтва.

Рымантас Мікныс: Другая сусветная вайна ў памяці літоўцаў атаясамліваецца пераважна з ваеннымі падзеямі на фронце. Савецкая акупацыя разглядаецца або асобна па-за межамі вайны, або людзі сталага ўзросту гавораць, што была вайна паміж “чырвоным сатаной” і “рыжым сабакам”. Што гэта значыць? У Літве не было такіх даследаванняў, якімі займаліся Алесь Смалянчук. На пачатку чэрвеня была канферэнцыя, прысвечаная памяці пра вайну. Аднак даследаванні памяці датычаць галоўным чынам адносінам людзей да помнікаў салдатам Чырвонай арміі. Ва ўсходній Літве гэтыя помнікі засталіся на могілках савецкіх салдат і афіцэраў. З іншага боку, ёсць помнікі на могілках нямецкіх салдат. Адносіны літоўцаў да гэтых помнікаў адноўлькова абыякавыя. Іх успрымаюць як чужбы. Людзі не клапоцяцца пра гэтыя помнікі. Даглядам займаюцца дзяржаўныя службы. Людзі клапоцяцца пра могілкі і помнікі літоўскіх салдат 1918–1919 гг. і літоўскіх партызанаў пасляваеннага часу. Гэтыя помнікі ўспрымаюцца як “свае”.

Юры Мілеўскі: У мінулым годзе была дыскусія пра ўзнагароджанне ордэнам Гедыміна генерала Плехавічуса, які кіраваў свайго роду “літоўскім войскам”. Ведаю, што дырэктар Інстытута гісторыі АН Літвы рэзка крытыкаваў гэтае ўзнагароджанне, адзначыўшы, што нельга ганарыцца тымі, хто супрацоўнічаў з нацыстамі. Наколькі гэтая пазіцыя падзяляецца ў Літве?

Арунас Бубныс: Гэтая ацэнка выклікала вострую крытыку з боку літоўскай грамадскасці. Я таксама лічу, што яна схематычная, бо ігнаруе розныя фактары. Вядома, што Плехавічус разам са сваім штабам быў арыштаваны эсэсаўцамі і вывезены ў канцлагер Саласпілс. Больш за 80 салдат з гэтага войска, якое існавала ад пачатку сакавіка да мая 1944 г., былі расстрэляныя немцамі ў Панаражах. 2/3 салдат удалося збегчы ў лес, а астатнія былі арыштаваныя немцамі і вывезены на прымусовыя працы ў Германію, або накіраваныя на службу ў нямецкую авіяцыю. Выказванне дырэктора Інстытуту было не зусім навукова карэктным.

Рымантас Мікныс: Хачу дадаць, што гісторыя з узнагароджаннем Плехавічуса прэзідэнтам мела свой палітычны падтэкст. Генерал Плехавічус быў вядомай постасцю яшчэ даваеннай літоўскай гісторыі. У дру-

гой палове 30-х гг. ён стаў адным з ініцыятараў змовы супраць прэзідэнта Грынюса. З яго дапамогай да ўлады прыйшоў Смятона і быў устаноўлены таталітарны рэжым. Плехавічус быў тым чалавекам, які зішччаў дэмакратыю ў Літве. Узнагароды Плехавічуса была ўспрынятая часткай літоўскай грамадскасці як сімвал імкнення прэзідэнта Паксаса да значнага пашырэння сваіх паўнамоцтваў і абмежавання ўлады сойму. Гэты тагачасны палітычны кантэкст істотна паўплываў на пазіцыю дырэктара Нігжэнтайціса. З польду гістарычнай навукі, яго заўвага не была дакладнай. Пачалася дыскусія, у цэнтры якой апынулася проблема ацэнкі значэння войска Плехавічуса для Літвы. Большаясць грамадскасці негатыўна аднесла на выкazванне кіраўніка Інстытуту гісторыі. З гістарычнымі фактамі трэба абыходзіцца асцярожна. Гэта датычыць таксама і беларускай партызанкі, якую можна ацэніваць па-рознаму, але вельмі складана ацаніць адназначна.

Ян Ежы Мілеўскі (Беласток),
доктар гісторыі, кіраунік
даследчага аддзела філії
Інстытута Нацыянальнай Памяці

Памяць польскага грамадства пра Другую сусветную вайну

Пасля вайны ў польскай гісторыяграфіі і ў школьнім на-
 вучанні гісторыі нязменна падкрэслівалася, што Польшча
 была першай дзяржавай, якая 1 верасня 1939 г. збройна стала супраць
 Гітлера, закончыўшы такім чынам перыядыгонай бяскроўнай экспансіі.
 Увогуле звярталася ўвага, што польскае грамадства захавала адзінства ў
 адносяніях да нямецкіх акупантав і ніводная значная палітычная сіла,
 ніводзін вядомы палітык не пайшлі з імі на супрацоўніцтва. Асабліва
 падкрэсліваліся вялікія страты, якія панесла Польшча ў гады вайны.
 Адносна колькасці насельніцтва гэта былі найвялікшыя страты ў свеце:
 загінулі 220 асобаў з кожнай тысячы жыхароў¹.

Таксама адзначалася, што на ёўрапейскім тэатры вайны ў іх зак-
 лочнай фазе польская войскі (400 тыс. жаўнероў Польскай народнай
 арміі і 200 тыс. жаўнероў Польскіх узброеных сіл на Захадзе) зімалі
 па колькасці чацвёртае месца сярод саюзнікаў (пасля СССР, ЗША і Вялі-
 кабрытаніі). “Уздел польскага салдата ў штурме Берліна – пісаў у канцы
 70-х гг. у папулярным сінтэзе гісторыі Польшчы Антоні Чубінскі – меў
 акрамя ваеннага яшчэ гісторычнае значэнне. Ён падкрэсліваў факт пера-
 могі Польшчы ў той вайне”². У пераможны кантэкст уплятаўся новы
 тэртыярыйяльны кшталт краіны. Польшча вярнулася ў свае гісторычныя
 пястоўскія межы. Дзяржава ўмацавала адзінства з нацыянальнага пункту
 гледзішча (што ліквідавала прычыну розных канфліктаў і слабасці –
 пісаў Чубінскі)³.

Аднак шырокія колы польскага грамадства адчувалі значны дыса-
 нанс паміж перакананнем пра велізарны ўклад у перамогу над фашиз-
 мом (да пералічаных вышэй фактаў трэба дадаць масавае падпольле,

¹ У беларускай гісторыяграфіі найбольшымі лічацца страты Беларусі - каля 25% насельніцтва (зайв. рэдакцыі)

² Dzieje Polski // pod red. J. Topolskiego. Warszawa, 1977. S. 840.

³ Тамсама. S. 845.

партызанскі рух і найбуйнейшае ў Еўропе Варшаўскае паўстанне) і на быткамі, атрыманымі ў выніку перамогі. Найбольш адчувальнымі вынікамі вайны была страта суверэнітэту.

Таму пасля пералому 1989 г., памятаючы пра нашыя перамогі і ахвяры ў 1939 – 1945 г., выпраўляючы і аднаўляючы праўду пра польска-са-вецкі адносіны, пачала выразна фармулявацца тэза, што для Польшчы ўдзел у вайне закончыўся палітычнай паразай. Нам здрадзілі заходняя саюзнікі – прынеслі ў ахвяру на алтар добрахадносінаў паміж звышдзяржавамі. Польская грамадская думка ўвесь час вельмі нервова рэагавала на спробы змяншэння польскага ўкладу ў перамогу, замоўчванне нашых вайсковых чынаў (напр., поспехаў выведкі) або на ўзнікаючыя час адчасу абвінавачванні пра ўдзел мясцовага насельніцтва ў вынішчэнні жыдоў.

Мінула ўжо 60 гадоў пасля заканчэння вайны. Людзі, якія перажылі яе ў свядомым узросце і маюць на яе ўласны погляд, складаюць невялікі працэкт сучаснага грамадства. Абсалютная большасць грамадзянай атрымлівае веды пра вайну з апасродкованых крыніцаў і пераказаў. Варта нагадаць, што Польшча пасля вайны амаль паўстагодзя не была дэмакратычнай дзяржавай і гістарычная навука не магла развівацца свабодна. Камуністычныя ўлады імкнуліся да фармавання афіцыйнай памяці ў масавай свядомасці грамадзянай. Для гэтага ўжываліся розныя сродкі, пачынаючы ад цэнзуры, якая пільнавала, каб не прыйшлі негатыўныя звесткі пра СССР і польскіх камуністаў. Вуліцы называлі імёнамі толькі выбраных герояў і святаў. Па меры “адыходу” пакалення сведкаў узрасцала роля падручнікаў.

Аднак, як вынікала з даследаванняў *OBOP (Oñyrodek Badania Opinii Publicznej)*, праведзеных у 1975 г., гэзн. праз 30 гадоў пасля вайны, палова малодшага пакалення (людзі ва ўзросце да 40 гадоў) атрымлівала веды пра вайну з нефармальных крыніцаў і сямейных хустамінаў або апавяданнямі⁴. Гэтае паралельнае ўзdezяне дзяржаўнай пропаганды і сямейных пераказаў часамі прыводзіла да нечаканых вынікаў. Прывяду прыклад з уласнага вопыту. Абітурыент факультэта гісторыі ў канцы 70-х гг. напісаў на ўступным экзамене, што на першым этапе Другой сусветнай вайны немцы масава вывозілі палякаў у Сібр. Ён чуў прадэпартыі, а ў падручніках чытаў толькі пра нямецкую акупацию. Варта дадаць, што ў астатнія дзесяцігоддзі ПНР на фармаванне гістарычных ведаў даволі моцны ўплыв мелі эмігранцкія выданні і замежныя радыёперадачы, а таксама каталіцкі касцёл, які заўсёды быў своеасаблівым энклавам свабоды.

Так, як да 1939 г. помнілі, галоўным чынам, пра здабыццё Польшчай незалежнасці ў 1918 г., так і ў ПНР дамінавала памяць пра Другую сусвет-

⁴ Komunikat OBOP nr 29/70. Wrzesień 1975.

ную вайну. Паводле анкетавання, ніводзін з гістарычных перыяду не прысутнічаў у такім аб'ёме ў прыватных размовах і сямейных традыцыях як Другая сусветная вайна. Яе назвалі ажно 49% анкетаваных⁵. Сярод гадавінаў, якія трэба найболыш урачыста адзначаць, анкетаваныя на першое месца паставілі заканчэнне вайны. 1939 – 1945 г. уяўляліся часам асаблівыхахвяраў і незвычайнага герайму. Гэты перыяд палова апытаўных лічыла вартай падставай для нацыянальнага гонару. На думку апытаўных, падставай для гонару былі Варшаўскае паўстанне (12%), паводзіны народу ў часе вайны (11%), Вераснёўская кампанія 1939 г. (10%) і змаганне польскага войска на Захадзе і ў СССР (8,4%). І, наадварот, апытаўныя вельмі рэдка называлі факты з гадоў вайны, якіх трэба саромецца. Тут на першым месцы былі падзеі канца 18 ст. і пасляваенны перыяд. Выезд з краіны ўраду і вайсковага камандавання ў драматычнай сітуацыі 1939 г., што дзесяткі гадоў ў ПНР было негатыўным прыкладам у падручніках, у гэтым кантэксце назвалі толькі 1% апытаўных.

Пра тое, якія сюжэты калектывай памяці ў ПНР стараліся сфальсіфікаваць, сведчаць вынікі даследаванняў грамадской думкі, праведзеных у 1987 г. на тэму г.зв. белых плямаў. Проблематыка “белых плямаў” пераважна атаясмівалася з крытыкай афіцыйнай інфармацыі па гісторыі і амаль выключна ў дачыненні да гісторыі 20 ст. Існаванне “белых плямаў” прызнавала калія 30% рэспандэнтаў. Большасць анкетаваных (56%) адказала няпэўна (“цяжка сказаць”, “не маю на гэты конт меркавання”), што было характэрна для аптыгнення з часоў ПНР. Сярод чатырох найчасцей называных падзеяў, якія замоўчваліся або недастаткова асвятляліся, трэх прыпадалі якраз на перыяд вайны: злачынства ў Катыні (15%), Варшаўскае паўстанне (8,5%), партызанская вайна Арміі краёўтай (амаль 7%).⁶

Анкетаваныя, якія бачылі “белыя плямы” і дамагаліся вяртання памяці пра тых падзеі, паходзілі з колаў, якія стваралі грамадскую думку. Перш за ўсё эта былі асобы з вышэйшай адукацыяй, якія жылі ў вялікіх гарадах і крытычна ставіліся да існуючай палітычнай сістэмы. Трэба, аднак, дадаць, што сярод сяброў кіруючай партыі (ПАРП) існаванне “белых плямаў” прызнавала больш 41%.

Гісторыку для ліквідацыі “белай плямы” дастатковая выдання спецыяльнай манографіі або артыкула. Для вяртанне замоўчаных падзеяў у масавую памяць патрэбныя не толькі спецыяльныя публікацыі (яны толькі

⁵ Druga wojna światowa w świadomości historycznej społeczeństwa polskiego. Warszawa, 1989 (wyniki badań CBOSz 1987 r.).

⁶ Тамсама.

⁷ Opinia publiczna o tzw. białych plamach w historii. Komunikat z badań, lipiec 1988. На трэцім месцы аптынулася вайна 1920 г. (8,1%).

пачатак), але таксама з'яўленне публічных формаў памяці (помніка, імя школы, назва вуліцы), папулярныя артыкулы, радыё і телеперадачы.

Нечакана выявілася, што паводле даследавання 1987 – 1988 г. значная большасць анкетаваных чула пра самую вялікую “белую пляму” – катынскае людабойства. Сярод дарослых амаль 82%, моладзі – 86%. Акрамя таго, асабліва сярод моладзі, была распаўсюджана правільная інфармацыя – больш за 60% называла адказным за гэтае злачынства Савецкі Саюз. Сярод дарослых такіх было 49,5%, але затое 26,5% далі адказы – “пяжка сказаць⁸. Змаганне за гістарычную памяць у час народнай Польшчы часамі набірала харктар фізічнай канфрантациі. Тых, хто дамагаўся праўды, чакала не толькі звольненне з працы, зняволенне ў часы сталінізму (напр., у 1950 г. быў асуджаны на 6 гадоў турмы Геронім Маеўскі, а ў 1951 г. у Жэшаве два гады атрымаў Мікалай Марчык за публічны аповяд пра катынскае людабойства як савецкае злачынства), але нават пагроза жыццю. Унаучы з 20 на 21 студзеня 1989 г. “невядомыя злачынцы” забілі ксяндза Стэфана Недзяляка, які ў касцёле св. Каляля Барамея на Павонзках (Варшава) стварыў месца памяці пра забітых на ўсходзе, якое называлі “Катынская сцяна”⁹.

Пасля пералому 1989 г. у Польшчы пачалося “шыванне памяці”: аб’яднанне калектыўнай памяці, падзеленай на “паўпамяць” афіцыйную, сямейную і ту, якая была ў эміграцыі. Аднак падзеі з часоў Другой сусветнай вайны апынуліся ў цені міфа 1989 г., які распачаў мірныя перамены ў краінах сацыялістычнага блоку. Палякі ганарыліся перамагай “Салідарнасці”, вяртанием дэмакратіі і стварэннем III Рэчы Паспалітай (29%). Аднак аж 28% надалей выказвала гонар з удзелу палякаў у бітвах Другой сусветнай вайны¹⁰. Сярод фактаў, якія прыніжаюць гонар палякаў, не называліся падзеі астатніх вайны.

У канцы 1999 г. Цэнтр даследаванняў грамадскай думкі праводзіў апытанне пра найбольш значныя для Польшчы падзеі 20 ст. (можна было выбраць са спісу). На думку апытаных, у тым стагоддзі ў гісторыі Польшчы дамінавалі два здэрэнні: здабыццё незалежнасці ў 1918 г. (62%) і выбар Каляля Вайтылы папай рымскім (53%). На трэцім месцы, хоць са значна меншым працэнтам апынуўся напад Германіі на Польшчу 1 верасня 1939 г.¹¹ Треба яшчэ дадаць, што кожны дзесяты рэспандэнт называў катынскае людабойства (8 месца), а кожны дваццаты – уваход Чырвонай

⁸ Opinia publiczna o zbrodni w Katyniu // Komunikat z badań CBOS. Warszawa, 1988. Lipiec.

⁹ Łysakowski P. Kłamstwo katyńskie // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. 2005 Maj-czerwiec. S. 93; Rzeczpospolita. 16 IV 2005 (dodatek „Cień Katynia”. S. 5).

¹⁰ Świadomość historyczna Polaków // OBOP. Warszawa, 1996. Kwiecień.

¹¹ Ludzie i wydarzenia w historii Polski XX wieku. // Komunikat CBOS 194/1999.

армii ў Польшчу 17 верасня 1939 г. (12 месца). Вышэй быў ацэнены выхад савецкіх войскай з Польшчы (8% апытаных).

Паводле паралельных даследаванняў у каstryчніку 1999 г., праведзеных *OBOP*, у адказах на пытанне, якімі падзеямі 20 ст. палякі павінны ганарыцца (анкетаваныя не выбіралі з варыянтаў, а самыя фармулявалі адказы) найчасцей называліся падзеі 1989 г. і іх наступствы: ліквідацыя камунізму – 36%, пабудова новай палітычнай сістэмы – 22%, змена гаспадарчай сістэмы – 16%, выбар паляка папай рымскім – 18%. Міфы з часоў ПНР заўважала няшмат апытаных: перамога ў Другой сусветнай вайне – 8%, а саму вайну і герайзм палякаў назвалі толькі 4%. Яшчэ горш у калектыўнай памяці быў прадстаўлены міф міжваеннага перыяду: вайну 1920 г. і “цуд над Віслай” назвалі толькі 3% рэспандэнтаў¹².

Такім чынам, падзеі 1989 г. адсунулі на другі план памяць пра Другую сусветную вайну. Прыйшлі новыя героі і новыя міфы. Ці змянілася бачанне Другой сусветнай вайны ў сувязі з новым вопытам і поўнай свабодай дэманстрацыі гістарычнай памяці? На мяжы 20 і 21 ст. палякі ўспрымалі Другую сусветную вайну ў першую чаргу не ў катэгорыях герайзму, а як час агульначалавечай трагедыі і смерці вялікай колькасці людзей (30% анкетаваных). Кожны пяты паляк звязваў іх з рэпрэсіямі нямецкіх акупантаў (савецкія рэпрэсіі назвалі толькі 2-3% рэспандэнтаў), а 18% – з канцлагерамі. Сымбалям страданняў быў Асвенцім, названы ад 7 да 11% анкетаваных (даследаванні былі праведзеныя два разы ў студзені 2000 г. з прамежкам у два тыдні). З ваенных падзеяў найчасцей называлася Варшаўскае паўстанне (6 і 8% адказаў) і абарона Вэстэрплятэ (3 і 4%). Зрэдку згадвалася бітва на Монтэ-Касіна (0 і 1%)¹³. Адказы на іншыя пытанні пацвердзілі, што ў канцы 20 ст. для звычайнага паляка Другая сусветная вайна асыцьцявалася, перш за ўсё, з днём нямецкага нападу на Польшчу і канцлагерам у Асвенціме (так адказалі па адной чацвёртай з апытаных). Многія гады канцлагер у Асвенціме ўспрымаўся як месца пакуты польскага народу. Так адказалі 47% анкетаваных у 1995 г. (толькі 8% паказалі, што гэта было перш за ўсё месцем знішчэння жыдоў)¹⁴.

Праз дзесяць гадоў прапорцыя змянілася. Адпаведным чынам адказалі 37% і 17%¹⁵. Вырас працэнт адказаў пра памяць Асвенціму як важную для ўсяго свету: з 43% у 1995 г. да 68% у 2005 г. Такім чынам, хоць Асвенцім па-ранейшаму ў калектыўнай памяці палякаў выступае мес-

¹² Polska XX wieku w opiniach społeczeństwa // OBOP. Warszawa, 1999 Listopad. Сума не складае 100%, бо можна было даваць некалькі адказаў на адно пытанне.

¹³ Obraz II wojny światowej w pamięci Polaków // OBOP. Warszawa. 2000 Luty.

¹⁴ Oświęcim w zbiorowej pamięci Polaków // Komunikat z badań CBOS. Warszawa. 1995 Styczeń.

¹⁵ Po obchodach 60. rocznicy wyzwolenia Auschwitz-Birkenau. Obóz w Oświęcimiu w świadomości Polaków // Komunikat z badań CBOS. Warszawa, 2005. Marzec.

цам нацыянальнай пакуты, адначасова ўспрымаецца як месца Галакаўсту і знішчэння людзей многіх нацыянальнасцяў.

У калектывай памяці палякаў з'яўляюцца новыя элементы, да гэтага вядомыя толькі прафесійным гісторыкам і непасрэдным сведкамі тых падзеяў, якія замоўчваліся ў афіцыйнай памяці часоў ПНР. Такой забароненайтэмай (каб не паваць польска-савецкіх і польска-украінскіх адносінаў) была справа забойстваў палякаў на Валыні. У выніку антыпольскай акцыі, распачатай у 1943 г. Украінскай паўстанчай арміяй на Валыні і іншых тэрыторыях, у 1943 – 1947 г. забіта каля 80 – 100 тыс. палякаў. Вынікам акцыі ў адказ была смерць 15 – 20 тыс. украінцаў.

Пра маштабы забыцця гэтай справы сведцаў вынікі даследаванняў, праведзеных у ліпені 2003 г. перад 60-й гадавінай трагічных падзеяў на Валыні. Аказалася, што 44% аптычаных нічога не ведала пра гэтае злачынства, а больш 10% далі недакладныя адказы. На пытанне, хто быў ахвярай злачынства, толькі 41% адказалі, што палякі. Ажно 70% не маглі называць выканайцу ў злачынства або далі няправільныя адказы¹⁶.

Улады стараліся выдаліць з народнай памяці здарэнні, якія дрэнна сведчылі пра польскі народ, паваліягоны добрыя вобраз. Гэта былі справы калабарацыі, аасабліва выпадкі ўдзелу ў забойствах жыдоў. Пасля публікацыі кнігі Яна Томаша Гроса пад назвай “Суседзі”¹⁷, у якой ён паказаў, што польская палова жыхароў Едвабна па сваёй ініцыятыве ў ліпені 1941 г., г.зн. у першыя дні нямецкай акупацыі, пазабівала сваіх жыдоўскіх суседзяў, пачалася буйнейшая і цікавейшая ў гісторыі Польшчы гістарычная дыскусія. Таму нічога дзіўнага, што ў жніўні 2001 г. пра злачынства ў Едвабным, амаль зусім невядомае да 2000 г., чула 90% анкетаваных, але толькі 78% ведала, што яго ахвярамі былі выключна жыды. Сярод тых, хто ведаў 32% наступрактам называла немцаў адзінымі выканайцамі злачынства. Таксама 32% казала пра нейкі ўдзел палякаў: ад рашаючага ўдзелу (8%), да дапамогі некаторых палякаў, пра дзеянні па ініцыятыве немцаў і пад іх прымусам. 33% на пытанне пра выканайцу ў адказалі “цяжка сказаць”¹⁸. Гэты апошні адказ можна было патлумачыць тым, што тады яшчэ вялося следства Інстытутам нацыянальнай памяці (ІНП).

Падчас паўторных даследаванняў, праведзеных *OBOP* праз год пасля заканчэння следства і публікацыі ІНП двухтомнай працы “Ваюл Едвабнага” толькі 6% рэспандэнтаў адказалі, што не чулі пра гэтае злачынства, але 44% сцвердзілі, што дакладна не ведаюць, хто пазабіваў жыдоў у Ед-

¹⁶ Rocznica zbrodni na Wołyniu – pamięć i pojednanie // Komunikat z badań CBOS. Warszawa, 2003 Lipiec.

¹⁷ Gross J.T. Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka. Sejny, 2000.

¹⁸ Polacy wobec zbrodni w Jedwabnem. Przemiany społecznej świadomości // Komunikat CBOS. Warszawa, 2001.

вабным. Пра дабраахвотны ўдзел палякаў казала 24% аптыных, а пра дамінуючы ўдзел немцаў – 40% (пры гэтым самы часты адказ – 17% – “палякі, змушаныя немцамі”)¹⁹. Гэта азначае, што для большасці аптынных Едвабна было хутчэй нямецкім, чым польскім злочынствам. Большую гатоўнасць прызнаць галоўным і выкананіцамі палякаў можна было заўважыць сярод адукаваных людзей.

На прыкладзе “справы Едвабнага” відаць, які вялікі супраціў і цяжкасціва ўвядзенні ў калектывную памяць выклікаюць факты сумніўныя для народу, якія з’яўляюцца плямай на нацыянальным гонары. Пра гэта трэба памятаць, калі мы жадаем ад іншыхнародаў карэктывізаціі “памяці”.

Сутыкненне розных стэрэатыпаў памяці (таксама і ўласна польскіх) найчасцей адбывалася падчас агульных юбілеяў, напр., заканчэння вайны ў Еўропе. Амаль палову стагоддзя ў траўні ўспаміналіся польскія ахвяры і ўклад у перамогу, толькі часамі – з цэнзурных меркаванняў – згадваліся польскія расчараўанні. Так пісаў у 1975 г. Ежы Туровіч у “Tygodnik Powszechny” на заканчэнне юбілейнага артыкулу: “Пасляваенная Еўропа (...) уяўляе сабой рэальнаясць вельмі адрознную ад таго бачання пасляваеннага свету, які марыўся людзям у чорную акупацийную ноц”²⁰.

Пасля 1989 г. расчараўанне ад “кульгавай перамогі” атрымала афіцыйны статус. Таму не дзвіць, што 8 траўня 1995 г. прэзідэнт Лех Валенса на сумесным паседжанні сейму і сенату ўшчуваў прэм’ера Іозафа Алексу за выкаванні для расейскай прэсы пра “радасны дзень перамогі”²¹. Аднак у той час увагу палітыкаў больш займала іншая справа. У 50-ю гадавіну заканчэння вайны ўпершыню адбыліся ўрачыстасці ў аб’яднанай Германіі. Нямецкія ўлады вырашылі запрасіць на іхтолькі кіраунікоў “вялікай чацвёркі”: ЗША, Вялікабрытаніі, Францыі і Рәсей. Польскі бок вырашыў, што незапрашэнне Леха Валенсы сведчыла пра недаацэнку польскага ўдзелу ў вайне. “Давайце перастанем вымольваць прызнанне нашых ахвяраў, не будзем піхатаца на ўрачыстыя акадэміі нашых быльых саюзникаў, а ўшануем нашых палеглых і закатаваных у лагерах”, з горыччу напісаў тады сацыёлаг Ян Шчэпаньскі²². Аднак адна трэцяя частка палякаў лічыла, што акрамя кіраунікоў “вялікай чацвёркі” на ўрачыстасці павінны быць запрошаны прэзідэнт Польшчы, а амаль адна трэць – што таксама прадстаўнікі іншых дзяржаў – удзельнікаў Другой сусветнай вайны²³.

¹⁹ Polacy o zbrodni w Jedwabnem. // OBOP. Warszawa, 2002. Grudzień.

²⁰ Tygodnik Powszechny. 11. V. 1975. S. 1.

²¹ Gazeta Wyborcza. 9. V. 1995.

²² Тамсама. 5. V. 1995.

²³ Ацэнкі на падставе анкетавання CBOS 30.03.-3.04.1995 г. (50 госьціца закоічэння II wojny światowej // Komunikat z badań. CBOS. Warszawa, 1995. Maj).

Магчыма, такая пазіцыя вынікала больш з меркаванняў прэстыжу чым з пераканання пра вялікі польскі ўклад у перамогу, тым не менш польскае грамадства заўжды было чуйным на прыніжэнне ролі Польшчы ў Другой сусветнай вайне. Пра гэта сведчаць выдарэнні падчас святкавання 60-й гадавіны перамогі ў Маскве і, увогуле, надаванне вялікай увагі “канфліктам памяці” польскага ісуседніхнароду. Неверагоднае здзіўленне выклікала выява Іосіфа Сталіна падчас урачыстасцяў у Раче²⁴.

Адначасна трэба заўважыць, што ў Польшчы ў сакавіку 2003 г. толькі 54% анкетаваных ацаніла Сталіна рашуча негатыўна, 21% адказалі, што занадта мала пра яго ведаюць, каб даваць ацэнкі, а 17% лічыла, што пра Сталіна можна казаць як кепска, так і добра²⁵. Гэты прыклад сведчыць, што “канфлікты памяці” датычаць больш эліт, чым звычальных грамадзянай.

Канфлікт польскай памяці пра Другую сусветную вайну з беларускай і літоўскай памяццю, гэта перш за ўсё, спрэчка пра Армію краёву. Летам 2004 г. дайшло да паяднання паміж літоўскімі ветэранамі (жаўнерамі з аддзелаў Плечавічуса) і Клубам ветэранаў Арміі краёвай. Абодва бакі выказалі глыбокое шкадаванне, што ў часе вайны паміж імі адбываліся збройныя сутычкі²⁶.

Да польска-беларускай спрэчкі належыць таксама агрэсіі ССР на Польшчу 17 верасня 1939 г., якую ў Беларусі прадстаўляюць перш за ўсё як акт абаронення. Аднак прадстаўнікі беларускіх эліт пытаяюць: “Ці няволя можа быць падставай для абаронення?” і адказываюць: “Беларусы з усходу міжволі падманулі сваіх братоў з заходу, прапануюваючы ім замест незалежнай Беларусі маскоўскую няволю”²⁷.

Таксама ў Польшчы з’яўляюцца публікацыі, якія абвяргаюць стэрэатыпы масавай свядомасці, і такія, якія іх умацоўваюць. Пры гэтым трэба заўважыць, што найбольш заўважальныя сімвалы гістарычнай памяці замацаваныя ў помніках, назвах вуліц, установаў і аўтарыў, на мемарыяльных дошках сведчаць найперш пра памяць эліт, або з’яўляюцца вынікам палітыкі ўладаў. Калектыўная памяць больш кансерватыўная, у большай ступені яна абаўтраецца на стэрэатыпах. З аднаго боку, трэба імкнуша да нівеліравання гэтай розніцы, з другога – браць пад увагу стан гістарычных ведаў грамадства. Калі мы імкнемся да грамадзянскай супольнасці, то і калектыўная памяць палякаў таксама павінна быць грамадзянскай.

Пераклад з польскай мовы Алесі Краўцэвіча

²⁴ Gazeta Wyborcza. 9.05.2000.

²⁵ Jak oceniać Stalina? // Komunikat z badań CBOS. Warszawa, 2003. Marzec.

²⁶ Wileńskie Rozmaitości. 2004. Wrzesień–październik. S. 7.

²⁷ Szybieka Z. Historia Białorusi 1795–2000. Lublin, 2002. S. 332.

Пытанні і дыскусія пасля рэферата Юры Мілеўскага

Алесь Смалянчук: Як можна ахарактарызаваць пазіцыю школьнага настаўніка пісторыі часоў ПНР? У Беларусі адшкольнага настаўніка гісторыі зыходзіла шмат рознай хлусні, шмат недакладнасцяў гісторыі. Але апраўданнем было тое, што настаўнікамі не ведалі гісторыі Беларусі. У Польшчы, здаецца, сітуацыя была іншай, і настаўнікі ўсё ж такі ведалі праўду пра Катынь, пра Варшаўскае паўстанне, пра “чуднае Вісле” ды інш.

Юры Мілеўскі: Па-першае, заўсёды падставай навучання з’яўляецца падручнік. У польскіх падручніках, напрыклад, тэзіс пра тое, што ў Катыні і польскіх афіцэраў расстралялі немцы ўтрымліваўся, здаецца, толькі 4 гады ад 1952 да 1956 г. Пазней наогул не згадвалі пра Катынь. Прынцып быў такі, каб наогул пра нейкія вострыя праблемы не казаць. Праўда, былі такія партыйныя дзеячы або дырэктары школ, якія пераследавалі настаўнікаў, што пазытывна ацэнівалі, напрыклад, ролю Пілсудскага. У часы ваеннага становішча некаторыя такім чынам зводзілі асабістыя парахункі.

Ганна Пыжэўска: Я, напрыклад, пра Катынь упершыню пачула ў пачатковай школе ад настаўніцы.

Арунас Бубныс: Ці адбываюцца польска-нямецкія сустрэчы гісторыкаў, на якім сумесна абмяркоўваюцца праблемы гісторыі апошняй вайны?

Юры Мілеўскі: Такія контакты існуюць даўно. Вялікую ролю ў іх адыгрывае Нямецкі гістарычны інстытут у Варшаве. Ён з’яўляецца суарганізатарам шматлікіх канферэнцый па праблематыцы Другой сусветнай вайны. Напрыклад, у лютым 2005 г. у Познані адбылася такая канферэнцыя, прысвечаная праблеме калабарацыі ў перыяд нямецкай і савецкай акупацыі, калабарацыі ў Генерал-губернатарстве і на заходніх землях Польшчы.

Валеры Задаля: Ці змогуць знайсці агульную мовы ветэраны АК і савецкія ветэраны ў Беларусі?

Юры Мілеўскі: Мне цяжка адказаць на гэтае пытанне, бо не ведаю структуры ветэрanskіх арганізацый у Беларусі... У Літве, напрыклад, узнік Саюз ветэранаў АК.

Алесь Краўцэвіч: Хачу адзначыць, што ветэраны АК у Беларусі здаўна (з пачатку 90-х гг. 20 ст.) атрымалі пасведчанні ўдзельнікаў Другой сусветнай вайны.

Юры Мілеўскі: Наколькі я ведаю, польскі ўрад штомесяц высылае ім дадатак да пенсіі ў памеры 15 даляраў ЗША.

Рымантас Мікныс: Хачу некалькі слоў сказаць пра паяднанне ветэранаў арміі Плечавічуса і АК у Літве. Так атрымалася, што я быў свед-

кам гэтага. Ініцыятыва зыходзіла адразу і ад ветэранаў Плехавічуса і ад ветэранаў АК. Вырашылі сустрэцца, каб абмяркаваць некаторыя вос-трыя праблемы гісторыі апошняй вайны. Сустрэча адбывалася ў Інстытуце гісторыі, што павінна было гарантаваць размову ад празмернай палітызацыі. Удзельнікі сустрэчы сышліся на тым, што кожны з ваюю-чых бакоў змагаўся за сваю Літву, і гэта было ідэйнае змаганне. У сучас-най незалежнай Літве павінна быць паразуменне, заснаванае на гіста-рычнай памяці, у якой не будзе месца для вобраза ворага.

Гэта праява грамадзянскай супольнасці. Памяць, на жаль, можа вельмі моцна раз'ядноўваць людзей.

Юры Мілеўскі: У Польшчы некаторыя ветэранскія арганізацыі знаходзяцца ў вельмі варожых адносінах паміж сабой. У 2000 г. у чарго-вую гадавіну заканчэння вайны на мітынгу на магіле невядомага салдата ў Варшаве павінен быў выступіць прадстаўнік Армii краёвай, але ў апошнюю хвіліну яму забаранілі выступаць. Чаму? Эн збіраўся асуадзіць тых ветэранаў, якія пасля вайны пайшлі на службу ў органы бяспекі. Частка ветэранскіх арганізацый выступіла супраць і выступ не адбыўся. Наш аддзел ІНП нядайна атрымаў ліст з Бельска Падляскага з адвінавачван-немі Армii краёвай і патрабаваннем прыцягнуць да адказнасці кіраўніка Віленскай акругі Аляксандра Крыжаноўскага, які лічыцца героям, і супраць якога яшчэ нікто не высоўваў адвінавачванняў у генацыдзе і г.д. Пра што гэта гаворыць? Пра тое, што частка гэтых ветэранаў захавала нязменнымі свае погляды. Яна наватне спрабавала зразумець іншы бок. А на самой справе, адны змагаліся за камунізм, бо не мелі іншай свядо-масці, другія змагаліся за дэмакратыю. Наступіў час, каб зразумець іншы бок і, нарэшце, закончыць вайну.

*Ганна Пыжэўска (Беласток),
навуковы супрацоўнік
Інстытута Нацыянальнай Памяці*

Памяць палякаў пра Галакаўст

У гады Другой светнай вайны на польскіх землях адбылася небывалая трагедыя: вынішчэнне каля 90% польскіх жыдоў, а таксама жыдоў, прывезеных у лагеры смерці ў Асвенцім-Бжэзінку, Майданак і Трэблінку з іншых єўрапейскіх краін, у т.л. з Францыі, Венгрыі, Літвы, Славакіі. Ліквідацыя нацыстамі гэтай супольнасці адбывалася амаль на вачах польскага грамадства. Як палякі гэта запомнілі, і ці запомнілі наогул? Ці ведае, асабліва маладое пакаленне, што дакладна тады здарылася, якім чынам і для чаго? Ці гэта ўплывае на нашыя адносіны да жыдоў, якіх сёння ў Польшчы амаль не засталося?

Ужываючы фармуліроўку “памяць пра Галакаўст”, маю на думцы перш за ўсё веды грамадства пра вынішчэнне жыдоўскай супольнасці і пра прысутнасць гэтай праблемы ў школьнай адукацыі, у літаратуры і мастацтве (напр., у кіно), у грамадскім жыцці (адзначэнне круглыx датыў, як, напр., выбух паўстання ў гета ў Варшаве або ў Беластоку), і, нарэшце, вядзенне навуковых даследаванняў Галакаўсту.

Паводле праведзенага ў траўні 1992 г. даследавання крыніцаў інфармацыі пра жыдоў 58,5% анкетаваных адказалі, што крыніцай іх ведаў з'яўляюцца тэлебачанне, кіно і радыё; 48,3% назвала размовы са сваякамі. Далей па чарзе былі пададзены: кнігі, газеты, часопісы (47,6%); размовы са знаёмымі (29,9%); асабісты контакт з жыдамі (22,5%); школа (13,9%); заняткі рэлігіі і касцёл (10,8%)¹. Толькі 3% паказалі, што не сутыкаліся з інфармацыяй на гэтую тэму. Усё гэта паказвае на ўсеагульнасць пэўных хведаў у гэтай справе без аналізу, што гэта за веды². Але, як адзначыў аўтар справаў задачы па анкетаванню, на вобраз жыдоў у свядомасці палякаў асабліва паўплывалі ўспаміны пра іхвынішчэнне і пра паслявенные часы³ (гаворка тут пра ўдзел часткі жыдоўскага насельніцтва ў стварэнні структураў апарату быспекі пры ўсталяванні новай улады).

¹ Źbikowski A. Źródła wiedzy Polaków o Żydach. Socjalizacja postaw // Czy Polacy są antysemity? Wyniki badania sondażowego, red. I. Krzemiński. Warszawa, 1996. S. 65. Сума не складае 100%, бо можна было падаць некалькі адказаў на гэтае пытанне.

² Тамсама. S. 66.

³ Тамсама. S. 67.

Калі пра даваенныхых жыдоў веды звычайнага паляка блізкія да нуля, то такія паняцці як гета ці канцлагер, асацыяваныя з часам Другой сусветнай вайны, вядомыя паўсюдна, без розніцы ў адкуацыі, прафесіі, месцы жыхарства.

У агульнай свядомасці прысутнічаюць веды пра тое, што Другая сусветная вайна прынесла смерць мільёnam жыдоў. Значна горш вядомыя падрабязнасці, напр., пра месцы іх вынішчэння. Апытацце, праведзенае Цэнтрам даследаванняў грамадской думкі (Centrum Badania Opinii Społecznej) у 2005 г. адразу пасля святкавання 60-годдзя вызвалення канцлагера Асвенцім (Аўшвіц), паказала, што назва “Асвенцім” у анкетаваных асацыруеца хутчэй з месцам пакутніцтва польскага народу (37% даследаваных), а не з месцам вынішчэння жыдоў (такі адказ далі 17% рэспандэнтаў)⁴. 68% даследаваных адказалі, што памяць пра канцлагер важная для ўсяго свету, 37% – што важная асабліва для палякаў. Толькі адна чацвёртая палічыла, што гэтая памяць важная для жыдоў⁵. Гэта азначае, што польскае грамадства не надта свядомае ролі лагеру Аўшвіц у вынішчэнні жыдоў і звязвае гэтае месца з пакутамі польскага народу. Хоць і так маєм дачыненне з прагрэсам, бо 10 гадоў таму на гэтае ж пытанне толькі 8% адказала, што памяць пра Аўшвіц важная для жыдоў. Такія вынікі былі атрыманыя, нягледзячы на тое, што наведванне лагеру было абавязковым у праграме школьніх экспкурсій. Паводле згаданых даследаванняў 1992 г. амаль палова анкетаваных (46%) пацвердзіла, што жыды ў часы акупацыі пакутавалі больш за палякаў, толькі 6% – што больш пакутавалі палякі, 32% прызналі, што пакуты абодвух народаў былі аднолькавымі⁶.

Асноўнай прычынай, якая ўплывае на веды пра Гала каўст, з’яўляецца, несумненна, адкуацыя. Больш чым 40 гадоў праблема Гала каўсту адсутнічала ў польскіх школах. Падручнікі паведамлялі агулам пра паўстанні ў варшаўскім гета і пераследзе жыдоўскага насельніцтва. Пасля пералому 1989 г. надышлі змены, але далёка не дастатко выя. Каб змяніць сітуацыю, ужо ў 1991 г. паміж Польшчай і Ізраілем была падпісаная ўмова пра культурнае і адкуацыйнае супрацоўніцтва. У межахэтага супрацоўніцтва павінны былі павятаць камісіі для дакладнага аналізу падручнікаў па гісторыі і геаграфіі ў абедзвюх краінах.

⁴ Po obchodach 60. rocznicy wyzwolenia Auschwitz – Birkenau. Obóz w Oświęcimiu w świadomości Polaków // Komunikat z badań. Centrum Badania Opinii Społecznej. Warszawa, 2005. Marzec. Тут належыць дадаць, што незначна менш анкетаваных (16%) лічыла Асвенцім месцам знішчэння людзей розных нацыянальнасцяў.

⁵ Таксама.

⁶ Koźmińska-Frejlak E., Krzemiński I. Stosunek społeczeństwa polskiego do Zagłady Żydów // Czy Polacy są antysemity?... S. 98.

Праз чатыры гады Польска-ізраільская камісія па падручнікам прыняла рэкамендацыі, якія датычылі зместу выкладання гісторыі польскіх жыдоў у падручніках па гісторыі і літаратуры ў Польшчы і Ізраілі. Адносна Другой сусветнай вайны прапанавалася наступнае:

1. Палітыка нямецкіх акупантаў у адносінах да жыдоў ад пачатку масавых вынішчэнняў (пачатак 1942 г.). Розніца ў адносінах да польскага і жыдоўскага насельніцтва. Канфіскацыя маёмы, дэлегалізацыя і закрыццё жыдоў у гетах.
2. Рэалізацыя татальнаага вынішчэння жыдоў.
3. Адносіны палякаў да жыдоў: абъякавасць большасці, варожасць меншасці, дапамога ў выжыванні з боку нямногіх, нягледзячы на пагрозу ўласнаму жыццю (“Жэгота” і інш.). Рэакцыя немцаў на дапамогу жыдам у Польшчы і краінах Захоўнай Еўропы.
4. Выбар немцамі Польшчы як месца вынішчэння жыдоў Еўропы.
5. Адносіны паміж польскім і жыдоўскім падполнем. Акцыі жыдоўскага руху супраціву. Паўстанне ў варшаўскім гета. Паўстанні ў гетах і лагерах. Дзеянісць партызанаў.
6. Акупацыйная палітыка адносна жыдоў у Польшчы і іншых краінах Еўропы (Параўнальны аналіз)⁷.

Названыя рэкамендацыі скіраваны аўтарам падручнікаў у Ізраілі і Польшчы. Асобныя заўвагі былі апрацаваныя для праграмаў навучання гісторыі і літаратуры ў польскіх школах і гісторыі Польшчы для аўтараў ізраільскіх падручнікаў па гісторыі.

У 1997 г. школьнія падручнікі, выданыя ў 1994 – 1997 гг., былі скрупулёзна прааналізаваныя групай супрацоўнікаў Жыдоўскага гісторычнага інстытуту. На іх думку, вынішчэнне жыдоў было прадстаўлены ў падручніках як бы між іншым, пры апісанні палітыкі акупантаў адносна польскага насельніцтва. Частка аўтараў пісала пра 6 мільёнаў ахвяраў акупацыі на польскіх землях, не згадваючы, што палову з іх складалі жыды (каля 90% усёй даваеннай іх папуляцыі). Не пісалася, што лагеры тэрміновага вынішчэння прызначаліся для жыдоў і ромаў, не ўпаміналася пра жыдоўскі рух супраціву, нават у некаторых падручніках ўзуплівалася паняцце “Галакаўст”. Цалкам ігнаравалася праблема польска-жыдоўскіх адносінаў. Аўтары аналізу ў сваіх высновах заклікалі між іншым, каб дзеля захавання пра падобнай насці ў прадстаўленні мартыралогіі польскага народу ў часы Другой сусветнай вайны, падкрэсліць розніцу лёсу жыдоўскага і польскага на-

⁷ Zalecenia dotyczące podręczników historii i literatury w Polsce i Izraelu // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. 1997. Nr 3-4. S. 21.

сельніцтва ва ўмовах савецкай і нямецкай аку пацый, тлумачыць, што тако е канцэнтрацыйныя лагеры і лагеры смерці⁸.

Да навейшых падручнікаў па гісторыі зноў жа можна выказаць шмат прэтэнзій, хоць у іх відочныя пэўныя станоўчыя змены. Напрыклад, Ян Вендт у падручніку для трэцяга класа гімназіі інфармуе, што сярод забітых у лагеры Аўшвіц больш 80% складалі жыды, прывезеныя з усёй Еўропы. Акрамя таго ён тлумачыць розніцу паміж лагерамі працы і смерці⁹. Адначасова аўтар, здаецца, пераацэнвае падтрымку, якую аказвалі жыдам палякі, калі піша пра дапамогу палякаў сваім суседям-жыдам ад самага пачатку рэпрэсій. На яго думку, наватувядзенне кары смерці для тых, хто дапамагаў жыдам не зменшыла памераў гэтай дапамогі¹⁰. Але ў іншым падручніку зноў падаецца, што ў часы Другой сусветнай вайны загінула 5,9 млн. палякаў¹¹. У некаторых падручніках змешчаныя цікавыя тэксты крыніцаў пра Галакаўст¹².

Увогуле, звесткі аб вынішчэнні жыдоў падаюцца ў скарочаным выглядзе, шмат праблемаў аўтары толькі называюць, пра іншыя маўчаць. Найбольш асцярожна трактуюцца польска-жыдоўскія адносіны падчас акупацыі. Хапае таксама падручнікаў, якія пра праблему Галакаўсту паведамляюць некалькімі сказамі, напрыклад: “Польскія землі сталі таксама месцам вынішчэння польскіх жыдоў і жыдоў прывезеных із іншых краінаў Еўропы, акупаваных іх цэнтраляваных немцамі. Жыдоўскае насельніцтва ўжо ў 1939 г. было змушана жыць у вызначаных і, як правіла, закрытых гарадскіх кварталах (г.зв. “гета”). Умовы жыцця, перанаселенасць, голад і эпідэміі прыводзілі да паступовага вымірання людзей у гетах. У 1942 г. немцы распачалі рэалізацыю “канчатковага вырашэння жыдоўскай справы”, г.зн. дэпартациі жыдоў у лагеры працы і вынішчэнне”¹³. Далей, у раздзеле пад назвай: “Іншыя фармацыі польскага вайсковага падполля” названы яшчэ Жыдоўскі вайсковы саюз і Жыдоўская баявая арганізацыя і прыведзены адзін сказ пра тое, што найбольш значныя бяі гэтых арганізацый і правялі ў 1943 г. падчас паўстання ў Варшаўскім гета¹⁴.

⁸ Cała A. Recenzja podręczników do historii Polski XX w. // Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego. 1997. Nr 3-4. S. 93-95.

⁹ Wendt J. Historia. Gimnazjum III. Gdańsk, 2000. S. 103.

¹⁰ Тамсама. S. 104.

¹¹ Chachaj J. Historia. Czasy najnowsze. Podręcznik dla III klasy gimnazjum. Warszawa, 2004. S. 116. У той жа кніжцы некалькі радкоў ніжэй аўтар падае трохі іншую лічбу, напісаўшы: “Сярод дзяржаваў антыгітлерскай кааліцыі найбольшыя чалавечыя страты панесла Польшча – больш 6 мільёнаў забітых (...).”

¹² Напр. Wojciechowski G. Historia. Podręcznik dla III klasy gimnazjum. S. 144; Mędrzecki W., Szuchta R. U źródeł współczesności. Dzieje nowożytnie i najnowsze. Podręcznik do historii dla kl. 3 gimnazjum. Warszawa, 2001. S. 242.

¹³ Chachaj J. Historia... S. 121.

¹⁴ Тамсама. S. 126.

У выніку нас не павінна здзіўляць тое, што агульныя веды пра Галакаўст застаюцца нязначнымі. Пераважна яны датычаць вядомай усім інфармацыі, што немцы праводзілі вынішчэнне жыдоўскага насельніцтва, і што ў польскіх мястэчках стваралі гета, але няшмат болей. Здаецца, гэтая праблема доўгane знайдзе добрага вырашэння, бо дзеля рэалізацыі хоць бы заўвагаў рэцензентau з 1997 г. трэба стварыць асобны падручнік па гісторыі жыдоў на польскіх землях, у якім праблема Галакаўста заняла б некалькі дзесяткаў старонак. У 2003 г. такая кніга з'явілася. Аўтары Роберт Шухта і Пётр Траянскі – “Галакаўст. Зразумець чаму”¹⁵ (каля 300 стар.). Але гэты падручнік можа быць толькі дапаможнай кнігай для навучання ў сярэдніх школах (пры перапоўненых школьніх праграмах наўрад ці хто адважыцца ўстаўвіць у іх яшчэ адну вялікую порцыю матэрыялу).

Наставнікі, якія знайдуць трохі болей часу для азнаямлення вучняў з праблемай Галакаўсту, маюць таксама праграму па гісторыі і вынішчэнню жыдоў для сярэдніх школаў, складзеную вышэй згаданымі Робертом Шухтам і Пятром Траянскім¹⁶. Яны пропануюць, згодна з навейшымі тэндэнцыямі, закранаць гэту тэматыку не толькі на ўроках гісторыі, але геаграфіі, польскай мовы, этыкі ці на выхаваўчай гадзіне. Пропаноўваюцца таксама тэмы заняткаў, пісьмовых працаў і дыскусій, прыблізныя сцэнарыі заняткаў і нават адрасы старонак у інтэрнэце.

Старэйшыя пакаленні не павінны мець праблемаў з пашырэннем ведаў па гэтай тэмэ. У апошнія гады значна ўзрасла колькасць публікаций па жыдоўскай тэматыцы, не кажучы ўжо пра выдаваны на працягу дзесяці гадоў часопіс “Бюлетэнь жыдоўскага гістарычнага інстытуту” (Buletyn Jidowskiego Instytutu Historycznego), некалькі гадоў таму перайменаваны ў “Квартальник гісторыі жыдоў” (Kwartalnik Historii Żydów). Цікавыя тэксты пра жыдоў рэгулярна публікуюць (таксама і пра Галакаўст) штогодзечнікі *Wikim* і *Res Publica*. Хіба яшчэ лепш выглядае сітуацыя на літаратурным рынку. Да даўно вядомых кніжак, напр., Ганны Краль далучыліся публікацыі Фонда памежжа¹⁷. Жыдоўскі гістарычны інстытут¹⁸ выдае

¹⁵ Szuchta R., Trojański P. Holocaust. Zrozumieć dlaczego. Warszawa, 2003.

¹⁶ Szuchta R., Trojański P. Program nauczania o historii i zagładzie Żydów na lekcjach przedmiotów humanistycznych w szkołach ponadpodstawowych. Warszawa, 2000.

¹⁷ Gross J. T. Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka. Sejny, 2001; tenże, Wokół Sąsiadów. Polemiki i wyjaśnienia. Sejny, 2003; Redlich S. Polacy, Żydzi i Ukraińcy w Brzeżanach 1941-1945. Sejny, 2002; Ziemia i chmury. Z Szewachem Weissem rozmawia Joanna Szwedowska. Sejny, 2002.

¹⁸ Працы апошніх гадоў: серыя Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne archiwum miasta Warszawy, red. naukowa F.Tych, t. I: Listy o Zagładzie, oprac. R.Sakowska. Warszawa, 1997; t. II: Dzieci: tajne nauczanie w getcie warszawskim, oprac. R.Sakowska. Warszawa, 2002; t. III: Relacje z Kresów, oprac. A. Źbikowski. Warszawa 2000; успаміны: Diamant I. Moja cząstka życia. Warszawa, 2001; Temkin-Bermanowa B. Dziennik z podziemia. Warszawa, 2000 і інш.

разам з цэнтрам “Карта” серыю “Польскія жыды”¹⁹. Аднак колькасць публікацыяў не мае значнага ўплыву на веды звычайнага чалавека.

Значна большы рэзананс у грамадстве маюць фільмы, прысвечаныя Галакаўству. Дыскусію ў Польшчы выклікаў спілбергаўскі “Спіс Шындлера”, галоўным чынам з-за сцэнаў, якія сведчылі пра негатыўныя адносіны палікай да жыдоў (напр., калі польскае дзіця, гледзячы на зняволеных жыдоў, праводзіць пальцам па шыі). Гэтай тэмэе прысвечаныя фільмы “Еўропа, Еўропа” Агнешкі Холланд, “Піаніст” Рамана Палянскага, “Божыя шматкі” Юрка Багаевіча (гэтыя польскія рэжысёры працуяць больш за мяжой). Праблема ў тым, што экранізацыям Галакаўству ўласцівы шэраг недагаворак, фармальных абмежаванняў, і яны выклікаюць крытычныя заўвагі. У той жа час многія гледачы з поўным даверам успрымаюць усё, убачанае на экране. Ніводзін фільм не можа вычарпаць тэматыку, толькі прадстаўляе артыстычнае бачанне Галакаўству, і ніколі не будзе кампетэнтнай крыніцай інфармацыі па гэтай тэмэе. Нашмат вышэйшую якасць маюць дакументальныя фільмы, паказаныя па тэлебачанню. У студзені 2005 г. у сувязі з 60-годдзем вызвалення лагеру Аўшвіц, польскае тэлебачанне паказала прынамсі два някепскія дакументальныя фільмы.

Украіне арганізуцца шматлікія канферэнцыі і семінары па праблематыцы Галакаўсту. Інстытут нацыянальнай памяці некалькі гадоў вядзе даследчы праект “Вынішчэнне і ратаванне жыдоў на польскіх землях”, у межах якога адбываюцца навуковыя канферэнцыі (напр., “Aktion Reinhardt”. Вынішчэнне жыдоў у Генеральным губернатарстве. Люблін 2002; “Вынішчэнне жыдоўскага насельніцтва на польскіх землях, уключаныху рэйху час Другой сусветнай вайны”. Катавіцы, 2005). Рыхтуюцца выставы “Хто ратуе адно жыццё, той ратуе цэлы свет... Дапамога жыдам у Беластоцкім ваяводстве ў гады нямецкай акупацыі” (ІНП у Беластоку, 2003), выставка пра Справядлівых (Жэшаўскі аддзел ІНП). ІНП у Жэшаве выдаў альбом “Вынішчэнне жыдоў на Жэшаўшчыне”. Рыхтуецца да друку праца “Вакол Жэготы”, пра польска-жыдоўскія адносіны ў часы нямецкай акупацыі, публікуюцца шматлікія артыкулы ў выданнях ІНП (напр., “Бюлетэнь ІНП”).

Складовай грамадскай памяці пра Галакаўст з’яўляецца адзначэнне юбілеяў, як напр., вызвалення лагеру Аўшвіц ці паўстання ў Варшавскім і Беластоцкім гетах. Урачыстасці ў Асвенціме падчас 60-гадавага юбілею вызвалення лагеру меліміжнародныя харектар і былі арганізаваныя з вялікім размахам. Присутнічалі прадстаўнікі єўрапейскіх краін-

¹⁹ Milch B. Testament. Warszawa, 2001; Perechodnik C. Czy ja jestem mordercą? Warszawa, 1995.

наў, ЗША іацалелыя ад вынішчэння жыды. Урачыстасці паказвала тэлебачанне, шырока апісвала прэса. Поспехам закончыліся намаганні замяняць у заходніх еўрапейскіх сродках масавай інфармацыі тэрмін “польскія лагеры смерці” на “нацысцкія (нямецкія) лагеры смерці”. Кожны год у Беластоку ў гадавіну выбуху паўстання ў гета, 16 верасня пры адпаведным помніку на вуліцы Жабій збіраюцца прадстаўнікі мясцовых уладаў, варшаўскай жыдоўскай гміны, амбасады Ізраіля. Бывае і купка гледачоў-беластаччанаў, галоўным чынам жыхароў навакольных дамоў.

Усё радзей, але яшчэ адбываюцца ўрачыстасці з нагоды прысвяення тытулу “Справядлівы сярод народаў свету” tym асобам, якія ў часы акупацыі дапамагалі жыдам. У Беластоку апошняя такая ўрачыстасць з удзелам презідэнта горада і дэлегацыі з амбасады Ізраіля адбылася ў снежні 2002 г. Больш шырока пра ратаванне жыдоў пісалася летам наступнага году, калі ІНП у Беластоку адкрываў адпаведную выставу. Нечаканасцю было тое, што журналісты часамі мелі клопаты з пошукам інфармацыі пра дапамогу, бо некаторыя сем’і асобаў, адзначаных медалям “Справядлівы сярод народаў свету”, не хацелі прызнавацца, што іх сваякі ці бацькі ў часы вайны дапамагалі жыдам выжыць.

Гаворачы пра Галакаўст, трэба з гэтай нагоды ўспомніць пра тое, што веды пра польска-жыдоўскія адносіны ў часы вайны таксама павярхоўныя і абавіраюцца на стэрэатыпы. Моцна ўкаранілася ў масавай свядомасці ўжо ленне, што німецкія акупанты праводзілі экстэрмінацыю жыдоўскага насельніцтва, а польскае грамадства рабіла ўсёмагчымае, каб ратаваць жыдоў. Гэта было, між іншым, прычынай масавага шоку пасля распаўсюджвання інфармацыі пра падзеі ў Едвабным летам 1941 г. Быў парушаны стэрэатып паляка – высакароднага ратавальніка, які фармаваўся на працягу некалькіх пасляваенных дзесяцігоддзяў, а да такога стрэсу нікто не быў падрыхтаваны. Пытанне пра ўдзел палякаў ў вынішчэнні жыдоў з’явілася нядаўна і сам факт яго пастаноўкі быў нечаканасцю амаль для ўсіх. А ўтар гэтага тэксту летам 2001 г. перадурачыстасцямі ў Едвабным пачула такое выказванне ад знаёмай: “Чаго вы апавядаецце, што палякі забілі жыдоў! Усе ведаюць, што мы ім дапамагалі, рызыкуючы ўласным жыццём, усе пра гэта ведаюць! Нікто ў вашыя трывгненні не паверыць”. Да сённяшняга дня шмат людзей не хочуць ведаць пра Едвабна.

У згаданых даследаваннях 1992 г. больш 78% рэспандэнтаў сцвярджалі, што ў часе вайны палякі памагалі жыдам, “як толькі маглі²⁰. Гэта сведчыць пра моцнае ўкараненне ў польскім грамадстве пераканання,

²⁰ Koźmińska-Frejlak E., Krzemiński I. Stosunek społeczeństwa polskiego... S. 98.

што ў час акупацыі адносіны палякаў да жыдоў былі станоўчымі, і палякі не маюць падстаў для пачуцця віны. Моладзь больш крытычная ў гэтай справе. Людзі, якія памяталі вайну, значна часцей сцвярджалі, што дапамога жыдам была дастатковай і большага зрабіць было немагчыма²¹.

Несумненна, што нават няпоўныя, фрагментарныя веды пра Гала-каўстуپлываюць на нашыя цяперашнія адносіны да жыдоў. Усведамленне таго, што вынішчэнне жыдоўскага насельніцтва часткова адбывалася на вачах палякаў, будзіць у часткі грамадства пачуццё віны. На думку некаторых даследчыкаў, на ацэнку палякамі польска-жыдоўскіх адносін у часы акупацыі ўплывае таксама ўспрыманне вынішчэння жыдоў праз прызму сітуацыі паслявенныххадоў, а менавіта, удзелу часткі жыдоўскага насельніцтва ў стварэнні апарату камуністычнай улады²². Тут карані стэрэатыпу жыда-камуніста па прынцыпу пра портцы (майляў, можа жыды і цярпелі ў вайну, але што яны выраблялі пасля вайны!).

Самае дзіўнае, што хоць пасля вайны жыдоў у Польшчы засталося вельмі мала, г.зв. жыдоўская проблематыка надалей моцна ўплывае на эмоцыі часткі грамадства. Некаторыя бачаць іх на многіх кіраўнічых пасадах і, магчыма, гэты факт выклікае перабольшванне колькасці жыдоў у краіне. Вынікі даследавання CBOS у 1999 г. паказалі, што анкетаваныя на пытанне пра самыя шматлікія, на іх думку, нацыянальныя меншасці ў Польшчы, найперш называлі немцаў, і адразу пасля іх жыдоў. У тым самым даследаванні 35% анкетаваных даманіравалі сваю непрыязнascь да гэтай нацыянальнасці, а 45% вызначыла свае адносіны да яе якбыякавыя.

Памяць пра Галакаўст сярод польскага грамадства распаўсюджаная, але даволі павярхойная. Часамі гэтая праблема ўзбуджае эмоцыі, асабліва сярод старэйшых пакаленняў, якія былі сведкамі трагедыі Другой сусветнай вайны. З цягам часу яны будуць затухаць, што цалкам натуральна. Трэба, аднак, рабіць усё, каб вынішчэнне жыдоўскага насельніцтва не было забытае, а дзеля гэтага патрэбная вялікая праца.

Пераклад з польскай мовы Аляксандра Краўцэвіча

²¹ Тамсама. С. 99.

²² Тамсама. С. 98.

Заключная дыскусія

Алесь Краўцэвіч: Хачу зазначыць існаванне ў Інстытуце гісторыі АН БССР сектара публікацыі мемуараў савецкіх партызанаў. Сектар існаваў у 70-я – напачатку 80-х гг. Работнікі сектара збіралі, рэдагавалі і публіковалі гэтыя ўспаміны. Такім чынам, улады імкнуліся фармаваць памяць насељніцтва Беларусі пра апошнюю вайну. Цікава, як у сучасных падручніках асвяляюцца праблемы Другой сусветнай вайны.

Людміла Дзятчык: Нашыя падручнікі – гэта дзяржаўныя падручнікі, і мы вымушаныя прытрымлівацца дзяржаўнай праграмы. Гісторыя вайны ў гэтых падручніках ізноў пачала асвяляцца з пазіцыі, якія дамінавалі ў БССР. На тэму “Беларусь у Другой сусветнай вайне” ў 9 класе адводзіцца ўсяго трох гадзінны. Тэма “Другая сусветная вайна” ў курсе сусветнай гісторыі таксама вывучаецца за 3 гадзіны. Як бачыце, шмат тут не раскажаш.

Ірына Богдан: Справа ў тым, што ў мінулым годзе я выкладала спецкурс “Вялікая Айчынная вайна”. На яго адводзілася 18 гадзін. Ідэя, магчыма, добрая. Райадзел адукцыі парай вывучаць гэты курс паралельна з тэмай “II святовая вайна” па ўсеагульной гісторыі. Але ажыццяўвіць гэта немагчыма. Фактычна, я павінна на працягу некалькіх тыдняў у кожным класе праводзіць два дадатковыя ўрокі. У нас у ліцэі класы профільныя, выкладанне курса “Вялікай Айчыннай” прыходзіцца на люты – сакавік, калі большасць вучняў актыўна нарыхтуеца да цэнтралізаванага тэставання. У такіх умовах выкладаць гісторыю вайны ў класах прыродазнаўчага профілю вельмі цяжка.

Што датычыць падручніка, то дыяпазон адносінаў да яго з боку вучняў даволі шырокі. Досьць вялікая група задаволеная падручнікам, лічыць яго вельмі цікавым. Адзначаюць шматлікасць ілюстрацыйнага матэрыялу, вытрымкі з дакументаў. Звяртаюць увагу на існаванне розных, часам супрацьлеглых ацэнак асобных падзеяў у гісторыі вайны. Іншыя вучні гавораць пра тое, што замест рэальнай гісторыі падаеца дзяржаўная ідэалогія. Яны бачаць (або адчуваюць) фрагментарнасць гэтай гісторыі. Звяртаеца ўвага, напрыклад, на тое, што німецкая акупантайская палітыка характарызуецца выключна як палітыка рэпрэсій.

Алесь Краўцэвіч: Мянэ цікавіць на якой падручнікавай базе выкладаеца курс “Вялікай Айчыннай вайны” ў вышэйшых навучальных установах.

Віталь Барабаш: Галоўным недахопам падручніка для ВНУ з’яўляеца адсутнасць кантэксту Другой сусветнай вайны. Апроч таго, відавочна, што падручнік напісаны ў савецкіх традыцыях. Толькі некаторыя

проблемы асвятыня ўзроста трохі па-новаму. Выкладчыкам даводзіцца выкарыстоўваць розную літаратуру – беларускую, расейскую і нават польскую. Проблема з літаратурай існуе і з'яўляецца даволі вострай. Размова пра недарэчнасці гэтага падручніка ўжо ідзе. Часта нам адказваюць, што ён быў задуманы не толькі як падручнік, але адначасна, як падарунак для ветранаў. А такое сумяшчэнне недапушчальнае.

Рымантас Мікныс: Хачу запытаць, цівядомыя ў Беларусі кнігі Віктара Суворава? Ці ведаюць іх змест студэнты? Ці ўзнікаюць дыскусіі па тых проблемах, якім прысвячаныя кнігі В.Суворава?

Віталь Барабаш: Кнігі Віктара Суворава ў Беларусі ёсць. Падчас заняткаў са студэнтамі мы абмяркоўвалі яго канцэпцыю.

Віталь Карнялюк: Сапраўды, Віктара Суворава і яго працы ў Беларусі ведаюць. Фактычна, гэта адзіны аўтар, працы якога даюць інфармацыйную падставу для дыскусіі на тэму, напрыклад, пачатку савецка-германскай вайны. Кніга Юры Туронка, магчыма, напісаная занадта складана для студэнтаў. Яе не ведаюць, а на В.Суворава спасылаюцца даволі часта.

Падручнікі па гісторыі вайны як школьнія, так і ўніверсітэцкія сапраўды нясуць на сабе адбітак “брэжнеўскай” эпохі. Там амаль цалкам адсутнічаюць напрацоўкі беларускай гістарыяграфіі апошніх 15 гадоў. У траўні гэтага года адбылася сустрэча з адным з аўтараў школьнага падручніка Марыяй Красновай. Яна паведаміла, што дзяржаўныя чыноўнікі звярнулі ўвагу на тое, што Германія ў падручніку характарызуецца як нацысцкая. На іх думку, трэба пісаць “фашистычная Германія”. Таксама звярнулі ўвагу на адсутнасць інфармацыі пра калабарацыю, патрабавалі прыбраць згадкі пра “украінскіх нацыяналістаў”, бо гэта нібыта распальвае міжнацыянальную варожасць. Відавочна, імкненне схематызаваць гісторыю вайны і навязаць гісторыкам (а праз іх вучням і студэнтам) погляд дзяржаўнага чыноўніка. Характэрна, што ў спісе рэкамендаванай літаратуры адсутнічае вядомая кніга Юры Туронка “Беларусь пад німецкай акупацыяй” (Мінск, 1993), якая, безумоўна, была значнай падзеяй беларускай гістарыяграфіі. Да таго ж, гэта наогул адзіная новая манаграфія па гісторыі Другой сусветнай вайны ў Беларусі.

Ірина Богдан: Нягледзячы на ўсе недахопы гэтага падручніка, лічу ўсё ж такі, што яго з'яўленне – пазітыўная з'ява. А сабліва відавочна гэта, калі парыўнаць яго з іншымі падручнікамі па гісторыі Беларусі.

Алена Пархаты: Дзеци таксама карыстаюцца ўспамінамі, у т.л. успамінамі сваякоў.

Марына Паліщук: У нашай школе ствараўся музей, прысвечаны 60-годдзю Перамогі. І мne разам з дзецьмі прыйшлося шмат сустракац-

ца з ветэранамі. Запісвалі ўспаміны, размаўлялі. Гэты размовы дазволілі сапраўды паглядзець на вайну вачыма простага чалавека, салдата.

Андрэй Вашкевіч: Хачу звярнуць увагу на такую гістарычную крыніцу, як вусная гісторыя. У савецкі час гэты метад гістарычных даследаванняў практычна не выкарыстоўваўся. Адзіным выключэннем была толькі вядомая кніга “Я з вогненай вёскі”. І толькі паўтары гады таму ў Маладзечне выйшла з друку кніга ўспамінаў аўтарства беларускага настаўніка Уладзіміра Корзуна, які працаваў у 30–60-ых гг. у школе на Чэрвеншчыне. Ён пісаў гэтую кнігу для самога сябе і для сваіх дзяцей, бо быў пэўны, што ніколі ўспаміны не будуць апублікованыя. Ягоная бачанне вайны з’яўляецца сапраўдным адказам на тое, што выдаецца сёння ў дзяржаўных выдавецтвах. Ён фактычна адказаў на тое пытанне, якое мы абміркоўвалі сёння, ці была апошняя вайна грамадзянскай вайной у Беларусі? Грамадзянская вайна – гэта вайна ідэяў. Але таій вайны, вайны ідэяў у Беларусі было вельмі мала. Беларускія грамадства ўжо перад вайной было паламанае сталінскім рэпрэсіямі, перасяленнямі насельніцтва з вёскі ў горад. Гэтае грамадства страчвала сваю структуру. Тыя гвалты і рэпрэсіі, якія рабілі “свае” ў вёсках (пра што казаў спадар Смолянчук) трэба хутчэй разглядаць як выяўленне самага дрэннага, што ёсьць у чалавеку ва ўмовах анархіі, ва ўмовах, калі абставіны ў выглядзе нямецкіх акупантаў правакуюць чалавека на гэта. Падчас гэтай вайны нават сваякі часта забівалі адзін аднаго за тое, што ў мірны час праз дзень ужо не згадвалі.

Мы з сябрамі займаємся вуснай гісторыяй у ваколіцах Гародні з 1998 г. Асаблівая ўвага да Сапоцкінскага пасялковага савету, які ўяўляе сабой невялікі польскі “куточак” у Беларусі. Мы запісалі больш дзесятка цікавых успамінаў. Між іншым нас цікавіў нямецкі контрудар у раёне Гародні ў ліпені 1944 г., нанесены дывізіяй СС “Мёртвая галава”. Успаміны дазваляюць казаць пра падзеі, якія зусім не асветленыя ў навуковай літаратуры. А жыхары вёсак Адамавічы і Пышкі распавядалі пра горы трупаў савецкіх салдат на пераправе ў Пышках, пра нямецкія танкі, якія расстрэльвалі савецкіх салдат, што спрабавалі ўцячы з заходняга берага на ўсходні, пра некалькіх нямецкіх кулямётчыкаў, што два тыдні стрымлівалі цэлья палкі Чырвонай армii, пра “Кацуши”, якія дзеля знішчэння гэтых кулямётчыкаў спалілі цэлую вёску ды інш. Цікава, што нават канкэртныя ваенныя падзеі можна вывучаць з дапамогай вуснай гісторыі.

Дзмітры Люцік: Шмат часу ўжо згублена. Многія людзі ўжо адышлі ад нас. Цяпер мы вядзем размову пераважна з дзецьмі ваенных гадоў. Тым не менш тая інфармацыя, якую можна сабраць, яшчэ мае велізарную каштоўнасць. Між іншым гэта датычыць гісторыі 1941 г. Звычайна,

аповяды людзей пра першыя дні вайны істотна адрозніваюцца ад успамінаў як савецкіх салдат, так і немцаў. Але, калі, напрыклад, мы прыйшлі ў вёску Канюхі, то размовы з людзьмі пераканалі ў большай верагоднасці нямецкіх успамінаў. Цікава, што адносіны людзей да вайны часта залежалі ад іх паходжання, ад веравызнання. Калі размаўляеш з каталіком, то складаеца ўражанне, што немцы лепш ставіліся да людзей, чым Саветы, іх войскі і савецкія партызаны. Напрыклад, жыхары Скідаля распавядалі пра трагедыю савецкіх фішэрскіх сесій даволі абыякава. Гэтыя людзі дlia іх былі і засталіся чужынцамі. Пра дапамогу размова не ішла. Іншае стаўленне да вайны назіралася з боку праваслаўнага насельніцтва. Немцы ўспрымаліся як захопнікі і ворагі. А прыход Чырвонай арміі людзі ўспрынілі, як вяртанне “сваіх”. Распавядалі пра галодных і абадраных савецкіх салдат, якім людзі па мажлівасці дапамагалі.

Хачу таксама адзначыць, што старожытны абраад начнога стаўлення крыжою і ткацтва назіраўся таксама ў перыяд калектывізацыі ў Заходняй Беларусі. Гэта, дарэчы, сведчыць і пра тое, як людзі ўспрымалі калектывізацыю. Падобна, што таксама было пачуццё канца свету.

Алена Пархаць: Я таксама ўзначальваю музей у сваёй школе і вельмі часта мы з дзецьмі размаўляем пра падзеі апошніх вайны. Мне падаеца, што самае простае, што можна зрабіць, гэта падштурхнуць дзяцей да таго, каб распытвалі сваякоў, суседзяў пра вайну. Многія вучні лета праводзяць у вёсцы і маюць такую магчымасць, якой самі рэдка карыстаюцца. Калі дзецы будуть рабіць гэта, то памяць не будзе паміраць, незалежна нават ад таго, з якім пунктамі глядзішча яны сустрэнуцца. Іншым разам людзі самі прапануюць успаміны. Так, дзядуля аднаго з вучняў маёй школы напісаў два сышткі ўспамінаў. Настаўнікі павінны падштурхнуць дзяцей.

Ірына Богдан: Я бачу яшчэ адну задачу для настаўніка. Ён павінен вучыць дзяцей аналізаваць, вучыць думаць, ставіцца да інфармацыі крэтычна. Памяць будзе заўсёды, бояна ёсьць на генетычным узроўні. Іншым разам людзям не хochaцца ўспамінаць. Мой дзядуля, які ваяваў пад Кёнігсбергам, на ўсе мае дзвіячыя пытанні звычайна адказваў: Гэта тое, што я хану забыць. Але гэта толькі ўзбуджала маю цікавасць. Настаўнікі павінны дзяцей зацікавіць. Галоўнае даць першы штуршок.

Алесь Смалянчук: Вялікую ролю адыгрываюць сёння ўспаміны людзей, якія не з'яўляюцца “афіцыйнымі і ветэрнамі”, але для якіх вайна засталася той часткай жыцця, якую немагчыма забыць.

Юры Мілеўскі: Мы, гісторыкі павінны пісаць гісторыю звычайнага чалавека. Мы больш угледаємся ў жыццё палітыкаў, іншых вядомых асобаў, а звычайны чалавек знікае ў гісторыі. І ў Польшчы, і ў Беларусі

доўгія гады людзі павінны былі пісаць у успамінахне тое, што перажылі, а тое, што ад іх чакалі партыйныя начальнікі. Важна таксама праводзіць абмеркаванне спрэчных момантаў у гісторыі. Я з'яўляюся ўдзельнікам польска-беларускай камісіі гісторыкаў па падручнікам. Апошні раз мы сабраліся ў 1997 г. у Любліне. Камісія пагражае натуральная смерць.

Рымантас Мікныс: У нас атрымалася вельмі цікавая размова. Прыем на было слухаць настаўнікаў. Сапраўды вельмі важна, каб дзеци начальнікі задумвацца над тым, адкуль яны прыйшлі, якая ў іх гісторыя. Культура гістарычнай памяці – вельмі важная праблема для ўсёй Еўропы. Можна казаць, што калі такая культура ёсць, то мы маём дачыненне з грамадзянскай супольнасцю. Мы павінны таксама размаўляць пра грахі ўласнага народа і спрыяць развіццю гістарычнай памяці ў Беларусі, ў Польшчы і ў Літве.

Алесь Краўцэвіч: Сталася ўражанне, што ў дачыненні да гістарычнай памяці паміж нашымі трывма краінамі ёсць вялікае падабенства, але ёсць і розніца. Падабенства ў тым, што ўсе мы сутыкаемся з праблемай міфалагізацыі гістарычнай памяці, у т.л. і памяці пра вайну. Спецыфіка Беларусі заключаецца ў тым, што ў нас існуе найвязлікшая розніца паміж памяцю “афіцыйнай” і народнай памядцю пра апошнюю вайну. Міфалагізацыя вайны ў Беларусі адбываецца з пункту пэдэшча кіраўніцтва неіснуючай краіны, а менавіта СССР. І тут самая вялікае адрозненне Беларусі ад суседзяў, бо там можна казаць пра нацыянальную міфалагізацыю гісторыі. Трэба канстатаваць пэўную тупіковасць сітуацыі ў Беларусі.

*Эдмундас Гімжаўскас (Вільня),
доктар гісторыі,
навуковы супрацоўнік
Інстытута гісторыі Літоўскай АН*

Беларускі фактар утворэння сучаснай літоўскай дзяржавы. 1915 – 1917 гг.*

У восень 1915 г. вайна дакацілася да тэрыторый, населеных літоўцамі і беларусамі. Немцы захапілі амаль усе літоўскія і часткі беларускіх земляў. У каstryчніку лінія фронту стабілізавалася ўздоўж ракі Дзвіны да Дзвінска, затым па Нарачы, рацэ Беразіне, Пінску да ракі Прывяць, праз Палесскую дрыгву, Луцк, Тарнопаль да Чарнаўцоў. У немцаў адсутнічала акрэсленая праграма дзеянняў адносна захопленых земляў. Да следчыкі схільныя вылучаць прынам сі пяць канцэпцый, якія абміяюцца ў кіруючых колах Нямеччыны: 1) анексія, 2) “Цэнтральна-еўрапейскі практ”, 3) Польскі (частковая “Цэнтральна-еўрапейскі”) практ, 4) “Усходне-еўрапейскі практ”, 5) Расейскі варыянт¹. Будучыня акупаваных тэрыторый раглядалася ў шырокім дыяпазоне ад іхпойной анексіі да вяртання ў склад Расейі. Таксама дастаткова выразнай была перспектыва стаць дзяржавамі-сатэлітамі нямецкага блока. Апошніе абумоўлівалася актывізацияй нацыяналізму ў Еўропе. Акрамя таго, немцы павінны былі ўлічваць гістарычныя права Рэчы Паспалітай або дух народаў, гвалтоўна знішчанай у 1795 г. З іншага боку, ідэя уніі магла выклікаць супяречнасці ў новай дзяржаве. Самі ж немцы стварылі мовы для акрэслення тагачасных межаў літоўскіх і беларускіх земляў (адпаведна іх дзяржаўнасці), утварыўшы 4 верасня 1915 г. *Oberost*. Гэтая асобная адміністрацыйная адзінка для акупаваных тэрыторый сваёй формай і абрыва самі нагадвала Вялікае Княства Літоўскае 1793 – 1795 гг.²

* Пераклад артыкула *The Belorussian Factor in the Genesis of the Modern Lithuanian State. 1915-1917* // *Lithuanian Historical Studies*. Vol. 6. Vilnius, 2001. P. 107-125.

Пераклад зроблены са згоды аўтара.

¹ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raidă 1914-1918 metais // *Letuvijat gimimo studijos*. T. 9. Vilnius, 1996. P. 17-18.

² Ibidem. P. 65.

Літоўскай інтэлігенцыі тэрыторыя *Oberost* нагадвала ў большай ступені гзв. “уласную Літву”, чым ВКЛ. Паводле меркавання вядомага грамадскага дзеяча перыяду міжваеннай Літвы географа Казыса Пакштаса, паняцце “Уласная Літва” была вядомая з часоў адміністрацыйнага падзелу ВКЛ 1566 г.³ Тады ў літоўскіх дақументах і на картах Віленскае і Трокскае ваяводства часта называліся *Lithuania Propria* (лац.), *Litwa rdzenna* (поль.) і *Коренная Литва* (рус.). Самыя літоўцы разумелі пад гэтым тэрмінам таксама Жамойцкае княства⁴. Парадаксальна, але гэта расейцы забяспечылі жыццяздольнасць гэтага тэрміну, выкарыстоўваючы яго на працягу 19 ст. дзяля ўзмацнення імперыі. (Пакуль урэшце літоўская інтэлігенцыя не прыўласціла гэты тэрмін). Пасля забароны царскім і ўладамі ў 1840 г. слова “Літва” у афіцыйных публікацыях расейскія вучоныя працягвалі яго выкарыстоўваць іназивалі Ковенскую, Віленскую, Гарадзенскую, а часам нават Сувалскую губ. “літоўскім”. Гэта практыковалася да вайны 1914 г.⁵

Літоўскія палітыкі кансерватыўнага накірунку (кансерватары і хрысціянскія дэмакраты) трактавалі гэтыя губерні як літоўскія па этнічных прыкметах (мова, паходжанне, звычай і г.д.)⁶. Яны сцвярджалі, што тэрыторыя гэтих губерняў са старожытных часоў была заселена літоўскімі плямёнамі⁷. Літоўскія радыкалы (дэмакраты і сацыял-дэмакраты) разумелі літоўскасць гэтих губерняў у гістарычным сэнсе. Яны лічылі іх з'яднанымі пэўнай ледзь прыкметнай культурай, якая дамінавала над мясцовымі (этнічнымі) культурамі яшчэ з часоў ВКЛ. Дзяякоўчы больш прагрэсіўнаму разуменню нацыі, тэрытарыяльная праграма радыкалаў была больш гнуткай⁸.

Напрыканцы 1915 г. немцы яшчэ не аддавалі перавагі якой-небудзь адной канцепцыі будучыні *Oberost*. Яны пралічвалі варыянты, якія б маглі прывесці да падпісання сепаратнага міру з Расеяй, на чым настойваў канцлер Тэабальд Бэтман-Гольвег⁹. Нанейкі час немцы вырашылі падрымаць ідэю Літоўскай дзяржавы, якая складалася з чатырох ваяводстваў, і

³ Pakstas K. Gudijos santykis su Lietuva // Lietuvos sienų raida: mokslo duomenys apie lietuvių tautą, jos valstybę ir sienas. Sud. A. Liekis. Kn. 2. Vilnius, 1997. P. 320.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem. P. 333.

⁶ Laurynavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis. Vilnius, 1992. P. 101-102.

⁷ Найбольшыя заслугі ў выпрацоўцы канцепцыі літоўскасці 4-х губерняў належалаў Антанасу Смятоне (Smetona A. Lietuvos etnografijos ribos // Vairas. № 16 ад 30 лістапада 1914 г. P. 2-8; idem. Skaitmenų sviesoje // Vairas. № 2 ад 16 студзеня 1915 г. P. 23-26).

⁸ Laurynavičius Č. Lietuvos-Sovietų Rusijos taikos sutartis. P. 101-102.

⁹ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 62-63.

¹⁰ Ibidem. P. 67.

¹¹ Ochmański J. Historia Litwy. Wrocław-Warszawa, 1982. P. 277.

правесці больш грунтоўнае вывучэнне тэрыторый. Акупацыйны перыяд з 1915 па 1916 гг. атрымаў назыву “ліберальны акупацы”¹⁰. Па загаду Паўля фон Гіндэнбурга ўсялякая палітычная актыўнасць была забароненая¹¹. Аднак гэтай інструкцыі прытымліваліся вельмі гнутка ў залежнасці ад палітычнай сітуацыі. Напрыклад, выданне беларускай газеты “Гоман”, дзеянасць беларускага Таварыства дапамогі ахвярам вайны, Беларускага клуба ў Вільні і многіх іншых культурных і адукацыйных арганізацый і ўстановаў узмацнялі беларускі рух¹². На пачатку 1916 г. у Вільні быў утвораны Беларускі народны камітэт, у якім дамінавалі сацыялісты¹³.

Калі немцы пачалі падтымліваць ідэю Літоўскай дзяржавы ў межах *Oberost*, мясцовыя палітыкі сталі актыўна прапагандаваць уласныя праекты дзяржаўнасці. Упершыню прадстаўнікі нацый выказаліся ва Універсале Часовай рады Канфедэрэцыі ВКЛ, які быў апублікованы на чатырохмовах 15 снежня 1915 г. Дакумент змяшчаў заяву пра аднаўленне ВКЛ з роўнымі правамі літоўцаў, беларусаў, палякаў і жыдоў. Тэрыторыя дзяржавы ўключала акупаваныя немцамі літоўская і беларуская землі былога ВКЛ¹⁴. Наступны віленскі дакумент з’явіўся ў лютым 1916 г. Гэта быў заклік Часовай рады Канфедэрэцыі ВКЛ “Pilieiaj!” (“Грамадзяне!”)¹⁵. Палякі не ўдзельнічалі ў падрыхтоўцы гэтага дакументу¹⁶. 21 траўня 1916 г. Часовая рада пераўтварылася ў пастаянную Беларуска-Літоўскую камісію¹⁷. Адміністрацыя *Oberost* і Вышойшая вайсковая рада падтымлівалі літоўская і беларуская намкненні, адначасова стрымліваючы польскія ўплывы ў краіне. У межах гэтай палітыкі месцілася таксама падтымка культурных праектаў беларусаў. Так, упершыню ў гісторыі пры дапамозе немцаў была ўтворана аснова беларускай адукацыйнай сістэмы¹⁸. У Свіслачы пачала працаваць настаўніцкая семінарыя, якая за часы акупацыі падрыхтавала 144 настаўніка¹⁹. На ўсёй тэрыторыі *Oberost* колькасць беларускіх пачатковых школ узрасла з 8 у каstryчніку 1916 г. да 89 вясной 1918 г.²⁰ Німецкія ўлады, якія фармальна ставіліся да ўсіх Новіна А. [А. Лукевіч]. Палітычны лозунгі беларускага руху. Вільня, 1920. С. 6;

Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką. Warszawa-Wrocław, 1989. S. 15-17; Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923. Białystok, 1995. S. 33-38.

¹³ Лукевіч А. За двадцать п'ять гадоў (1903-1928). Вільня, 1928. С. 40; Łatyszonek O. Białoruskie formacje wojskowe... S. 33-38.

¹⁴ Didziosias Lietuvos Kunigaikstijos Konfederacijos Atsisaukimasis 1915 gruodžio 19 d.; Klimas P. Dienorastis 1915.12.01 ; 1919.01.19. pradedamas P.Bugalisko užrasais 1915.08.23 – 10.13. Chicago, 1988. P. 328-331.

¹⁵ Літоўскі дзяржаўны архіў. Ф. 383, вол. 7, адз. 56, арк. 53.

¹⁶ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 71-72.

¹⁷ Пратаколы заседаній Беларускага Народнага Камітэту. 1916.05.21. Аддзел рукапісаў Цэнтральны бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2068, арк. 6.

¹⁸ Turonek J. Białoruś pod okupacją niemiecką. S. 16.

¹⁹ Ibidem. P. 17-18.

²⁰ Zemke H. Der Obersbefehlshaber Ost und das Schulwesen im Verwaltungsbereich Litauen während des Weltkrieges. Berlin, 1936. P. 101-104.

нацый аднолькава (адсюль і тэрмін “ліберальны перыяд”), не талеравалі праяваў расейскасці і дамінацыі нейкай адной нацыі.

Увесну 1916 г. у кантэксце нямецкай кампаніі “Los von Russland” з’явілася тэндэнцыя да размежавання літоўскага і беларускага пытання²¹. Літоўцы, адчуўшы пэўныя змены ў нямецкай нацыянальнай палітыцы, пачалі адыходзіць ад ідэі Канфедэрацыі ВКЛ. У Мемарандуме ад 10 чэрвеня 1916 г., адрасаваным галоўнакамандуючаму Усходнім фронтам, аўтары падкрэслівалі прынцып нацыянальнага самавызначэння і адметнасць літоўскай нацыі²². На канферэнцыі ў Лазане 27-29 чэрвеня 1916 г. літоўскія прадстаўнікі заяўлі, што не маюць нічога супраць таго, каб беларусы са-мастайна вырашалі сваю будучыню²³. Дарэчы, і беларусы прыехалі ў Лазану з асобным Мемарандумам па нацыянальным пытанні²⁴.

У другой палове 1916 г. літоўска-нямецкая адносіны перажывалі крызіс. Прычынай была нямецкая палітыка прыцягнення на свой бок палякаў дзеля мабілізацыі мужчынскага насельніцтва ў нямецкае войска. Не атрымаўшы адрасейцаў адказу на прапанову распачаць перамо-вы аб сепаратным міры, немцы іх саюзнікі 5 лістапада 1916 г. абвясцілі незалежнасць Польшчы. Цывільныя ўлады ў Берліне імкнуліся гэтym крокам падштурхнуць Расею да падпісання міра. Яны разыгрывалі карту нацыяналізму. Але Расея нават пасля абвяшчэння польскай дзяржава-насці не збралася падпісаць мір. Працяг гульні ў нацыянальнае сама-вызначэнне тай ў сабе пагрозу ўжо для Берліна і Вены, бо калі ў парадак дня становілася адраджэнне Рэчы Паспалітай, то рана ці позна павінна было ўзнікнуць пытанне пра лёс тэрыторый, захопленых у другой пало-ве 18 ст. Аўstryяй і Прусіяй. Трэба было весці вельмі далікатную палі-тычную гульню з палякамі, каб аднаўляць іх дзяржаўнасць толькі на пад-ставе земляў, забраных ад Расеі²⁵.

Далікатнасць таксама была патрэбная ў адносінах да планаў пашы-рэння Польшчы на ўсход да Вільні. Хоць нямецкія ўлады вырашылі трак-таваць Польшчу ў той перыяд як далучаную тэрыторыю, Вышэйшае ваеннае камандаванне было занепакоена tym, што частка *Oberost* магла адысці да Польшчы. Камандаванне і ўлады *Oberost* былі зацикаўленыя ў далейшай акупациі гэтай тэрыторыі, а палітычныя намаганні літоўцаў і

²¹ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 94-95.

²² Klimas P. Der Werdegang des litauischen Staates von 1915 bis zur Bildung der provisorischen Regierung im November 1918. Berlin, 1919. P. 23-25.

²³ Liulevičius V. Išeivijos vaidmuo Nepriklausomos Lietuvos atkūrimo darbe. Chicago, 1981. P. 324.

²⁴ Турук Ф. Белорусское движение. Москва, 1921. С. 23.

²⁵ Нямецчына акупавала Пазнаншчыну, а Аўstryя захапіла Галіцыю. Больш таго, на падставе этнічных прыярытэтаў палякі маглі ставіць пытанне пра перадачу ім Шлёнска і Памор'я.

²⁶ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 113.

беларусаў успрымаліся як спрыяльнія гэтаму. Дзеля супакою вярхушкі генералітэта цывільныя ўлады не акрэслівалі межаў будучай Польшчы²⁶. Прагучала наватафіцыйная заява Берліна з абязценнем апекавацца Літвой²⁷. Аднак, верагодна, яна была разлічана ў першую чаргу на Расею.

Актывізацыя польскай пропаганды далучэння Літвы да Польшчы і згаданы вышэй камунікат прывялі да адваротнай рэакцыі літоўцаў і пратэстаў упльывовага літоўскага цэнтра ў Швейцарыі. Немцы паспрабавалі прымірыцца прынамсі часткова палякаў з літоўцамі. Дзеля гэтага нямецкі эмісар Фрыдрых фон Роп 17 снежня 1916 г. правёў перамовы з тагачасным лідэрам літоўскай супольнасці ў Швейцарыі Юозасам Габрысам. Ю.Габрыс зразумеў візіт нямецкага эмісара як знак для пачатку кампаніі па міжнароднаму агучванню літоўскага пытання²⁸.

11 студзеня 1917 г. у Берні ад імя Рады літоўскага народа заходнім дыпламатам быў прадстаўлены Мемарандум аднаўлення незалежнасці Літвы. Нямецкі дыпламаты прынялі яго прыхільна²⁹. Амаль адначасова, 10 студзеня, той жа мемарандум быў перададзены фон Ропам у нямецкое Міністэрства замежных спраўаў і Вышэйшае ваеннае камандаванне. Пры гэтым нямецкі палітык выказаў сумніў наkonці магчымасці аб'яднання Літвы і Польшчы наступерак жаданню літоўскага боку. Ён прапанаваў аказаць Літве вайсковую і эканамічную падтрымку і гарантаваць яе права на самавызначэнне. На практицы гэта азначала, што Нямеччына павінна была б аддзяліць Літву ад Польшчы. Нягледзячы на небяспеку анексіі, першыя практычныя крокі Нямеччыны ў літоўскім накірунку стваралі пэўныя перспектывы для дзеянасці літоўскіх палітыкаў.

Спачатку немцы сумняваліся, ці варта пачынаць палітычную гульню з літоўцамі. Тым больш, што яна могла ўскладніць нямецка-польскія адносіны. Але незадаволенасць палякамі, якія не сабралі абязцаных войскаў, прычынілася да адабрэння прапановы фон Ропа. У сярэдзіне студзеня 1917 г. фон Роп прыбыў у Вільню і вёў дыскусіі з літоўцамі і ўладамі *Oberost*³⁰. Літоўцы пазнаёмілі фон Ропа з палітычнай платформай, падрыхтаванай сумесна Антанасам Смятонам, Ўргісам Шаўлісам, Сцяпонасам Кайрысам, Андрыюсам Дарашэвічусам, сябрамі Беларускай рады Антонам і Іванам Луцкевічамі і Вацлавам Ластоўскім. Вось іхасноўныя палажэнні: 1) незалежнасць тэрыторыяў ВКЛ і Курляндіі, аддзеленых ад

²⁷ Urbsienė M. Vokiečių projektai dėl Lietuvos Didžiojo karo metu // Naujoji Romuva. Nr. 35-36, 1935. P. 632.

²⁸ Больш падрабязна гл. R.Lopata. “T ipas apskritai labai dar įtariamas, bet reikalingas”. Baronas Friedrich von der Ropp ir Lietuvos valstybingumo atkūrimo planai // Proskyna. Nr. 2. 1992.

²⁹ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 115.

³⁰ Ibidem.

Pacei; 2) адмоўнае стаўленне да злучэння з Польшчай; 3) падзел ВКЛ на тры аўтаномныя нацыянальныя часткі (літоўскую, беларускую і латышскую) і 4) сталіца Вільня з дзвюма афіцыйнымі мовамі (літоўскай і беларускай) належыць да літоўскай часткі³¹. Гэта быў апошні супольны праект па адраджэнню ВКЛ.

Фон Роп гарантаваў пастаянны контакт з Берлінам. Але найбольшим поспехам было тое, што вышэйшыя службовыя асобы ў Берліне і *Oberost* прынялі саму ідэю літоўскага прадстаўніцтва³². Аднак далейшая падзея паказалі, што літоўцы ўспрынялі слова “літоўскі” занадта літаральна. Яны вырашылі, што этнічная тэндэнцыя выходзіць у нямецкай палітыцы на першы план і, што прыйшоў час адмовіцца ад двайнай палітычнай гульні. Хоць літоўскія палітыкі не маглі прадбачыць усіх габальных і рэгіональных пераменаў, аднак, выбралі этнічны лініі быў якраз у духу гэтых трансфармаций.

Паводле дакументаў беларускіх організацый 1917 г., рэалізацыі вышэйзгаданага праекта адраджэння ВКЛ перашкодзіла адсутнасць паразумення з літоўцамі³³. У лютым 1917 г. беларусы і рапанавалі літоўцам сумесную палітычныя крокі: 1) паслаць канцлеру пратэсту спраць заявы Вацлава Немаеўскага, у якой польскі бок выказаў прэтэнзіі на беларускія і літоўскія землі і 2) абвясціць аб імкненні да незалежнасці. Канчатковую версію пратэсту павінны былі адредагаваць Ю.Шаўліс і А.Луцкевіч. Але ў апошні дзень Ю.Шаўліс заявіў, што літоўцы вырашылі адкасці гэту дэкларацыю на два ці тры дні. Замест тлумачэння прычынаў такога рагшэння Ю.Шаўліс прапанаваў падаць агульны мемарандум кіраўніку ваеннай адміністрацыі акругі Вільнія-Сувалкі з просьбай пазнаёміць з яго зместам улады *Oberost*³⁴.

Документ звязаў увагу нямецкіх уладаў на польскія ўлёткі, якія працагандавалі ідэю “польскай гістарычнай місіі” на беларускіх і літоўскіх землях, асвятляючы супольныя літоўскія і беларускія інтэрэсы, змешчаныя ў адкладзеным пратэсце. Але беларусы не прынялі прапанаваны тэкст, бо ён быў адрасаваны некампетэнтным установам³⁵. Яны зноў прапанавалі падаць пратэст на імя канцлера, але літоўцы не згадзіліся. 17 лютага 1917 г. літоўцы заяўлі ўласны пратэст спраць польскай агітацыі. Аўтары дакумента паміж іншым згадвалі пра традыцыі ВКЛ і сцвярджалі гатоўнасць

³¹ Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Аддзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2069. А. 7.

³² Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 115.

³³ Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Аддзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2069. А. 7.

³⁴ Ibidem. А. 7-8.

³⁵ Ibidem. А. 8.

³⁶ Rukša A. Kovos dėl Lietuvos nepriklauso mybės. Lietuvių-lenkų santykiai ir kovų pradžia. Т. 2. Cleveland, 1981. P. 91-92.

літоўцаў іх працягваць³⁶. Беларусы не ведалі, што літоўцы дзейнічалі ў духу папярэдніх запэўненняў фон Ропа. У тэлеграме ад 28 лютага 1917 г. Паўлю фон Гіндэнбургту і Эрыху фон Людэндорфу яны дзякавалі за прызначэнне роўнасці беларусаў на землях былога ВКЛ³⁷.

Падчас наступнага візіта фон Ропа ў Вільню Ю.Шаўліс, А.Смітона, С.Кайрыс і А.Луцкевіч атрымалі нямецкія пашпарты для паездкі ў Берлін і Стакгольм. Літоўцы раней размаўлялі з фон Ропам у Вільні наконт уздезлу сваіх прадстаўнікоў у канферэнцыі народаў Расеі ў Стакгольме і візіту ў Берлін для пачатку перамоваў з нямецкім імпэрскім ўладамі. А вось для А.Луцкевіча нямецкі пашпарт быў сюрпрызам³⁸. 2 сакавіка 1917 г. Беларуская рада разважала, што рабіць далей. Была выказана заклапочанасць, што не вяліся непасрэдныя размовы з беларусамі, а літоўцы кіраваліся ўласным інтарэсамі і назвалі імя А.Луцкевіча як дэлегата без пагаднення з Беларускай радай. Разумеючы, аднак, важнасць візіта беларусы пастанавілі дэлегаваць А.Луцкевіча ў Берлін. Ю.Шаўліс ужо знаходзіўся там, і А.Луцкевіча з мэтамі паездкі знаёміў Кайрыс³⁹.

25 сакавіка 1917 г. беларусы абмеркавалі вынікі падарожжа⁴⁰. А.Луцкевіч паведаміў, што па невядомых дыпламатычных прычынах кангрэс быў перанесены на больш позні тэрмін і размовы з нямецкім ўладамі не адбыліся. У Берліне ён размаўляў толькі з украінцамі літоўцамі. Апошнія, на яго думку, праводзілі ўласную палітыку. Толькі пасля рэзкіх патрабаванняў яны пазнаёмілі свайго беларускага калегу з мемарандумам, у якім нават не згадвалася Беларусь. Беларускі дэлегат сцвярджаў, што пазіцыя літоўцаў у Берліне была цалкам нацыяналістычная і ніякім чынам не датычыла ўсіх земляў былога ВКЛ. Даведаўшыся пра Лютаўскую рэвалюцыю ў Расеі, ён адразу пакінуў Берлін і, не губляючы часу, паспяшаўся ў Вільню. Беларуская рада адабрыла дзеянасць А.Луцкевіча ў Берліне⁴¹.

22 ліпеня 1917 г. беларусы зноў вярнуліся да гэтага эпізода і на паседжанні Рады абвясцілі, што пасля падарожжа ў Берлін літоўскія палітыкі разарвалі з імі адносіны і распачалі адкрытыя перамовы з немцамі⁴². Было заяўлена, што літоўцы сталі праводзіць антыбеларускую палітыку. У прыватнасці, карыстаючыся прыжыльнасцю нямецкіх уладаў, яны пачалі ажыццяўляць канцепцыю этнічнай літоўскасці беларускіх каталікоў. Усё гэта адпавядала нямецкім інтарэсам, бо далучыўшы этнічную Літву, яны б

³⁷ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 115.

³⁸ Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Аддзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэці АН Літвы. Ф. 21-2069. А. 8-9.

³⁹ Ibidem. А. 9, 26.

⁴⁰ Ibidem. А. 25.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem. А. 10.

атрымалі яшчэ і каталіцкую Беларусь. Стаў відавочны беларуска-літоўскі канфлікт, які распачаўся падчас падарожжа ў Берлін.

Літоўцы ацэнівалі сітуацыю па-іншаму. Паводле А.Смітоны немцы пачалі шукаць кантактага з літоўцамі на пачатку 1917 г.⁴³ Стакгольмская канферэнцыя была задумана як адмысловае выступленне супраць расейцаў. Яна павінна была вырашыць “літоўскае пытанне” таксама, якім канферэнцыя ў Лазанне вырашила “польскае”. Сабраныя ў Берліне дэлегаты збраліся ехаць у Стакгольм. Але пасля звяржэння дынастыі Раманавых канферэнцыя страціла сэнс. Дэлегаты наведалі дзяржаўнага сакратара Артура Цымермана і выказалі пажаданні, якія тычыліся выключна ўнутранай палітыкі акупацийных уладаў у Літве. У асобным месце яны таксама адзначалі, чаму незалежнасць Літвы будзе карысная для Нямеччыны⁴⁴. Версія А.Смітоны паказвае, што літоўцы не надалі вялікага значэння берлінскому эпізоду. Памылковая ацэнка берлінскага падарожжа беларусамі магла быць выкліканыя далейшым развіццём палітычных падзеяў, якое не мажліва было прадбачыць.

Можна выказаць меркаванне, што немцы запрасілі літоўцаў з намерам абвяшчэння літоўскай незалежнасці. Лютаўская рэвалюцыя гэтаму перашкодзіла, бо нямецкія ўлады разлічвалі знайсці паразуменне з расейцамі і падпісаць мірнае пагадненне. Паўстае пытанне пра прысутнасць аднаго беларускага дэпутата (чаму толькі аднаго?) сярод літоўцаў. Адказ, напэўна, можна знайсці ў Мемарандуме аднаўлення незалежнасці Літвы, падрыхтаваным літоўцамі ў Швейцарыі 11 студзеня 1917 г. Палажэнні мемарандума маглі выкарыстоўвацца немцамі пры акрэсленні межаў Літвы. Адпаведна яму тэрыторыя Літвы павінна была складацца з Віленскага, Ковенскага, Гарадзенскага, Сувалскага, Курляндскага ваяводстваў, Наваградскага павета Менскага ваяводства і паўночных земляў Ломжынскага ваяводства. На гэтыя тэрыторыі беларускае насельніцтва складала каля 10%⁴⁵. Пры абвяшчэнні дзяржавы з такімі межамі наяўнасць аднаго беларускага дэпутата цалкам зразумелая. Колькасць літоўцаў дасягала 65%⁴⁶. Менавіта таму федэрцыя зроўнымі правамі для літоўцаў і беларусаў была ад пачатку праблематычнай.

Падставаў для крыўды ў беларусаў было больш, чым дастаткова, улічваючы спосаб, якім Антона Луцкевіча выманилі ў Берлін. Акрамя таго, літоўцы вялі пастаянныя перамовы з прадстаўнікамі прускіх уладаў Вілюсам Гайгаляйцісам і Вілюсам Стэпутайцісам, і сумесна з імі пад-

⁴³ Lietuvos Valstybės Tarybos protokolai [LVT] 1917-1918. Sud. A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius, 1991. P. 34.

⁴⁴ Ibidem. P. 34-35.

⁴⁵ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 114.

⁴⁶ Ibidem.

рыхавалі ліст да канцлера, пра які згадваў А.Смітона. Пасля патрабавання яны паказалі яго А.Луцкевічу, і апошні прачытаў, што на акупаванай немцамі тэрыторыі няма беларускіх каталікоў, а ёсць толькі літвоўцы, што размаўляюць па-літоўску, па-польску і па-беларуску⁴⁷. Ліст быў перададзены Цымерману Грыгаляйцісам

Пасля вяртання А.Луцкевіч таксама напісаў ліст да канцлера, у якім тлумачыў становішча беларусаў і выказваў спадзяванні на незалежнасць акупаванага Беларуска-літоўска-латышскага краю. Ён перадаў гэты ліст фон Ропу.

Але галоўным у тагачаснай сітуацыі была прынцыповая згода А.Цымермана з літоўскім мемарандумам. Беларусы даведаліся пра тайны літоўскі візіт да А.Цымермана адразу пасля вяртання Луцкевіча ў Вільню. Аднак пэўны час яны не ведалі пра прадмет размовы. Пасля публікацыі адказа А.Цымермана яны ахарактарызavalі літоўскую пазіцыю як нацыяналістычную, якая ігнаравала інтэрэсы ўсяго краю⁴⁸.

Берлінская паездка і звязаныя з ёй палітычныя падзеі аказалі негатыўны ўплыў на літоўска-беларускія адносіны. Хоць нацыянальная лінія літоўскай палітыкі ў прынцыпе вяла да непазбежнага авбастрэння адносін з беларусамі.

Трэба нагадаць, што фон Роп запрасіў беларуска-літоўскую дэлегацыю ў Стакгольм і Берлін у сярэдзіне студзеня. Але дэлегацыя прыбыла ў Берлін толькі ў сакавіку. За гэты час адбыліся каласальныя палітычныя змены. Першай афіцыйнай мэтай паездкі ў Берлін былі перамовы з уладамі німецкай дзяржавы, каб праць фон Ропа ўвесці “літоўскае пытанне” ў кантэкст вялікай єўрапейскай палітыкі. Гэта быў намер Габрыса, літоўскіх дэлегатаў і А.Луцкевіча. Паводле іншай версіі дэлегаты збраліся на міжнародным форуме абвясціць літоўскую незалежнасць і легалізаціаць гэты акт.

Аднак апошнія версіі здаецца малапраўдападобнай. Дзейні немцаў у канцы 1916 г. сведчаць, што імперскія ўлады разлічвалі на кампраміс з Расеяй пасля абвяшчэння незалежнасці Польшчы. Яны шукалі кампраміс паміж легітимнасцю дзяржаўных межаў Расеі і нацыянальнымі рухамі на яе перыферыі. 12 снежня 1916 г. Тэабальд фон Бэтман-Гольвег абвясціў у Рэйхстагу, што яго ўрад гатовы распачаць мірныя перамовы з ворагам. Пачалася г.зв. “мірная атака” Нямеччыны. Калі па ініцыятыве пасрэдніка, ролю якога выконвалі Злучаныя Штаты Амерыкі, ваюючыя

⁴⁷ Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Аддзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэцы АН Літвы. Ф. 21-2069. А. 9, 25.

⁴⁸ Ibidem. A. 25.

⁴⁹ Lopata R. “Tipas apskritai labai dar ītariamas”. P. 120.

бакі пачалі рыхгаваць канкрэтныя прапановы, узніклі ілюзіі (у фон Ропа і Габрыса), што літоўскае пытанне атрымае міжнароднае значэнне⁴⁹. Аднак ілюзіі зніклі, калі стала відавочным, што супярэчнасці паміж ваючымі бакамі немагчыма вырашыць мірнымі перамовамі. Падаецца, што сапраўднай мэтай “мірнай атакі” з боку Нямеччыны была толькі сепаратная мірная дамова з Расеяй.

Прызнаючы, што міжнародны рэзананс “літоўскага пытання” цалкам залежаў ад ініцыятывы Габрыса і яе падтрымкі з боку фон Ропа, трэба пагадзіцца, што названыя палітыкі ўлічвалі сітуацыю, якая склалася пасля нямецкай і аўстрыйскай спробы частковага вырашэння “польскага пытання”. Асабліва важным гэта становілася ў сітуацыі, калі б немцы і расейцы дасягнулі паразумення. Нямецкая рэакцыя на мемарандум, прадстаўлены фон Ропам 10 студзеня 1917 г., была досыць абыякавай⁵⁰. У той час ні ваеннае кіраўніцтва, ні цывільныя ўлады не былі зацікаўленыя ў міжнародным рэзанансе “літоўскага пытання”. На іх погляд, планы абвяшчэння ВКЛ былі б занадта моцными ударам па Расеі. У такой сітуацыі фон Роп сумніваўся, што яны здолеюць вытрымаць запланаваныя тэрміны і нават павінен быў прызнаць, што “схема”, выпрацаваная разам з Габрысам, “не можа быць да канца выканана”⁵¹. Ён прапанаваў змяніць тактыку і выкарыстаць міжнародны кангрэс у Стакгольме. Роп запрасіў Габрыса ў шведскую сталіцу, адзначыўшы, што “менавіта там можа быць пачатак усёй справы”⁵². Ён жа арганізаваў паездку літоўцаў і А.Луцкевіча ў Стакгольм праз Берлін. Магчыма, яны абраўлі план, які найбольш адпавядаў намерам ваеннага камандавання, а менавіта збіраліся абвясціць літоўскую дэкларацыю ў Стакгольме, як гэта было зроблена палякамі ў чэрвені 1916 г. у Лазане.

Аднак пры арганізацыі паездкі абвяшчэнне літоўскай незалежнасці першапачаткова не планавалася, і гэтая ініцыятыва магла ўзнікнуць спонтанна. Пасля сакрэтных перамоваў паміж Расеяй і яе саюзікамі ў лютым 1917 г. Расея была вызвалена ад абавязкаў у нацыянальным пытанні⁵³. Такім чынам “мірная атака” нічога не дала, і ў новай сітуацыі інтарэсы Берліна і ваеннага камандавання зблізіліся. Берлін меў намер павялічыць ціск на Расею праз структуры *Oberost* і прадставіць Антанту як ворага самавызначэння нацыяй, а ваеннае камандаванне імкнулася схаваць пад ідэяй незалежнасці анексію захопленых тэрыторый і назаўсёды перакрэсліць магчымасць іхвяртання ў склад Расеі. Віленская дэлегацыя прые-

⁵⁰ Ibidem. P. 131.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem.

⁵³ Конференция “союзников” в Петрограде 1917 г. Монархия перед крушением 1914-1917. Из бумаг Николая II. Москва-Ленинград, 1972. С. 58-60.

хала ў Берлін, калі сітуацыя там выплядала менавіта так. Там былі зробленыя заявы для друку, і павінен быў быць прыняты акт літоўскай незалежнасці⁵⁴. Але гэта не адбылося. Успомнім А.Смятону: калі дэлегацыя была ў Берліне, выбухнула Расейская рэвалюцыя⁵⁵. Таму цалкам верагодна, што абвяшчэнню літоўскай незалежнасці перашкодзіла чаканне мажлівых наступстваў Лютаўскай рэвалюцыі. Берлін зноў вярнуўся да ідэі сепаратнага міру цяпер ужо праз савецкі Петраград. У сакавіку і красавіку 1917 г. у Стакольме адбыліся сакрэтныя перамовы паміж Маціасам Эрцбергерам і Іосіфам Колышкі, у якіх абміркоўваліся мажлівасці сепаратнай расейска-нямецкай мірнай дамовы і былі сформуляваныя папярэднія ўмовы міру. Нямецкім уладам заставалася толькі параўнаць умовы міру, прывезеныя М.Эрцбергерам, з праграмай анексіі, распрацаванай ваенным камандаваннем⁵⁶. Верагодна, сустрэча з дэлегацыяй Літвы была адкладнена па прычыне перамоваў немцаў з прадстаўнікамі расейскага ўраду.

Магчыма, што ў гэты час нагадаў пра сябе *Oberstheeresleitung*, які выступіў супраць перамоваў, бо яны не гарантавалі захаванне кантролю над *Oberost*. Зноў паўсталі пытанне кампрамісу паміж інтэрэсамі ваеннага камандавання і Берлінам. Трэба было прыняць канкрэтнае рагшэнне. І яно было прынята на сакрэтнай сесіі прускага ўраду 21 сакавіка 1917 г., калі віцэ-канцлер Карл Гэлферых на падставе прапанавы Бэтмана-Гольвега прадставіў новую нямецкую вайсковую праграму, у якой былы прынцып непасрэднай анексіі Літвы і Курляндіі быў замешчаны прынцыпам аўтаноміі⁵⁷. Аднак гэта не дапамагло. У перамовах постсамадзяржаўны Петраграднастойваў на ўласным разуменні паследаеннага ўладкавання свету. Новыя абставіны прымусілі нямецкія цывільныя ўлады перайсці да ажыццяўлення палітыкі анексіі пад прыкрыццем савецкіх лозунгаў тыпу “мір без анексіі і кантыбуцый” і “самавызначэнне нацыяў”. Гэта адкрывала шлях і для рэалізацыі планаў *Oberstheeresleitung* i *Oberost*.

Кампраміс паміж цывільнымі і вайсковымі нямецкімі ўладамі мог быць прычынай арганізаванай фон Ропам сустрэчы паміж літоўцамі, прыехаўшымі ў Берлін, і А.Цымерманам. Дзяржсакратар заявіў, што “літоўскія просьбы і петыцыі будуць улічаныя”, што літоўцы змогуць развіваць сваё імкненне да незалежнасці і далучыцца да Заходній Еўропы⁵⁸. Дарэчы, Стакольмская канферэнцыя таксама страціла свой сэнс

⁵⁴ LVT protokolai. P. 35.

⁵⁵ Ibidem. P. 34.

⁵⁶ Lopata R. “Tipas apskritai labai dar įtariamas”. P. 120.

⁵⁷ Ibidem. P. 120-121.

⁵⁸ J. Saulys to V.Gaigalaitis. Letter of 23 March 1917. Аддзел рукапісаў Літоўскай нацыянальнай бібліятэکі. Ф. 50, адз. 86, арк. 4.

пасля Лютайскай рэвалюцыі. З новым расейскім урадам звязваліся спадзяянні на новую нацыянальную палітыку. Прынцыповая падтрымка літоўскай нацыянальнай ідэі, выказаная А.Цымерманам на згаданай сустрэчы з літоўцамі, адпавядала плану далейшага ціску на Маскву. Сапраўды, калі расейскі Часовы ўрад падтрымліваў такі інакш эстонскі *Maaraev* і латышскі *Landtag*, то чаму немцы не маглі падтрымліваць літоўцаў і іх спадзяянні?

Нямеччына, якая ўбачыла большыя шансы на поспех, пачала выкарыстоўваць сітуацыю на сваю карысць. Сепаратная мірная дамова з Расеяй заставалася яе прыярытэтам. На пачатку вайны канцлер нават меркаваў вярнуць акупаваныя тэрыторыі дзеля падпісання міру⁵⁹. Але, пакуль Расея ўпартага захоўвала маўчанне, немцы пусцілі карані на акупаваных тэрыторыях, і ў палітыцы з'явіўся нацыянальны кампанент. Утрыманне занятых земляў становілася для Нямеччыны ўсё больш рэальным. Парадаксальна, але мажлівасць захавання акупаваных земляў узмацнялася па меры выкарыстання нацыянальнага прынцыпу. Немцы лічылі, што літоўцы могуць разлічваць толькі на права незалежнага этнокультурнага развицця па прычыне малыхшансаў на рэалізацыю ідэі дзяржаўнасці. Тады дасягненне сепаратнага міру з Расеяй на падставе прынцыпа нацыянальнага самавызначэння і ўтварэнне дзяржавы залежалі б ад Нямеччыны. Узнікаў шанс рэалізаваць шляхам кампрамісу анексійныя мэты генералаў *Oberstheeresleitung*. Хоць на Бінгенскай канферэнцыі 5 красавіка 1917 г. вайскоўцы патрабавалі неадкладна далучыць тэрыторыю *Oberost*, Берлін разумеў, што ідэя анексіі састарэла пасля лозунгаў пра самавызначэнне нацыяў, пашыраных Лютайскай рэвалюцыяй, і асабліва пасля таго, як 7 красавіка 1917 г. на баку саюзнікаў у вайну ўступілі ЗША. Кампраміс азначаў утварэнне выбарных органаў улады на акупаваных тэрыторыях, якія б па ўласнай волі (без ціску Нямеччыны) выказалі жаданне ўваіці ў Рэйх. У гэтым заключалася сутнасць гэзв. “літоўскай” палітыкі. Інцыятарам яе быў канцлер Нямеччыны. Літоўскі візіт да А.Цымермана быў таксама часткай гэтага новага кірунку. Кампраміс паміж цывільным і ваенным і ўладамі Нямеччыны быў дасягнуты на канферэнцыі ў Кройзнаху 23 красавіка 1917 г. На ёй была адкінута ідэя пашырэння Польшчы ў бок Вільні. Канферэнцыя запэўніла аўтаномію Літвы ў выпадку, калі там застануцца немцы⁶⁰. Паводле нямецкага гісто-

⁵⁹ Уесь час думаючы пра сепаратны мір, нямецкі канцлер не зважаў на ўсходнія тэрытарыяльныя здабыткі да пачатку 1917 г. Гл., Bienhold M. Die Entstehung des Litauischen Staates in den Jahren 1918-1919 im Spiegel Deutscher Akten. Bochum, 1978. P. 30.

⁶⁰ Ibidem. P. 39.

⁶¹ Ibidem. P. 37.

рыка Марыяна Бенхольда, ідэя анексіі, выдвинутая канцлерам, павінна трактавацца як лейтматыў усёй нямецкай палітыкі да канца вайны⁶¹.

Пасля берлінскай паездкі кантакты паміж Беларускай радай пад кіраўніцтвам А.Луцкевіча і літоўцамі былі фактычна разарваны⁶². Праўда, беларусы працягвалі захоўваць кантакты з літоўскімі радыкаламі на падставе канцэпцыі рэгіёну. Адбылося некалькі дыскусій з удзелам беларускіх, літоўскіх, польскіх і жыдоўскіх радыкалаў⁶³. Падчас перамоваў высвятлілася, што літоўцы прыстасавалі канцэпцыю “гістарычных земляў” толькі да тэрыторый, акупаваных немцамі. Беларусы не згадзіліся. А.Луцкевіч заявіў, што беларусы могуць размаўляць пра ўстанаўленне дзяржавы ва ўмовах акупацыі толькі таму, што ў Расеі цары ў эспатызм і “ўціск нярускіх” і заставалася надзея на свабоду ў аддзяленні прынасі часткі Беларусі ад Расеі дзеля ўтварэння там беларускага П’емонта. Цяпер, калі ў Расею прыйшла свабода, беларусы не могуць больш пераносіць падзелу нацыі на дзве часткі. Яны імкнуцца да незалежнасці ўсёй Беларусі мажліва ў цесным саюзе з Літвой і федэрациі з іншымі суседзямі⁶⁴. Пасля гэтай дэкларацыі больш ужо не было сустрэч радыкалаў. 22 ліпеня 1917 г. А.Луцкевіч заявіў, што літоўцы сталіся большымі ворагамі для беларусаў, чым палякі⁶⁵. Гэтае сцверджанне здзіўляе, бо аналіз А.Луцкевічам развіцця літоўска-беларускіх кантактаў на працягу паўгода не ўтрымліваў доказаў сур’ёзных ханты беларускіх дзеянняў літоўцаў. А.Луцкевіч толькі крытычна ацаніў паводзіны літоўцаў падчас берлінскага падарожжа і асабліва канцэпцыю тоеснасці каталікоў і літоўцаў.

Фармаванне гэтай канцэпцыі звязана з тэнденцыямі нямецкіх палітыкаў па размежаванню літоўскага і беларускага пытанняў, што стала відавочным у сярэдзіне 1916 г. Паводле П.Клімаса, 8 жніўня 1916 г. яму далі заданне сабраць і супаставіць дадзеныя па этнічных межах⁶⁶. Заданне ён атрымаў ад “Літоўскай дыпламатычнай групы” (Lietuvos diplomatijos grupė), што было непасрэдным вынікам канферэнцыі ў Лазане. Літоўскі дэлегат Ю.Шаўліс перадаў гэты запыт літоўскім палітыкам у Вільні. Пасля перамоваў было дасягнута пагадненне пра заснаванне свайго роду літоўскага пасольства ў Берліне. На самой справе гэта было свайго роду Інфармацыйнае бюро дзеля прапаганды пазыцый саміх літоўцаў. На канферэнцыі ў Лазане літоўцы прадставілі альтэрнатыву політнічнаму варыянту дзяржавы насці ВКЛ, і гэта адлюстроўвалася ў літоўс-

⁶² Baltarusių organizacijos protokolai 1917 m. Аддзел рукапісаў Цэнтральнай бібліятэкі АН Літвы. Ф. 21-2069, арк. 10.

⁶³ Ibidem. A. 11.

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem. A. 14.

⁶⁶ Klimas Š. Dienorastis. Š. 122.

кай прапагандзе. Запісы ад 10 і 29 верасня 1916 г. у дзённіку П.Клімаса паказваюць, што ў той час ён працаў над *Russisch-Litauen Statistisch-ethnografische Betrachtungen*, які быў апублікованы пад псеўданімам “К.Вербелль” у Штутгарце ў 1916 г. Гэтая кніга змяшчала поўны варыянт літоўскай канцэпцыі, паводле якой беларусы-кatalікі на самой спрэве з'яўляюцца этнічнымі літоўцамі, што даводзілася адпаведнымі навуковымі аргументамі. Нямецкая падтрымка этнічнага кірунку пацвярджаеца занатоўкамі ў дзённіку ад 23 верасня 1916г.: “Праца вельмі пільная і адзін нямецкі сацыял-дэмакрат адрадагаваў (пераклад) і збіраеца апублікаваць у паўднёвой Нямеччыне. Новая тэма падаецца цікавай”. Запіс ад 26 кастрычніка 1916г. сведчыць, што ў гэты дзень праца была скончана⁶⁷. Такім чынам, беларусская рэакцыя на новыя тэндэнцыі ў літоўскай палітыцы спазнілася амаль на год.

Ідэя дзяржаўнасці ў межах былога ВКЛ была рызыкоўнай па розных прычынах, звязаных як з беларусамі, так і з нямецкім разуменнем беларуска-расейскіх адносін ва ўмовах падзелу тэрыторыі Беларусі ліній фронту. Нават нямецкія вайсковыя ўлады былі гатовыя паверыць ў тэорыю літоўскасці Заходняй Беларусі. Беларусы не здолелі пераканаць немцаў у tym, што яны ўяўляюць сабой значную і, што больш важна, скільнную да кампрамісу палітычную сілу. Іх найбольшай праблемай была адсутнасць палітычнага правага крыла ў нацыянальным руху. Тым часам, паводле Р.Лапаты, літоўскі “палітычны патэнцыял быў дасцатковы для сур’ёзнага мадэльянаванне розных пэрспектываў літоўскай будучыні ад аўтаномнай або незалежнай этнічнай Літвы да незалежнасціунітарнага і канфедэратыўнага ВКЛ”⁶⁸. З пачаткам рэалізацыінем-цамі новай літоўскай палітыкі, у краіне прыйшлі выбары ў Тарыбу. Яе з'яўленне азначала пачатак новага этапу ў адносінах паміж літоўцамі і беларусамі.

Пераклад з англійскай мовы
Ганны Паўлоўскай (Гародня)

⁶⁷ Ibidem. P. 122-124, 127, 130.

⁶⁸ Lopata R. Lietuvos valstybingumo raida. P. 179.

*Ірина Раманава (Менск),
кандидат гіст. навук, старшы навуковы супрацоўнік
Інстытута гісторыі НАН Беларусі*

“Рабочы ўжо ўсім фібрамі свайго існавання зразумеў [...] што ўсялякая ўлада вораг рабочага класа”

Кулінарная асказа для прафесійных рэвалюцыянероў і ніглістаў была самастойнай каштоўнасцю як знак адмаўлення ад нізкіх плоцевых спакусаў на карысць высокіх ідэалаў. Гастронамічны ніглізм стаў важнай складовай часткай папулярнай легенды пра першых бальшавікоў, якія быццам бы харчаваліся, як Ленін у Крамлі, толькі чорным хлебам і вадкай гарбатай.

“Канчатковая і беспаваротная перамога пралетарыяту” павінна была мець наступствам надыход эры рабчыкаў і ананасаў для ўсіх працоўных. Кожны дзень, праз радыё і газеты, на мітынгах і сходах працоўным даводзілі, што з ліквідацыяй эксплуатацыі і прывілеяў, ростам вытворчасці сацыялізм абавязкова прынясе дастатак, і ўзоровень жыцця павысіцца. Людзі павінны быті пранікнутыя неабходнасцю часовых ахвяраў і цяжкасцяў на шляху пераадолення адсталасці – спадчыны царскай Рәсей. Пропагандысцкі аппарат даводзіў людзям, што да рэвалюцыі ў працоўных не было шансаў атрымаць адукцыю, зараз яны могуць стаць інжынерамі; тады сялян эксплуатавалі памешчыкі, а рабочых – буржуі, зараз – рабочыя і сяляне самі ўласнікі зямель, фабрык і заводаў.

Утапічная ідэя пра век дабрабыту была матэрыялізаваная ў гіпсе, цменце і інш. “Звышвысокія дасягненні” савецкай сельскай гаспадаркі знайшли адбітак у архітэктурным афармленні ўсіх помнікаў той эпохі: крытыя рынкі, вакзалы, паштамты і інш. упрыгожваліся велізарнымі жывапіснымі панно-нацюрмортамі, фрэскамі, мазаікамі з усемагчымымі вобразамі ўрадлівасці (каласы, снапы, плады).

На справе ж аказалася не да рабчыкаў. У 1930-я г. у лексіконе савецкага чалавека з’явіўся такі эўфемізм як “здабыць” (“дастасць”), узімкі тэрміны “блат”, “дэфіцитныя тавары”. Як заўважыў амерыканскі журналіст Р.Кайзер, рускія не могуць сказаць, што яны любяць, паколькі заўсёды ядуць не тое, што хочуць, а што здабудуць¹.

¹ Геніс А. Два расследования. Москва, 2002. С. 275.

Паставіўшы прыватнае прадпрымальніцтва па-за законам, дзяржава засталася адзіным вытворцам і размеркавальнікам усіх тавараў і паслуг. Аднак прамысловасць СССР на пачатку 1930-х г. вырабляла ў год на душу каля 5 кг мяса і рыбы, 8 кг цукру, 12 кг малочных прадуктаў, 0,5 кг жывёльнага масла, 3 л алею, менш чым 1 бляшанку кансерваў, 80 см баваўняных тканінаў, 0,4 пары скуронога абутку (поўчаравіка на чалавека), адну шкарпетку ці панчоху, а таксама адну пару бялізы на 20 чалавек насельніцтва. За гады першых пяцігодак лёгкая і харчовая прамысловасць павялічылі вытворчасць, аднак і ў 1940 г. на душу насельніцтва імі выраблялася 16 м баваўняных, 90 см шарсцяных і 40 см шоўковых тканін, менш чым трэх пары шкарпетак і панчох, пара скуронога абутку, менш за адну пару бялізы, 13 кг цукру, 8-9 кг мяса і рыбы, каля 40 кг малочных прадуктаў, каля 5 кг алею, 7 бляшанак кансерваў, 5 кг кандытарскіх вырабаў, 4 кг мыла². Натуральная, тавараў хранічна не хапала, нягледзячы на тое, што ў выніку надмернай эмісіі грошай цэнны ўвесь час раслі (з 1928 г. да 1940 г. кошт хлеба павялічыўся ў 11, сукна – у 13 разоў і.г.д.), а рэальная зарплата адставала ад росту цэн.

Асноўнымі формамі новай сістэмы гандлю сталі выдача па картках (1929—1935 гг.), нарм іраваны продаж і г.зв. “закрытае размеркаванне”³.

Пры размеркаванні (зарплата, размеркаванне кватэраў, нормы карткавага забеспечэння і інш.) дзяржава кіравалася прынцыпам дзяржаўнай карысці. Гараджане атрымлівалі перавагу перад вясковымі жыхарамі, а насельніцтва буйных індустрыяльных цэнтраў — перад жыхарамі малых і неіндустрыяльных гарадоў⁴. Карткі на харчовыя тавары выдаваліся толькі працоўным у дзяржаўным сектары і іх утрыманцам у залежнасці ад месца працы і пасады. Так, рабочыя (якія, як вядома, абвішчаліся класам-дыктатарам і знаходзіліся ў параўнанні з іншымі працоўнымі ў прывілеяваным становішчы) дзяліліся на 3 катэгорыі (спісы). У першым квартале 1932 г. рабочыя першага спісу на месяц атрымлівалі 2,4 кг крупаў, 2 кг мяса, па 600 г рыбы і тлушчу і кожны дзень па 800 г хлеба. Рабочыя другога спісу — 1 кг крупаў, 400 г мяса на месяц, па 700 г

² Осокіна Е. За фасадом “сталинскага изобилия”: Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927—1941. Москва, 1999. С. 40, 184.

³ Афіцыйная карткавая сістэма ў СССР уводзілася з 1929 г. При нармаванні па картках пэўная абмежаваная колькасць тавара адпускалася пасля аплаты і па працд'яўленні спецыяльнай карткі. При закрытым размеркаванні тавары размярюйваліся па месцы працы праз закрытыя крамы, куды дапускаліся толькі працоўнікі дадзенага прадпрыемства ці ўстановы альбо асобы з пэўнага спісу. Прывілеі ў харчовым забеспечэнні выражаліся ў розных формах: спецпайкі, элітныя закрытыя крамы, закрытыя рабочыя кааператывы, спецсталоўкі на працы і інш.

⁴ Осокіна Е. За фасадом... С. 66.

хлеба штодзень. Рабочыя трэцяга спісу – толькі 500 г крупаў на месяц і па 500 г хлеба штодзень. Аднесеная да катэгорыі “іншых” атрымлівалі менш за ўсіх Сярод іх самы мінімальны паёк мела трэцяя катэгорыя: 200 г хлеба ў дзень і 350 г крупаў на месяц⁵. Названыя пайкі амаль заўсёды заставаліся недасягальным ідэалам як па асартыменту, так і па колькасці. Нават прывілеяваным спажыўцам, за выключчэннем невялікай эліты, дзяржава не забяспечвала сытага жыцця.

Няглядзачы на рост нарыйтавак хлеба, усё менш становілася продуктаў харчавання для гарадоў, колькасць жыхароў якіх працягвала хутка павялічвацца. У 1931 г. урад зменшыў нормы для многіх катэгорый і ўвогуле пазбавіў забеспеччэння цэлых групы працоўных. У 1932 г. былі ўведзеныя яшчэ больш жорсткія абмежаванні: скараціліся нормы для рабочых, а іх сямейнікі (у т.л. дзеці) увогуле перасталі атрымліваць продукты па картках. Кошты на рынку раслі, грошай не хапала. Шырока распаўсюджваліся тыф, сухоты, воспа. Рабочыя кідалі фабрыкі і заводы, сяляне ўцякалі з галодных вёсак, у выніку мільёны савецкіх грамадзян мыкаліся па краіне.

Партыя і ўрад павялі барацьбу з прагуламі. На прадпрыемствах уводзілася больш жорсткая дысцыпліна. Гэта выклікала абурэнне рабочых: “Нельга так рэзка падыходзіць да рабочых. Рабочыя пасля работы заняты здабываньнем сабе дадатковага харчаванья, а таму на работу не прыходзяць”; “Аб прагулах дэкрэт выдалі, а пра спэцоўку забыліся. Гэты дэкрэт – пагібель для рабочых, ён прывядзе да хуліганства”⁶.

Зніжэнне нормаў забеспеччэння выклікала ў шэрагу месцаў высупленні працоўных. Стыжаны бунт у Барысаве 7 – 9 красавіка 1932 г. суправаджаўся разгромам хлебных крамаў, раскраданнем хлеба з павозак, была спроба арганізацыі дэмансстрацыі⁷. У май “хлебныя бунты” адбыліся ў Віцебску⁸ і інш.

Да размеркавальніка літары “A” пастановай Бюро ЦК КП(б)Б у 1934 г. было прымацавана 80 чалавек вышэйшых партыйных і дзяржаўных кіраўнікоў (члены і кандыдаты Бюро ЦК КП(б)Б, загадчыкі аддзеламі, наркомы, намеснікі наркомаў і г.д., у тым ліку прэзідэнт АН, рэдак-

⁵ Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь(НАРБ). Ф. 4, вол. 21, ад.з. 300, арк. 100.

⁶ Тамсама, ад.з. 322, арк. 127. Матэрыял пра рэалізацыю пастановы ЦВК і СНК аб прагулах, складзены агітмасадзелам ЦК КП(б)Б. 2 снежня 1932 г. Копія. На беларускай мове.

⁷ Тамсама, ад.з. 301, арк. 331-336. Пастанова Бюро ЦК КП(б)Б пра здарэнні ў г.Барысаве 7, 8, 9 красавіка 1932 г. 14 красавіка 1932 г. Завераная копія. На беларускай мове.

⁸ Тамсама, ад.з. 368, арк. 505-509. Закрыты ліст сакратара ЦК КП(б)Б Рыскіна сакратару Віцебскага ГК КП(б)Б Судаўкову аб недапусцім становішчы з забеспеччэннем рабочых горада. Май 1932 г. Завераная копія. На рускай мове.

тары газет “Звязда” і “Рабочы”) і іх сем’і. У месяц яны атрымлівалі на кожнага сямейніка 3,5 кг муکі, 3 кг крупы, 2 кг цукру, 1,5 кг масла, 1 кг сыру, 1 кг маргарыну, 3 кг мяса, 2 кг свежай рыбы, 1,5 кг рыбы завознай, 1 кг селядцоў, 1 кг вэнджаніны, 1 бляшанку кансерваў, 13 л малака (і яшчэ па 24 л на кожнае дзіця), кандытарскіх вырабаў – без нормы. Да размеркавальніку літары “Б” было прымацавана 400 чалавек (загадчыкі аддзеялаў ЦК КП(б)Б, намеснік наркомаў, дырэктары буйных рэспубліканскіх трэстаў, начальнікі асобых хаб’яднанняў, буйных збытавых арганізацый, рэдактары газет, дырэктары буйных навукова-даследчых інстытутаў і ВНУ, ваенныя і навуковыя працаўнікі, мастакі, пісьменнікі і інш.). Яны атрымлівалі на кожнага едака ў месяц 3 кг муکі, па 2 кг крупы і цукру, 1 кг масла, 500 г сыру і маргарыну, 3 кг мяса, 1,5 кг рыбы свежай і рыбы завознай, 1 кг селядцоў, 1 бляшанку кансерваў, 1 кг кандытарскіх вырабаў і па 12 л малака на кожнае дзіця⁹.

Калі параўноўваць нормы забеспечэння выпшэйшай наменклатуры і “іншых” то, зразумела жаданне апошніх “сабраца ў гурткі і співаць рэвалюцыйныя песні, ці далучыцца да тэрарыстаў, ці красці”¹⁰.

Новае сацыяльнае расслаенне хвалявала рабочых: “Нават пры сучасным паўгадодным стане ўся Савецкая Расея ўстане пракарміць адзін Маскоўскі Крэмль добрымі булкамі і глушчай юлькі трэба, а мы то зусім справа іншая”¹¹; “Свядомыя” атрымліваюць страшэнныя аклады. Для іх няма разрухі”¹²; “У савецкай краіне рабочы жыве як сабака, ён ходзіць галодны, усе ў яго цягнуць, а самі камуністы бяруць сабе што хочуць”; “Маецца верш Някрасава – каму на Русі жывеца весела, а зараз у нас спытайце: каму добра жывеца ў Саюзе СССР? Пэўна нікому, хоць ёсць група прывілеяваных – гэта вярхушка, якая атрымлівае добры заробак і паёк. Я супраць гэтых пайкоў, чаму гэта яны павінны есці лепш за мяне рабочага, а я павінен галадаць, перажываць цяжкасці патрэбна калектывуна, не павінна быць размежавання паміж партактывам вярхушкі і

⁹ Тамсама, ад.з. 457, арк. 284-287. Наменклатура, прымацаванная да размеркавальнікаў літары “А” (80 чалавек) і нормы, выдаваемых прадуктаў па размеркавальніку літары “А” на кожны месяц. Наменклатура, прымацавання да размеркавальнікаў літары “Б” (400 чалавек) і нормы, выдаваемых прадуктаў па размеркавальніку літары “Б” на кожны месяц. Дадатак да пратаколу Бюро ЦК КП(б)Б ад 26 мая 1934 г. На беларускай мове.

¹⁰ Толстая Т. День: личное. Москва, 2001. С. 460.

¹¹ НАРБ, ф.4, вол.21, ад.з. 272, арк. 570. Ліст камісара канторы ВЭО пры шоўкавай фабрыцы (г. Магілёў) Марка Собалева ў ЦК ВКП(б) аб празмерна цяжкім становішчы працоўных. 22 мая 1932 г. Копія. Пераклад з рускай мовы.

¹² Тамсама, ад.з. 19, арк. 111. Тэкст размовы старшыні Беладзяла прафсаюза хімікаў Сондака з рабочымі школазавода “Камінтэрн” пра тое, што хвалюе рабочых. Пераклад з рускай мовы.

шарағовым камуністам рабочым”¹³; “Мы патрабуем не рабіць розніцы паміж народам і партыйцамі, паміж сумленнымі працоўнымі і жонкай партыйца, паміж лаяльным гр-нам і камсамольцам”¹⁴.

У 1932 г. рабочыя звярталіся ў ЦВК БССР: “Ці доўга гэта будзе працягваща галадоўка, у якой мы знаходзімся зараз? Нам здаецца, што дрэнна будаваць сацыялізм на галодных людзях, праўда, трэба сказаць, што не ўсе галадаюць і не на ўсіх адбываецца пяцігодка: напрыклад, на дваран (ВКП(б), займаючых высокі і сярэдня пасады, гэтыя людзі могуць вытрымаць 5 пяцігодак, а рабы (рабочыя беспартыйныя, таму што ім нічога не давяраюць, нават можна чакаць, што хутка паздымаюць дворнікаў беспартыйных і паставяць партыйных таму, што не давяраюць лапаты і мётлы) пачынаюць пухнуць ад 1-й пяцігодкі. Хіба дапушчальна, каб рабочаму выдавалася толькі 300 грамаў хлеба ў дзень, цукру зусім пазбавілі, а мы яшчэ апаганьваем, што ў буржуазных краінах дрэнна, у той час як у буржуазных краінах мяма карткавай сістэмы – спісы, катэгорыі, чэргі і да таго падобнае. Мы, рабочыя працуючыя, хацелі бы так жыць, як у Амерыцы бесправоўныя, і мы больш нічога не хацелі бы. Калі будзе канец скурядзёрства з нас, мала таго, што галодны, дык яшчэ з цябе цягнуць твае мазолістыя капейкі. Вось малюнак: пай ЦРК¹⁵, кульппадатак¹⁶, падатак, пяцігодка, пай жакта¹⁷, ячэйка МАДР¹⁸ і ДТДР¹⁹, Асаавіяхім²⁰, саюз паветрафлот²¹, Аўтадор²², акрамя таго яшчэ ёсць іншыя адпічэнні на пабудову танкаў, аэраплануў, матарызацыя памежных войск²³, увогуле цяжка ўсё пералічыць. Заробак у месец 120 – 130 руб., а на самой справе прыносіш дадому рублёў каля 70, вось і жыві, і пракармі дзяцей і жонку, у той час як з кааперацыі нічога не атрымліваеш, а на базары цэны недаступныя. Але яшчэ гэтага мала, што вылічваюць, дык яшчэ зніжаюць заробак, у параўнанні з даваенным часам і зараз, то сучасны заробак сведчыць аб шалёнай эксплуатацыі рабочых, а вось прыклад: да ваенага часу мы зараблялі 1 р.70 к. і да 2 р. у дзень – гэта

¹³ Тамсама, ад.з. 268, арк. 169-171. Зводка пра адмоўныя настроі сяброў КП(б) на глебе харчовых цяжкасцей на 13 снежня 1932 г. Пераклад з рускай мовы.

¹⁴ Тамсама, ад.з. 97, арк. 30. Ліст у рэдакцыю газеты “Звязда” ад бесправоўных г. Мінска. 21 мая 1926 г. Копія. Пераклад з рускай мовы.

¹⁵ ЦРК – Цэнральны рабочы кааператыв.

¹⁶ Падатак, які ўтрымліваўся на культурныя патрэбы.

¹⁷ ЖКТ – жыллёва-кааператывнае таварыства.

¹⁸ МАДР – Міжнародная арганізацыя дапамогі барацьбітам рэвалюцыі.

¹⁹ ДТДР – Дабраахвотнае таварыства дапамогі рабочым.

²⁰ Асаавіяхім – Осоавіахім – Общество содействия обороне и авиационно-химическому строительству СССР.

²¹ Саюз паветрафлот – Таварыства сяброў паветранага флоту.

²² Аўтадор – таварыства садзейнічання развіццю аўтамабілізму і паляпшэнню дарог.

значыць на 8-10 фунтаў сала, калі лічыць па 20 кап. фунт ці на 3 асміны бульбы па 60 кап. асміна, а ў сучасны час мы толькі зарабляем на $\frac{1}{2}$ фунта сала пры заробку 5 р. у дзень, сала лічачы па 10 р. (базарны кошт), на 1 асміну бульбы мы павінны працаваць 9 дзён, бо яна каштуе 45 р. У стары час чорнарабочы зарабляў ад 30 кап. да 70 кап. у дзень, што складала $1\frac{1}{2}$ – 3 фунты сала, а зараз мы павінны зарабіць калі на [сала, то] 80 р. у дзень, а на бульбу 135 р. у дзень. З гэтага мы прыходзім да высновы, што справа ідзе не да лепшага, а да горшага з дня ў дзень [...] Вось факт: вышэйшы клас (ударнікі), 1 клас (рабочыя 1 спісу 1 катэгорыі), 2 клас раб. (2 спіс 1 катэг.). і 3 клас рабочых – гэта 3 спіс 1 кат. і г.д. пазбаўлены ўсіхправоў імагчымасцей да жыцця. Дазвольце вам сказаць, калі б было такое становішча ў рабочых за мяжой як у нас, то даўно там была б рэвалюцыя, бо сацыялізм цяжка будаваць на гарэлцы, якой у нас па лаўках шмат, а прадуктаў няма [...]”²³

Марк Собалеў, камісар пры Магілёўскай шаўковай фабрыцы, пісаў у ЦК КП(б)Б: “Не трэба сядзець у Крамлёўскіх палацах і чытаць толькі кнігі Маркса і Энгельса, а трэба праехацца інкогніта куды-небудзь і паглядзець, як ядуць і жывуць рабочыя на 200 грамаў хлеба ў дзень пры 60-75 руб. жалавання ў месяц і 100 руб. за пуд мукі на базары. А то ж добра вырашаць збожжавыя праблемы на мяккіх канапах у Крамлёўскіх палацах і асабліва пасля тлустага абеду і кубка кавы, там седзячы, можна планаваць сацыялізм хоць тысяччу гадоў і вырашаць збожжавыя праблемы за кошт зніжэння пайка да 200 грамаў ў дзень (маўляў, дурная справа нехітрай), а вось пражыць самому на 100 грамаў хлеба і плядзець на марнеючую ад недаядання жонку і дзяцей, якія нявечацца ад голаду – гэтая справа некалькі іншага парадку. Вы можаце сказаць, што пераходны перыяд патрабуе напружання і ахвяр – так, мы бачым, як некаторыя трэстманы і інжынеры ўвогуле ахвяруюць, атрымліваючы 500 – 400 руб. у месяц, камандзіровачных, сутачных, будзе столыкі, каліне больш [...] Зусім не дзіўна пасля гэтага, калі ўжо рабочы ідзе на фабрыку, [то] толькі для простай фармальнасці, ён ужо перастаў верыць салодкім словам, якія абяцаюць цэлы рай на небе (сацыялізм), але на зямлі (у сапраўднасці) забіраюць ад яго і чорны хлеб і няшчасную бульбу. Рабочы ўжо ўсім фібрамі свайго існавання зразумеў, што ўсялякая ўлада ад господа і што яна вораг рабочага класа. Зараз жа рабочы жыве ў ста разоў горш, чым ён жыў да рэвалюцыі, калі прыкладна ён атрымліваў 7 руб. у месяц, то за гэтый сэм руб. ён мог купіць 14 пуд. жыт. мукі ці 2 п. чаравікаў, ці добры рабочы касцюм, ці 35 фунтаў сала, ці 42 дзесяткі яек, ці 21 фунт каровінага масла. Акрамя таго, ён мог за 10 кап. паабедаць і за 10 кап. папіць

²³ НАРБ. Ф. 4, воп. 21, ад.з. 272, арк. 600. Пераклад з рускай мовы.

гарбаты. Але што ён зможа дастаць зараз за свой заробак 50–70 руб., за 70 руб. ён мае два вазы дроў, [ци] 1 пуд жытній мукі, [ци] 1 п. чаравікаў, [ци] 1 касцюм, [ци] 7 ф. сала, [ци] 7 ф. масла, [ци] 23 дзесяткі яек. Акрамя таго, калі ён працуе на шоўкавай фабрыцы, якая знаходзіцца на адлегласці 5 – 4 вёрстай ад горада, то ў горадзе нідзе яму паесці нічога не дадуць [...] Але ў адносінах паноў партыйцаў заўважаеца зусім іншас. Яны сабе ўзялі былу ю дыетычную сталоўку, абсталявалі па ўсіх правілах, там у іх і гарбата і добрыя абеды, чысціня, ахайнасць і парадак. Ну, амаль што буфет былога дваранскага сходу. Мала таго, ім партыйцам, як людзям прывілеяваным, было, канешне, сорамна месціца ў быльм доме Рабпроса²⁴ па Ленінскай вуліцы, а таму яны ўзялі дом музея для свайго квітнення. Музей, канешне, згрузілі як непатрэбны хлам па нейкіх складах, амбарах, усё перрабілі, пераламалі, пазбавілі не толькі горад Магілёў, але і ўсю Беларусь сузірання гісторыі культурнага развіцця свайго народа і сваёй краіны”²⁵.

Выклікаў незадаволенасць працоўныхі той факт, што рабочыя Масквы і Ленінграда знаходзіліся ў лепшым становішчы, чым Менску: “Больш звяртаюць увагу на рабочыхцэнтральных гарадоў – Масквы, Ленінграда, якім выдаюць па 400г чорнага хлеба і 400г белага, а таксама інш. прадукты, а я атрымліваю 600 г чорнага хлеба, калі маецца для тых, то павінна быць і для ўсіх, усе мы рабочыя маем адны і тыя-ж правы”²⁶. “Навокал сволачы. Я перастраляў бы ўсіх, хто выдумаў гэтыя спісы. Чым рабочыя нашай фабрыкі горшыя астатніх фабрык”²⁷. Уліпені 1932 г. рабочыя Дубровенскай мануфактуры пісалі: “Хлеб даюць на рабочага 400г , на дзіця 200г і паўкло крупы на рабочага і ўсё, а з гэтага трэба месяць. А хто ўжо кажа пра іншыя прадукты, як, напрыклад, дровы, мяса, рыбы рознай, аб гэтым нават зусім не ўспамінай. Але як нам вядома, водгукі ленінградскіх рабочых, маскоўскіх і іншых гарадоў, там выдзяляюць для рабочых больш хлеба, чым у нас, і мяса, і рознай рыбы, і цукар даюць ім южныя месяцы, і яны на самой справе адчуваюць вольнае жыццё нашай улады [...] То ўзнікае адно пытанне, калі на самой справе нічога няма, то чаму ёсьць ўсё і часта для ленінградскіх і маскоўскіх рабочых, а для нас няма нават адзін раз на год”²⁸.

²⁴ Дом Рабпроса – Дом работников просвещения – Дом працаўнікоў асветы

²⁵ НАРБ. Ф.4, вол.21, ад.з. 272, арк. 571-573. Пераклад з рускай мовы.

²⁶ Тамсама, ад.з. 268, арк. 170. Зводка пра адмойную настроі члену КП(б)Б на глебе харчовых цяжкасцей на 13 снежня 1932 г. Пераклад з рускай мовы.

²⁷ Тамсама, ад.з. 368, арк. 507. Закрыты ліст сакратара ЦК КП(б)Б Рыскіна сакратару Віцебскага ГК КП(б)Б Судакова аб недапусцім становішчы з забеспячэннем рабочых горада. Май 1932 г. Завераная копія. Пераклад з рускай мовы.

²⁸ Тамсама, ад.з. 385, арк. 98-100. Ліст групы рабочых ударнікаў Дняпроўскай мануфактуры (г.Дуброўна) да правадыроў Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі. 8 чэрвеня 1932 г. Копія. Пераклад з рускай мовы.

Каб стрымаш падзенне жыццёвага ўзроўню рабочых, яшчэ з пачатку 1920-х г. пры фабрыках і заводах ствараліся сельскія дапаможныя гаспадаркі, рабочыя надзяляліся ўчасткамі зямлі для індывідуальнага агародніцтва, пашыралася сетка закрытых цэнтральных рабочых кааператываў (ЗРК і ЦРК) і аддзелаў рабочага забеспечэння.

У 1934 г. рабочыя завода імя Варашылава так ацэньвалі свае “перспектывы”: “На зіму цалкам забяспечыў сябе з індывідуальнага агароду – бурачкамі, капустай і частковая бульбай”; “Кармлю па расы: не разумею, чаму во трубаў было 1 р. кілаграм, зараз – 1р.75 к. Пасля гэтага мука таксама падскочыла, але хлеб зараз танный, чым вотруб’е, і таму шмат хто купляе для свіней (кілаграм хлеба 1р.50 к., кілаграм вотруб’я – 1р.75 к.) хлеб”; “Кажучы пра ўду, я не ведаю, што б рабіў, калі б у мяне не было індывідуальнага агароду. Гэты індывідуальны агарод дае мне магчымасць пратрымацца ў перыяд сацыялістычнай рэканструкцыі. Так, напрыклад, гародніны на базары я ў гэтым годзе не купляў і не буду купляць. Бульбы мне хопіць да новага года, агуркоў насаліў столькі, што суседзі мае з завода “Бальшавік” і інш. таварыши бяруць у мяне, і ў мяне яшчэ шмат застаецца. Акрамя таго ў мяне будзе $1\frac{1}{2}$ – 2 п. фасолі”²⁹.

Рабочыя скардзіліся: “Таксама няма зімовага адзення. Жаночых зімовых палітоў шмату продажы, жонка сабе купіць, а на мой рост палітоў няма. Мне патрэбен №52, я купіў 47. Хаджу – як жулік – паліто па каленах”; “Крызісу ў мануфактуры ў нас няма, але чамусыці ў горадзе насоўкі ніяк нельга дастаць”³⁰.

Адкрыты продаж нехарчовых тавараў таксама паступова згортваўся. Замест гэтага ўводзілася іхразмеркаванне па прадпрыемствах і арганізацыях па талонах і ордэрах³¹.

У міф аб тым, што ўся краіна перажывае цяжкасці “пераходнага перыяду” беларускія рабочыя больш не верылі, ды і перыяд зацягнуўся. Не вылікалі больш энтузіазму і спасылкі на неабходнасць пераадolenня капіталістычнага мінулага, больш таго, як сведчаць вышэй прыведзеныя

²⁹ Тамсама, ад.з. 642, арк. 256-260. Дакладная запіска Л.Готфрыда Сакратарам ЦК КП(б)Б Гікала і Валковічу аб выніках размовы з беспартыйнымі рабочымі завода “Варашылава” адносна матэрыйальна-бытавых умоў жыцця. 1935 г. Арыгінал. Пераклад з рускай мовы.

³⁰ Тамсама.

³¹ Дзяржаўныя і кааператыўныя крамы ў 1930-я гг. мелі ніzkія цэны і доўгія чэргі. Тавараў у іх не хапала. Альтэрнатывай з'яўляліся калгасныя рынкі, дзяржаўныя “камерцыйныя” крамы, крамы Торгсіна. Калі апошні гандлявалі толькі за валюту і каштоўныя металы, то першыя два – за саўнікі, аднак цэны былі даволі высокімі і недаступнымі для абсалютнай большасці працоўных. Разам з тым, даволі широкае распаўсюджванне ў СССР у 1930-я гады меў г.зв. “чорны рынак”.

цытаты, усё часцей яно здавалася рабочым не такім ужо змрочным, у парайнанні з рэаліямі 1930-х гадоў.

Яшчэ адным міфам, які актыўна выкарыстоўвала савецкая прапаганда і які павінен быў моцна суцячаць савецкіх рабочых, з'яўляўся міф аб празмернай беднасці працоўных буржуазных краін. Нават у манументальнай “Кніге о вкусной и здоровой пище” (якая вытрымала мноства перавыданняў і з’яўляецца, па трапнай заўваге сучаснага рускага пісьменніка А.Геніса, гастронамічным аналагам такіх “стылёвых” помнікаў сталінскай эпохі, як метро і ВДНХ³²) цэлы параграф ва ўводзінах прысвежаны “голаду і пастаяннаму недаяднанню рабочых масаў капіталістычных краін”. Для падмацавання сваіх слоў аўтары спасылаюцца на працу Ф.Энгельса “Становішча рабочага класа ў Англіі”, якая ўбачыла свету у 1845 г.³³ Беларускія рабочыя дыскутувалі не толькі з Энгельсам, які пісаў пра нясвежыя прадукты, якія набываюць англійскія рабочыя амаль ста гадоў таму, але і з савецкай прапагандай. З лістарарабочых у ЦВКБССР ад 20 мая 1932 г.: “У газетах нашых пішуць, што за мяжой беспрацоўныя на сметніках гнілія яйкі збіраюць і ядуць, і, што стаяць у чэргах за міскай супа. Паспрабуйце ў нас знайсці на сметніках гнілое яйка, запэўніваем, што не знайдзеце, бо ў нас працоўны сам яго з’есць, а адносна міскі супа, дык стойце цэлымі суткамі і то за гроши не дастанеце, таму што закрытыя ўсе гарадскія сталоўкі, за выключэннем кафэ-рэстарана-скурадзёра, якому нясе свой аднадзённы заробак на адну вячэр”³⁴.

Нягледзячы на масавы голад 1932– 1934 г. у СССР, план дзяржаўных нарыхтоўак, цаной мільёнаў жыццяў, быў выкананы. А наступленне новай эры ў савецкім спажыванні, эры дастатку і багацця, павінна была знаменаваць сабой адмена картавага забеспечэння (1935 – 1936 г.).

Самым папулярным лозунгам другой паловы 1930-х гадоў стала скарочаная фраза Сталіна: “Жыць стала лепш, таварышы, жыць стала веслей”. Пропаганда трубіла аб штодзённай даступнасці для самых шырокіх масаў савецкіх працоўных не толькі неабходных прадуктаў харчавання і прымысловых тавараў, але і такіх “узораў буржуазнага добраўбыту” як сасікі, вялікая колькасць гатункаў марозіва (па словах галоўнага забеспечэнца краіны А.Міакіна “вельмі смачнага і пажыўнага прадукту”), шампанскага (па словах Сталіна “прыкметы матэрыяльнага добраўбыту, прыкметы заможнасці³⁵”) і, нават, кетчупу. Пасля рэкламы гэтых прадуктаў, абмяркоўваць у газетах і радыё проблемы недахопу хлеба альбо газы было б нават не этычна. Так, падчас перавыbaraў Мінскага

³² Геніс А. Два расследования. С. 293.

³³ Кніга о вкусной и здоровой пище. Москва, 1952. С. 11-12.

³⁴ НАРБ. Ф.4, вол.21, адз. 272, арк. 600. Пераклад з рускай мовы.

³⁵ Кніга о вкусной и здоровой пище. С. 80.

гарсавета ў лістападзе 1934 г. газета “Звязда” змясціла артыкул “Жорстка крытыкавалі работу гарсавета варашилаўцы”. Прэтэнзіі, якія высунулі выбаршчыкі з заводу імя Варашылава зводзіліся да наступнага: нерацыянальнае выкарыстанне сродкаў, адпушчаныя для школ, дарагавіна білетаў у тэатр, адсутнасць марозіва ўлетку ў горадзе³⁶.

У параўнанні з перыядам карткавай сістэмы, і тым больш голада, матэрыйальнаяе становішча ўсіхгрупаў насельніцтва ў другой палове 1930-х гадоў палепшылася. Аднак адкрыты гандаль не атрымаўся. Адмена картак была больш прапагандысцкім актам, чым вынікам рэальнай эканомікі. Праблемай было купіць літаральна ўсё, за выключэннем гарэлкі. У гарадах выстройваліся вялікія чэргі, мясцовыя ўлады, каб неяк вырашыць праблему, уводзілі продаж тавараў і, перш за ўсё хлеба, па папярэдніх складзеных спісах, арганізоўвалі дастаўку хлеба на дом. Прыезджыя, камандзіровачныя ці вясковыя жыхары, якія паведамляў СНК БССР у ЦК КП(б)Б, “бачаць у магазінах хлеб, але купіць яго не могуць”³⁷.

Ужо ў лютым 1935 г. НКУС БССР даносіў у ЦК КП(б)Б і СНК БССР пра вельмі напружанае становішча з хлебам у шэрагу раёнаў БССР. Вялікія чэргі за хлебам стаялі ў Слуцку, Старобіні, Оршы, Крупках. У Мазырскім раёне вясковыя жыхары, рабочым дробных прадпрыемстваў і самацужнікам хлеб не прадавалі ўвогуле.

Даволі хутка краіна зноў стыхійна спаўзла да нарміраванага продажу, а 25 жніўня 1936 г. ён быў замацаваны пастановай ЦК ВКП(б) і СНК СССР. На справе нарміраваны працяг выглядаў так, як распавядаў гомельскі рабочы ў сваім лісце ў газету “Ізвестія” (красавік 1937 г.): “Сям’я ў сярэднім складаецца з 3 – 4 асобаў, а то і больш. Значыць, кожнай сям’і ававязкова трэба больш за 2 кг, а падчас і больш за 4-ы. Пры самых спрыяльных абставінах – калі я буду адзіным пакупніком у магазіне і папрашу адважыць 4 ці 6 кг хлеба ў адзін адвес ці 4 – 6 у 2–3 адвесы, то ўжо пойдзе ўдвая-ўтрай больш часу. Калі б нават хлеба было роўна па 2 кг – тройчы зрабіць са мной патрэбны разлік. Пасправуйце яшчэ да гэтага дадаць, што хлябцы, як на зло, важаць 2200 – 2300 г, што водпуск цэлага хлябца з лішнім 200 – 300 г, роўна як і перавес хачіць на 1 г, цягніе судовыя працэс – вам стане зразумела, што ў крамах не толькі ўтрай больш пакупнікоў, але кожны губляе ўдвая больш часу на гэтыя 2 кг – пакуль адважаць, прыбавяць і ўбавяць не адзін акрайчык”³⁸.

Карэнныя жыхары г. Мінска, сябра саюза кінематографістаў У.І.Святлоў успамінае: “Калі адміністрація карткі, па-моіму, яшчэ горш стала. Бацька

³⁶ НАРБ. Ф. 4, вол. 21, ад.з. 680, арк. 23.

³⁷ Тамсама, ад.з. 1608, арк. 80.

³⁸ Тамсама, ад.з. 1044, арк. 10-11. Пераклад з рускай мовы.

працаўаў. Маці ўвесь час хварэла, часта ляжала ў бальніцы – тады зусім есці не было чаго. Амаль галадалі. Я з дзяцінства вымушаны быў сам “здабываць” ежу. А гэта было вельмі цяжка – такія чэргі за ўсім былі. Я з авоськай з сямі гадоў не развітваўся. Купіш што-небудзь, так будзе што паесці. Нават за хлебам, і за мясам, і за кілбасой якой-небудзь трэба было выстаяць велізарныя чэргі. А я па гэтых чэргах увесь час бегаў. Як даведаюся, што што-небудзь дзе-небудзь даюць, дык я туды. Ці малако, ці сыроватку”³⁹.

Вясной-летам 1937 г. рэдакцыя газеты “Ізвестія” атрымала з Беларусі шэраг лістоў пра дрэннае забеспечэнне хлебам. Рагачоўскія рабочыя пісалі: “Надыходзіць 1 мая, у нас да гэтага часу больш за 4 месяцы няма хлеба, а калі хто хоча атрымаець, то займаюць чаргу ў 2 – 3 гадзіны ночы, ні крупы, ні мукі ніякай няма ў кааперацыях, і ў давіршэнне ўсяго надыходзяць урачыстыя дні, а ў нас у поўным сэнсе слова няма нічога, скажыце нам – чаму? Калі гэта так усюды, то мы не супраць, мы прывыклі і можам пераносіць недахопы. Калі так усюды, мы ніколі пра гэта і не ўспомнім, мы будзем ведаць, што гэтыя нястачы, гэтыя недахопы мы часова перажываем для карысці дзяржавы, але калі ў вас не так – то дайце нам адказ, чаму ў нас такія недахопы, няхай бы хаця б выдзелілі гэтыя 2 – 3 дні мая, калі ў вас будзе недавер, прышліце сюды ў Рагачоў паштэньку свайго чалавека і хай пройдзе ад 3 да 4 гадзінаў ночы каля кааперацыі і ён пабачыць нашу працу”⁴⁰.

“Гарунугандаль”⁴¹ і Мінхарчгандаль зрабілі працоўным сталіцы ардэнаноснай Беларусі арыгінальны “сюрпрыз” да дня святкавання 1 мая. 30 красавіка ўсе хлебныя крамы г. Менску ззялі... поўнай адсутнасцю хлеба. Да позняй ночы стаялі велізарныя чэргі ў хлебных лаўках у чаканні дастаўкі хлеба. Так, галавацяць, а можа быць і горш, “дапамагалі” працоўным сустрэць сонечнае свята працы. Да гэтага патрэбна яшчэ дадаць, што на працягу ўсяго красавіка месяца былі перабоі ў забеспечэнні маслам”⁴². “Што робіцца ў мястэчку Лапічы Асіповіцкага раёна, мне здаецца, гэта недапушчальна: у 5 гадзін вечара збіраеца чарга за хлебам чалавек у сто пяцьдзесят і штурхаюцца, душацца цэлую ночь да сямі-васьмі гадзін раніцы, даўка, лаянка, што робіцца – гэта жах, усякія размовы па кучках размаўляюць, што гэта не можа быць, каб хлеба не хапала ў нашай краіне. Гэта шкодніцтва, гэта робіцца для таго, каб народ абвастрыць да ўлады. Хлеба у нас ёсьць колькі трэба, але дзе-

³⁹ У.І.Святлоў. 1926 г. нар., г. Менск. З архіву аўтара.

⁴⁰ НАРБ. Ф. 4, вол. 21, адз. 1044, арк. 6-7. Пераклад з рускай мовы.

⁴¹ Гарадскі аддзел камісарыяту ўнутранага гандлю.

⁴² Тамсама, адз. 1044, арк. 13. Ліст С.Кагана ў газету “Ізвестія” аб перарабохах у гандлі хлебам у Мінску і Гомелі. 11 мая 1937 г. Пераклад з рускай мовы.

небудзь ляжыць і гніе, а людзям не даюць, а асабліва, калі так атрымалася з Беларускім урадам⁴³ і.г.д. Увогуле яшчэ здаецца не было ніводнага года, як зараз, збіраюцца жанчыны з дзецьмі, дзецы плачуць, і ніхто не зробіць парадку”⁴⁴.

Па звестках, пададзеных у газету “Звязда”, у 1937 г. у Менск штодзень прыбывала не менш за 10 тыс. абарваных, босых, настроеныхантыв-савецкі сялян⁴⁵. Праз лісты ў кірауніцтва пытаўся: “...Справа з крупой, белай мукой дрэнная. Няма гэтага прадукту. Сёння прывезлі два мяшкі крупы [...] шмат пайшлі дамоў так. Аб рыбе, вельмі рэдка бывае рыба. Аб селядцахтак і няма размовы. Ніколі не бывае, і чаму гэта так у Менску, калі едуць людзі, селядцоў колькі хочаш, а на вёсцы няма. І вось людзі гавораць: “Чаму гэта так, што ў горадзе ёсць колькі хочаш, а нам, калгас-нікам, няма ні рыбы, ні селядцоў. Можа быць, няправільнае размерка-ванне атрымліваецца. Горад затрымлівае тое, што належыць для вёскі. Можа быць гэта злоўжыванне. Мы ж ведаем, што ўлоў рыбы ў нас вялікі, павінна хапіць усім, калі добра размеркаваць якгораду, так і вёсцы [...] У Менску ў ГУМе мануфактуры колькі хочаш. Вось нашы калгаснікі едуць купляць, а можа быць можна было [па] гэтаму ж самаму кошту прыслать і ў вёску, каб людзі не душыліся ў горадзе за гэтым таварам”⁴⁶.

Улады пры дапамозе шырокага разгалінаванага пра пагандыс цка-рэпрэсійнага апарату пераконвалі народ, што ва ўсім вінаватыя ворагі народа. Як сведчаць лісты да ўладаў, рабочыя за адсутнасцю лепшых варыянтаў нярэдка прымалі і такія тлумачэнні. “[...] Адсутнасць прам-тавараў (на паліцах – дамскія сумачкі, партфелі і гальштукі – тады як у Варонежскую вобласць, напрыклад, дзе быў нізкаураджайны год, за-везена шмат мануфактуры) вымушае падазраваць наяўнасць нейкай, нявыкрытай яшчэ рукі, якая клапатліва сее незада воленасць, нараканні, азлабленне”⁴⁷.

Не будучы ў стане забяспечыць вольны гандаль эканамічна, урад павёў барацьбу з “прадуктовым дэсантом” і чэргамі адміністрацыйна-рэпрэсійнымі мерамі. У.І.Святлоў успамінае: “Тады загад такі быў, за спазненне на працу каралі. У гастроном, які знаходзіўся там, дзе зараз Інстытут культуры, трэба было чаргу займаць з шасці гадзін. Аднойчы занялі мы чаргу, як заўсёды, у шэсць гадзін раны, а пасля з’явіліся два

⁴³ Маюцца на ўвазе рэпрэсіі супраць беларускага кірауніцтва.

⁴⁴ Тамсама, ад.з. 1044, арк. 47-48. Ліст у рэдакцыю газеты “Ізвестія” Гуро аб дрэнным становішчы з гандлем хлебам у м. Лапічы Асіповіцкага р-на. 10 ліпеня 1937 г. Арыгінал. Рукапіс. Пераклад з рускай мовы.

⁴⁵ Тамсама, арк. 129.

⁴⁶ Тамсама, арк. 44. Пераклад з рускай мовы.

⁴⁷ Тамсама, ад.з. 1589, арк. 3-7. Пераклад з рускай мовы.

чорныя варанкі. Выйшлі адгуль два ў цывільнім адзенні і пачалі хапаць з чаргі і жанчын, але ў асноўным мужыкоў. Іх адвозілі некуды, таму што, калі адчыняўся магазін – такое стоўптарварэнне было: кожны хацеў атрымаць свае сто грамаў масла. Іх вывозілі за горад і пакідалі там, а яны пакуль назад дабяруцца, канешне, спозняцца на працу, электрычак не было, дабіраліся нейкім і цягнікамі. А за спазненне – звалайненне. Гэта так змагаліся з чэргамі”.

У красавіку 1938 г. у Менску было затрымана 1746 прыезджых скупшчыкаў прамтавараў, у траўні – 946, ліпені – 811, чэрвені – 642, жніўні – 1592, верасні – 413 чалавек⁴⁸. Па загаду саюзных уладаў прокуратура павінна была арганізаваць шэраг паказальных працэсаў па справахаб спекуляцыі, НКУС – у месячны тэрмін выслаць з Масквы, Ленінграда, Кіева і Менску ў адміністрацыйным парадку па 5 тыс. чалавек, якія займаліся спекуляцыяй таварамі широкага ўжытку. Палітбюро афіцыйна аднавіла сістэму закрытых размеркавальнікаў для пэўных груп насељніцтва.

У 1939 г. у шэрагу гарадоў спрабавалі наступным чынам змагацца з недахопам прадуктаў харчавання. У Гомелі пад выглядам арганізацыі дастаўкі на дом пачалі прадаваць хлеб па спісах. У Віцебску быў праведзены суцэльны перапіс гарадскога насељніцтва, і на падставе гэтага арганізаваная дастаўка хлеба дадому. У тых раёнах горада, дзе працавала гэтая сістэма, гандаль хлебам у гандлёвай сетцы быў спынены. У Барысаве таксама быў праведзены ўлік насељніцтва, сабраны мяшчанікі для хлеба і атрыманы аванс на аплату дастаўкі хлеба за месяц наперад⁴⁹. У Віцебску і Гомелі ў сістэме развозу хлеба па дамах было занята прыкладна па 1 тыс. чалавек.

Улады павялі барацьбу са стыхійным вяртаннем да мадыфікаванай карткавай сістэмы.

І афіцыйныя дакументы, і прэса таго часу, і сучасныя даследчыкі адзначаюць, што сапраўдным прывілеяваным класам савецкага грамадства сталі рабочыя стаханаўцы⁵⁰. Пропаганда пераконвала народ: стаханаўцам можа стаць кожны; працуй як мага лепш і будзеш жыць прыпяваючы. У сувязі з гэтым цікава паглядзець, што ж куплялі на свой павышаны заробак стаханаўцы. У дадатку да дакладной запісі ў ЦК КП(б)Бад 18 снежня 1935 г. аб стаханаўскім руху адзначалася, што “стаханаўскі рух прывёў да значнага росту зарплаты рабочых-стаханаўцаў, у выніку гэтага вырасла патрэба іху высакаякасных прамтаварах”, “маецца вялікі рост

⁴⁸ Тамсама, ад.з.1394, арк. 242.

⁴⁹ Тамсама, ад.з. 1608, арк. 79.

⁵⁰ Аналіз стаханаўскага руху ў цэлым не з'яўляецца мэтай дадзенага артыкула. Гл., напрыклад: Р. Майер. О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм // Отечественная история. 1993. № 3. С. 64.

культурных патрэбаў і значнае павелічэнне выдаткаў на куплю адзення, абутку” і г.д. Стаканавец віцебскага лесазавода імя газеты “Праўда” Ко-пышка хваліўся: “Я вырашыў, каб жонка часова перастала працаўца, няхай яна выхоўвае дзяцей, ніводнага дня не праходзіць у мяне без мяснога абеду, дзеци, ідуучы ў школу, бяруць з сабой хлеб з маслам ці з салам, у мяне ёсьць парасятка і хутка будзе свежае мяса”. Акрамя таго ён купіў жонцы туфлі з галёшамі, старэйшай дачцэ паліто за 132 р., усім трайм дзециям – абутак і зімовае адзенне, на што патраціў 220 руб. У планах – паліто меншай дачцэ, а сабе хромавыя боты. Камсамолец таго ж лесазаводу Гарбукой “развітаўся са старым паламаным ложкам, ён жа не да твару стаханаўцу”, і купіў нікеліраваны ложак за 175 руб., аблекаў пакой шпалерамі, купіў гардзіны. У планах – радыё, паліто жонцы, кушэтка і чатыры добрых зэллікі. Стаканавука шчачынага камбіната Дземідзенка, якая выканала план на 306,8%, і зарабіла за месяц у два разы больш звычайнага (400 руб.), размеркавала свой заробак наступным чынам: дзіцячаму саду за дзіцця за 2 мес. – 36 руб., за кватэрну за 3 мес. – 28 руб., купіла дзіцці паліто – 40 руб., купіла книгі на 15 руб., астатнія сродкі патраціла на харчаванне. Дземідзенка гаворыць: “Я пачала добра харчавацца і звяртаю асаблівую ўвагу на харчаванне дзіцці, каб яно расло і выхоўвалася ў лепшых умовах, чым я, збіраю гроши на зімовае паліто, на тэатры і кіно сродкі не трачу, бо атрымліваю бясплатна ад фабкома”. Рабочы Раманоўскі ў лістападзе выканаў план на 182% і зарабіў 450 руб. На харчаванне ў яго пайшло 200 руб., на астатнія гроши ён купіў: дачцэ туфлі за 21 руб. і кофтачку 7 р. 50 к., другой дачцэ – паліто, трэцій – чаравікі, чацвёртый – 2 спадніцы⁵¹.

Такім чынам, стаканавуцы набывалі адзенне, абутак, мэблю. Часам сядроднабытых прадметаў сустракаюцца музычныя інструменты, нават, піяніна. Разам з тым, нягледзячы на г.зв. “звышвысокі” заробак, па-ранейшаму актуальнym з’яўлялася набыццё і ўтрыманне ўласнага парасяці, а да прадметаў раскошы належалі паліто і боты.

У значна горшым становішчы, чым рабочыя знаходзіліся сяляне (каля 80% насельніцтва краіны). Яны, разам з пазбаўленымі палітычных правоў (“лішэнцамі”), апынуліся ўвогуле па-за дзяржаўнай сістэмай забеспечэння⁵². Выратаваннем для іхстанавіўся прысадзібны ўчастак. Аме-

⁵¹ НАРБ. Ф. 4, вол. 21, ад.з. 769, арк. 46-50. Пераклад з рускай мовы.

⁵² Дзяржаўнае забеспечэнне вёскі задумвалася як дапаўненне да самазабеспечэння сялян. Меркавалася, што аднаасобнікі будуть карміцца за кошт сваёй гаспадаркі. Для калгаснікаў жа галоўной крыніцай забеспечэння станавіліся калгасныя фонды (тое, што заставалася пасля здачы прадукцыі дзяржаве і стварэння насененных фондаў). З дзяржаўных фондаў у вёску павінна было накіроўвацца галоўным чынам тое, што сяляне не выраблялі самі.

рыканскі даследчык Москофф У. падлічыў, што ў 1940 г. у СССР адэкватным харчаваннем было забяспечана: 60% інтэлігентаў, 43% служачых, 36% рабочыхі толькі 3% селян. Калі ў сярэднім да вайны на гараджаніна прыходзілася 36 кг мяса і сала ў год, то на селяніна – усяго 16 кг⁵³.

Савецкая сістэма дзяржаўнага забеспячэння будавалася ў адпаведнасці з прынцыпамі індустрыйнага прагматызму: нормы забеспячэння залежалі ад рэгіёну, ведамства, галіны прамысловасці ці прадпрыемства. Фарміравалася новая сацыяльная іерархія, згодна з якой насельніцтва было класіфікаванае па ступені карыснасці. Становішча ў гэтым “табелі аб рангах” вызначалася блізкасцю да ўлады альбо патрэбнасцю для выканання дзяржаўных планаў. Харчо вы паёк стаў самым пра стым інструментам уплыву на грамадства⁵⁴. Аднак гэтая іерархія, па трапнай заўваге расейскай даследчыцы А.Асокінай, уяўляла іерархію ў беднасці. Адрозненні ў матэрыяльным становішчы групаў былі нязначнымі, план-ка багацця размяшчалася невысока⁵⁵.

Ежа, адзенне, мэбля і інш. становішца рэчамі статуснымі. Іх колькасць і якасць сведчаць не толькі і не столькі пра прыватныя патрэбы і густы і, нават, не пра даходы савецкага грамадзяніна, але пра яго месца ў сацыяльнай структуры новага грамадства. У савецкім грамадстве фарміруеца культ спажывецкіх тавараў.

⁵³ Moscoff W. The Bread of Affliction, The food supply in the USSR during World War II. New York, 1999. P. 9.

⁵⁴ Аб іншых сродках матывацый працы рабочых гл., напрыклад: Журавлев С.В., Мухін М.Ю. “Крепость социализма”: Повседневность и мотивация труда на советском предприятии, 1928-1932 гг.”. Москва, 2004; Соколов А.К. Советская политика в области мотивации и стимулирования труда (1917-середина 1930-х годов) // Экономическая история. 2000. № 4. С. 55.

⁵⁵ Осокіна Е. За фасадом “сталинскага изобилия”... С. 12, 89.

*Наталля Сліж (Гародня),
кандыдат гіст. науک,
дацэнт Беларускага інстытута правазнаўства*

Сямейныя адносіны і шлюбныя стратэгіі Саламярэцкіх у 16 – першай палове 17 ст.

Асаблівасці сямейных адносінаў і шлюбных стратэгій шляхец-
з'яўляюцца Саламярэцкія. Месца іх дзеяння – гэта Мсціслаўскае, Віцеб-
скае, Менскае і Берасцейскае ваяводствы. Перыйд росквіту гэтага роду
прыпадае на 16 ст. Значны ўплыў на жыццёвую пазіцыі Саламярэцкіх, іх
фундатарскую дзеянасць і шлюбныя стратэгіі аказала праваслаўнае ве-
равызнанне. Пры вывучэнні сямейных дачыненняў асноўная ўвага звяр-
талася на фактары, якія паўплывалі на іхфарміраванне: біографію прад-
стаўнікаў роду, сямейныя асаблівасці і традыцыі, шлюбныя стратэгіі,
падабенства і адрозненні старэйшай і малодшай галінаў роду.

Першыя спробы сабраць інфармацыю пра Саламярэцкіх былі зроблены ў гербоўніках К.Нясецкага, А.Банецкага, Ю.Вольфа¹. Зборнікі пер-
шых двухаўтараў утрымліваюць фрагментарны пералік фактаў пра дзеян-
асць асабаў з гэтага роду, што не дае магчымасці стварыць поўную
карціну ўнутрысемейных адносінаў. Найбольш поўную інфармацыю з
разгорнутай генеалагічнай табліцай прадставіў Ю.Вольф, які аднак не
разглядзеў шэраг дакументаў (у т.л. “Баркулабаўскі летапіс”), што значна
паглыбляюць інфармацыйную базу. Ён толькі пералічыў факты без іхана-
лізу, што на сучасным этапе развіцця гісторычнай навукі недастатково.

Падрабязна даследаваў жыццё некаторых прадстаўнікоў Саламя-
рэцкіх польскі гісторык Т.Кемпа. Ён сабраў біографічныя звесткі² пра
Рэгіну Саламярэцкую з роду Госцкіх, Багдана Іванавіча Саламярэцкага,

¹ Niesecki K. Herbarz Polski. T.VII. Lipsk, 1841. S. 456; Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. Warszawa, 1887. S. 328-330; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. 492-503.

² Kempa T. Sołomerecka z Hosckich Regina // Polski Słownik Biograficzny. T. XL/3. Zeszyt 166. Warszawa, Kraków, 2001. S. 325-326; Kempa T. Sołomerecki Bohdan Iwanowicz // Polski Słownik Biograficzny. T. XL/3. Zeszyt 166. S. 326-327; Kempa T. Sołomerecki Iwan Wasylewicz // Polski Słownik Biograficzny. T. XL/3. Zeszyt 166. S. 327-329; Kempa T. Sołomerecki Mikołaj Lew // Polski Słownik Biograficzny. T. XL/3. Zeszyt 166. S. 329; Kempa T. Sołomerecki Wasyl Iwanowicz // Polski Słownik Biograficzny. T. XL/3. Zeszyt 166. S. 329-330.

Івана Васільевіча Саламярэцкага, Мікалая Льва Саламярэцкага, Васіля Іванавіча Саламярэцкага. Артыкулы носяць энцыклапедычны харктар. Яны ўтрымліваюць пералік біяграфічных фактаў, бо рамкі выдання не дазваляюць спыніцца больш падрабязна на сямейных звестках. Гісторыя роду Саламярэцкіх, сямейныя асаблівасці разглядаліся аўтарам гэтых радкоў. Была зроблена спроба прааналізаваць сабраны матэрыял у сямейным кантэксле. Аднак з-за адсутнасці пэўных дакументаў быў зроблены шэраг факталаґічных памылак і па тэхнічных прычынах у артыкул не патрапіў спіс літаратуры³. Таму гісторыя Саламярэцкіх патрабуе новага абагульнення.

Крыніцы па Саламярэцкім захоўваюцца ў розных бібліятэках і архівах Прадстаўнікі гэтага роду ўзгадваюцца ў Метрыцы ВКЛ, дзе зафіксаваны спрэчкі, гаспадарскія прывілеі і загады. Пасля земскай рэформы Саламярэцкія сталі актыкаваць дакументы па месцы жыхарства ў земскіх і гродскіх кніжках Менскага, Пінскага і Аршанскага пав. На жаль, яны не захаваліся цалкам, а толькі па некаторым гадам. У асноўным гэта дакументы прыватнага характара і даволі тыповыя для дадзенага перыяду: інвентары, пазыковыя запісы, спрэчкі, дараўальныя запісы і інш., што дазваляе рэканструяваць гісторыю дадзенага роду ў 16 – 17 ст.

Ю.Вольф звязваў паходжанне прозвішча Саламярэцкіх з мясцовасцю Саламярэч над ракой Саламярэччы ў Менскім пав. Саламярэцкія карысталіся гербам “Равіч”. Іван Дэмітрыевіч Шах быў першым Саламярэцкім. У яго было троі сыны Юрый, Фёдар і Сямён⁴. Адзін з іх меў сына Васіля, ад якога выводзіцца генеалагічнае дрэва. Ягоны сын Іван быў жанаты на дачцы князя Аляксандра Васільевіча Чартарыйскага. Іван Васільевіч займаў пасаду месціслаўскага старосты. У 1501 г. ён узначальваў абарону Месціслаўскага замка ад маскоўскіх войскаў⁵. У шлюбе нарадзіліся два сыны Багдан і Васіль. Пра старэйшага сына звестак амаль не засталося. Ён узгадваецца толькі аднойчы калі 1520 г. у дакуменце Канстанціна Астрожскага, напісаным у Смалявічах.

Асноўная галіна вядзенца па малодшаму сыну⁶. Васіль атрымаў з гаспадарскага скарбу 20 коп літоўскіх грошаў і 14 лакцей аксаміту за гаспадарскую службу. У 1512 г. ён быў керноўскім дзяржаўцам. Хутка потым саступіў гэтую пасаду, і ў 1519 г. атрымаў Любашанскае намесніцтво.

³ Сліж Н. Род Саламярэцкіх на Магілёўшчыне ў XVI – першай палове XVII ст. // Мінулае і сучаснасць Магілёва: зборнік навуковых прац / Уклад. І.А.Пушкін. Маріліё, 2001. С. 56-63.

⁴ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 492-493 (імёны ўказываюцца адпаведна іх напісанню ў дакументах).

⁵ Niesecki K. Herbarz Polski. T.VII. Lipsk, 1841. S. 456.

⁶ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 493.

тва. Васіль Іванавіч Саламярэцкі ў 1522 г. атрымаў прывілей ад Жыгімunta Старога на пажыщёвае валоданне замкам у Магілёве і Магілёўскай воласцю. Да гэтага ён тут уладарыў 3 гады (з 1520 г.), бо атрымаў гэтую маёмасць у заставу ад караля на суму 1500 коп літоўскіх грошаў. Пасля выбрання сумы Васіль Саламярэцкі падаў прашэнне аб працягу тэрміна трывання. Ён выплочваў усе даніны з гэтых зямель: “грашовыя, бабровыя, кунічныя, мядовыя, карчомныя”. Яму быў адрасаваны ліст Жыгімonta Старога аб аддачы берасцейскаму мытніку Міхелю Гзафовічу ў арэнду на тры гады магілёўскай карчмы з ваксабойняй і “вясовым” (1522), а таксама ліст пра крычаўскага баярина Іашку Чарбузу, каб яму не рабілі перашкодаў і не адбіралі зямлю (1524).

В.Саламярэцкі адказваў за абарону Магілёўскага замка і, паводле дакументаў, право дзіў там шмат часу. У інструкцыі вялікага князя да гетмана ВКЛ аб парадку распуска войска загадвалася пакінуць “дела і порохі і кулі” ў Магілёве пад наглядам В.І.Саламярэцкага (1534). На наступны год Жыгімонт Стары загадаў яму адправіць людзей на будаўніцтва ўмацаванняў у Гомелі пасля ўзяцця горада войскамі ВКЛ. Як магілёўскі намеснік В.І.Саламярэцкі таксама атрымліваў запрашэнні ўдзельнічаць у соймах⁷. Нягледзячы на невысокую пасаду, Саламярэцкі перыядычна ўзгадваецца ў дзяржаўных дакументах. Ён займаў пасаду ў стратэгічна важным рэгіёне, які ўвесел час адчуваў небяспеку ад Маскоўскага княства і ў выпадку вайны адным з першых трапляў у зону ваенных дзеянняў. Падакументам бачна, што В.Саламярэцкі добра выполнваў свае абавязкі і рабіў шмат дзеля абароны дадзенай тэрыторыі.

Магілёўскі дзяржаўца валодаў Саламярэччам (або Старым Саламярэччам), Саламярэцкім гарадком⁸ (або Гарадком), Плещаніцамі, Будынічамі ў Менскім пав. і Дамжарычамі ў Аршанскім пав. Разам з жонкай прадаў палову вёскі Прылепы Менскага пав. кіеўскаму мітрапаліту Юза-

⁷ Малиновский И. Сборник материалов относящихся к истории панов Рады Великого княжества Литовского // Известия императорского Томского университета. Кн. 21. Томск, 1902. С. 94-95; Описание документов и бумаг хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. Кн. 21. Москва, 1915. С. 249, 253; Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV-XVI вв. Москва, 1961. С. 205; НГАБ у Минске. КМФ 18, вол. 1, ад. 3. 12. Арк. 92; Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Т. VI. Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. Москва, Варшава, 2002. С. 119-123, 143-144; Kempa T. Sołomerecki Wasyl Iwanowicz. S. 329-330; Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 493.

⁸ Вядомы беларускі даследчык М.Ф. Спрыданоў ужывае назыву “Саламярэч”. Захаваліся рэшткі замка. Пляцоўка замчышча прамавугольная ў плане памерам 65x50м была аточана землянымі валамі з драўлянымі сценамі і вежамі (Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мн., 1991. С. 133).

фу Солтану (1512). В.Саламярэцкі набыў камяніцу ў Вільні за 400 коп літоўскіх грошаў у віленскага бурмістра Ярмолы Сталовіча⁹. Паводле попісу 1528 г. князь ставіў 15 коней са сваіх уладанняў¹⁰. У 1525 г. Васіль падпісаў дамову з дочкамі князя Сямёна Александравіча Чартарыйскага аб спадчыне іх памерлай цёткі Аўдоцці Мажайскай. Яна пазычыла ў В.Саламярэцкага 600 коплітоўскіх грошаў на Калодзі і Плешчаніцах. Па дамоў-ленасці з Федкам Гнявошавічам і Васілем Тышковічам (Цішковічам?), якія выступалі ад імя сваіх жонак сяцёр Чартарыйскіх, Васіль атрымаў Асташын у Навагарадскім пав. і Плешчаніцы, а саступіў ім Калодзезі¹¹.

В.І.Саламярэцкі займаўся дабрачыннасцю. У пераліку дакументаў, якія захаваліся ў зборы Генрыха Татура ў рукапісным аддзеле Бібліятэкі акадэміі навук СССР адзначаеца: “Евангелие XVI века с длинной и интересной вкладной 1540 г. князя Василия Ивановича Соломорецкого, монастырю Покрова Богородицы во Соломоричах с указанием на цену рукописи и заклятиями”¹². В.І.Саламярэцкі падараваў сялян Саламярэцкаму манастыру ў 1540 г. і пажадаў, каб далей ім апекавалася жонка і сыны. Яго жонкай была Ганна (?-1560), дачка гаспадарскага пісара (1487) Івана Ясковіча Уладыкі (?-1499)¹³. Васіль памёр у 1540 г. Пахаваны быў у царкве Святых Пакровы ў Саламярэччы. Ён прызначыў жонцы вена на маёнтках Саламярэчча і Гарадок, а сынам – Асташын і Плешчаніцы з сёламі Хатаевічы, Дамжарычы, Будынічы¹⁴.

З гэтага часу ў дакументах Ганна Іванаўна выступала самастойна або разам з малодшымі сынамі Іванам, Юр'ем і Багданам. Жыгімонт Стары адрасаваў ёй і сынам грамату, у якой забараняў іх падданым “чыніць крыўды” на памежнай тэрыторыі сяла Багданы (1544). Раней гэтае сяло падзялілі Васіль Саламярэцкі і Леў Тышкевіч як спадчыну сваіх жонак, якія былі сёстрамі. Потым ім сталі валодаць Ганна з дзецьмі і сын Льва Скуміна Тышкевіча кіеўскі падкаморы, гаспадарскі марша-

⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 493.

¹⁰ Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кніга публічных спраў. Мінск, 2003. С. 54.

¹¹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 493; Описание документов и бумаг хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. Кн. 21. Москва, 1915. С. 294; НГАБ у Менску. КМФ 18, вол. 1, адз. 12. Арк. 324 адв.

¹² Піскун Ю. Лёс збору Генрыха Татура // Вяртанне-2: Артыкулы, дакументы і архіўныя матэрыялы па проблемах пошука і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзіцца за межамі Рэспублікі Беларусь. Мн., 1994. С. 12-13.

¹³ Lulewicz H., Rachuba A. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994. S. 248; Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim... S. 330.

¹⁴ НГАБ у Менску. Ф. 694, вол.1, адз. 18. Арк. 197 адв.; Kempa T. Sołomorecki Wasyl Iwanowicz. S. 329-330; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 495.

лак Дзмітрый (?–1609)¹⁵. Паводле скаргі Дзмітрыя ібыла складзена вышэй-згаданая грамата вялікага князя¹⁶. У 1555 г. Ганна скардзілася на намесніка жамойцкага біскупа Гурку за наезд з баярамі на яе маёнтак Гогаліцы і збіццё баяр і падданых¹⁷. Ганна Іванаўна набыла ў Шымшы Барташэвіча Рэкуця частку маёнтка Старое Сёмкава і саступіла сыну Івану за 400 коп літоўскіх грошаў (1544). У 1544 г. І. Саламярэцкі набыў ад Яна Рэкуця іншую частку маёнтка Старое Сёмкава. Маёнтак Гогаліцы Ганна Іванаўна аддала дачцы Барбары (1560)¹⁸. Ганна запісала Рагачінскую сенажаць пры маёнтку Прылепы Кіеўскаму мітрапаліту (1559)¹⁹. Разам з сынамі Іванам, Юрыем і Багданам яна пацвердзіла фундуш царкве Святых Пакровы ў Саламярэччы (1558). З фундушовага запісу вядома, што іх продкі падтрымлівалі гэтую царкву раней. Пазней іх дзеци таксама рабілі запісы на яе карысць²⁰.

Акрамя зневінных турбот Ганна Саламярэцкая мела непрыемнасці ад сына Юрыя. Яна падала на яго скаргу (1550). Яе муж запісаў вена на Саламярэччы і на мясцовы замок і вызначыў яе пажыццёвае прафыўванне. Гэта было пацверджана асобным запісам сыноў, у якім яны абяцаці не прэтэндаваць на маёмы. Аднак Юрый парушыў гэты запіс і прысвоіў частку маёмы. За нанясення шкоды яго выклікалі ў суд²¹. Документ гэты ўказвае на складанасць адносін паміж сынамі і маці і сведчыць пра парушэнне прававых нормаў з боку першага.

Васіль і Ганна Саламярэцкія мелі 10 дзяцей: 6 сыноў (Уладзіміра, Фёдара, Андрэя, Івана, Юрыя, Багдана) і 4 дачкі (Алену, Марыну, Барбару, Ганну). Далей галіна Саламярэцкіх пайшла па Івану і Багдану. Старэйшы сын Уладзімір памёр у маладым узросце. Фёдар Васільевіч Саламярэцкі суправаджаў маскоўскіх паслоў, якія ехалі да вялікага князя ў 1536 г. У грамаце Жыгімонта Старога Фёдар узгаданы як медніцкі стараста і харужы (1540). Хутчэй за ёсё ён памёр у гэты ж час, бо ў 1541 г. на гэтай пасадзе ўзгадваецца Станіслаў Скоп²².

Андрэй Васільевіч Саламярэцкі (?-1541) ажаніўся з удавой Мацвея Мікіціча Тамілай Міхайлаўнай Мсціслаўскай у 1540 г. Яна паходзіла са знакамітага княскага рода. Ад імя сваёй жонкі А. Саламярэцкі скардзіўся на крайчага ВКЛ Грыгорыя Грыгоравіча Осціка з-за пазыкі. Апошні па-

¹⁵ Lulewicz H., Rachuba A. Urzędniczy centralni i dostońnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 245.

¹⁶ НГАБ у Гароднe. Ф. 525, вол. 1, ад.з. 1. Арк. 6 адв.

¹⁷ Тамсама. Ф. 694, вол. 1, ад.з. 18. Арк. 181.

¹⁸ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 494, 496.

¹⁹ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическим комиссию. Т. 1. Санкт-Петербург, 1863. С. 147.

²⁰ НГАБ у Гароднe. Ф. 525, вол. 1, ад.з. 1. Арк. 8-8 адв., 13 адв.

²¹ НГАБ у Менску. Ф. 1324, вол. 1, ад.з. 1. Арк. 16.

²² Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 28. (1522-1552 гг.). Мінск, 2000. С. 76-78; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 495.

зычыў у Тамілы 500 коп літоўскіх грошаў, а пасля яшчэ 200 і не вярнуў у тэрмін. У адказ краічы ВКЛ распавёў, што хацеў аддаць ёй дойг, але толькі частку, а яна адмовілася яе прыматць. Гроши былі вернутыя праз год пасля вызначанага тэрміну. Калі вяртаў 200 коп праз свайго службеніка, то апошняга збілі каля варот маёнтка Т.Мсціслаўскай. З ім быў яе службнік, які, на думку Г.Г.Осціка, павінен быў ведаць куды падзеліся гроши²³. Андрэй памёр на наступны год без нашчадкаў. Таміла прыняла каталіцкую веру і выйшла за гаспадарскага маршалка (1482) Яна Забярэзінскага (?-1544)²⁴.

Юрый Васільевіч (?-1559) быў ашмянскім дзяржаяцам з 1549 па 1550 г. Жонка гаспадарскага маршалка (1521-1551) Васілія Андрэевіча Палубінскага (?-1551)²⁵ Соф'я Паўлаўна падала скаргу на яго за невяртанне доўгу ў 20 коп літоўскіх грошаў (1546). Юрый ажаніўся з Ганнай, дачкой гаспадарскага двараніна, гарадзенскага гараднічага, любашанска- га дзяржаяцы Сямёна Багданавіча Адзінцэвіча (?-1566)²⁶ і Настасці Міхайлаўны Сангушкі. Яна была княгіняй па бацькоўскай і мачярынскай лініям. Абодва праваслаўныя роды былі старажытныя і ўплывовыя.

Адзінцэвічы мелі валоданні на ўсходзе ВКЛ. Так, Сямён Багданавіч атрымаў пацвярджэнне на маёmacьць у Полацкім ваяводстве (1506)²⁷. Сангушкі займалі важныя пазыцыі сярод праваслаўных родаў. На жаль, гэты шлюб быў бяздзетным. У 1555 г. Юрый меў судовы працэс са сваёй цешчай. Калі яго не было ў маёнтку Плещаніцы, яна прыехала туды і забрала сваю дачку разам з рэчамі. Ён адмовіўся ад сваёй долі пры падзеле маёнткаў маці. За гэта браты Іван і Багдан аддалі яму маётак Гогаліцы. Пасля яго смерці маётак вярнуўся да маці, а яна падаравала яго дачцы Барбары. За 1600 г. у кнізе Менскага гродскага суда змешчана паведамленне вознага пра дастаўку позвы ў суд Багдану Іванавічу і Івану Багданавічу Саламярэцкам. Скардзілася мсціслаўская ваявоўдзіна і ашмянскія старосціна Гальшка Глябовічайна аб невяртанні пазыкі іхдзядзькам Юрыем Саламярэцкам у суме 2100 коп літоўскіх грошаў, запісаных на Плещаніцах. З іх 1000 коп ён запісаў на вена жонцы Ганне за ўнесены пасаг, 1000 – пазычыў у яе, а 100 – у цешчы. Пасля яго смерці пляменнікі

²³ НГАБ у Менску. КМФ 18, вол. 1, адз. 229. Арк. 2, 3 адв.-4.

²⁴ Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 495; Lulewicz H., Rachuba A. Urzędnicy centralni i dostojuńcy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 252.

²⁵ Lulewicz H., Rachuba A. Urzędnicy centralni i dostojuńcy Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 230.

²⁶ Баравы Р.В., Насевіч В.Л., Чарняўская Л.Л. Адзінцэвічы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск, 1993. С. 54.

²⁷ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. Москва, 1986. С. 30-32.

павінны былі аддаць доўг. У гэты ж год Г.Глябовіча ўна атрымала позму ад І.Б.Саламярэцкага²⁸.

Васіль Іванавіч выдаў Алену (?-1529) замуж за гаспадарскага маршалка і ашмянскага дзяржайцу Мікалая (?-1526), сына Юрэя Янавіча Забярэзінскага. Пра гэты шлюб В.І.Саламярэцкі дамаўляўся з Юрэем Забярэзінскім²⁹. Прадстаўнікі гэтага роду ўжо даўно прынялі каталіцызм. М.Ю.Забярэзінскі атрымаў прывілей на застаўное трыманне двара Ашмяны ў Віленскім пав. ад Яна Янавіча Забярэзінскага за даўгі (1522), а наступны прывілей у 1524 г. – на ўтриманне Дарсунішскага двара ў Ашмянскім пав. ад віленскага ваяводы Альбрэхта Гаштольда³⁰. Алена скардзілася на падчашага ВКЛ Яна Мікалаевіча Радзівілавіча за гвалтоўны наезд на пушчу пры яе двары Крывіцкім, дзе “частку ласей пабіў, а частку забраў, людзей збіў і паразіў, ручніцы, рагаціны і сеці забраў” (1525). Я.М.Радзівілавіч абвінаваціў яе ў tym жа злачынстве. Падчашаму ВКЛ было загадана абараніць пушчу ад Алены. Падчас працэсу высветлілася, што яна маркоўскую землю і мясцовых людзей трymала без даніны, таму ёй было загадана выплаціць гроши пад зарукою 3000 коп літоўскіх грошаў³¹. У 1528 г. Жыгімонт Стары забараніў Алене крываўдзіць людзей маркоўской зямлі³².

За ўнесены пасаг (1000 чырвоных залатых) Алене было запісана вена на замку Камень у памеры 2000 чырвоных залатых, што пацвердзіў вялікі князь у 1527 г. Алена нарадзіла дачку Ганну, якая выйшла замуж за вальянскага маршалка Пятра Пятровіча Кішку (?-1550). Яго адзіным сынам быў Станіслаў (?-1552), другі шлюб з Ганнай Радзівіл не даў яму нашчадкаў. Разам з Забярэзінскімі ён трymаў замак і маёнтак Камень. Пасля смерці Станіслава Багдан Васільевіч Саламярэцкі патрабаваў выплаціць яму вена. Суд Паноў Рады пастанавіў выкананць яго патрабаванне (1555). Гэтая справа разглядалася яшчэ ў Галоўным Трыбунале ВКЛ у 1584 г. паміж І.Б.Саламярэцкім і Б.І.Саламярэцкім з аднаго боку і сваякамі С.Кішкі падляшскім ваяводам Мікалаем Кішкам (?-1587) і жамойцкім старостам Янам Кішкам (1547-1592) з другога. Алена запісала ў тэстаменце 2000 чырвоных залатых І.В.Саламярэцкаму і яго брату Ф.В.Саламярэцкаму, якія па праву спадчыны перайшлі Багдану і Івану. Аднак у

²⁸ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 495; Boniecki A. Poczet rodów Wielkim Księstwem Litewskim. S. 328; НГАБ у Менску. Ф. 1727, воп. 1, ад.з. 1. Арк. 359-359 адв., 1157 адв., 1175-1176 адв.

²⁹ Lietuvos Výriausiojo Tribunalo Sprendimai (1583-1655). Vilnius, 1988. P. 47.

³⁰ Описание документов и бумаг хранящихся в Московском архиве... Кн. 21. С. 268, 278.

³¹ НГАБ у Менску. КМФ 18, воп. 1, ад.з. 12. Арк. 66 адв.-67 адв.

³² Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 494.

дакуменце яна адзначала, што бацька і брататрымаюць грошы пры ўмове, калі ў яе не будзе дзіцяці. Аднак М.Забярэзінскі і А.Саламярэцкая мелі дачку. Улічваючы гэтыя абставіны, суд прыняў рашэнне, што яе запіс на сваякоў моцы мець не можа³³. Крыніцы сведчаць, што ў Алена было больш знешніх турбот, чым сямейных. Пасля яе смерці праблемы ўзніклі ў сваякоў менавіта з-за яе спадчыны. Праз яе Саламярэцкая парадніліся з Забярэзінскімі і Кішкамі, але гэта галіна роду далей за ўнука не пайшла.

Ганна (?-каля 1550) стала другой жонкай заможнага і ўплывовага гаспадарскага пісара (1512–1558), земскага падскарбія (1531–1558), наваградскага ваяводы (1551)³⁴ Івана Гарнастая (?–1558). Ён быў ўпльывовай асобай ВКЛ, адыгрываў не апошнюю ролю пры двары вялікага князя літоўскага. Гэта быў яго другі шлюб. У шлюбе нарадзіліся Гаўрыла (1515–1588, менскі ваявода і стараста ў 1566 г., берасцейскі ваявода ў 1576 г., жанаты з Барбарай Ласкай), Іван (1520–1566, дарсунішскі намеснік, жонка Ульяна Багавіцінаўна (?–1575)³⁵), Гермаген (?–1553, пікар ВКЛ), Астафій (1530–пасля 1586), Настасся (жонка Рамана Сангушкі, потым Ф.Кміты), Ганна (жонка Б.Елімаха, потым Ю.Гардыны), Алена (жонка Ю.Хадкевіча) і дачка з невядомым імем, жонка Л.Палубінскага³⁶. Пасля смерці Ганны I.Гарнастай ажаніўся трэці раз. Навагарадскі ваявода быў праваслаўнага веравызнання, аб чым сведчыць яго фундущ на срэбраныя рукамі і паходню Прачысценскай царкве ў Вільні (1556)³⁷, яго фундущы царкве Барыса і Глеба ў Гародні³⁸, а таксама пахаванне яго ў царкве³⁹. Крыніцы, якія б

³³ НГАБ у Менску. Ф. 694, вол. 1, ад.з. 18. Арк. 287-287 адв.; Описание документов и бумаг хранящихся в Московском архиве... Кн. 21. С. 309; Siedziby Kiszków i Radziwiłłów na Białorusi w XVI-XVII wieku. Opisy z zasobu Archiwum Głównego Akt Dawnych / Oprac. J.Zawadzki. Warszawa, 2000. S. 15; Lietuvos Výriausiojo Tribunolo Sprėndimai... P. 45-49.

³⁴ Lulewich H., Rachuba A. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy. Kórnik, 1994. S. 210.

³⁵ Ульяна была малодшай дачкой Міхаіла Богуша Багавіцінавіча (?-1529). Ён узгадвае ў тэстаменце дарсунішскага намесніка І.Гарнастая сярод апекуну юго сям'і. Памерла Ульяна ў 1575 г., аб чым сведчыць рэестр рухомых рачаў (гроши, посуд, дакументы, вінтарка і інш.), які быў складзены пасля яе смерці навагарадскім возным. Lietuvos moskwl akademijos Bibliotekas rankraščių skuprius. F. 16-9; Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссию. Т. 1. 1361-1598. СПб., 1863. С. 75-77.

³⁶ Насевіч В.Л. Гарнастай // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. Мінск, 1994. С. 488. Маркевіч А. піша пра 7 дачок. Markiewicz A. Hornostaj Iwan // Polski Słownik Biograficzny. T. IX. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1960-1961. S. 627.

³⁷ Lietuvos moskwl akademijos Bibliotekas rankraščių skuprius. F. 40-42.

³⁸ Орловский Е. Гродненская старина. Ч.1. Гродна, 1910. С. 65.

³⁹ Markiewicz A. Hornostaj Iwan // Polski Słownik Biograficzny. T. IX. Wrocław, Warszawa, Kraków, 1960-1961. S. 627-628; Niesiecki K. Herbarz Polski. T. IV. Lipsk, 1839. S. 375-376.

адпостроўвалі асаблівасці сямейнага жыцця Ганны не знайдзены. Гэта была шматдзетная сям'я, якая праз шлюбы параднілася з заможнымі праваслаўнымі родамі. Шлюб Ганны з І.Гарнастаем з'яўляецца вынікам удалай шлюбнай стратэгіі Саламярэцкіх. Праз дачку яны мелі выйсце на дзяржаўныя справы ВКЛ.

Першым мужам Марыны (?-пасля 1579) быў сын князя Юрыя Іванавіча Гальшанскага Дубровіцкага і Юліяны Яраслаўны Уладзімір (?-1545). Гэтая галіна Гальшанскіх асела ў Дубровіцы ў Пінскім пав. Муж быў праваслаўнага веравызнання. У дом мужа Марына ўнесла пасаг у памеры 2600 коп літоўскіх грошаў. Пасля смерці мужа яна пагадзілася атрымаць толькі 900, якія былі запісаны ёй Янушам Гальшанскім Дубровіцкім* на Станькаве. У 1551 г. жонка Юрыя Іванавіча Гальшанскага Марыя Андрэеўна разам з сынам Сямёном вярнула Марыне грошы і такім чынам выкупіла маёнтак. Аднак Марыя Андрэеўна падала скаргу за нанесенне шкоды і неправільную выплату серабрашчыны. Паводле пастановы Жыгімонта, Аўгуста Марына павінна была кампенсаваць шкоды, а па серабрашчыне справа адкладвалася з-за адсутнасці сведкаў.

Другім яе мужам стаў гаспадарскі маршалак (1572) Іван Аляксандравіч Солтан (?-1577). Вядома, што ў другім шлюбе ў яе было чатыры сыны: Давыд, Яраслаў, Іван, Аляксандр. На Марыну і яе сыноў скардзіліся святары віленскай царквы Святое Прачыстае за тое, што яны 7 годзе выплочвалі штогадовыя 8 коп літоўскіх грошаў з двара ў Вільні, як гэта было прызначана ў тэстаменце Івана Гушчы. Стэфан Баторый аваязваў іхтэрмінова выплаціць грошы (1579)⁴⁰. Абодва мужа Марыны былі праваслаўнага веравызнання. Асаблівасці іх шлюбных адносінаў не захаваліся ў дакументах. Дзеци былі толькі ў другім шлюбе. І.Солтан займаў высокую пасаду і паставяліна быў заняты ў дзяржаўных справах Гальшанскі і Солтаны мелі высокі статус у ВКЛ, таму абодва шлюбы былі прэстыжныя і падвышалі статус Саламярэцкіх.

Барбара Васільеўна (?-пасля 1582) першы раз выйшла замуж за Канстанта Яцкевіча Ратомскага. Ён запісаў ёй маёнтак Айнаровічы Менскага пав. (1542) У іхнарадзіўся сын Лаўрын (?-1594). Яго смерць наступіла ад хваробы паміж 7 і 11 лютым 1594 г. Тэстамент сведчыць, што ён і яго бацькі былі праваслаўнага веравызнання. Острскі староста Лаўрын Канстанцінавіч прасіў пахаваць яго побач з целам і яго продкаў у царкве Св. Прачыстае ў Вільні. Другой жонцы княгіне Алена Грыгораўне Друцкай-Горской ён запісаў усю рухомую маёmacць навечна, на маёнтках

* У польскамоўных дакументах ўжываецца назва “Дамбровіца”.

⁴⁰ Археографіческий сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Т. 3. Вильна, 1869. С. 47-48; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 107-111, 494.

айчыстых Глевін (Глівін?) і Беларучча ў Менскім пав. 1000 коп літоўскіх грошаў доўга. Ён жа падараў ёй сяло Хатаевічы, маёнтак Узла з сёламі (Ашмянскі пав.), дом у Вільні, в. Раконцішкі Віленскага пав., 60 аседлых валокаў ва Упіцкім пав., сёлы Дрэгча і Рэванічы ў Менскім пав.

Як паведамляе крыніца, усе дзецы былі ад першага шлюбу з дачкой берасцейскага ваяводы Юрыя Тышкевіча Зоф'яй⁴¹. Канстанцін, Грыгорый, Марына і Алена як няпоўнагадовыя перадаваліся ў апеку другой жонцы, а не старэйшаму сыну Міхаілу, які быў дарослыем. Ён атрымаў ад бацькі ў пажыццёвае карыстанне Острскае староства, сяло Якімовічы ў Мазырскім пав. і маёнтак Трусыава ў Менскім пав. Сёлы Барысавічы і Казловічы ў Мазырскім пав., якія Л.Ратомскі атрымаў ад Стэфана Баторыя за выслугу, адышли Канстанціну, а Грыгорыю – Рудыя Белкі ў Мазырскім пав. У роўны падзел паміж усімі братамі прызначаліся айчыстыя маёнткі Міхновічы, Церывава і Рэшыва ў Мазырскім пав. і сёлы ў Аршанскім пав. Л.Ратомскі вылучыў гроши на выхаванне і адукацыю Канстанціна і Грыгорыя. Пры гэтым ён загадаў адправіць іх на службу: Канстанціна – да віленскага ваяводы Крыштафа Радзівіла, а Грыгорыя – да канцлеры ВКЛ Льва Сапегі. Старэйшых дачок ён ужо выдаў замуж: Аляксандру – за Грыгорыя Корсака, а Зоф'ю – за мазырскага земскага пісара Адама Руцкога, і хацеў, каб Фядору таксама, як і сястраў выдала А.Друцкая-Горская з пасагам і выправай “за каго вызначыць Бог”. Апекунамі былі прызначаны князь Фёдар Грыгор'евіч Горскі (хутчэй за ўсё брат другой жонкі), крычаўскі стараста Багдан Саламярэцкі (stryechny брат), менскі войт Іван Быкоўскі, Яраш Воўчак (земянін Менскага пав., уладальнік маёнтка Крайск)⁴².

Другім яе мужам быў гаспадарскі маршалак (1560) і гомельскі староста Каленіцкі Васілевіч Тышкевіч (?-1576)⁴³. Яны абмяняліся даравальными лістамі ў 1556 г. У судовай справе за 1582 г. Грыгорый Андрэевіч Мазаровіч скардзіўся на ўрадніка Барбары Тышкевіч Якава Прыбыцька за вывоз сялян і іх маёмысці з сяла Лускуюскага двара Відагошча ў яе двор Беларуч⁴⁴. Сужэнцы Барбары К.Ратомскі і К.Тышкевіч былі праваслаўныя. З тэстамента Л.Ратомскага зразумела, што яго бацька памёр, калі ён быў яшчэ малым, бо К.Тышкевіча ён называе айчымам. Дзяцей у гэтым шлюбе хутчэй за ўсё не было.

⁴¹ Зоф'я нарадзілася ў першым шлюбе Ю.Тышкевіча з удавой па Іллінічу. Niesecki K. Herbarz Polski. T. 9. Lipsk, 1842. S. 176.

⁴² АВАК. Т. 8. Акты Віленскага гродскага суда. Вільна, 1875. С. 471-475.

⁴³ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 44 (1559-1566) / Падрыхт. А.І.Груша. Мінск, 2001. С. 105, 186.

⁴⁴ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 495; АВАК. Т. 36. Акты Минскага гродскага суда. 1582-1590 гг. Вільна, 1912. С. 48.

Відавочны пэўныя заканамернасці ў заключэнні шлюбаў. Васіль Іванавіч зрабіў шмат намаганняў для ўзмацнення пазіцыі роду. Для шлюбных партый у асноўным абіраліся прадстаўнікі праваслаўных родаў, звярталася ўвага на іх старожытнасць і ўплывовасць, сацыяльны статус у грамадстве. Сярод сужэнцаў дзяцей сустракаюцца княскія прозвішчы Гальшанскіх, Адзінцэвічаў, Мсціслаўскіх. Стратэгічна правільны быў разлік на шлюб Багдана з Фядорай Гальшанскай, бо пасля смерці братоў Януша і Уладзіміра яна разам з іншымі сёстрамі стала спадкаемцай нерухомай маёмацці роду Гальшанскіх, і іх маёмаць перайшла да Саламярэцкіх. Жонкі Івана былі з Сапегаў і Глябовічаў. Іх бацькі займалі важныя дзяржаўныя пасады (гл.далей). Гэта таксама пашырала ўпływy Саламярэцкіх. Пэўныя стратэгіі заўважаюцца і ў шлюбах дочак. Іх сужэнцы паходзіліз упльывовых княжакскіх шляхецкіх сем'яў (Гальшанская, Солтаны, Тышкевічы, Гарнастай), а часам былі на высокіх пасадах (гаспадарскі маршалац, земскі падскарбі). Звярталася ўвага на веравызнанне. Амаль усе абранныя сужэнцы для сыноў і дачок былі праваслаўнымі, акрамя каталіка М.Ю. Забярэзінскага. У выніку праведзеных шлюбных стратэгій Саламярэцкія парадліліся са старадаўнімі і аўтарытэтнымі шляхецкімі родамі. Гэтыя намаганні былі развіты ў шлюбах наступных пакаленняў.

Уладзімір, Фёдар, Андрэй і Юрый памерлі без нашчадкаў, таму асноўная функцыя як прадаўжалальніка роду ў складвалася на Івана і Багдана. Іван (?-1582) даў пачатак старэйшай галіне Саламярэцкіх. Ён займаў шэраг пасадаў – глускі (1554), дубашынскі (1554) і быхаўскі (1556) дзяржаўца, мсціслаўскі і радомльскі стараста (1558), першы мсціслаўскі кашталян (1569). Апошнюю пасаду Іван атрымаў ад Жыгімонта Аўгуста за добрую службу ў якасці мсціслаўскага старасты⁴⁵. Так, у 1555 г. вялікі князь звяртаўся да яго як да глускага і быхаўскага дзяржаўцы. У кропінцы паведамляеца, што Іван Саламярэцкі дазволіў трymаць пусташ у Тобасне Рэчыцкага пав. баярыну Грышку Трашкевічу Казловічу. Жыгімонт Аўгуст пацвердзіў яго ліст, абы чым і паведамляў Саламярэцкаму. У іншым дакументе (1560) апошні ўжо фігуруе як мсціслаўскі і радомльскі стараста, які павінен быў не перашкаджаць баярам Мсціслаўскага пав. Лявону і Сцяпану Зяніковічам карыстацца землямі Кузняцоўскага селішча і Конанаўшчыны. Ліст вялікага князя, адрасаваны дзясятніку мсціслаўскай роты Станіславу Ясенскому, змяшчае інфармацыю, што мсціслаўскі стараста даў яму за земскую службу чатыры пусташы ў

⁴⁵ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 28. (1522-1552 гг.). С. 48; Малиновский И. Сборник материалов относящихся к истории панов Рады... С. 60-61; Kempa T. Sołomerecki Iwan Wasylewicz. S. 327-329; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 496.

Мсціслаўскай воласці. Плаціць у скарб дзясятнік не меўмагчымасці, але прасіў захаваць за ім гэтыя землі. Дадзеную просьбу гаспадар задаўоліў⁴⁶.

I.Саламярэцкі ўдзельнічаў у абароне ВКЛ ад Масквы. Ён арганізаў збор інфармацыі на тэрыторыі Маскоўскага княства. Гэта дазволіла здабыць звесткі пра канцэнтрацыю маскоўскіх войскаў у раёне Смаленска (1562). У кастрычніку 1566 г. вялікі князь загадаў яму не пакідаць Msціслаўскага замка і ўзмацніць мяжу. Пасля смерці вялікага князя I.Саламярэцкі прымаў удзелу ў элекцыйным сойме па абраниі Генрыха Валуа (1573). Ён ўдзельнічаў у з'ездзе сенатараў ВКЛ у Вільні, дзе абмяркоўвалі праблемы абароны ВКЛ і Інфлянтаў ад Маскоўскага княства (1575). У сувязі з напружанай сітуацыяй мсціслаўскі кашталян займаўся абарончымі справамі. Ён паведаміў Стэфану Баторыю аб значнай канцэнтрацыі маскоўскіх войскаў на мяжы (ліпень 1576 г.). Ім быў атрыманы загад рыхтавацца да вайны, але не правакаваць праціўніка. Адначасова вялікі князь даручыў гетману ВКЛ Крыштафу Радзівілу адправіць пад камандаванне I.Саламярэцкага ў Msціслаўскі замак роту жаўнеру⁴⁷. Msціслаўскі кашталян, як і яго бацька, быў заняты ў абароне ўсходніх межаў ВКЛ і прымаў удзелу ажыццяўленні знешніх палітыкі на ўсходзе.

Іван Саламярэцкі працягваў праваслаўныя традыцыі сваёй сям'і. Ён падтрымліваў контакты з вышэйшымі іерархамі праваслаўя ў Рэчы Паспалітай, клапаціўся пра развіціе праваслаўнай царквы ў сваіх маёнтках і на ўсходніх тэрыторыях ВКЛ. Некалькі разоў мсціслаўскі кашталян запісваў фундушы Саламярэцкаму манастыру⁴⁸. Іван Васільевіч Саламярэцкі перадаў Пакроўскай царкве сяло Бондачы ў маёнтку Бараўляны Менскага пав., якое купіў у 1575 г. у кіеўскага падкаморыя Дзмітрыя Скуміна Тышкевіча (1576)⁴⁹. Даument пацвярджает інфармацыю пра месца пахавання яго продкаў і бацькоў. У царкве Святых Пакровы ў Саламярэччы знаходзіўся родавы склеп Саламярэцкіх. Аўтар прасіў, каб яго і другую жонку пахавалі якраз там, што і было зроблена.

Першы раз Іван Саламярэцкі ажаніўся з Багданай, дачкой гаспадарскага маршалка Паўла Іванавіча Сапегі (?-1579) і Алены Гальшанскай (?-да 1557). Жонка паходзіла з праваслаўнай сям'і. Яе бацька Павел Іванавіч даваў ахвяраванні на цэрквы⁵⁰. Яна памерла да 1550 г., не пакінуўшы

⁴⁶ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кн. 43 (1523–1560) / Падрыхт В.С.Мянжынскі. Мінск, 2003. С. 61, 104; НГАБ у Менску. КМФ 18, вол. 1, ад.з. 228. Арк. 176-176 адв.

⁴⁷ Kempa T. Solomerecki Iwan Wasylewicz. S. 327-329.

⁴⁸ Тамсама.

⁴⁹ НГАБ у Гародні. Ф. 525, вол. 1, ад.з. 1. Арк. 8-8 адв., 13 адв.

⁵⁰ Lulewicz H. Sapieha Paweł // Polski Słownik Biograficzny. T. XXXV/1. Zesz. 144. Warszawa-Wrocław-Kraków, 1993. S. 128-130.

нашчадкаў. Яе бацька судзіўся з Іванам за тое, што ён не аддаў яму яе пасаг (500 коп літоўскіх грошаў), рухомыя рэчы на тую ж суму і 1000 коп вена, запісанага ёй Іванам на сваім маёнтку. На разбіральніцтва справы Саламярэцкі не з'явіўся (1553)⁵¹. Бацька жонкі меў права патрабаваць вяртання пасагу ў сям'ю, бо яна не склала тэстамент перад смерцю, дзе было б указаны, што пасаг даруецца мужу. Рашэнне магло быць прынята на карысць П. Сапегі.

Іван Саламярэцкі ўзяў другую жонку з сям'і віленскага ваяводы (1542), канцлера ВКЛ (1546) Яна Глябовіча і Ганны Станіславаўны Барташэвіч – Ганну. Яна мела яшчэ 4 сястры: Соф'ю, Альжбету, Хрысціну, Ядвігу. Вяселле адбылося ў 1551 г. Разам сасваймі сёстрамі яна ўдзельнічала ў працэсе супраць сваёй мачахі Ганны Фёдараўны Заслаўскай аб спадчыне бацькі і маці ў Жамойці⁵². Ганна Глябовіч запісала Івану Саламярэцкаму 1/3 мацярыстых маёmacцяў (двор Келмы з касцёlam, з воласцю Дабікінскай і з возерам, палац Панірскі, дамы ў Вільні і Коўне, увесь пасаг (1552)). Разам з жонкай Іван удзельнічаў у падзеле маёmacці паміж сёстрамі, якая засталася пасля іхдзеда Станіслава Барташэвіча. Ён пазычыў у Ганны 2492 коп літоўскіх грошаў на дзвюх частках маёнтку Саламярэц і Гарадок, Гогаліца, Асташына, Плешчаніцы (1555). Гэта звычайная сітуацыя, калі маёmacсныя справы паміж мужам і жонкай фіксаваліся ў дакументах. Такім чынам імкнулася абараніць правы на маёmacць і пазбегнуць спрэчных падзелаў маёmacці і судовых разбіральніцтваў.

14 чэрвеня 1555 г. зафіксавана скарга Ганны на намесніка жамойцкага біскупа за наезд на яе маёнтак Гогаліцы і збіщё падданых. Праз свайго ўмацаванага⁵³ Івана Солтанавіча яна скардзілася на роднага брата жамойцкага біскупа Венцлава Вербіцкага Юрыя (1558). Пасля смерці біскупа ён стаў яго спадкемцам і адпаведна пачаў патрабаваць яго даўгі. Іван Саламярэцкі пазычыў у Венцлава 280 коп літоўскіх грошаў на 1/5 маёнтка Касута, якім валодала яго жонка разам з 4 сёстрамі. Саламярэцкія не вярталі пазыку, таму Юры Вярбіцкі “рабоў шкоды” гэтай частцы маёнтка. Суд прыняў рашэнне: гроши выплаціць Вярбіцкаму, а Саламярэцкім пакінуць іх частку ў маёнтку Касута. Юры Вярбіцкі патрабаваў яшчэ 100 коп літоўскіх грошаў, пазычаных на гэтых часткахраней (1558), але Саламярэцкія адмаўляліся выплаціць доўг. Ганна аддала ў заставу Еве Баркулабаўне Саламярэцкі Гарадок з мястечкам, замкам, вёскамі Нялідавічы, Забалоцце, Сялоты (1583). Праз тры гады яна передала гэ-

⁵¹ НГАБ у Менску. Ф. 694, вол. 1, ад.з. 18. Арк. 93.

⁵² Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 496.

⁵³ Умацаваны – асоба, якая выконвала функцыі адваката, прадстаўляла інтэрэсы шляхты ў судах ВКЛ.

тую маёmacць сыну Багдану⁵⁴. Ганна перажыла свайго мужа Івана Саламярэцкага. Свой тэстамент яна напісала 24 красавіка 1593 г. Амаль уся яе маёmacць перайшла сыну Багдану. У 1595 г. ён падараваў сваім сёстрам па частцы маёнтка Цітаўляны ў Берасцейскім ваяводстве⁵⁵.

Акрамя сына Багдана Іван і Ганна мелі дзвюх дачок – Барбару і Марыну. Барбара (?-1573) першы разыйшла замуж за цырынскага цівuna Філіпа Ліманта. К.Нясецкі сцвярджае, што яго род паходзіў з Фларэнцыі. Другім мужам стаў троцкі кашталян Канстанцін Юр'евіч Хадкевіч (?-1571). Ён пакінуў ёй забеспячэнне на маёнтку Трасцянец Менскага пав. Апекунамі па тэстаменту сталі гетман ВКЛ Грыгорый Хадкевіч і земскі маршалак ВКЛ Ян Хадкевіч. Барбара перадала ім дакументы, якія засталіся пасля мужа, а сабе пакінула рэестр дакументаў і тэстамент (1571). Год (1572-1573) яна была ў шлюбе за каталіком, полацкім ваяводам (1542) Станіславам Давойнай (?-1573). На той момант ён ужо вызначаўся багатым жыщёвым і сямейным вопытам. С.Давойна зрабіў выдатную кар'еру: праявіў сябе як гаспадарлівы ваявода, узначальваў пасольства ВКЛ у Москву, абараняў Палацк падчас Лівонскай вайны і патрапіў разам з першай жонкай Петранелай Радзівіл у палон. Яна памерла ў Маскоўскім княстве, а яе цела абмянялі на цела Пятра Шуйскага. Там жа С.Давойна склаў тэстамент, у якім на карысць Жыгімонта Аўгуста запісаў 1/3 сваіх маёmacцяў (1566).

Разам з сёстрамі жонкі іх сужэнцамі (Ганнай (1526-1600) і віцебскім ваяводам Станіславам Пяtronічам Кішкай, Альжбетай (?-1565) і бельскім ваяводам Іеранімам Сіняўскім) удзельнічаў у падзеле маёmacці пасмерці іх бацькі віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла (1552). Другі шлюб узяў з Даротай Касцевіч, удавой па князю Я.Галаўчынскаму (1568). У 1580 г. Барбара атрымала пацвярджэнне на валоданне маёткам Ішчольна з фальваркам Ваўчынскім у Лідскім пав., які перайшоў ёй ад Станіслава Давойны. Яшчэ ён запісаў ёй чатыры маёнткі ў Наваградскім пав. Павел Янушавіч Друцкі-Любецкі прэтэндуваў на гэтую спадчыну і ў выніку працэсу атрымаў Лунінец (1587). Пасля смерці другога мужа Багдана “празлавілася” сваімі авантурнымі прыгодамі ў Пінскім і Наваградскім пав.⁵⁶ Дзяцей яна немела. Веравызнанне першага мужа невядома, К.Хад-

⁵⁴ НГАБ у Менску. Ф. 694, вол. 1, ад.з. 18. Арк. 61, 151, 256-258; ад.з. 19. Арк. 45, 170, 181, 197 адв., 456-457; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy odkońca czternastego wieku. S. 497; Grodek Semkowski // Słownik Geograficzny. Zeszyt XIII. T. IV. Warszawa, 1881. S. 827.

⁵⁵ НГАБ у Менску. Ф. 694, вол. 1, ад.з. 19. Арк. 170 адв.

⁵⁶ Niesecki K. Herbarz Polski. T.V. Lipsk, 1841. S.101; НГАБ у Менску. Ф. 694, вол. 1, ад.з. 19. Арк. 45; Археографіческий сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси. Т. 3. Вильна, 1867. С. 242-245; Акты, относящи-

кевіч быў праваслаўным, а С.Давойна – каталіком. Дадзеная інфармацыя дае магчымасць толькі часткова рэканструяваць асаблівасці сямейнага жыцця Багданы.

Другая дачка Марына стала жонкай сына падскарбія ВКЛ Мікалая Нарушэвіча і Барбары Кунцэвіч лоўчага ВКЛ (1589) – Яна (?-каля 1613). Ён быў кальвіністам. Я.Нарушэвіч удзельнічаў у выправе Стэфана Баторыя пад Пскоў. У шлюбе нарадзілася чатыры сыны: жамойцкі кашталян Аляксандр, Ежы, лаздзеўскі стараста Уладзіслаў, Жыгімонт⁵⁷. У дакумэнце за 1591 г. адзначаецца, што Марына змяніла імя і стала Раінай⁵⁸. З чым гэта было звязана дакладна невядома, але на той час адбыцца гэта магло толькі ў выніку пераходу ў іншае веравызнанне. Яна памерла пасля 1593 г.⁵⁹ Звестак пра яе яшчэ менш, чым пра Барбару. Яны абмяжоўваюцца кароткім і біяграфічнымі дадзенымі, па якім не магчыма зрабіць разгорнутыя высновы.

Сям'я Івана Саламярэцкага і Ганны Глябовіч шмат што пераняла ад сям'і Васіля і Ганны. Яна падтрымлівала праваслаўную царкву, адыгрывала важную ролю ў абароне ўсходніх межаў ВКЛ. Мсціслаўскі кашталян зрабіў вялікія намаганні, каб павысіць статус сям'і і роду ва ўсходнім рэгіёне. Гэта адлюстравалася ў шлюбных стратэгіях. Іван Васільевіч выдаў замуж дачок за прадстаўнікоў упльывовых родаў. У іх шлюбахправаслаўнае веравызнанне не заўсёды было кіруочым матывам. С.Давойна быў каталіком, а Я.Нарушэвіч – кальвіністам. Ф.Ліман, верагодна, быў праваслаўным. Удала ажаніўшыя сына з адзінай дачкой Баркулаба Корсака, ён узмацніў сацыяльныя і матэрыяльныя пазыцыі сям'і (гл. далей).

Крычаўскі (1580) і оўручскі стараста Багдан Саламярэцкі (?-1602) (пры хрышчэнні атрымаў яшчэ адно імя Алімпій) быў адзіным нашчадкам Івана. Росён пры двары Жыгімonta Аўгуста, дзе распачаў вайсковую кар'еру. Багдан прымай ўзделу полацкай кампаніі супраць Масквы падначалам Стэфана Баторыя (1579), разам з аршанскаім старостам Філонам Кмітай спустишаў смаленскія землі, дайшоў да муроў Смаленска. Хоць не займаў высокіх пасадаў, але як бацька і брат адыхываў пэўную

еся к истории Западной России собранные и изданные археографическою комиссию. Т. 3. 1544-1587. Санкт-Петербург, 1848. С. 153; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 497; Описание документов и бумаг хранящихся в Московском архиве... Кн. 21. Москва, 1915. С. 462, 465; Сагановіч Г. Давойна Станіслаў // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 3. Мінск, 1996. С. 187; Kempa T. Sołomerecki Iwan Wasylewicz. S. 327-329.

⁵⁷ Wasilewski T. Naruszewicz Jan // Polski Słownik Biograficzny. T.XXII/3. Z.96. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1977. S.564.

⁵⁸ Lietuvos Vaistystės istorijos archyvas. F. 1172. 1. 2621. 36 a.

⁵⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 497; Kempa T. Sołomerecki Iwan Wasylewicz. S. 327-329.

ролю ў адносінах паміж ВКЛ і Маскоўскім княствам, перадаваў інфармацыю аб падзеях на мяжы.

У студзені 1596 г. казацкія войскі пад началам С. Налівайкі занялі замак Баркулабаў і навакольныя вёскі. Гэта падштурхнула Багдана прыніць удзел у выправе супраць казакоў пад кіраўніцтвам троцкага падкаморыя Багдана Агінскага. Крычаўскі стараста абіраўся дэпутатам на Трыбунал ВКЛ. У дакуменце ад 19 снежня 1596 г. стаць яго подпіс на польскай мове: “Z woiewodstwa Mienskiego Bohdan Soiomerecki”⁶⁰. У пачатку 17 ст. ён зноў быў заняты “маскоўскай проблемай”. У сувязі з голадам 1602 г., які наступіў з-за неўраджая і рабаўніцтва інфлянскіх войскаў, сяляне сталі збягаць у суседнюю дзяржаву. Б. Саламярэцкі вымушаны быў звярнуцца да маскоўскіх ваяводаў, каб яны вярнулі збеглых. Аднак гэта не прынесла вынікаў⁶¹. Як бачым, на грамадска-палітычную дзеяйнасць Багдана Саламярэцкага паўплывала геаграфічнае палажэнне яго маёнткаў, блізкасць да каралеўскага двара, сямейная палітыка Саламярэцкіх, у якой важнае месца займала імкненне да высокага статуса ў рэгёне.

Шэраг дакументаў у Менскім гродскім судзе за 1582 г. прысвечаны спрэчнаму падзелу маёmacі паміж Багданам Iванавічам і Iванам Багданавічам Саламярэцкімі. Бацька Багдана Iван Васільевіч пакінуў маёнткі Асташына (Навагарадскі пав.), Гогаліца, Плещчаніцы, Гарадок, Саламярэч (Менскі пав.). Першыя тры пры падзеле дасталіся Iвану, апошнія два – Багдану. Млын у Вільні дзяліўся пароўнуну. Багдан павінен быў выкупіць у жамойцкага старосты (1579) Яна Кішкі (?–1592)⁶² з заставы сяло Замазкі ў маёнтку Асташына, а Прывепамі, Дамжэрыцай і Данічамі яны валодалі разам. 7 красавіка Багдан і яго маці Ганна Глябовіч заяўлі, што Iван не прыехаў на сустрэчу, дзе павінны былі канчаткова размеркаваць маёmacі. Праз 3 дні Iван падаў заяву аб змене падзелу: яму – Гарадок, Саламярэч, а Багдану – Асташына, Гогаліца, Плещчаніцы. 21 красавіка жонка Iвана Марэта скардзілася на менскага вознага Шчаснага Кашу за тое, што ён прывёз ёй “непраўны” ліст на валоданне Саламярэччам Ганнай і Багданам. Праз два дні такая ж скарга была напісана Iванам Саламярэцкім. Маці і сыну надакучыла спрачацца ў судзе са сваяком, і яны захапілі Саламярэччу. 28 красавіка менскі возны Мікалай Запольскі спрабаваў увесці ў валоданне Саламярэччам Iвана, але Ганны і Багдана не было ў маёнтку, а іх ураднік не пусціў вознага⁶³. Увесь судовы працэс

⁶⁰ Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo Sprendimai (1583–1655). Р. 117, 122.

⁶¹ Kempa T. Solomerecki Bohdan Iwanowicz. S. 326–327.

⁶² Tazbir J. Kiszka Jan // Polski Słownik Biograficzny. T. XII. Warszawa–Wrocław–Kraków, 1967. S. 507–508.

⁶³ АВАК. Т. 36. Акты Минскага гродскага суда. 1582–1590 гг. Вільна, 1912. С. 11–12, 23, 24, 29, 33–35, 40, 53–55.

Ганна выступала разам з сынам, бо на гэтых маёнтках ёй было запісана вена. Жаданне І.Саламярэцкага валодаць старажытнай айчыстай маё масцю зразумела, але Багдан, як сын Івана Васільевіча, меў больш правоў на Гарадок і Саламярэч. Да таго ж такое размеркаванне маё масці было запісана ў бацькоўскім тэстаменце. Рэдкімі былі выпадкі, калі ўсе бакі заставаліся задаволеныя падзелам. Сямейныя спрэчкі з-за падзелу маё масці сталі звычайнай справай для таго часу, што паказваюць земскія і гродскія кнігі.

Гэта быў не адзіны працэс, дзе ўзгадвалася імя Багдана Саламярэцкага. Разам з маці ён скардзіўся на свайго апекуна Юзафа Віньковіча, што той не перадаў маёнтак Сёмкавічы (1582). Праз свайго служэніка Амбражыя Пятровіча Багдан падаў скаргу на шляхцянку Менскага пав. Аўдоццю Стужынскую за пакос сена ў Саламярэччы (1582). Сустракаюцца скаргі з-за падданых. Яго ўмацаваны скардзіўся на падданых Яна Янавіча Рэкуця, якія пашкодзілі 10 коней Саламярэцкага (1582)⁶⁴. Ураднік Б.Саламярэцкага Станіслаў Пятровіч паведаміў у скарзе на шляхціца Мікалая Янавіча Стужынскага, што 8 каstryчніка 1600г. той з падданымі збіў і парапіў падданага князя Івана Карабля⁶⁵. Таксама былі скаргі на падданых Б.Саламярэцкага. Цівун менскага земскага суддзі Грыгорыя Макаравіча Паўлюк Мішуковіч скардзіўся на падданых Б.Саламярэцкага Мінкова Кузьміча, Івана Лыцковіча і Івана Верабеевіча з вёскі Часанаў, што яны 17 сакавіка (1600) прывезлі да сябе падданага земскага суддзі і зараз яго там хаваюць. Ляснічыя пінскага старасціча Аляксандра Крошынскага Ляўко Сцепанавіч і Цішко Фёдаравіч падалі скаргу на падданых Б.Саламярэцкага з маёнтка Гарадок, што яны з намовы свайго пана высяклі лес пры маёнтку Заценскім у Менскім пав. і зvezлі яго ў Саламярэч (1600)⁶⁶. Такога тыпу дакументы часта сустракаюцца ў кнігах гродскіх судоў. Нанясенне шкоды суседзям праз сваіх падданых у тия часы было звычайнай справай. У дадзеных выпадках уладальнікі маёнткаў таксама былі адказныя за злачынства падданых.

Лёсавызначальны падзейяй у жыцці крычаўскага старосты стаў шлюб. “Баркулабаўскі летапіс” паведамляе, што 8 жніўня 1583 г. Багдан Саламярэцкі ажаніўся з Евой Баркулабаўнай. Вяселле адбылося ў Вільні. Жонка паходзіла з сям’і свіслацкага дзяржжаўцы, падстаросты магілёўскага (1555) і дзісенскага старосты (1566) Баркулаба Іванавіча Корсака (?-1576) і Паланеі Васільеўны Крошынскай (?-1594). Бацька Евы быў даволі ўплывовай асобай ва ўсходнім рэгіёне, аб чым сведчаць універсалы

⁶⁴ Тамсама. С. 182, 245, 248.

⁶⁵ НГАБ у Менску. Ф. 1727, вол. 1, ад.з. 1. Арк. 1206.

⁶⁶ Тамсама. Ф. 1727, вол. 1, ад.з. 1. Арк. 264 адв., 555 адв.-556.

Жыгімonta Аўгуста. У іх вялікі князь звяртаўся да Баркулаба Іванавіча з патрабаваннем забяспечыць побыт польскага войска ў Полацкім ваяводстве, у мястэчках Луко мля, Ула, Дуніло вічы, Глыбокае, Мядзель і Барысаў (1562). Б.І.Корсак атрымаў ад гаспадара “навечна” сяло Кушліні ў Полацкай зямлі (1559), манастыр Св. Івана Прадзечы-на-Востраве ў Полацку “да жывота” (1562) і сяло Хадуцічы ў Магілёўскай воласці “да волі і ласкі гаспадарскай, і да ачышчэння” (1563). Б.І.Корсак пачаў будаваць замак у Баркулабава ў 1564 г. Замак заняў зручную ў тактычным плане мысавую пляцоўку на высокім беразе каля ўпадзення р.Стругі ў Дняпро. Па перыметру ўмацавання праходзіў вал з драўлянымі забудовамі. Закладаўся замак з паселішчам у разгар Лівонскай вайны, якая закранула Баркулабава. Да 1568 г. тут было пабудавана дзве царквы. У 1597 г. паселішча ўжо дасягнула статуса мястэчка. Пасля бацькі ім валодала дачка Ева. Летапісец адзначае, што дзісенскі стараста разам з Раманам Хадкевічам заклаў замкі Дзісна, Варонічы, Лепля, Чашнікі і засяліў там людзей. Памёр Баркулаб Корсак 20 жніўня 1576 г. у Дзісенскім старастве ў замку Дзісенка. Пахаваны быў у царкве Св. Прачыстай Багародзіцы ў Вільні. Яго жонка перажыла мужа. Прыняўшы святыя таінствы, яна памерла ў прысутнасці свайго свяцішчэнніка ў “святліцы Буйніцкай”. Пахавалі Паланею не побач з мужам, а ў царкве ў Баркулабава. Маці Баркулаба Марыя Гітаўна, якая скончыла сваё жыццё ў Баркулабава, была пахавана ў царкве Св. Спаса ў Магілёве⁶⁷. У гэтай сям'і не існавала традыцыя сямейнага склепу. Паланея Крошынская запісала дачцы маёнтак Кроштаў, які знаходзіўся ў Наваградскім ваяводстве. Шлюб Багдана Саламярэцкага з Евой Корсак быў вельмі выгодным. Ён замацоўваў сацыяльныя пазіцыі Саламярэцкіх ва ўсходнім рэгіёне ВКЛ і, адпаведна, сярод праваслаўнай шляхты, а таксама значна палепшыў маё масны стан.

30 траўня 1592 г. Багдан Саламярэцкі выкупіў Буйнічы і Чайкі ў Філона Кміты Чарнобыльскага, Солтанаў, Масальскіх і Крошынскіх і зрабіў там валочную памеру. У гэтым жа годзе заснаваў слабоды Махава і Сутокі. Летапісцам адзначаецца яго ўдзел у вайсковых кампаніях супраць Москвы (1579) і паўстанцаў Севярына Налівайкі (1596). Багдан Саламярэцкі заклаў мястэчка на рацэ Даўшоўцы, назваў яго Багданава ў гонар свайго імя і імя сына і даў мясцовым падданым волю на 15 гадоў

⁶⁷ Помнікі старажытнай беларускай літаратуры. Мн., 1975. С. 115, 118, 146; Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 44. (1559-1566). С. 41-47, 68-69, 77-78, 95; НГАБ у Менску. КМФ. 18, вол. 1, адз. 228. Арк. 96-96 адв.; Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мінск, 1991. С. 149-150; Насевіч В.Л., Удалцоў В.М. Баркалабава // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 1. Мінск, 1993. С. 307.

⁶⁸ Насевіч В.Л., Віталёва В.В. Буйнічы // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. Мн., 1994. С. 120; Помнікі старажытнай беларускай літаратуры. С. 115, 118, 122, 134, 135.

(1594). На Ражство Хрыстова 1599 г. канцлер ВКЛ Леў Сапега з “многімі вяльможнымі панамі” наведаў крычаўскага старасту ў Баркулабаве⁶⁸.

Багдан Саламярэцкі значна пашырыў свае ўладанні. Ён атрымаў прывілей на вёскі Хадушэвічы, Дасовічы, Бялевічы, Сірадовічы і Навасёлкі ў Магілёўскім пав., якія належылі яго цесцю Баркулабу Іванавічу (1593). Пасля атрымаў прывілеі на Паланіцы ў Мсціслаўскім пав. (1594), Оўлуч каля Крычава (1595), Хатавічы (1598)⁶⁹. Ад маці яму перайшла частка Сёмкава, другую частку купіў у Еліаша Рэкуця (1599). Крычаўскі стараста набыў у полацкага падсудка Фёдара Шаўла маёmacь Касынь з сёламі Каўшоў і Кушлеў (1591), частку Буйніч і Чайкі ў Аршанскім пав., Ледневічы і Обаль у Віцебскім пав. Валодаў дамамі ў Менску і Вільні. Некаторыя маёнткі (Кельмы і воласць Дабікінты ў Жамойці, Арэхаўна ў Полацкім ваяводстве і Залессе) ён прадаў⁷⁰.

Аднак нават пры такой станоўчай фінансавай карціне Б.Саламярэцкаму не ўдалося пазбегнуць пазыкаў. Ён своечасова не выплаціў пазыкі ў 1000 коп літоўскіх грошаў Юрыю Кулє і яго жонцы, а Пятру Бернацкаму ў 924 коп літоўскіх грошаў (1600)⁷¹. Крычаўскі стараста аддаў у заставу сяло Сяліты (маёнтак Сёмкаўскі Гарадок) менскаму падкамораму Мікалаю Рэкуцю на тры гады за 300 коп літоўскіх грошаў (1615)⁷². Гэта была тыповая сітуацыя для многіх шляхецкіх сям'яў, калі з аднаго боку пашыраліся маёнткі, а з другога недахоп наяўных грошаў прымушаў пазычачы.

Багдан Іванавіч актыўна падтрымліваў праваслаўную царкву. Ён заклаў у Крычаве адно з першых царкоўных брацтваў на ўсходзе ВКЛ (1588), даў новы фундуш дlia Прачысценскай царквы ў Буйнічах (1593), заклаў манастыр і новую царкву Св.Юрыя ў Баркулабава, пабудаваў царкву ў Багданаве⁷³. На царкоўны сабор, які праводзіўся 29 ліпеня 1590 г. у Берасці, ён адправіў баркулабаўскага свящэнніка Фёдара Філіповіча. Крычаўскі стараста падараў святару царквы Св.Багародзіцы ў Буйнічах 2 плянцы і 2 валокі зямлі (1593). Багдан і яго жонка Ева далі фундуш на царкву Св.Вялікапакутніка Георгія (царква на Іллінскай гары ў Магілёве, 1594) і калі яе заснавалі мужчынскі манастыр. Багдан папрасіў Афанасія Тарлецкага “жыць тут з браціяй”⁷⁴. Магчыма ён фундаваў царкву Св.Мікалая ў Саламярэччы, якая ўзгадваецца ў кнізе Менскага гродскага суда за 1600 г.⁷⁵

⁶⁸ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 498.

⁷⁰ Kempa T. Sołomerecki Bohdan Iwanowicz. S. 326-327.

⁷¹ НГАБ у Менску. Ф. 1727, вол. 1, адз. 1. Арк. 603, 866-867, 1181-1181 адв.

⁷² Grodek Semkowskij // Słownik Geograficzny. Zeszyt XIII. T. IV. Warszawa, 1881. S.827.

⁷³ Kempa T. Sołomerecki Bohdan Iwanowicz. S. 326-327.

⁷⁴ Беларускі архіў дрэвных грамот. Ч. 1. М., 1824. С. 72; Помнікі старажытнай беларускай літаратуры. С. 123, 131, 188, 209.

⁷⁵ НГАБ у Менску. Ф. 1727, вол. 1, адз. 1. Арк.100 адв.

Разам з братам Іванам крычаўскі староста прымай удзелу Віленскім з’ездзе, накіраваным супраць царкоўнай уніі (1599)⁷⁶. Ён падтрымліваў сувязі з праваслаўнымі брацтвамі. У лісце, адрасаваным львоўскому брацтву, пісалася пра цвёрдасць, трываласць у праваслаўнай веры, бо павялічылася колькасць людзей, якія ненавідзяць праваслаўе. Ліст быў напісаны разам з жонкай Евой Баркулабаўнай Корсак (1 верасня 1600 г.)⁷⁷. Яго жонка дала два گрунты – Ясінскі і Сятчэскі – у Менскім ваяводстве на фундацыю царквы ігумену манастыра Св.Апосталаў. Фундацыя была зроблена з бласлаўлення Канстанцінопальскага патрыярха. Для выканання гэтага распараджэння былі прызначаны апекунамі польны гетман ВКЛ Крыштаф Радзівіл, менскі земскі суддзя Марцін Валадковіч і яго зяць Багдан Сцяцкевіч⁷⁸. Падтрымка праваслаўнай царквы іе абарона – гэта была палітыка рода Саламярэцкіх. Факты ўказываюць на значную ролю Багдана Саламярэцкага ў праваслаўным руху, яго актыўную падтрымку царквы рознымі шляхамі. Жонка была яго аднадумцам і паплечнікам у гэтай справе. Разнастайная інфармацыя сведчыць пра тое, што крычаўскі староста быў цікавай асобай. Ён карыстаўся павагай сярод шляхты, асабліва праваслаўных вернікаў. Памёр Багдан Саламярэцкі 7 верасня 1602 г. у Крычаве, а пахаваны быў у сямейным склепе царквы Св.Пакровы ў Саламярэччы⁷⁹.

У сям’і Багдана Іванавіча Саламярэцкага і Евы Баркулабаўны было 5 дзяцей: Багдан, Хрысціна, Алена, Марына, Рэгіна. Сын нарадзіўся ў Крычаве 30 мая 1589 г. Пры хрышчэнні Багдан атрымаў другое рэлігійнае імя Ісаакі Далмацкі. Хросным быў нейкі жабрак. Кіруючыся рэлігійнымі матывамі і шляхга часта запрашала на гэту ролю жабракоў. У гонар бацькі яго назвалі Багданам. Гэтае імя часта ўжывалася ў Саламярэцкіх. Багдан пачаў вучыцца ў Лаўрэнція Зізанія з 5 гадоў. Потым вучыўся ў Мялеція Сматрыцкага (1600)⁸⁰. Традыцыйна шляхецкія дзецы атрымлівалі пачатковую адукацыю ў хатніх настаўнікаў. Нярэдка гэта былі самыя адукаваныя людзі свайго часу. Пазней М.Сматрыцкі быў яго апекуном падчас вучобы ў пратэстанцкіх установах у Нямеччыне⁸¹. Ён быў аўтарам эпіграмы на герб Саламярэцкіх, надрукаванай у “Евангеллі” (1616)⁸².

⁷⁶ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 498.

⁷⁷ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Т. 4. Вильна, 1851. С. 241.

⁷⁸ НГАБ у Менску. Ф. 694, воп. 1, адз. 200.

⁷⁹ Помнікі старажытнай беларускай літаратуры. С. 146.

⁸⁰ Тамсама. С. 122, 134, 136.

⁸¹ Кемпра Т. Sołomerecki Bohdan Iwanowicz. S. 326.

⁸² Саверчанка І. Aurea medio critas. Кніжна-пісмовая культура Беларусі. Адраджэнне і раннєе барока. Мн., 1998. С. 220.

А ўдавеўшы, Ева Баркулабаўна была вымушана самастойна вырашыць розныя сямейныя праблемы. Яна фігуравала ў разнастайных судовых спраўах. У выніку шматлікіх разбіральництваў з-за яе падданых і дзяржаўных падданых, якія чынілі шкоды на мяжы маёнтка Баркулабава і Магілёўскай воласці, была праведзена новая мяжка паміж гэтымі ўладаннямі (1604), якую зацвердзіў вялікі князь (1605)⁸³. Менскій райца зафіксаваў, што Ева Баркулабаўна не аддала Даніэлю Масленку 160 коп літоўскіх грошаў, мёд, вепраў, кароў, жыта і інш. (1618). Разам з сынам яна заставіла сяло Раманавічы, якое належала да Старых Саламярэч, за 800 коп літоўскіх грошаў Марыне Стужынскай (1618), а сяло Нялідавічы – за 717 коп літоўскіх грошаў (1617). Е.Саламярэцкая судзілася з Крыштапам Рэкуцем у менскім гродскім судзе і Галоўным Трыбунале ВКЛ (1619). Праз год яна скардзілася на яго за захоп зямлі і абразу яе і сына⁸⁴. Як бачым, жыццё гэтай жанчыны было насычана турботамі.

Ева Баркулабаўна і яе зяці – віцебскі падкаморы Каспер Швыйкоўскі, віцебскі харужы Марцыян Гурскі, слонімскі харужы Юры Мялешка – каралеўскім рэскрыптом атрымалі права апекаваць Багдана Багданавіча і яго маёmacь (1618) у сувязі з псіхічным захворваннем (1618-1626). Судовая спраva Евы Баркулабаўны і Багдана з сынам Дэмітрыем Скумінам Тышкевічам Юрыем пра выплату апошняму пазыкі змяшчае інфармацыю (1613-1617), што Багдан не з'явіўся ў судзе за хваробы (1617). Яны пазычылі ў Юрыя Скуміна Тышкевіча 40 коп літоўскіх грошаў пад заставу сяла Бондачы, але не выплацілі іх у тэрмін. У выніку судовых працэсаў сума вырасла да 1350 коп, і Саламярэцкая вымушана была аддаць сяло Ю.Тышкевічу⁸⁵.

Паралельна з гэтай спраvай ішла іншая – аб вяртанні 15 падданых з сяла Бондачы⁸⁶. З-за хваробы Б.Б.Саламярэцкі не прысутнічаў на судовых паседжаннях, дзе авбінавачваўся ў падробцы тэстамента В.Дарагастайскага⁸⁷. Наогул сын дастаўляў Еве Корсакаўне шмат турботаў. Кніга менскага гродскага суда за 1615 – 1620 гг. утрымлівае застаўныя запісы і скаргі на Б.Б.Саламярэцкага за нявыплату пазыкай. Ён пазычыў 400 коп літоўскіх грошаў у свайго слугі пана Станіслава Пяtronіча і яго жонкі Палонні Іванаўны і заставіў ім маёнтак Саламярэч (1616). Своечасова не былі вернутыя Фёдару Наркевічу 240 коп літоўскіх грошаў (1616), Ані-

⁸³ НГАБ у Менску. КМФ 18, вол. 1, ад.з. 88. Арк. 216 адв.-220 адв.

⁸⁴ Тамсама. Ф. 1727, вол. 1, ад.з. 2. Арк. 662-663, 857 адв.-860, 863 адв.-865 адв., 931 адв., 1083; Lietuvos Vyriausiojo Tribunalo Sprendimai (1583-1655). Р. 295-296.

⁸⁵ НГАБ у Гароднe. Ф. 525, вол. 1, ад.з. 1. Арк. 25-35 адв.

⁸⁶ НГАБ у Менску. Ф. 1727, вол. 1, ад.з. 2. Арк. 353-354.

⁸⁷ Тамсама. Арк. 285, 325-335 адв.

кею Паўлавічу – 130 коп літоўскіх грошаў (1616). У выніку паводле пастановы суда з усімі выдаткамі Багдан Багданавіч павінен быў выплаціць Анікею 862 коп літоўскіх грошаў (1616). Ён аддаў у заставу сяло Сялюты, якая належала да Саламярэцкага Гарадка, за 400 коп літоўскіх грошаў Аўдоці Уладычанцы Янавай Стужынскай і яе дачцэ Марыне (1616). Аднак свой запіс не прызнаў. Толькі пасля судовай справы яны былі ўведзеныя менскім возным Пятром Казлоўскім у застаўное ўладанне. Не аддаў пазыку 800 коп літоўскіх грошаў Станіславу Бяліцкаму (1618). Маці вымушана была выплаціць за сына 5290 коп літоўскіх грошаў жыду Ювелу Абрамавічу і яго маці, якія Багдан узяў у яго бацькі Абрама Беняшавіча (1618). Крыніцы сведчаць, што ў гэты час ён ужо захварэў⁸⁸. Адсутнасць менскіх земскіх гродскіх кніжак за 1620 – 1639 г. не дае магчымасці цалкам прадставіць сітуацыю з хваробай. Крычаўскі старасціч знаходзіўся пад апекай маці і сваякоў з 1618 г., але ўжо ў 1617 г. ён не прысутнічаў ў судах. Характар хваробы ў дакументах не пазначаны. Магчыма фінансавыя растраты вымусілі Еву Баркулабаўну пайсці на гэты крок, каб захаваць маёmacь.

Па праву спадчыны Багдан валодаў маёнткамі Саламярэцкім Гарадком, Саламярэччам, якое потым перайшло да сястры Алена Сцяцкевіч, і Баркулабавым. У апошнім ён даў фундацыю на заснаванне манастыра і царквы (1626), якім адпісаў вёскі Касцянку, Воранаўку, Стайкі. Фундацыю даў свайму настаўніку Мялецію Сматрыцкаму⁸⁹. Багдан працягваў традыцыю падтрымкі праваслаўя.

Лёс яго сясцёр склаўся наступным чынам. 6 студзеня 1599 г. Хрысціну (?–пасля 1634) заручылі са старэйшым сынам рэчыцкага старасты Яраша Жыжэмскага і Багданы Друцкай-Горскай рэчыцкім старастам (1589) Пятром Жыжэмскім (?–1618). Праз год адбылося вяселле. У 1600 г. яны атрымалі прывілей на сяло Востраў-Язёркі ў Рэчыцкім пав. У шлюбе нарадзілася тры сыны Крыштаф, Ян і Адам⁹⁰.

Рэгіна (?–посля 1634) стала жонкай ашмянскага харужага Юрыя Мялешкі (?–да 1641). Ён быў сынам слонімскага войскага (1576), земскага пісара (1578), гаспадарскага маршалка (1580) Абрама Данілавіча (?–1602) і Ганны Бачанцы. А.Д.Мялешка быў жанаты двойчы, другая жонка

⁸⁸ Тамсама. Арк. 113 адв.-114, 162-162 адв., 176-177, 200-200 адв., 239-239 адв., 782 адв.-783, 839-839 адв.

⁸⁹ Археографіческій сборнік документов относящихся к истории Северо-западной Русі. Т. 2. С. 34-35; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 499.

⁹⁰ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 499, 628; Помнікі старажытнай беларускай літаратуры. С. 135; НГАБ у Менску. КМФ 18, воп. 1, адз. 73. Арк. 45 адв.

– Багдана Вайнянка. Юрый і яго сястра Гальшка нарадзіліся ў першым шлюбе. Канчатковаяны атрымалі нерухомыя і рухомыя рэчы пасля маці ў 1595 г. З-за маёmasных прэтэнзій дзяцей ад першага шлюбу А.Д.Мялешка размеркаваў карыстанне маёmasцю. Дочкам запісаў выправу на Дзевяткавічах (Слонімскі павет), стаў і млын у гэтым маёнтку атрымала другая жонка, а ўтрыманне яго – сын (1595). Падчас наезду казакоў на Слонімскі павет Ю.Мялешка ўзбройу насельніцтва для абароны ад іх, што было адзначана ў Канстытуцыі сойма за 1616 г. Ён абраўся паслом на сойм 1627 г.⁹¹

Ю.Мялешка і яго жонка Рэгіна пазычылі ў Яна Хамшэя і яго жонкі Ганны Кенсоўскай 5000 злотых, заставіўши фальварак Восава на тры годы 1634 – 1637 (1634). Раіна Саламярэцкая запісала мужу рухомыя рэчы і 20 000 злотых на сваіх маёнтках, а пасля прасіла Галоўны Трыбунал ВКЛ дазволіць ёй гэтым карыстцаца (1633). Яна выступіла супраць мужа ў судовым працэсе з-за фальварка Рубашчызна пры Баркулабаве (1632-1633)⁹². Сямейнае жыццё гэтай пары часткова асвяталяе фундэцыйны запіс стрыечнай унучкі Ю.Мялешкі Гелены Геларыі Грабінскай, манахіні базыльянскага манастыра пры царкве Св. Тройцы ў Менску (1641). З яго становіцца вядома, што ашмянскі харужы моцна хварэў перад смерцю, у яго не было нашчадкаў. Ён трымаў у пажыццёвым валоданні Старыя Саламярэччы, Саламярэцкі Гарадок, Сёмкава і да іх прыналежачыя фальваркі. Тэстаментам запісаў бацькам манахіні Яну Грабінскаму і Зоф’і Салагубаўне і іх дзецям фальварак Сёмкаў (Сёмкаў), рухомую маёmasцю і 86 000 злотых. Усю суму манахіня падаравала манастыру⁹³. Гэтую інфармацыю пацвярджаюць выплаты пазыкаў Ю.Мялешкай з Саламярэчча і Саламярэцкага Гарадка. Ён атрымаў позвы аб сплаце пазыкаў Б.Б.Саламярэцкага (1629). Слонімскі харужы выплаціў за Еву Баркулабаўну 500 коп літоўскі грошаў (1630), якія яна пазычыла ў Самуэля Краеўскага і яго жонкі Хрысціны Пракапавічоўны аддаўши ў заставу 10 падданых Старых Саламярэч у 1626 г. Ён працягваў справу аб пазыках з М.Стужынскай і выплаціў ёй 1000 коп літоўскіх грошай (1633-1634)⁹⁴.

⁹¹ Niesecki K. Herbarz Polski. T. V. Lipsk, 1841. S. 397.

⁹² Lulewicz H., Rachuba A. Urzędniczy centralny i dostojniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 220; НГАБ. Ф. 1785, воп. 1, ад.з. 14. Арк. 96-99 адв.; Lietuvos mosklių akademijos Bibliotekas rankraščiu skuprius. F.21-1222. 24-27, F. 18-135. l. 287, 408.

⁹³ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 499; Kempa T. Solomerecki Bohdan Iwanowicz // Polski Słownik Biograficzny. T. XL/3. Zeszyt 166. S. 327; НГАБ. Ф. 1727, воп.1, ад.з. 3. Арк. 215-216 адв.

⁹⁴ НГАБ. Ф. 1324, воп.1, ад.з. 4. Арк. 32-33, 27-29 адв.; ад.з. 11. Арк. 39-40; ад.з. 14. Арк.1-2.

Алена была замужем двойчы. Первым же мужем был вицебский падкаморы Каспер Швыйкоуский (?-1619), пратэстант па веравызнанню. Гісторыю гэтай шлюбнай пары прышлося рэканструяваць па падложным дакументам, якія выявіў Зміцер Яцкевіч. Яны былі прадстаўлены Гартынскім для атрымання дваранства ў Расейскай імперыі. Замест прозвішча Швыйкоускіх Гартынскія ўпісалі сваё прозвішча і атрымалася, што Каспер Гартынскі ажаніўся з Аленай Саламярэцкай. У дакументах было зменена толькі прозвішча, а факталагічны матэрыйял захаваўся.

Для Каспера Швыйкоускага гэта был ужо другі шлюб. Імя яго першай жонкі – Кацярына Стэфанаўна Роськая. У шлюбе нарадзіліся Крыштаф, Ян і Зоф'я Ганна, будучая жонка Яна Стаброўскага. На момант смерці бацькі (1619) яны былі ужо дарослымі і мелі свае сем'і. Менавіта таму сыны і зяць былі прызначаны апекунамі для Алены і дзвюх няпоўнагадовых дачок Кацярыны і Ганны. У 1612 г. вицебскі падкаморы пазычыў у сваёй жонкі 1368 коп і 36 грошаў і заставіў на гэтую суму маёнтак Сяльцо і фальварак Машкоўскі з сёламі, а таксама падданых у Күцейне з арэндаю Күцейнскаю і Сялецкаю, з млынам. 25 чэрвеня гэтага ж года аршанскі енерал* (генерал) Іван Ляшовіч увёў яе ў валоданне гэтай маёрасцю. Алена запісала мужу свой пасаг 5000 коп літоўскіх грошаў і рухомыя рэчы на суму 2360 коп літоўскіх грошаў, а таксама 1368 коп і 36 грошаў, якія ён пазычыў у яе (1612). Пасля таго, як яна выйшла другі раз замуж, Ян Стаброўскі пачаў супраць яе працэс (1625-1629). Паводле тэстаменту Каспера Швыйкоускага⁹⁵ (21 чэрвеня 1619 г.) яна магла “сядзець на ўдоўім стольцы” і трывамаць маёрасць пажыццёва або да другога шлюбу, які і стаў прычынай судовай справы. Я.Стаброўскі лічыў, што яна няпраўна трывамала апеку і патрабаваў перадаць апякунства на сябе. Аршанскі земскі суд не змог вырашыць справу і перадаў яе ў Галоўны Трыбунал ВКЛ. Вышэйшы апеляцыйны суд адзначыў, што апеку над дочкамі ў ВКЛ заўсёды трывамала маці, і захаваў за ёй апеку.

К.Швыйкоускі запісаў Кацярыне і Ганне па 1000 золотых пасагу на сваіх маёнтках (у падложных дакументах – 10 000 золотых), а таксама – вена для Алены Саламярэцкай. Старэйшая дачка выйшла замуж за Даждьбога Шэмета і атрымала спачатку 700 золотых, а пасля яшчэ 300. Усе грошы павінны былі выплаціць сыны ад першага шлюбу, што і было зроблена да 1636 г. Другая дачка пабралася шлюбам з Халецкім⁹⁶. Шлюб Алены Саламярэцкай з Касперам Швыйкоускім быў даволі трывалым.

* Галоўны з павятовых возных – Н.С.

⁹⁵ AGAD. Archiwum Tyzenhauzów, sign.C-2. K. 387-396 (дакумент выяўлены Г. Брэгем).

⁹⁶ НГАБ у Менску. Ф. 2219, воп. 1, ад.з. 24. Арк. 90-110 адв.; тамсама. Ад.з. 1. Арк. 411-411 адв.; AGAD. Archiwum Tyzenhauzów, sign.C-2. K. 387-396.

Паводле дараўальнага запісу, муж добра ставіўся да Алена, а яна даравала яму доўг. Муж запісаў ёй забеспічэнне і пакінуў апеку наддзецьмі.

Другі шлюб быў з мсціслаўскім падкаморым і кашталянам (1644), наваградскім кашталянам і ваяводам (1646) Багданам Вільгельмавічам Заверскім-Сцяцкевічам (?-1651). Ён мог адбыцца ў перыяд з 1622 па 1625 г. Б.В.Сцяцкевіч паходзіў з праваслаўнай сям'і браслаўскага падкаморыя Вільгельма Сцяцкевіча і Ганны Багданаўны Агінскай. Бацькі Ганны Багдан Мацвеевіч Агінскі і Раіна Валовіч актыўна падтрымлівалі праваслаўную царкву⁹⁷. Ганна падаравала ёй дом з плацам у Менску (1619)⁹⁸. Вільгельм Сцяцкевіч і стрыечны брат Алена Лаўрын Ратомскі⁹⁹ згадваліся сярод апекуноў фундацыі царкве Св.Пятра і Паўла ў Менску, якую зрабіла жонка маршалка ВКЛ Багдана Сцяцкевіча Аўдоція Грыгораўна Друцкая-Горская (1619)¹⁰⁰. Алена і Багдан Вільгельмавіч купілі ў Швыйкоўскіх сяло Кутейны з прысёлкам Паддубцы ў Аршанскім пав. і запісалі яго на Богаяўленскі мужчынскі манастыр (1623). Надпіс на сцяне Богаяўленскай царквы адзначаў у якасці заснавальнікаў Алену, яе сына мсціслаўскага падкаморыя Фёдара, яго жонку Алену і іх дзяцей (1635). У алтары царквы былі пакладзены мошчы Св.Панцеляймона, Св.Арцемія і Св.Анастасія Персяніна.

Па прыкладу Алены і Багдана маці апошняга Ганна разам з другім сынам аршанскім харужым Янам, падаравала гэтamu манастыру Белікоўскую зямлю (1629). У Кутейнах яшчэ быў заснаваны Б.Сцяцкевічам і яго маці Успенскі жаночы манастыр (1631). Алена і Багдан пацвердзілі фундуш яе брата Багдана і падаравалі Баркулабаўскуму манастыру маёнтак Буйнічы ў Аршанскім пав. (1633). У гэтым жа годзе ў Буйнічах быў заснаваны імі Буйніцкі Святадухаўскі манастыр. Магілёўскае праваслаўнае брацтва атрымала ад іх пляц у Магілёве (1637). Сярод сведкаў, якія падпісалі фундуш, быў зяць Даждбог Шэмэт. Алена памерла ў 1640 г. і была пахавана ў Кутейнскім манастыры¹⁰⁰. На смерць Алены было на-

⁹⁷ АВАК. Т. 11. Акты Главного Літвовскаго трибунала. Вильна, 1880. С. 85-88, 104-107.

⁹⁸ Собрание древних грамот и актов городов Минской губернии, православных монастырей, церквей и по разным предметам. Минск, 1848. С. 123-126.

⁹⁹ Тамсама. С. 120-122.

¹⁰⁰ Акты относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 2. 1599-1637. Санкт-Петербург, 1865. С. 91-92; Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Т. 2. Вильна, 1867. С. 55-56, 61-64; НГАБ у Менску. Ф. 1775, вол. 1, ад.з. 7; Ярашэвіч А.А. Кутейнскі Богаяўленскі манастыр // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 4. Мінск, 1997. С. 321; Ярашэвіч А.А. Кутейнскі Успенскі манастыр // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 4. С. 321; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795. Kraków, 1885. S. 62; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 49; Ярашэвіч А.А. Буйніцкі Святадухаўскі манастыр // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 2. Мінск, 1994. С. 119.

пісана пахавальнае казанне Самуэлем Шыцікам-Залескім, якое было прамоўлена на другі дзень пасля пахавання ў Кутеінскім манастыру. Тэкст напісаны на старопольскай мове. Гэта даволі рэдкі выпадак казання ў праваслаўным асяроддзі. Аўтар адзначыў набожнасць Алены, пералічыў яе фундацыі, згадаў пра дапамогу хворым і бедным, ахарактрызаваў як добрую жонку і маці¹⁰¹.

Пасля смерці жонкі Б.Сцяцкевіч фундаваў праваслаўны жаночы манастыр у Баркулабава і запісаў яму востраў Борак (дняпроўскі?) са ставам і млынам. У дакуменце адзначалася, што гэтую фундацыю яны планавалі зрабіць з жонкай, але яе смерць перашкодзіла здзеісніць гэты план разам. Ігумену Кутеінскага манастыра Іллі Труцэвічу даручаў вылучыць ігуменню і сяцёру для заснавання манастыра. Абодва манастыры павінны былі дапамагаць адзін аднаму. Пратэктарамі пакідаліся сын Міхайл і дочки (1641). Улічваючы, што манастырская зямля была неўрадлівай, ён даў яшчэ адзін фундуш манастыру на агарод у Баркулабава (1643). Сын Міхайл як дзедзіч маёнтка Баркулабава пацвердзіў фундацыі бацькоў Баркулабаўскуму манастыру (1652)¹⁰². Сям'я Багдана і Алены вызначалася актыўнай фундатарскай дзейнасцю, падобна як і сям'я бацькоў Алены. Муж адзначаў, што яны былі аднадумцамі ў гэтай справе. Сямейнае выхаванне і традыцыя падтрымкі праваслаўнай царквы спрыяла іх згодзе.

Першы раз Марына (?-пасля 1627) выйшла замуж за Войцаха (?-1613), сына смаленскага і мсціслаўскага ваяводы Пятра Монвіда Дарагастайскага і Барбары Шэметаўны. Яна ўнесла пасаг 7000 коп літоўскіх грошаў. Муж запісаў ёй 5000 коп літоўскіх грошаў на маёнтак Новы двор (Менскі пав.), 2000 – на Вірну (Рэчыцкі пав.) і столькі ж – на Халопенічы (Менскі пав.). Войцах Дарагастайскі не займаўся грамадскай і палітычнай дзейнасцю, а баўш час у забавах, марнуючы гроши і маёмы жонкі. Ён заклаў маёнткі Халопенічы і Вірна розным асобам. Новым запісам забяспечыў іх Марыне на вечнае валоданне. Шматлікія пазыкі вымусілі

¹⁰¹ Zaleski S.Sz. Drzewo dobre na drugi dzień pogrzebu Wielmożney Paniey Heleny X. Sołomereckiey Bogdano wey Stetkiewiczowej Podkomorzynej Mscisławskiey. [Kuteiny], 1640. На тытульным лісце не пазначана месца друку, але вядома, што ў 1631-1632 гг. тут дзейнічаў друкар Собаль Спірыдон. Калі ён выехаў у Буйнічы, то друкарская праца была працягнута манаҳамі да 1655 г., да вывазу кляштара маскоўскім царом Аляксеем Міхайлавічам у Цвер. Гл., Drukarze dawniej Polski od XV do XVIII wieku. Zeszyt 5: Wielkie Księstwo Litewskie / oprac. A.Kawecka-Gryczowa, K.Korotajowa, W.Krajewski. Wrocław-Kraków, 1959. S. 141.

¹⁰² Акты относящиеся к истории Западной России. Т. 5. 1633-1699. Санкт-Петербург, 1853. С. 68-72; АВАК. Т. 11. С. 132-133; Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси. Т.2. Вильна, 1867. С. 71-73.

Дарагастайскага прадаць Халопенічы за 10 000 коп літоўскіх грошаў Станіславу Мацеевічу Захарэўскаму і яго жонцы Аляксандры Ваўжыніцяуне Дамінікоўскай (1610). Марына Саламярэцкая падпрымусам паставіла свой подпіс пад дакументам. Атрыманыя гроши пайшлі Дарагастайскаму.

В.Дарагастайскі памёр раптоўна ў маёнтку Новы Двор, які на той час быў у застаўным валоданні Адама Валадковіча і яго жонкі Кацярыны Дарагастайскай. Тэстамент не быў складзены. Гэта стала прычынай скаргі сяяцёра памерлага, а менавіта жонкі менскага земскага падсудка Марціна Валадковіча Дароты, жонкі менскага гараднічага Адама Валадковіча Кацярыны, жонкі Багдана Казінскага Райны і ўдавы Яна Уніхоўскага Барбары Дарагастайскіх на Марыну Саламярэцкую. Апошняя разам з братам Багданам і Янам Окунем абвінавачваліся ў фальсіфікацыі тэстаменту і актыкацыі яго ў Менскім гродскім судзе, а таксама ў tym, што ўсю маёmacь В.Дарагастайскага яна запісала сабе. 7 каstryчніка 1617 г. суд не змог прыняць рашэння па справе. Пазней яна разглядалася ў Галоўным Трыбунале ВКЛ і была зноў адпраўлена ў Менскі гродскі суд. Падчас другога разгляду судустановіў, што Марына ставіла подпісы пад прамусам, пацвердзіў запісы на Вірна, Халопенічы і Новы двор, якія былі зроблены ў ранейшых дакументах і таксама запісаны ў тэстаменце першага мужа (1617). Зафіксавана, што яна разам з другім мужам заплатіла пазыкі В.Дарагастайскага (больш чым 5000 коп літоўскіх грошаў)¹⁰³.

М.Саламярэцкая даволі хутка знайшла сабе новага мужа – віленскага харужага (1612–1633) Марцыяна Вацлававіча Гурскага (?–1633)¹⁰⁴, які ўваходзіў у склад свецкіх сенатараў кальвіністаў (1614)¹⁰⁵. Іх дачка Хрысціна выйшла замуж за віленскага харужага Станіслава Крышкоўскага, які таксама быў пратэстантам¹⁰⁶. Марцыян выступаў з жонкай у судовых справах 1616 г., таму шлюб мог быць заключаны ў перыяд 1614 – 1616 г. Разам з ім яна выкупіла з заставы маёнтак Вірна з сёlamі, слабадамі і востравамі ў мозырскага старосты Бальтазара Стравінскага (1616)¹⁰⁷. У позве Аляксандры Канстанцінауне Лукомскай, якая на той час была другі раз замужам за князем Аляксандрам Сакалінскім, адзначалася, што слуга М.Саламярэцкай Мікалай Гышка быў адпраўлены ў Вільню з пустымі бланкамі дакументаў (“мембра намі”), дзе былі паставлены подпісы і печаткі В. Дарагастайскага і ягонай жонкі. Аднак ён знік з гэтымі

¹⁰³ Брэгер Г. Хацюхова. Mn., 2001. С. 20-21. НГАБ у Менску. Ф. 1727, вол. 1, ад.з. 2. Арк. 284 адв.-291, 225-335 адв.

¹⁰⁴ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy. T.1. Województwo Wileńskie XIV-XVIII wiek / Pod.red. A.Rachuby. Warszawa, 2004. S. 87.

¹⁰⁵ Беларускі дзяяржаўны музей гісторыі рэлігіі. НВ 5574/78.

¹⁰⁶ Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. S. 87.

¹⁰⁷ НГАБ у Менску. Ф. 1727, вол. 1, ад.з. 2. Арк. 173 адв.-174 адв.

дакументамі (1616). А.Лукомская падала скаргу аб tym, што В.Дарагастайскі пазычыў у яе 800 коп літоўскіх грошаў і не вярнуў. М.Саламярэцкая пад прысягай заявіла, што не брала гэтых грошаў. Па рашэнню Менскага гродскага суда яна была вызвалена ад выплаты пазыкі (1618)¹⁰⁸.

Другі муж запісаў ёй на пажыццёвае валоданне Пакаждзінпы і Плікі (1621). Марына і Марцыян набылі маёнтак Новы двор у Менскім ваяводстве (1617) ад сясцёр Дарагастайскага¹⁰⁹. Сямейнае жыццё М.Саламярэцкай ў складнялася разнастайнымі фінансавымі проблемамі, якія стварыў В.Дарагастайскі. Іх прыйшлося вырашаць яшчэ пасля яго смерці. Дзяцей з першым мужам не было. Колькасць дзяцей народжаных у другім шлюбе невядома. Ёсьць толькі звесткі пра дачку Хрысціну.

Пасля смерці Багдана Багданавіча, які не быў жанаты і не меў дзяцей, старэйшая галіна Саламярэцкіх закончыла сваё існаванне. Паводле звычая і права нерухомая маёмаць была размеркавана паміж дочкамі. Шлюбныя стратэгіі адносна дачок змяніліся. Іх сужэнцы не займалі высокіх дзяржаўных пасадаў, у асноўным гэта былі мясцовыя пасады ва ўсходнім рэгіёне, акрамя слонімскага і віленскага харужых. Як няўдалы, можна ацаніць шлюб Марыны з В.Дарагастайскім, які прынёс шмат фінансавых проблемаў. Найбольш удалим аказаліся шлюбы Алены, асабліва другі, бо ён працягваў сямейныя традыцыі Саламярэцкіх.

У той час яшчэ жылі працтваўнікі малодшай галіны, якая ішла ад Багдана Васільевіча (?-1565). Ён займаў пасады аінскага дзяржаўцы (1555) і рагачоўскага старасты (1560). Жыгімонт Аўгуст звяртаўся да яго як да рагачоўскага дзяржаўцы ў 1562 г. Ён быў абавязаны перадаць у валоданне пушкарю Мсціслаўскага замку Логвіну Грыковічу двор, пляц з агародам у Мсціславе. У другім лісце паведамлялася, што Ларка Дэмітравіч разам з братамі прасіў пакінуць ім зямлю Яноўшчыну і дом з пляцам у Рагачове, якімі валодаў памерлы іх айчым Васіль Шуміха. Вялікі князь прыняў станоўчае рашэнне, улічваючы таксама просьбу рагачоўскага дзяржаўцы¹¹⁰. На Багдана падаў скаргу Жыгімонту Аўгусту пінскі і тураўскі ўладыка (1563). З маёнтка Рычаў Б.Саламярэцкі забраў людзей, записаных яго бацькамі на царкву Успення Св.Прачыстай у Тураве, чым прычыніў ёй шкоды. Жыгімонт Аўгуст сваёй уладай забараніў шкодзіць царкве. Яго жонкай была Фядора Юр'еўна Гальшанская (? – каля 1576). Гэта дало яму права ўдзельнічаць у падзеях маёмаці Гальшанскіх і атрымаць трэцюю частку на Дубровіцы і Высоцку (Пінскі пав.), Шышолы (Віленскі пав.), Крошты, Больнікі (1558). Праз тры гады Багдан і Фядора

¹⁰⁸ Тамсама. Арк. 240-240 адв., 354 адв.-356 адв.

¹⁰⁹ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 499.

¹¹⁰ Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 28. (1522-1552 гг.). С. 9, 58.

падалі скаргу на Алізара Кердзея і яго жонку Ганну Гальшанскую. Апошнія авбінавачваліся ў тым, што не аддалі частку даходаў з Дубровіц, Высоцка і Рычава. У 1564 г. Багдан браў удзел ў вайне з Москвой¹¹¹.

Іван быў адзіным нашчадкам Багдана і Фядоры. Яму перайшла частка спадчыны Гальшанскіх. Месцам сталага пражывання становіща Высоцк, і малодшая галіна звязвае свой лёс з Пінскім пав. Іван быў жана-ты двойчы. Першай яго жонкай была княгіня Beata Dольска. Ю.Вольф выводзіць прозвішча Dольскіх ад мястэчка Dольск у Пінскім пав., дзе яны вядомыя з 15 ст. Вяселле адбылося ў Дубне ў Канстанціна Васільевіча Астрожскага. Падчас цырымоніі на замак напалі татары. Beata ўдзельнічала ў абароне. Яе стрэл трапіў у намёт хана. Татары адступілі. Другі шлюб быў з дачкою любачоўскага кашталяна Мікалая Лысакоўскага Малгажатаю (Марэтаю)¹¹², якая да шлюбу жывала ў Мазавецкім ваяводстве ў Польшчы. Іван памёр у Высоцку ў адзін годса стрыечным братам Багданам (1602)¹¹³.

I.Саламярэцкі часта ўзгадваўся ў судовых справах. У прыватнасці, ён судзіўся з Багданам Саламярэцкім. Ураднік маёнтку Плещаніцы паскардзіўся на падданых віцебскага ваяводзіча Станіслава Станіслававіча Кішкі Зобіна Мікіту Ахрэмавіча і Якіма Бахновіча (1600). 20 снежня 1600 г. яны спыніліся ў Плещаніцахі зvezді “венчаных жонак” Гардзея Струковіча і Якуба Грышковіча, узялі гроши і вівратку. Падаў скаргу ўраднік Алены Друцкай-Горскай (жонкі стрыечнага брата Лаўрына Ратомскага) Марцін Мацвеевіч на падданых з маёнтка Гогаліца з сяла Малчацкага Андрэя Кандратовіча і яго жонку Ганну, якія ноччу з 28 на 29 снежня 1600 г. таксама гвалтам вывезлі з маёнтка Беларуч жанчыну з дзецимі і маёmacцю. Ураднік Дароты Санкавічоўны з маёнтка Вязынскае (Менскае ваяводства), якое яна атрымала ў заставу ад віленскага земскага суддзі Яна Остыка, скардзіўся на падданых I.Саламярэцкага з маёнтка Плещаніцы (у той час яго арэндаваў Ян Учунумук) з сяла Яцкавічавае. Стасюк і Сідар Вяжовічы, Войцэх Лях, Антон і Ясючик Мадэлевічы, Мідко Ахрэмавіч Вяжовіч і сын яго Іван з памочнікамі 13 красавіка 1600 г. увечары пад’ехалі да сяла Бязводнае і зvezді з Плещаніцы баяр Фёдар Вяжовіч, яго жонку Агапу і дзяцей Ярмолу і Гапона з жонкай Марынай і сынамі Грыгорыем, Іванам і Мацвеем з маёmacцю. Менская гродская кніга ўтрымлівае інвентар маёнтка Плещаніцы (1600). Документ значна паш-

¹¹¹ Помнікі старажытнай беларускай літаратуры. С. 146, 218.; АВАК. Т. 6. Вільна, 1869. С. 46; Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od koñca czternastego wieku. S. 500.

¹¹² Верагодна Малгажата прыняла праваслаўе і змяніла імя.

¹¹³ Помнікі старажытнай беларускай літаратуры. С.146, 218; Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od koñca czternastego wieku S. 49, 500; Niesecki K. Herbarz Polski. T. II. Lipsk, 1841. S. 361; T. V. Lipsk, 1841. S. 298.

коджаны, таму цалкам аднавіць выгляд гэтага ўладання немагчыма. На тэрыторыі маёнтка знаходзіўся дом, дзе былі каморы і святліцы з пячамі і комінамі, новая і старая стайні, сырніца, дзве пуні, лазня, свіран, пякарня, кухня, піўніца, кузня, два агароды, млын з грэблай¹¹⁴. Гродскія кнігі даюць магчымасць даведацца пра скаргі, арэнды і нават пра выгляд маёмасці.

У Івана было двое дзяцей – Мікалай Леў і дачка, чыё імя невядома. Па звесткам Ю.Вольфа, яна была замужам за бельскім падкаморым Барталамеем Бялыцкім (?-каля 1638). Аднак В.Хейнаш не называе сярод яго трох жонак Саламярэцкую. Мікалай Леў зрабіў больш удалую кар'еру, чым яго бацька. Ён быў пінскім падкаморым (1608), смаленскім кашталянам (1623), абіраўся паслом на сойм (1613). У 1613 г. ён падаў скаргу ва Уладзімірскі гродскі суд на казакоў, якія напалі на яго маёнткі Высоцк і Дубровіцы і абрабавалі іх. Быў дэпутатам Трыбуналу ВКЛ ад Пінскага пав. (1616). Мікалай Леў прадаў маёнтак Плешчаніцы менскаму падкамораму Яноху Кавячынскаму (1611). Яго сын менскі падкаморы Крыштаф Кавячынскі пакінуў за ўраднікам Плешчаніц Стэфанам Ліпскім і яго сынамі 5 валок і 3 засценкі ў гэтым маёнтку (1629). Пры гэтым ён адзначыў, што С.Ліпскі меў іхправам застаўным ад М.Саламярэцкага, а пасля ён узнагародзіў таго гэтымі землямі за добрую службу, і гэта было захавана яго бацькам. Пінскі падкаморы прадаў таксама і Гогаліцы, пра што паведаміў Адам Пашкевіч, калі даваў вольную свайму падданаму з гэтага маёнтка Хаме Андрэевічу Саладоўніку (1616)¹¹⁵.

М.Л.Саламярэцкі больш часу стаў праводзіць у Пінскім пав. і яго інтарэсы сканцэнтраваліся на гэтай мясцовасці, магчыма таму ён вырашыў прадаць маёнткі, якія знаходзіліся ў Менскім пав. Пінсківозны Павел Lubkouški ў лісце Генрыху Кашэўскаму і яго жонцы Энграцы Саламярэцкай як уладальнікам Высоцка адзначыў, што Мікалай Леў спрыяў атрыманню ім пасады пінскага вознага, даў яму ў пажыццё валоданне маёмасць Дворышка з ўрочышчам Дэмкаўшчына, якое знаходзілася каля Высоцка (1646). Паліярэдні дакумент, дадзены П.Лубкоўскім згэрэў. У новым дакуменце ён пісаў, што вернемаёмасць, а наёй застанецца толькі 200 злотых, якія запісала яму Раіна Саламярэцкая¹¹⁶. У адрозненні ад старэйшай галіны, інтарэсы М.Л.Саламярэцкага былі сканцэнтраваны на Пінскім пав. Ён імкнуўся мець сваіх людзей на пасадах і падрымліваць іх.

¹¹⁴ НГАБ у Менску. Ф. 1727, вол. 1, ад.з. 3. Арк. 48-48 адв., 56-56 адв., 335-336, 345 адв.-346 адв., 1413-1413 адв., 604-605 адв., 850-851.

¹¹⁵ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od koñca czternastego wieku. S. 500-501; Hejnusz W. Béłzecki Bartłomej // Polski Słownik Biograficzny. T.1. Kraków, 1935. S. 414; НГАБ у Менску. Ф. 1727, вол. 1, ад.з. 2. Арк. 200 адв.-201 адв.; ад.з. 3. Арк. 409-410; Кемпра Т. Sołomerecki Mikołaj Lew. S. 329.

¹¹⁶ НГАБ у Менску. Ф. 1771, вол. 1, ад.з. 1. Арк. 510-512.

Пінскі падкаморы быў жанаты з дачкой кіеўскага кашталяна Габрыэля Госцлага і Кацярыны Елавіцкай Рэгінай (?-1645). Пасля смерці брата Рамана яна стала адвінай спадкаемцай бацькоўскай маёмасці. Прынесла мужу маёмасці Гошчу і Сокал, што знаходзіліся на Валыні. Яна была выхавана ў арыянскім веравызнанні, а пад ўплывам мужа прыняла праваслаёе. Рэгіна зліквідавала арыянскі збор у Гошчы, заснавала там праваслаўны манастыр пры Міхайлаўскай царкве (1639) і запісала яму вёску Куразваны. Разам з сынам павялічыла фундущ Успенскай царкве ў Высоцку, запісашы ёй сяло Вежыцы. У дакуменце адзначыла, што царква павінна знаходзіцца пад наглядам пінскага брацтва, да якога яна належала, а святары з Высоцкі павінны былі захаваць вернасць Канстанцінопальскому патрыярху. Пазней гэтай царкве была запісана сенажаць (1642). Пасля смерці сына Рэгіна дала запіс кіеўскаму мітрапаліту Пятру Магіле на маёмасць Гошчы і сяло Цярэнцева і частку Сененскай пушчы (1644), па просьбе пратапопа царквы ў Высоцку запісала ёй Мікольскі лес (1644). Яшчэ былі дзве царквы ў Дубровіцы – Памерыцкая і Мікалаеўская, аднак невядома, ці рабіліся ім фундацыі.

Калі памёр муж, яна апекавалася няпоўнагадовымі дзецьмі Янам Уладзіславам, Кацярынай, Энграцыяй, Даміцэлай, Марэтай, Аленай. У 1645 г. у Высоцку яна напісала тэстамент. Рэгіна прасіла, каб яе пахавалі па праваслаўнаму абраду і размеркавала маёмасць паміж дочкамі. На той час сын ужо памёр¹¹⁷. У апошнія гады Рэгіна мела фінансавыя праblems і традыцыйна для шляхты вырашала іх шляхам пазыкаў. Яна пазычила ў Нестара Ясінскага 20 000 злотых, якія запісала на замку Высоцкім, двары і сяле Злоты з фальваркам, замку Дамбровскім і сяле Крыўцы. Ясінскі мог карыстацца гэтай маёмасцю да выплаты пазыкі ў 1647 г. (1643)¹¹⁸. Рэгіна Госцкая аддала ў арэнду сёлы Варобін і Сялец з 1645 па 1652 г. шляхціцам Валынскага ваяводства і Пінскага пав. Канстанцыю Грычыне і Марыі Златалінскай за 4000 злотых (1645)¹¹⁹. Калі тэрмін аренды скончыўся, яна ўжо памерла, і маёмасць ад арэндатарап прымала яе дачка Марэта разам з мужам Казімірам Нарушэвічам.

Кацярына (?-пасля 1645) выйшла замуж за пінскага войскага Рамана Ельскага. Прадстаўнікі гэтага рода займалі пасады ў Пінскім пав. Гэты

¹¹⁷ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 500-501; Kempa T. Sołomerecki Mikołaj Lew. S. 329; ABAK. T. 33. Акты относящиеся к истории Западно-русской церкви. Вильна, 1908. С. 344; НГАБ у Менску. Ф. 1733, вол. 1, адз. 2. Арк. 9-9 адв.; Kempa T. Sołomerecka z Hoskich Regina. S. 325-326; Indeks alfabetyczny miejscowości dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cz. I. A-K. Wilno, 1929. S. 251.

¹¹⁸ Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукописув. Ф. II. № 8271.

¹¹⁹ Тамсама. Ф. II. № 8280.

шлюб быў накіраваны на замацаванне пазіцый Саламярэцкіх на мясцовым узроўні. Муж запісаў ёй вёску Мокрую Дубраву ў пажыщёвае карыстаннне. 15 сакавіка ён адпісаў кухмістру ВКЛ (1608) Мікалаю Трызне (?-1640)¹²⁰ вёскі Мокрая Дубрава, Маладзельчына, Мярэчыца, Варачвічы, Пнюх і Нечатаў у Пінскім пав. пажыщёва, на выпадак смерці Ельскага і яго жонкі (1630). Гэта быў апошні дакумент, складзены пінскім войскім. Хутка ён памёр, не пакінуўшы нашчадкаў. Кацярына стала ма-нахіній праваслаўнага манастыра Св.Варвары ў Пінску¹²¹.

Энграцыя (?-пасля 1646) выйшла замуж за ведэнскага кашталяна Генрыха Кашэўскага з Падляшскага ваяводства. Мужам Даміцэлам (?-1659) быў менскі кашталян Мікалай Святаполк Чацвярцінскі (?-1649) з Валыні. У гэтым шлюбе нарадзілася сыны Стэфан, Мікалай Адам і Аляксандр Гілары¹²².

Марэта (?-пасля 1675) выйшла за булгакаўскага старасту Казіміра Нарушэвіча, які прыходзіўся блізкім сваяком Яну Нарушэвічу, мужу Марыны (гл. вышэй). Яна прадала сваяку крайчаму ВКЛ Яну Каралю Дольскому палову Дубровіцкага мястечка (1674), а ў тэстаменце запісала яму 100 000 злотых польскіх (1675). Яе імя ўзгадваецца ў судовым працэсе з Іванам Трэцяком. Пінскі енерал Раман Яцкоўскі засведчыў у хадзе пінскагамешчаніна Лукаша Крыўцы пабітыхладданых Івана Грынізвіча Дзягцяра, Стэфана і Фёдара Янцэлевічаў. Яны былі паранены 27 чэрвеня 1666 г. падчас наезду М.Саламярэцкай на вёску Крыўцы, якая прыналежыла да яе маёмасці Дубровіца. Марэта апрагэставала скаргу. Паводле яе версіі, едучы праз Крыўцы, яна ўбачыла высечаныя і вывезеныя з Сялецкай пушчы дрэвы і захацела разабрацца. Іван Дзягцяр стаў абраражаць яе “карчэмнымі словамі” і пагражаяў “куляй у бок”. З намовы гаспадара ён у якасці аргументу выкарыстоўваў ручніцу. Яна вымушана была трываць пагрозы і скаргі. Потым паехала да двара І.Трэцяка, дзе зноў яе абраziлі. Пасля гэтага яна цяжка захварэла. Пінскі енерал Ян Ушаду пацвердзіў, што застаў яе цяжка хворую ў пінскім езуіцкім калегіуме 10 ліпеня 1666 г.¹²³

¹²⁰ Lulewicz H., Rachuba A. Urzędniczy centralni i do stołniczy Wielkiego Księstwa Litewskiego... S. 245.

¹²¹ Nieć J. Czetwertyński-Świątopalik Mikołaj // Polski Słownik Biograficzny. T. IV. Kraków, 1939. S. 364; Nagiecki M. Sapiega Krzysztof // Polski Słownik Biograficzny. T.XXXV/1. Zesz.144. Warszawa-Wrocław-Kraków, 1993. S. 70-76; Kempa T. Sołomerecki Mikołaj Lew. S. 329; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 501-502.

¹²² Niesecki K. Herbarz Polski. T. II. S. 258, T.VII. S. 456; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 501-502; Kempa T. Sołomerecki Mikołaj Lew. S. 329; Nieć J. Czetwertyński-Świątopalik Mikołaj. S. 364.

¹²³ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 501-502; Kempa T. Sołomerecki Mikołaj Lew. S. 329; НГАБ. Ф. 1733, вол.1, адз. 3. Арк. 441 адв., 434-435 адв.

Першым сужэнцам Алены (?–кл.1675) быў каронны канцлера Аляксандра Карыцінскі. Каля 1648 г. Алена стала жонкай краічага ВКЛ Крыштапа Сапегі (1623-1665). Муж запісаў ёй Трабскае староства ў пажыщёвае карыстанне. У шлюбе нарадзіліся Станіслаў Казімір, Уладзіслаў Ёзафат, Андрэй Францішак, Хрысціна Розалія, Леона, Аляксандра Цэцылія¹²⁴.

Апошні прадстаўнік роду Саламярэцкіх Ян Уладзіслаў (?-1641) быў пінскім маршалкам (1631), паслом на сойм 1638 г. ад Берасцейскага ваяводства. Яго прызначылі камісарам па размежаванню Луцкага і Пінскага пав. Ён ўзгадваецца ў лісце куплі-продажу пінскага падчашага Яна Пратасовіча і яго жонкі Зоф'і Тымінскай часткі маёнтка Магільна (Пінскі пав.) берасцейскому старосце Яну Каралю за 5000 злотых(1653). Раней Ян Уладзіслаў разам з пінскім падкаморыем Кунцэвічам дзяліў гэтую маёрасць. Верагодна, што ён прыняў каталіцызм, бо М.Сматрыцкі ўзгадвае Саламярэцкіх сярод княскіх родаў, якія пакінулі праваслаўе да 1610 г. Укосна гэта пацвярджает фундуш каталіцкаму касцёлу. Яго жонкай была дачка трокскага падкаморыя Пятра Валовіча Ганна (?-1669). Пасля смерці мужа яна выйшла замуж другі раз за пісара ВКЛ Казіміра Паца (?-1653). У 1642 г. згарэў замаку Высоцку і родавы архіў Саламярэцкіх быў знішчаны¹²⁵. На Яне Уладзіславе гісторыя роду Саламярэцкіх сканчваецца. Родзгас.

Пасля смерці сына Рэгіна разам з дочкамі судзілася з бярэзінскім і дуброўскім плябанам Войцехам Падбускім. Ян Уладзіслаў запісаў у тэстаменте фундуш на езуіцкі касцёл Св.Казіміра ў Дубровіцы. Аднак з-за яго хваробы дэкрэтам Трыбунала ВКЛ дадзены дакумент быў скасаваны, і маёрасць засталася ў сям'і(1645-1648). Ксёндз касцёла Св.Казіміра аддаў фундуш Яна Уладзіслава Рэгіне (1645)¹²⁶. Рэгіна Саламярэцкая не перажыла гэты судовы працэс. Празгод пасля яе смерці (1646) адбыўся канчатковы падзел маёрасці Саламярэцкіх, якая засталася пасля бацькі маці і брата, паміж сёстрамі. Ведзенскі кашталян Генрых Кашэўскі і Энграцыя атрымалі замак і мястэчка Высоцку і сяло Высоцку пры ім, фальварак Бродвіц, сяло Удрыцка, сяло Рэчыца, сяло і фальварак Мілач, сяло Задзень, сяло Бугліч, якое належыла да маёрасці Варонінскай, сяло і фальварак Тумен з млынамі і ставам, сёлы Гнойна, Клесава, Сехава. Казімір Нарушэвіч і Марэта ўзялі палову замка і мястэчка Дубровіца, фальварак і сяло Варобін, сяло Сялец з манастыром і царквой Св.Мікалая, сяло і фальварак Злота,

¹²⁴ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 501-502; Nagiebski M. Sapiega Krzysztaf. S. 70-76; Kempa T. Sołomerecki Mikołaj Lew. S. 329.

¹²⁵ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. S. 501-502; Kempa T. Sołomerecki Mikołaj Lew. S. 329; Саверчанка I. Aurea medicocritas... С. 151.

¹²⁶ Нацыональная бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукописів. Ф. II. № 7618, 7619, 7641, 7642, 7648; Indeks alfabetyczny miejscowości dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cz. 1. A-K. Wilno, 1929. S. 251.

сёлы Крупа, Крывіца, Людыня. Аляксандар Карыцінскі і Алена сталі ўладальнікамі двара і сяла Тэрбешаў, мястэчка Столін, сёлаў Лукі, Гарадзішча, Смародзька, Дзярэўня, Глінка, Рэчыца. Менскі кашталян Мікалай Чацвярцінскі і Даміцэла атрымалі сяло і фальварак Стружа, сёлы Вароны, Бухлічы, Сехава, Ачнечка, Векаровічы, Будымле¹²⁷. Вядэнскі кашталян Генрых Кашэўскі і Энграцыя прададлі Высоцкі пінскаму войскаму Арнольфу Гедройцу і яго жонцы Марыне Ласоцкай, якія перапрададлі маёмысць каралеўскаму гетману Паўлу Цяцеры за 120 000 злотых (1664)¹²⁸. Пасля Высоцкаму валодалі Гедройцы, П.Цяцера, пінскі езуіцкі касцёл, а Дубровіцай – Дольскія, Вішнявецкія, Агінскія¹²⁹.

З пераездам малодшай галіны ў Пінскі пав. шлюбныя стратэгіі стотна змяніліся і адрозніваліся ад старэйшай галіны. Змянілася геаграфія мясцовасцяў з якіх паходзілі сужэнцы. Яны сталі абірацца з бліжэйшых мясцовасцяў Кароны, Валыні і Пінскага пав. Пачалі развівацца сямейныя контакты з каталіцкімі сем'ямі з Кароны (Лыськоўскія, Кашэўскія) і з ВКЛ (Сапегі і Валовічы). Стратэгічным накірункам заставалася Валынь. Важным таксама было замацаванне пазіцый сярод мясцовай шляхты праз шлюб з Ельскім. Шчыльныя адносіны з каталікамі, упрымку Контррэфармациі не абмінулі гэты правааслаўны род. Гэта адлюстравалася на вату мужчынскіх імёнах – Мікалай Леў і Ян Уладзіслаў замест Івана і Багдана і жаночых – Даміцэла, Энграцыя і інш. Сярод сем'яў гэтай галіны варта вылучыць сям'ю Мікалая Льва і Рэпіны Госцкай. Яна найбольш дбала аб умацаванні пазіцый роду ў гэтым рэгіёне, хоць яны аслабелі ў парадунні з 16 ст., клапацілася пра захаванне правааслаўнага веравызнання.

Документы не дазваляюць правесці статыстычны аналіз шлюбнага ўзросту Саламярэцкіх, а таксама паказальнікаў па ўзросту, сярэдній працягласці жыцця. Аднак некаторыя дадзеныя атрымаць магчыма. Усяго род Саламярэцкіх налічвае 35 асобаў, якія фігуравалі ў дакументах, з іх – 19 мужчын і 16 жанчын. 16 шляхцянак увайшлі ў гэты род і сталі насіць прозвішча Саламярэцкія. Імёны жонак Івана Шаха, яго сына Фёдара і ўнука Васіля невядомыя. Магчыма Юрый, Сямён, Багдан і Фёдар таксама былі жанаты, але дакументальных сведчанняў на гэты конт не знайдзена. У даследаванні змешчана інфармацыя пра сем'і 26 мужчын і жанчын з Саламярэцкіх. Яна дае статыстыку па колькасці шлюбабаў. Аднойчы бралі шлюб 9 прадстаўнікоў мужчынскага полу і 10 жаночага, двойчы – адпаведна 2 і 5, тройчы – 1 жанчына. Не ажаніліся двое мужчын і нічога невядома пра шлюб яшчэ пяцёх. Гэта дазваляе адзначыць, што пераваж-

¹²⁷ Тамсама. Ф. II. № 7984.

¹²⁸ НГАБ у Менску. Ф. 1733, вол. 1, адз. 2. Арк. 582-583.

¹²⁹ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Warszawa-Wrocław-Kraków, 1992. S. 33, 164.

САЛАМЯРЭЦКІЯ

<p>Іван Шук</p> <ul style="list-style-type: none"> Юрый Федор Семёна Василь Іван ж. Чарка- рівская Досін (?—1540) магнітіўскі староста ж. Ганна Уладзімір (?—1560) 	<p>Уладзімір (?—да 1549)</p> <ul style="list-style-type: none"> Фёдар (?—1540) крохіцкій староста Андрэй (?—1541) ж. Таміла Мікалай Феадосіевіч Барбара (?—1587) Іван (?—1582) жыдзінскій кашталав і староста Іх. Багдан Соліга (?—1550) ж. Ганна Глебовіч (?—1595) 	<p>Іван (?—1602)</p> <ul style="list-style-type: none"> Іван Філіп Лішак Іван Константын Хайдук (?—1571) грохскій кашталав Іван Степанчук Любін (?—1573) полацкій вінодав Марыя (?—1593) Іван Паруэтіч (?—1613) Юрыя (?—1559) шампанскій драгожуц Іх. Іванна Адольфініт 2ж. Францішак Глібовіч Астрога Іван (?—1602) разазіцкій староста Іх. Флора Тимашевіч (?—да 1576) Алена (?—1529/30) Мікалай зборзіцкій, глускій і кагуліцкій (?—1226) Мірко (?—да 1579) Ім. Уладзімір Ганна Станіславіч (?—1545) 2ж. Іван Саліса (?—1577) глускадарскій маршалак Каніба (?—да 1582) Ім. Іоаннісія Рутуміч Ім. Каленічко Тышковіч (?—1576) Ганна (?—1550) ім. Іван Герасімов (?—1558) змені паскевичі 	<p>Іван (?—1630)</p> <ul style="list-style-type: none"> Христофа (?—да 1634) ім. Пётр Жыдзіміскі (?—да 1618) речынскій староста Алена (?—1640) ім. Каспер Шамойкоўскі (?—1619) ільбіцкій земскій 2ж. Багдан Сапега Любін (?—1650) міністэрскій кашталав Марыя (?—да 1627) Ім. Войцех Дубенскій (?—1611) 2ж. Марыя Гурко віленскій халупец Рогіца (?—да 1654) ім. Юрыя Малінка (?—да 1641) самійскій халупец
		<p>Іван (?—1626)</p> <ul style="list-style-type: none"> Іван (?—1626) віленскій кашталав ім. Руіна Годзік (?—1640) 	<p>Іван (?—1641)</p> <ul style="list-style-type: none"> ільбіцкій мірашин ім. Танка Нестай (?—1669) Бешчарыя Сталь (?—1642) ім. Рама і Каніб лінкісі волхі
		<p>Іван (?—1640)</p> <ul style="list-style-type: none"> Паводомах і Барталамей Балінскі (?) 	<p>Іван (?—да 1664)</p> <ul style="list-style-type: none"> Сигнільня (?—да 1664) ім. Генрых Капітусі
		<p>Іван (?—1675)</p> <ul style="list-style-type: none"> ім. Казімір Парушовіч булгароўскій староста 	<p>Іван (?—1675)</p> <ul style="list-style-type: none"> ім. Адама іль Каралінскі каронін с-н іпер 2ж. Крашэв С-н (?—1677-80) крайскі ВКЛ

Скароты: м муж, ж жонка.

на Саламярэцкія жанілісі ці выходзілі замуж адзін раз (19 асобаў), аднак сям'я не чыніла перашкоды для новага шлюбу. Чарговы шлюб меў месца ў выніку смерці сужэнца, а не ў выпадку разводу. Дакументы на зафіксавалі ніводнага факту разводу.

Таксама ёсць дадзеныя па колькасці дзеяцей у вызначаных сем'ях. 1–2 дзеяцей было ў 4 мужчын і 3 жанчын, 3–4 дзеяцей – адпаведна 2 і 3, 5 і больш – адпаведна 3 і 1, бяздзетныя – адпаведна 7 і 10. Апошняя катэгорыя даволі шматлікая і агульна складае 17 асобаў, што крыху менш за палову ад агульнай колькасці і ўказвае на рызыку згасання роду. Пры чым з іх 7 асобаў – гэта апошняя прадстаўнікі старэйшай (2) і малодшай галіны (5). Саламярэцкія неаднаразова былі намяжы згасання. Такая рызыка ўзнікала амаль ва ўсіх пакаленнях, калі ў сям'і нарадждаўся адзін сын. Высокая дзіцячая смяротнасць павялічвала верагоднасць не дажыць да сталыхгадоў.

Жыццё і дзейнаць роду Саламярэцкіх у 16 – першай палове 17 ст. былі звязаныя з Менскім, Віцебскім, Мсціслаўскім і Берасцейскім ваяводствамі. Мужчыны займалі пасады ў Магілёве, Мсціславе, Крычаве, Рагачове, Ашмянах інш. Уасноўным гэта быў пасады кашталяна, старосты, дзяржаўцы. Падтрымка праваслаўя была адным з галоўных накірункаў дзейнасці Саламярэцкіх. Яны даў фундаціі шэрлагу цэркву, меліканскты з вядомымі дзеячамі праваслаўнага руху. Старэйшая галіна карысталася аўтарытэтам і павагай на ўсходнія тэрыторыі ВКЛ. Найбольшага росківу яна дасягнула пры крычаўскім старосце Багдане Саламярэцкім, што добра ілюструе “Баркулабаўскі летапіс”, дзе зафіксаваны разнастайныя сямейныя падзеі (заручыны, вяселле, народзіны дзіцяці, хрышчэнне, паляванне, фундацыі, смерць ды інш.). Прадстаўнікі малодшай галіны аселі ў Пінскім пав. Яны працягвалі падтрымліваць праваслаўную царкву. Аднак дзяўчутат сталі выдаваць замуж за шляхціцу з Польшчы. Блізкасць Пінскага пав. да Польшчы ўзмацняла контакты з каталіцкай культурай.

У Саламярэцкіх сустракаюцца разнастайныя дакументы, якія можна знайсці ў архіве амаль кожнай шляхецкай сям'і. Гэта даравальнія, фундушы, пазыківые запісы, судовыя справы, скаргі, тэстаменты. У іх больш поўна прадстаўлены сем'і Івана Васілевіча і Ганны Глябовіч, Багдана Іванавіча і Евы Баркулабаўны, Мікалая Льва і Раіны. Гэтыя сем'і вылучаліся стабільнасцю, трываласцю, узаемападтрымкай. Іх сужэнцы добра ставіліся адзін да аднага. Жонкі Саламярэцкіх умелі адстойваць свае інтарэсы ў судах. Пасля смерці мужчынаў яны самастойна ці разам з сынамі выступалі ў судовых справах. Гэта было звязана з тым, што шляхцянка ВКЛ мела даволі высокі статус у грамадстве, які быў падмаваны шырокімі правамі. Род Саламярэцкіх скончыў сваё існаванне па мужчынскай лініі ў сярэдзіне 17 ст.

*Віялета Зялецка (Торунь),
асpirантка Університету ім. Мікалая Каперніка*

Адносіны вернікаў усходніх абрадаў у Рэчы Паспалітай да смерці, пахавання і „вечнага” жыцця ў святле тэстаментаў 16 – 18 ст.

Тэстаменты як гістарычна крыніца ў польскай гісторыяграфіі пачалі выкарыстоўвацца з пачатку 20 ст. і цікаласць да іх не аслабла да сённяшняга дня. Аднак польскія гісторыкі звычайна вывучалі акты апошній волі, складзеных католікамі і пратэстантамі. Вынікам найчасцей быў публікацыі тэстаментаў. Апошня вивучаліся таксама як кропінцы па гісторыі права, мовы і тагачасных звычаяў. Варта ўспомніць працы Пшэмислава Дамбкоўскага або Аттона Хэдэмана¹.

Гісторыкі культуры, такія як Эдмунд Кізік, Юліуш Храшчыцкі, Анджэй Карпінскі, Багдан Рок, Анджэй Постпех, Катахына Зелінська, кірысталіся тэстаментамі пры вывучэнні абрааднасці і ментальнасці каталікоў і пратэстантаў². Яны агаворвалі пытанні, звязаныя са шлюбамі, вяселлямі, хрэсьбінамі, пахаваннямі, а таксама з сямейным жыццём вернікаў названых канфесіяў. Але да гэтага часу ніхто не аналізаваў з гэтага

¹ Dąbkowski P. Prawo prywatne polskie. T. 1. Lwów, 1910. T. 2. Lwów, 1911; Hedemann O. Testymenty brzesławsko-dziśnieńskie XVII – XVIII w. jako źródło historyczne. Wilno, 1935; Zob. Jawor G. Stałe formuły w testamentach polskich // Rozprawy Komisji Językowej. T. 12. Wrocław, 1981. S. 217 – 233.

² Kizik E. Wesele, kilka chrztów i pogrzebów. Uroczystości rodzinne w mieście hanzeatyckim od XVI – XVIII wieku. Gdańsk, 2001; Tenże. Śmierć w mieście hanzeatyckim w XVI – XVIII w. Studium z nowożytnej kultury funeralnej. Gdańsk, 1998; Chrościcki J. A. Pompa funebris. Z dziejów kultury staropolskiej. Warszawa, 1974; Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej XVI – XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. Warszawa, 2000; Tenże. Zapisy pobożne i postawy religijne mieszkańców polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI – XVII wieku // Tryumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI – XVIII w. Red. Bogucka M. Warszawa, 1989; Rok B. Zagadnienie śmierci w kulturze staropolskiej czasów saskich. Wrocław, 1991; Pośpiech A. Pułapka oczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku. Studia i materiały z historii kultury materialnej. T. 64. Warszawa, 1992.; Zielińska K. Więzi społeczne na Mazowszu w połowie XVII wieku w świetle testamentów konsistorza pułtuskiego// Przegląd Historyczny. 1986. T. 77. Z. 1.

пункту погляду тэстаменты вернікаў усходніх цэркваў на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Адсюль вынікае неабходнасць правядзення даследавання актаў апошній волі праваслаўных і уніятаў у кантэксце абрааднасці, звычаяў, рэлігіі і ментальнасці.

Мэтай гэтага артыкулу з'яўляецца прадстаўленне на падставе актаў апошній волі адносінаў да смерці праваслаўных і уніятаў. Таксама будуть акрэслены магчымыя змены адносінаў да смерці і яе разумення ў аўтараў тэстаментаў, якія спавядалі розныя кірункі ўсходняга хрысціянства. Акрамя таго ўдакладнім адносіны аўтараў тэстаментаў да пахавання і звязаных з ім абраадаў, апішам асобныя элементы пахавання, спецыфіку малітваў за памёрлых, якая вынікала з дактрины і літургіі ў праваслаўі і грэка-каталіцтве.

Аднак найперш трэба звярнуць увагу на спецыфіку тэстаментаў як гістарычных крыніц. Акты апошній волі мелі аднабаковы і шаблонны характар. Яны ўтрымліваюць як асабістыя погляды аўтараў на зямное і “вечнае” жыццё, так і элементы, якія ўвайшлі ў структуру гэтых дакументаў пад уплывам традыцый і нормаў права.

Крыніцазнаўчую аснову гэтай працы склалі тэстаменты вернікаў усходніх абраадаў з тэрыторыі ВКЛ і рускіх земляў Кароны, складзены ў 16–18 ст. Прааналізаваны 82 шляхецкі і мяшчанская тэстаменты, надрукаваны ў 19–20 ст.³ 24 шляхецкія тэстаменты былі напісаны ў 16 ст., 29 – у 17 ст., і 2 – у 18 ст. Сярод мяшчанскаў тэстаментаў найбольш з 17 ст.– 17, 18 ст. датуенца 8 дакументаў і толькі 2 тэстаменты належалі да 16 ст.

Інфармацыі пра адносіны праваслаўных і уніятаў да смерці ў тэстаментах знаходзяцца ў “распараджэннях душы і цела”, “рэфлексійных частках”, а часам і ў “маё масных распараджэннях”. Смерць мела духоўнае і матэрыяльнае вымярэнне. Першае было праявай рэлігійнасці і свядомасці надыху смерці, а другое было звязанае з лёсам цела пасля смерці. Вельмі часта смерць выступала ў штодзённым жыцці падчас войнаў, эпідэмій і голаду⁴. Яна прысутнічала і ў дому, які звычайна быў месцам развітання аўтараў тэстаментаў з зямным жыццём. Тут яны маглі

³ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссию (АВААК). Вильна, 1867–1908; Архив Юго-Западной России издаваемый Временною Комиссию для разбора древних актов (АЮЗР). Киев, 1859–1886; Историко-юридические материалы извлечённые из актовых книг (ИЮМ). Витебск, 1880–1895; Археографический сборник документов относящихся к истории северо-западной Руси издаваемый при управлении Виленского учебного круга (АСД). Вильна, 1867–1890; Акты относящиеся к истории южной и западной России собранные и изданные Археографическою комиссию (АОЮЗР). Т. 1. Санкт Петербург, 1863; Archiwum Książąt Lubartowiczów Sanguszków w Śląwie (Archiwum Sanguszków). T. 4. Lwów, 1890.

⁴ Kuchowicz Z. Człowiek polskiego baroku. Warszawa, 1983. S. 332.

развітацца з бліzkім і блаславіць іх. Смерць у атачэнні сям'і ў эпоху Новага часу лічылася годнай і ганаровай. У шпіталях сярод чужых людзей паміралі самыя бедныя, а таксама ахвяры эпідэміяў. Смерць па-за дном мяшчаніна і шляхціча часта была вынікам хваробы падчас падарожжа або ваеннага паходу. Смерці ў такіх умовах баяліся асабліва. Смерць у дарозе пагражала шляхцянцы Ганне Камар (1655), якая цяжка захварэла ў прыдарожнай карчме падчас уцёкаў з Аршанска гавету на Падляшша ад маскоўскіх войскаў⁵. У падобнай сітуацыі апынуўся шляхціц Дзмітры Станіслававіч Белашицкі (1682), які захварэў ідучы на храмавае свята да Меляшкевічаў пад Мазыром, каб удзельнічаць у пакланенні абразу Божай Маці⁶. Раптоўная смерць перашкодзіла выкананы ўсе патрэбныя фармальнасці.

Сама смерць звычайна выклікала зацікаўленне атачэння, стварала атмасферу пэўнага прыгнячэння сваякоў і знаёмых нябожчыка, скіляла да роздумаў пра жыццё і яго заканчэнне. Рэакцыя людзей на смерць, незалежна ад веравызнання, была звязаная з болем ад страты блізкай асобы.

Вернікі ўсходніх абрадаў, падобна як вызнаўцы іншых хрысціянскіх канфесіяў, трактавалі смерць як неад'емны элемент людскага жыцця. Пры жыцці думалі пра смерць, адным з доказаў таму была практика напісання тэстаментаў і змяшчэння ў іх апісання пахавання і малітваў за ўпакой душы. Яшчэ пры жыцці рыхтаваліся надмагільныя пліты, як гэта зрабіў троцкі цівун Самуэль Агінскі (1654). Ён наказаў паставіць на сваёй магіле пліту, якая раней была зроблена каралеўскімі рамеснікамі⁷. У самых актах апошній волі тэстатары выяўлялі свядомасць немінучасці смерці. Гэтая свядомасць была найчасцейшым “элементам роздумаў” у аналізаваных тэстаментах. Яна прысутнічае ў 89% з іх, якія былі напісаныя шляхтай у 16 ст. З дакументаў наступнага стагоддзя веру ў немінучасць смерці выказаў 84% тэстатараў шляхецкага стану і ўсе аўтары са стану мяшчанскага. Гэтае змяншэнне можна патлумачыць з'яўленнем у 17 ст. іншага разумення смерці. У “рэфлексійных элементах” мяшчанскіх тэстаментаў з 18 ст. адносіны да смерці выказваліся радзей, але заўсёды датычылі яе немінучасці. Перакананне ў непазбежнасці смерці вернікаў ўсходніх канфесіяў добра паказваюць слова шляхцянкі з Польшчы, якая працавала ў Вільні і напісала ў 1661 г.: “Памятаю чы пра тое, што для кожнага жывога чалавека няма больш пэўна-

⁵ ИЮМ, Т. 26. Витебск, 1895. С. 390 – 391. Даты змешчаныя ў дужках калія прозвішча, азначаюць час напісання тэстаменту. Даты пададзены паводле юліанска гадзінніка.

⁶ АЮЗР. Ч. 4. Т. 1. Киев, 1867. С. 165.

⁷ АВАК. Т. 12. Вильна, 1883, С. 563.

га, чым смерць...”⁸ Шляхцянка са Смаленскага ваяводства Аўдэнцыя Міладоўская (1668) пісала пра смерць: “Чалавек, [...] нават у найдаўжэйшым жыцці павінен канец свой знайсці”⁹.

У аналізаваных шляхецкіх тэстаментах 17 ст. заўажальна пэўная разніца ў разуменні смерці і адносінах да яе. Смерць успрымалася як мэта зямнога жыцця і прадназначэнне чалавека. Аўтары тэстаментаў разумелі смерць як непазбежную з’яву, якая не лічыцца ні з грамадскім становішчам, ні з сумленным або грэшным ягоным захаваннем у жыцці. Такія адносіны да смерці выказалі два шляхціцы: Іван Юр’еўскі (1622) з Палацкага ваяводства і Лука Хацкоўскі (1678) з Аршанскага павету¹⁰. Для шляхцянкі з Віцебскага ваяводства Ганны Зеляпугі (1669) смерць была непасрэдным вынікам хваробы. Тэстатарка ў акце апошняй волі пісала: “Кожны здаровы чалавек спадзяеца хваробы, а хворы – смерці ...”¹¹ Гэтае перакананне было звязана з ніzkай эфектыўнасцю медыцыны ў Рэчы Паспалітай 16–17 ст., адсутнасцю гігіёны і папулярнасцю знахарства¹². Пацыенты не зайсёды вытрымлівалі працэдуры лячэння.

Аўтары аналізаваных дакументаў часта лічылі прычынай смерці старасць. Прыйкладам, шляхцянка Варвара Шэмэт з роду Агінскіх (1651), з увагі на “сталыя гады” спадзявалася хуткай смерці¹³. Віленскі купец Сямён Гуковіч (1778) лічыў смерць спадчынай бацькоў-нябожчыкаў¹⁴. Мяшчанін з Вільні Самуэль Вочачка ў тэстаменце ад 1657 г. пісаў: “...Хто не хо ча пагадзіцца са смерцю, той найперш павінен не пагадзіцца на жыццё”¹⁵.

Тэстатары разумелі смерць таксама ў рэлігійным кантэксле, што вынікала з хрысціянскай веры ў смяротнасць цела і несмяротнасць душы. Для душы цела было толькі абалонкай, якая з часам зношваецца, пасля чаго душа яе пакідае для новага ілепшага жыцця. Якраз таму для аршанскага шляхціча Лукаша Хацкоўскага (1678) смерць была свайго роду “адпачынкам” пасля зямнога жыцця¹⁶.

Для тэстатараў зямное існаванне ў перспектыве вечнага жыцця часта было “марнасцю” (vanitas vanitatum) і “юдоллю”. Такія адносіны да чалавечага жыцця праваслаўным і унітам пропанаваў Стары Запавет.

⁸ ИЮМ. Т. 26. С. 240.

⁹ ИЮМ. Т. 26. С. 256.

¹⁰ ИЮМ. Т. 26. С. 369; Т. 23. Вітебск, 1892. С. 345.

¹¹ ИЮМ. Т. 26. С. 322.

¹² Bystroń J. S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. Т. 1. Warszawa, 1976. С. 423, 433

¹³ АВАК. Т. 12. С. 548.

¹⁴ АВАК. Т. 9. Вільна, 1878. С. 546.

¹⁵ АВАК. Т. 9. С. 490.

¹⁶ ИЮМ. Т. 26. С. 369.

У марнасці жыцця бачылася адна надзея – збаўленне души¹⁷. Істотна, што марнасць чалавечага жыцця характэрная для аналізаваных шляхецкіх і мяшчанскіх дакументаў 17 – 18 ст. Таксама як і жыццё цела чалавека было “марным”, яго называлі “цялесным” або “грэшным”. Згаданы Хацкоўскі, як і іншыя тэстатары, асабліва з 17 ст. разумелі смерць як “разлучэнне душы і цела”. Яны марылі, каб пасля смерці іх душа трапіла ў Царства Нябеснае, дзе б набыла шчасліве “вечнае” жыццё. Толькі грахоўнае жыццё магло зрабіць для души немагчымым райскае існаванне. Тэстатары прызнаваліся ў грахах, але вера ў бясконную літасць Бога дазваляла ім спадзівацца на “вечнае” жыццё. Адным з прыкладаў такіх адносінаў да смерці былі слова шляхціца Канстанціна Фёдаравіча Чапліца-Шпаноўскага (1601): “Маючи надею певную у милосердью Его (Бога – В.З.) светом, ижъ ся надо мною грешнымъ змиловати, отписавши злости мои, до хвалы Своее Святое духа моего приняти рачить”¹⁸. Дапамагчы грэшнікам выратавацца павінна было заступніцтва перад Богам Маці Божай, Хрыста і ўсіх святых. У просьбах да святых “патронай” маліцца за іх тэстатары не называлі імёнаў. Толькі два з аналізаваных тэкстах утрымліваюць імёны святых: Мікал Богуш Багавіцінавіч (1529), аддаў свою душу ў апеку Міколы Цудатворцы, архангелу Міхаілу і Яну Багаслову¹⁹, а віленскі мяшчанін Сямён Гуковіч (1778) прасіў пра выбачэнне грахоў св.Сымона²⁰.

На працягу ўсяго Новага часу ў тэстаментах праваслаўных і уніятаў зредку з’яўлялася таксама акрэсленне смерці як “прызванне души да святой хвалы” Хрыстом ці Богам²¹. У такіх выпадках тэстатары былі пэўныя, што іх душа не трапіць ў пекла. Адсутнасць згадак пекла ў тэстаментах сведчыць, што сярод праваслаўных існаваў страх перад ім. Баючыся пекла, тэстатары спадзіваліся на лепшае ўкладанне пазазямнога жыцця. Адсутнасць тэм пекла вынікала таксама са значэння тэстамента як апошняга парагунку з зямным жыццём. У актах апошній волі тэстатары выконвалі зямныя фармальнасці і выказвалі глубокую веру ў божую міласэрнасць, што па іх адчуваннях давала права да вечнага жыцця. Тут варта напомніць, што праваслаўная царква захавала ў сваім вученні агульнахрысціянскі дуалізм жыцця пасля смерці, які апіраецца на дагмаце пра існаванне неба і пекла. Яна не прыняла ідэі чысцішча, у якім душа нясе кару за грахі. Праваслаўныя верылі, што души, якія не атрымалі адпушчэння грахоў, або не былі пакараныя за іх ў зямным

¹⁷ Rok B. Zagadnienie śmierci. S. 53.

¹⁸ АСД. Т. 1. Вілна, 1867. С. 227.

¹⁹ АОЮЗР. Т. 1. С. 75.

²⁰ АВАК. Т. 9. С. 546.

²¹ ИЮМ. Т. 26. С. 375.

жыцці, не могуць цярпець дадатковыя пакуты ў чысцілішчы. У такім выпадку Бог, які патрабуе людскіх пакутаў, быў бы занадта крыважэрным і неміласэрным. Калі б катаўанні былі адзінымі сродкамі вымалення грахоў, то царква і малітвы аказаліся б непатрэбнымі²². Адмаўляючы чысцілішча як кару за грахі, праваслаўныя прызнавалі пасмяротнае “ачышчэнне”, якое “аздараўляе” душу, пазбаўляючы яе ўсіх заганаў. Стан паміж смерцю і божым судом быў творчым перыядам, таму трэба было малицца за нябожчыкаў²³.

З рэлігійным разуменнем смерці было звязана трактаванне яе як наступства грэха першых людзей Адама і Евы. Віленскі мяшчанін Сямён Азарыч лічыў (1636) смерць вынікам “злачынства” Адама²⁴. Азарыч – адзіны сярод аналізаваных тэстатараў, хто напісаў пра смерць у падобным аспектзе. Смерць разумелася таксама як дар Божы ці прысуд Творцы. Так успрымалі смерць луцкі епіскап Кірыла Цярлецкі (1598) і згаданы Азарыч²⁵. Шляхціч з Менскага павету Марцін Васільевіч Садоўскі (1593) пісаў: “Тот долгъ кождый грешный человек Пану Богу отдать по-винен...”²⁶ Можна меркаваць, што для тэстатара смерць была выплатай доўгу за атрыманы дар жыцця.

Аўтары аналізаваных тэстаментаў хоць былі свядомыя немінучасці смерці, баяліся яе прыходу. Аднак страх прысутнічае не ва ўсіх дакументах. Страхад няведання часу прыходу смерці выказвалі ў сваіх тэстаментах шляхта і мяшчане ў 16 – 17 ст. Шляхта баялася нечаканага прыходу смерці таксама з нагоды клюпатаў пра захаванне родавых уладанняў.

Каб падрыхтавацца да магчымай нечаканай смерці трэба было зараней скласці тэстамент. Маючы гатовы тэстамент чалавек мог не баяцца, што смерць застане яго знянаць, і ён не паспее выкананць усе належныя фармальнасці. Пра сувязь тэстаменту са смерцю ў такім аспектзе сведчаць слова оўручскай шляхцянкі Таццяны Прыгарніцкай (1719): “Я, памятаючы пра тое, каб смерць мяне на старасці гадоў не заспела не-прыватаванай, [...] вырашила сабе парадак пры жыцці сваім учыніць...”²⁷ У тэстаментах змяшчаліся маёмыя рашэнні, рэгуляцыя даўгоў, спыненне існуючых спрэчак і развітанне з сям'ёй, што супакойвала *moribunda* і дазвалялі яму займацца толькі справамі ратавання душы. Напісанне тэстаменту было апошнім павіннасцю чалавека, таму пасля

²² Radolińska W. Czyściec // Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski. Red. Lazar A. T. 2. Łódź, 1999. S. 386.

²³ Evdokimov P. Prawosławie. Warszawa, 1986. S. 419.

²⁴ АВАК. Т. 9. С. 471.

²⁵ АСД. Т. 1. С. 271; АВАК. Т. 9. С. 471.

²⁶ АВАК. Т. 33. Вільні, 1908. С. 133.

²⁷ АІОЗР. Ч. 4. Т. 1. С. 390.

гэтага аўтары давяралі душу Богу, як тое зрабіла старая панна шляхецкага паходжання Соф'я Герчык (1661)²⁸.

Тэстамент як элемент падрыхтоўкі да смерці трактавалі падручнікі *ars bene moriendi*, разпаўсюджаныя ў 16 – 17 ст. не толькі ў Рэчы Паспалітай. Праваслаўныя тэстатары былі знаёмыя з такім і як: “Кладовая различных актов, которые при сватовстве, свадьбах, банкетах, погребениях тому подобных светских забавах привычно отправлять”, выданы ў Вільні (1641) і таксама трактат з 17 ст. Юлія Сяменскага пра арганізацыю пахавальных урачыстасцяў – “Dyariusz pogrzebowej pompy”²⁹. Быць гатовымі да смерці вучылі не толькі падручнікі па адыходу ў іншы свет. Праваслаўным і уніятам такі наказ даваў Бог праз Святое Пісанне. Проз таямніцу смяротнага часу Бог прымушаў чалавека заўжды помніць пра смерць і рыхтавацца да яе. Свядомаць гэтай боскай кары меў пінскі земскі суддзя Даждзьбог Масневіч, які ў 1651 г. напісаў: “Wyrokiem Nawysszego Pana Boga kazdemu na swiecie żyącemu człowiekowi kres y koniec życia naznaczona jest śmierć, ale którego czasu ten kres y pozew powołania Panskiego przysć ma, nie jest oznajmiona y żaden człowiek o powołaniu swym wiedzieć nie może y owszem Naywysszy Pan przez Pismo Święte nawpominać nas raczy, abyśmy koźdej godziny gotowemi na powołanie Panskie byli, upominając nas, że iako śmierć y kres życia naszego tajemnie przysć ma, zaczym aby my zawsze gotowemi byli”³⁰.

Часткай рэлігійнай працэдуры смерці было святое прычастце, а ў час хваробы “намашчэнне хворых”. Аднак толькі адзін з аўтараў аналізаваных дакументаў, менавіта, шляхціц Дзмітры Белашыцкі, напісаў пра прыняцце святога прычастя ў час хваробы³¹. У час хваробы прымалі “намашчэнне хворых”, якое ў каталіцкім касцёле называлася “апошнім намашчэннем”. Пра “намашчэнне хворых” праваслаўны тэолаг Паўла Еўдакімаў пісаў: “Гэтае таінства можа быць паўторана, таму адсутнічае лацінскае значэнне “апошняга” намашчэння, прызначанага толькі для паміраючых”³². Для праваслаўных яно было перш за ўсё просьбай да Бога аб выздараўленні, але дазваляла адначасова атрыманіць адпушчэнне грахоў³³. Цікава, што згаданы тэстатар атрымаў апошнє намашчэнне ад аднаго святара, калі праваслаўная царква патрабавала ў дзелу ў тым сямі

²⁸ ИЮМ. Т. 26. С. 251.

²⁹ Котлярчук А. С. Праздничная культура в городах России и Белоруссии XVII века: официальные церемонии и крестьянская обрядность. Санкт-Петербург, 2001. С. 66.

³⁰ АСД. Т. 6. Вильна, 1869. С. 344-345.

³¹ АІОЗР. Ч. 4. Т. 1. С. 166.

³² Evdokimov P. Prawosławie. S. 383.

³³ Evdokimov P. S. 383 - 384.

святараў. Дадаткова пры астатнім намашчэнні ўжываліся разбудаваны цырыманды і чытанне сямі фрагментаў Евангелля. Гэты рытуал ва уніяцкім касцёле быў спрошчаны Замойскім сінодам у 1720 г., які дазволіў удзелу ім аднаго святара³⁴. Выпадак Белашицкага паказаў, што прыярытэтам была не працэдура, а само ўдзяленне паміраючаму святых таямниц.

Тэстатары баяліся смерці і адказнасці за грэшнае жыццё. Хоць у тэстаментах дамінавала чаканне смерці, але ў рускіх тэстатарадаў 16 – 18 ст. жыла надзея на выздараўленне і працяг жыцця. Яе выражэнне было зазначэнне тэстатарамімагчымасці змены зместу тэстаменту. Уключаліся слова: “Калі Пан Бог верне да ранейшага здароўя”. У 18 ст. з'явіліся больш непасрэдныя выражэнні пра прагу да жыцця. Напрыклад, мяшчанін Сямён Гуковіч (1778) быў так задаволены “аздобамі гэтага свету”, што калі б мог, то жыў бы вечна³⁵. Магілёўскі бурмістар Малахія Гутаравіч Казкевіч (1702) лічыў смерць няшчасцем. Ён некалькі разоў паўтарыў просьбу да Бога, каб працягнуў яго жыццё і дазволіў самому распрадзіцца маёmacцю. Свой тэстамент заканчыў такімі словамі: “Цяпер скончыў свой тэстамент, а дай Божа яшчэ пажыць і самому ўсё зрабіць як найлепей”³⁶. Просьба Казкевіча вынікала з клопату пра забеспячэнне нашчадкаў і жонкі на выпадак сваёй смерці. Тэстатар хацеў забяспечыць таксама свае матэрыяльныя каштоўнасці Казкевіч пісаў тэстамент падчас хваробы, але бачыўмагчымасць выздараўлення. Згаданая фармулёнка была ў пэўным сэнсе выражэннем прагі жыцця. Апякуючыся лёсам родных і маёmacці пасля сваёй смерці, тэстатары імкнуліся захаваць непарыўную сувязь з зямной рэчаіснасцю. Гэтаму імкненню не маглі перашкодзіць ні перспектывы “вечнага” жыцця, ні пануючая ідэалогія *vanitas*.

Метафізичныя і эсхаталагічныя адносіны да смерці ўплывалі на лёс цела пасля смерці чалавека. Па прычыне хрысціянскай веры ва ўваскранні, цэлы не крэміраваліся, а атачаліся асаблівай апекай. Пахаванне цела ў зямлі тэстатары матывавалі тым, што з яе падысталі: “Цела, якое з зямлі, зямлі аддаю”. Присутнасць у тэстаментах распарааджэння пра пахаванне было як выражэнне клопату пра цела пасля смерці, так і жадання перажыць пахаванне ў выміярэннях зямнога часу. З матэрыялізаваным ablічам смерці мелі дачыненні не самыя тэстатары, а іх блізкія і сябры. Яны звычайна атрымлівалі ў спадчыну не толькі маёmacць, але і абавязак арганізацыі пахавання. Выканаўцаў свайго пахавання тэстатар вызначаў па ўласным жаданні, якое аблічкоўвала кола жывых сваякоў і

³⁴ Rok B. Zagadnienie śmierci. S. 116.

³⁵ АВАК. Т. 9. С. 546.

³⁶ ИЮМ. Т. 11. Вітебск, 1880, С. 205, 221.

ступень сваяцтва. Найчасцей, пахаванне арганізоўвалі бліжэйшыя сваякі (сужэнец ці дзеці)³⁷. Сярод дзяцей часцей на арганізатораў пахавання выбіралі сыноў, чым дачок. Кабеты – тэстатаркі наказвалі пахаваць іх мужам ці сынам, а пры іх адсутнасці – зяццям. Неаднаразова пахаванне арганізоўвалі дзеці, з якімі тэстатар жыў разам³⁸.

Выкананіем пахавання прызначалі таксама бліzkіх сваякоў, адносіны з якімі былі не найлепшымі. Так зрабіў шляхціц з ваколіцаў Оўруча Сямён Мартынавіч Ляўкоўскі (1680), якімей з братам маёмыні канфлікт. Тэстатар, баючыся, што брат Пётр не згодзіцца яго пахаваць, вызначыў надтым апеку іншых сваякоў³⁹. Часта да дапамогі ў арганізацыі пахавання тэстатары прыцягвалі выкананіцаў тэстаменту⁴⁰. Магнат Богуш Ка-рэцкі (1576) наказаў апекунам выдаць гроши прыгатаваныя на пахаванне, а саму ўрачыстасць наказаў арганізаваць вызначаным слугам⁴¹. Старыя панны наказвалі пахаваць іх сваяку, які апекаваўся імі пры жыцці. У горшай сітуацыі былі тыя, хто не меў сям'і. Яны прасілі пахаваць іх сяброву альбо манаҳаў, якім аплочвалі выкананне астатніх паслугі. Марына Гастомска, сястра мітрапаліта Рагозы ў 1592 г. вызначыла ўзнагароду апекунам за працу, выкананую пры арганізацыі пахавання⁴². Часцей за гэта плацілі духоўным установам, чым асобным людзям. Напрыклад, берасцейская мяшчанка Ганна Кабылінская (1702), дару чаючы арганізацыю пахавання манаҳам пры царкве св. Сымона Слупніка ў Берасці, аддала за гэта свой дом на берасцейскім рынку⁴³.

Ад вызначаных выкананіцаў тэстатары патрабавалі “сумленнага” або “прыстойнага” пахавання. Такія патрабаванні былі характэрныя для тэстатараў-шляхціцаў 17 ст. Сярод іх калькі 31% жадалі “годнага” пахавання. У папярэднім стагоддзі такое распарараджэнне запісалі толькі каля 19% тэстатараў. Мяшчане таксама, хоць і ў меншай ступені, жадалі ганаровага пахавання. Колькасць такіх жаданняў вырасла ў тэстаментах з 7% у 17 ст. да 16% у 18 ст. Само жаданне “сумленнага” пахавання магло быць праявай адсутнасці даверу да спадкаемцаў і апасеннем “нягоднага” пахавання. З тым астатнім было звязана апасенне, каб парэшткі памерлага не былі проста пакінутыя, як тое задаралася пад час памораў. У гэтых катастрофахцелы памерлых часта ляжалі на вуліцах і падворках. Так было, напрыклад, у гарадах ВКЛ у 1710 г.⁴⁴

³⁷ ИЮМ. Т. 20. Витебск, 1890. С. 475; АВАК. Т. 9. С. 472.

³⁸ ИЮМ. Т. 26. С. 257.

³⁹ АІОЗР. Ч. 4. Т. 1. С. 135.

⁴⁰ АСД. Т. 6. С. 55.

⁴¹ АІОЗР. Ч. 1. Т. 1. Киев, 1859. С. 96.

⁴² АСД. Т. 6. С. 288.

⁴³ АСД. Т. 11. С. 52.

⁴⁴ Rok B. Zagadnienie śmierci. С. 166.

Элементам “прыстойнага” пахавання было выкананне яго паводле канонаў веравызнання тэстатара. Жаданне арганізацыі пахавання паводле ўсходняга абраду выказала 52% тэстатараў-шляхціцаў 16 ст. У наступным стагодзіні паводле абрадаў Усходніх цэрквяў хацелі быць пахаванымі 62% тэстатараў-шляхціцаў і 46% тэстатараў-мяшчанаў. Павелічэнне колькасці распараджэнняў пра абраад пахавання было звязана з Берасцейскай уній. З нагоды існавання уніяцкай веры і розных кірункуў пратэстантызму, а таксама бесперапынных войнаў і частых эпідэміяў тэстатары баяліся пахавання па абраду не іх рэлігіі. Акрамя таго пасля Берасцейскай уніі ў некаторых усходніх частках Рэчы Паспалітай было проблематычна знайсці праваслаўнага святара. Такое апасенне выказала ў тэстаменце шляхцянка Ганна Камар (1655), якая ў выпадку немагчымасці знайсці праваслаўнага святара дазваляла пахаваць яе уніяцкаму духоўнаму⁴⁵. Распараджэнні пра пахавальны абраад вынікалі таксама са звычкі да традыцыйнага абраду пахавання. Змяншэнне колькасці такіх распараджэнняў у мяшчансікіх дакументах 18 ст. (16%) было вынікам фармалізацыі тэстаментаў. У гэты час усталявалася традыцыя арганізацыі пахавання і дэталёвия ўказанні не былі патрэбныя.

Тэстатары, якія не пакідалі грошай на пахаванне, узнагароджвалі толькі святароў. Напрыклад, збяднелая ўдава шляхецкага паходжання з Трокскага ваяводства Ганна Чаркас (1662) пісала: “[...]na kтугу то pogrzeb moi nie więcej nie leguić, tylko popom, za rachek onych, sukienkę mojną anskotowią, starą, a więcej nici, bo iadnych sum pieniężnych, ani inszych rzeczy ruchomych nie mam”⁴⁶. Калі тэстатары па прычыне беднасці не маглі выдаць грошай на пахаванне, то звярталіся да літасці сваякоў, як тое зрабіла шляхцянка Аўдоцця (Awdencja) Міладоўская (1668)⁴⁷. А Ганна Свірская (1588) не выдзяліла ў тэстаменце гроши на пахаванне, паколькі зрабіла тое ў напісаным раней рээстры⁴⁸. Здаралася, што тэстатары не вызначалі грошай на пахаванне, а наказвалі арганізаваць “годнае” пахаванне за частку пакінутай маёмасці⁴⁹. Часам, калі маёмасць не была дастатковая вялікай, адзначалася, што кошты пахавання павінны быць дастасаваныя да „преможенъя убогое маентности”, якнапісаў шляхціч Міхал Дзмітровіч (1626)⁵⁰. Падобных проблемаў не мелі заможныя тэстатары, якія дамагаліся пахавання адпаведна іх багаццю і паходжанню. Такога пахавання з усімі цырымоніямі захацеў кіеўскі шляхціц Адам Маркевіч

⁴⁵ ИЮМ. Т. 26. С. 392.

⁴⁶ ИЮМ. Т. 26. С. 221.

⁴⁷ ИЮМ. Т. 26. С. 257.

⁴⁸ АСД. Т. 6. С. 55.

⁴⁹ АВАК. Т. 12. С. 549.

⁵⁰ ИЮМ. Т. 21. Вітебск, 1891. С. 446.

(1653): “Ciajo zań [...], značytemiceremoniami ta byž pogrzebione, [...]nie iaiuiu Nec kosztu moiego i summ niięe manowanych”⁵¹. Такім чынам, кошты пахавання залежалі як ад жадання тэстатарап, так і ад іх заможнасці.

Калі не хапала наяўных грошай, тэстатары прызначалі на пахаванне пазыкі, якія іхня спадкаемцы павінны былі атрымаць ад даўжнікоў⁵². Каб спагнаць грошы патрэбны быў час, таму пахаванне тэстатарапа магло адбыцца нашмат пазней яго смерці. Прыйнаменне на пахаванне пазычаных некаму грошай у пэўнай ступені гарантавала іх зварот. Нават, калі сям'я арганізавала пахаванне за свае грошы, то потым старалася кампенсаваць страты, спаганяючы доўг. На падставе названых у тэстаментах суммаў, прызначаных на пахаванне, удалося ўстанавіць, што сярэднезаможны шляхціч у 17 ст. за правядзенне абраду пахавання плаціў духаўству каля 10 коп літоўскіх грошаў. У 16 і 18 ст. платы былі такімі рознымі, што сярэднюю вызначыць не ўдаецца.

Таксама сітуацыя выглядае ў аналізаваных мяшчансіх дакументах. Сярэдні кошт пахавання шляхціца ці мяшчаніна на аснове тэстаментаў вызначыць цяжка, бо тэстатары, у залежнасці ад сваёй заможнасці, па-разнаму разумелі паняцце “пахаванне”. Можна толькі канстатаваць, што сумы, прызначаныя на пахаванне, былі невялікімі ў параўнанні з багаццем заможных тэстатарап. У даследаваных тэстаментах не выступалі сумы большыя чым 200 коп літоўскіх грошаў. Таксама цяжка на падставе гэтыхкрыніцаў вызначыць якога кшталту былі аксесуары, купленыя да пахавання.

У тэстаментах вернікаў усходніх канфесій захаваліся толькі агульныя звесткі пра цырымонію пахавання. Таму цяжка вызначыць якія-небудзь змены абраду ў перыяд ад 16 да 18 ст. Як у шляхецкіх так і мяшчансіх тэстаментах адсутнічае інфармацыя пра адзенне памёрлага, асвятленне царквы або колер труны, што ўтрымліваюць тэстаменты католікоў⁵³. У аналізаваных крыніцах няма пацвярдження погляду Юліуша А.Храсціцкага, што тэстаменты ўтрымліваюць “багацтва звычай” і “правановаў па інсцэнізацыі пахавання”⁵⁴. Праваслаўныя тэстатары не надавалі вялікай увагі зневіні формам пахавання, і звычайна пакідалі сям'і свабоду дзеяння ў гэтай справе. Яны канцэнтраваліся найперш на жаданні “сумленнага” пахавання ў грэчаскім абраадзе і на вызначэнні месца пахавання.

Паспрабуем на падставе звестак тэстаментаў акрэсліць разуменне праваслаўнымі паняцці “пахавання” і ахарактарызаціа пахаванне па

⁵¹ АВАК. Т. 12. С. 557.

⁵² АВАК. Т. 12. С. 322.

⁵³ Testamenty szlachty krakowskiej. S. 78.

⁵⁴ Chrościcki J.A. Pompa Funebris. S. 66.

ўсходняму абраду ў 16 – 18 ст. У прынцыпе праваслаўныя і ўніяты пад паніццем “пахавання” разумелі ўсе абрады, якія датычылі цела пасля смерці. Тут варта зазначыць, што існавала таксама вузкае значэнне гэтага слова, якое азначала сам працэс пахавання цела. З яго выключалася, напрыклад, дастаўка цела да царквы. Гэтае вузейшае паніцце “пахавання” выступала толькі ў 16 ст. Але віленская мяшчанка Акуліна Дарафеевічанка Струдзянка (1651) прызначыла на пахаванне 100 коп літоўскіх грошаў⁵⁵. У кошт пахавання тэстатарка, аднак, не ўключыла выдаткі на адзенне і труну, што паказвае на яшчэ адно значэнне тэрміну. Вызначаныя ёй гроши прызначаліся на аплату выдаткаў, звязаных з арганізацыяй працэсіі, біщём у званы і закупам свечак, якія павінны былі стаяць у царкве каля труны. Трэба адзначыць, што біщё ў званы ў працэсе і пасля пахавання было найбольш пажаданым для тэстатараў элементам абраду. Аналагічна ад “пахавання” аддзяліў закуп труны і адзення мяшчанін з Вільні 18 ст. Хведар Дарафеевіч (1737)⁵⁶. Акрамя таго тэстатар не ўключыў у кошты пахавання плату за ўрочыстасці сяброў рэлігійных брацтваў.

Вернікі ўсходніх цэркваў не засталіся ў баку ад пануючай ў новыя часы традыцыі пышных і ўрачыстых пахаванняў. Праваслаўным і уніятам гэтааксама як і пратэстантам падабаліся багатыя абрады пахаванняў каталікоў. Перайманню праваслаўным і уніятам і каталіцкіх пахавальных абродаў спрыяла таксама дамінаванне каталіцкага касцёла ў Рэчы Паспалітай 16 – 18 ст. Пра арганізацыю вернікамі ўсходніх канфесій пышных пахаванняў сведчыць змяшчэнне ў тэстаментах жадання правесці пахаванне “без усялякай помпы”. Такія пажаданні з’явіліся ў трох тэстаментах 17 ст. – двух шляхецкіх і адным мяшчанскамі. Пра гэта сведчаць таксама сумы, прызначаныя тэстатарамі для пахавання. Тэстатары рэдка адкрыта казалі пра дарагое пахаванне (напрыклад, Маркевіч) ці жадалі “царкоўных апаратуў” і катафалковай апарацыі”, як тое зрабіў купец Сямён Гуювіч (1778)⁵⁷. Праваслаўныя і уніяцкія багатыя мяшчане, таксама якія мяшчане-каталікі хацелі багаццем пахавання быць роўнымі шляхце. Віленскія мяшчанін Сямён Азарыч (1636) прызначыў на сваё пахаванне 200 коп літоўскіх грошаў. Нават шляхта не ладзіла такіх багатых пахаванняў⁵⁸. Вынікам падабенства пахаванняў багатых мяшчанаў і шляхты была пэўная аднастайнасць пахавальнага абраду абодвух грамадскіх слоёў. Пышнасць пахавання матывавалася перш за ўсё павагай да нябожчыка⁵⁹.

⁵⁵ АВАК. Т. 9. С. 478.

⁵⁶ АВАК. Т. 9. С. 537-538.

⁵⁷ АВАК. Т. 9. С. 547.

⁵⁸ АВАК. Т. 9. С. 472.

⁵⁹ Chrościcki J.A. Pompa funebris. S. 58.

Траўрныя цырымоніі праходзілі на працягу як некалькіх дзён да некалькі месяцаў пасля смерці тэстатарапа, у залежнасці ад грамадскага становішча і заможнасці памёрлага. Так, магілёўскі бурмістар Малахія Казкевіч (1702) наказаў пахаваць сваё цела праз пяць дзён пасля смерці, а шляхціц Хведар Масальскі (1617 г.) “найхутчэй” праз некалькі тыдняў⁶⁰. На распэнне Казкевіча магла таксама паўплываць унутраная сітуацыя ў краіне. Жаданне хуткага пахавання цела часцей з’яўляліся ў тэстаментах 17 ст. Тэстатары, якія выказвалі гэтае жаданне, напэўна хацелі быць пахаванымі “без помпы”. Іншым разам працяглых пахавальных урачыстасцяў апасаліся прадстаўнікі заможных родоў. Напрыклад, Марыя Радзівіл, якая паходзіла з праваслаўнага малаускага рода Лупулаў, у тэстаменце 1659 г. наказала свайму швагру Багуславу Радзівілу пахаваць цела як хутчэй, а бацьку і сястру толькі паведаміць пра яе смерць⁶¹. Часам пахаванне адкладвалі да часу прыбыцця найбольш пажаданых гасцей. Так, шляхціц з ваколіц Луцка Максімілан Гееўскі-Лаўдыкоўскі (1710) наказаў правесці пахаванне толькі пасля прыбыцця выкананіццаў тэстаменту⁶². Просьбы хуткага пахавання змяшчаліся між іншымі па гігіенічных і эстэтычных меркаваннях. Выгляд цела памёрлага, закранутага працэсам распаду, мог негатыўна паўплываць на ўспаміны пра яго.

Свецкім элементам пахаванняў быў пачастунак гасцей у першыяд ад моманту смерці да пахавання і хаўтуры. Найчасцей тэстатары згадвалі пра хаўтуры ў 17 ст., а ў 18 ст. толькі зредку. Звестак пра хаўтуры не было ў аналізаваных дакументах 16 ст. Пра гасцей на пахаванні клапаціўся гаспадарскі маршалак Хведар Масальскі (1617), які наказаў прыгатаваць для іх „медовъ и солововъ и пива и быдла до кухни, кореня и обичих трунковъ”⁶³. У гэтым выпадку пахаванне выконвала таксама таварыскую функцыю. Грамадская функцыя пахавання прайўлялася ў пачастунку для бедных. Накарміць іхпад час свайго пахавання наказаў (1640) шляхціч Рыгор Багамолец⁶⁴. Пра бедныхі старцаў клапаціўся таксама Самуэль Агінскі⁶⁵. Ялмужна слаба адлюстравалася ў аналізаваных тэстаментах. Яна змешчана толькі ў двух шляхецкіх тэстаментах. Гэта яшчэ не азначае, што ёй не надавалася ўвагі. Магчыма, яна была настолькі звыклай справай, што пра яе не было патрэбы спецыяльна згадваць. Ялмужна таксама залежала ад заможнасці тэстатарапа. Больш папулярнымі былі запісы на карысць бедных, якія павінны былі быць рэалізаваныя пасля пахавання.

⁶⁰ ИЮМ. Т. 11. С. 219; АВАК. Т. 2. Вильна, 1867. С. 43.

⁶¹ АВАК. Т. 12. С. 586-587.

⁶² АІОЗР. Ч. 4. Т. 1. С. 365.

⁶³ АВАК. Т. 2. С. 43.

⁶⁴ ИЮМ. Т. 26. С. 122.

⁶⁵ АВАК. Т. 12. С. 563.

Не ўсе тэстатары, як ужо адзначалася, надавалі значэнне пышнай форме пахавання. Наказы пра абмежаванне ўсялякіх пахавальных абрадаў былі праявай аскетычнай рэлігійнасці праваслаўных і уніяцкіх тэстатараў. Рэдкімі, аднак, былі выпадкі калі тэстатары ў распараджэннях пра працэдуру пахавання пацвярджалі выказанае ў тэстаменце жаданне пахавання “без ніякай помпы”. Поўнасцю такое жаданне пацвердзіў сваім тэстаменце 1691 г. віленскі мяшчанін Іван Радкевіч⁶⁶. Заможная сям'я магла не выканаць такое жаданне тэстатара, каб яе не асуздзілі за скучасць. Такога абвінавачвання не павінна была баяцца сям'я мяшчаніна Сямёна Азарыча, які таксама наказаў пахаваць сябе “без помпы”, але гэта выраз разумеў інакш. У тэстаменце, складзеным у 1636 г. ён напісаў: „aby chociaj bez iadnego kosztu y zbytniey ceremonii (iako lepiey y lekczej вуж тоё), сяю moie grzeszne tam [...] zaprowadzili, albo iako kolwiek końscí moie iako Jyzefowi do ziemi chananeyskiej zanieły [...], na ktury to pogrzeb prowadzenia siaia mego, na upominki u na ubogie 200 kop [...] zapisuić”⁶⁷.

Каб заахоціць сваякоў да рэалізацыі пажаданняў, іх палохалі боскім судом ці пазбаўленнем блаславення. Гэта была адзіная форма націску на сваякоў у аналізаваных крыніцах. Прыняцце спадчыны не было абумоўлена рэалізацыяй пахавальнай просьбы. Часамі абмежаванне ўрачыстасцяў было выкліканы станам эпідэміі ў краі. Тады рэкамендавалі ціхія і хуткія цырымоніі, а час паміж смерцю і палажэннем цела ў труну не павінен быў займаць больш чым 24 гадзіны⁶⁸. Колькасць людзей, якія прымалі ўдзел у цырымоніі абмяжоўвалася да святара, грабароў і сям'і. У час найбольшага шаленства эпідэміі адзінымі сведкамі пахаванні былі грабары-магільшчыкі.

У пахаваннях бралі ўдзел як духоўныя, так і свецкія асобы. На падставе аналізаваных дакументаў не ўдалося высветліць ступень удзелу ў пахаванні сяброў арганізацыі, да якіх належалі нябожчыкі, напрыклад, цэхаў, рэлігійных брацтваў. Можна толькі меркаваць, што ўдзел нябожчыка ў такай арганізацыі выклікаў прысутнасць яе сяброў на пахаванні⁶⁹. Присутнасці на сваім пахаванні сяброў брацтваў св. Іаанна Багаслова і Найсвяцейшай Дзевы жадаў згаданы вышэй Дарафеевіч⁷⁰. Тэстатар, аднак, не пацвердзіў сваёй прыналежнасці да іх. А мяшчанін Сямён Азарыч у 1636 г. напісаў, што з'яўляецца малодшым сябрам Брацтва св.

⁶⁶ АВАК. Т. 9. С. 504.

⁶⁷ АВАК. Т. 9. С. 471-472.

⁶⁸ Karpinski A. W walce z niewidzialnym wrogiem. S. 160.

⁶⁹ У пахаваннях сяброў цэхаў у Торуні былі абавязаны ўдзельнічаць іхныя браты па цэху. Гл. Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w. Wyd. Dybaś B., Tandecki J., Farbiszewski M. Warszawa-Toruń, 1990. S. 20.

⁷⁰ АВАК. Т. 9. С. 537.

Духа ў Вільні, але не падаў нікай інфармацыі пра ўдзел сваіх братоў у пахаванні⁷¹. Іншыя тэстатары не пісалі ні пра сваё сяброўства ў брацтвах, ні пра ўдзел іх сяброў у пахаванні. Многія абдорвалі ў тэстаментах рэлігійныя брацтвы, што магло сведчыць пра прыналежнасць да іх. Упамянутыя запісы мелі на мэце таксама падтрымку братоў па веры.

Рэлігійныя харктар пахаванню надавала прысутнасць кліру, а пры пахаванні багатых тэстатаў – высокіх іерархаў касцёлу. Присутнасць іерархаў была вынікам жадання тэстата, каб яны вялі пахавальную службу. Такія жаданні выказвалі ў сваіх тэстаментах смаленскі ваявода Васіль Тышкевіч (1510), які пажадаў, каб адпіванне вёў сам мітрапаліт або нехта з епіскапаў⁷². У сваю чаргу прысутнасць на пахаванні Марыны Гастомскай (1592) мітрапаліта Міхала Рагозы тлумачылася tym, што ён быў яе братам. Вядзення службы канкрэтным святаром жадала найчасцей шляхта. Небагатыя шляхціцы называлі святароў царквы, у якой тэстатар павінен быў быць пахаваны, або сваіх спаведнікаў⁷³.

На пахаванні была пажадана прысутнасць найбольшай колькасці духавенства, бо лічылася, што малітвы святароў больш эфектыўныя, чым малітвы свецкіх асобаў. Даручэнне арганізацыі пахавання манаҳам азначала іхабавязковую прысутнасць. Манаҳі павінны былі прысутнічаць на памінках віленскага мяшчаніна Сямёна Дарафеевіча⁷⁴. Пастаянная пажаданнія прысутнасці святароў на пахаваннях паказваюць, што гэта быў неад'емны элемент праваслаўных і уніяцкіх пахаванняў на працягу 16–18 ст. Да ўдзелу ў пахаваннях прыцігваліся не толькі манаҳі з навакольных манастыроў, але і з аддаленых Трокскому цівуну Самуэлю Агінскому (1654) было недастаткова прысутнасці на пахаванні манаҳаў з Кронскага манастыра, у якім яго павінны былі пахаваць⁷⁵. Ён пажадаў, каб былі манаҳі таксама з Вільні і Еўя, якім за паслугі прызначыў па 500 польскіх злотых. Манаҳаў, якія прыбудуць на пахаванне, павінен быў дадатковая ўзнагародзіць сын нябожчыка. Агінскі ўсведамляў, што ягонае жаданне можабыць не выканана, таму напісаў у тэстаменце: “Jenliby tei за daniem sobie znak s ktyrego klasztoru s tych pomienionych duchowni przybyż, a zwiaszcza dla sius zney iakiey przyczyny nie mogli, Byg im bkdzie zapiat №, ie ciaia mego grzesznego pochowaj nie przybyli [...]”⁷⁶.

Элементам пахавання, які зредку згадваўся ў тэстаментах, было “спяванне Псалтыру пры целе” нябожчыка. Пра гэта пісаў у сваім тэста-

⁷¹ АВАК. Т. 9. С. 472.

⁷² АСД. Т. 9. Вільна, 1870. С. 72.

⁷³ ИНОМ. Т. 26. С. 98.

⁷⁴ АВАК. Т. 9. С. 538.

⁷⁵ АВАК. Т. 12. С. 563–564.

⁷⁶ АВАК. Т. 12. С. 564.

менце толькі адзін з тэстатарап мішчанін Сямён Гуковіч (1778)⁷⁷. Гэтае спяванне адбывалася ў царкве. Малітвы пры целе павіны былі дапамагчы души, якая паводле вучэння Айцоў царквы, тры дні пасля смерці церпіць вялікія пакуты і патрабуе дапамогі ў форме малітвы⁷⁸. З гэтай нагоды ў пахаванні ўдзельнічалі пеўчыя. Так было, напрыклад, пры пахаванні луцкага біскупа Кірылы Цярлецкага (1607)⁷⁹.

Пасля царкоўных абрадаў цела праводзілі да магілы. Праваслаўныя і уніяцкія тэстатары прыдавалі вялікае значэнне месцу пахавання. Звычайна яны вызначалі месца пахавання толькі для свайго цела. Выключчэннем у гэтай справе быў віленскі мішчанін Іван Сафрановіч, які ў сваім тэстаменце з 1681 г. вызначыў месца пахавання і для сваёй жонкі⁸⁰. Шляхта часцей чым мішчане выбірала скляпенне царквы, якая знаходзілася на тэрыторыі маёнтку і матэрыяльна падтрымлівалася тэстатарам. Гэта былі як звычайнія цэрквы так і храмы пры манастырах, якія часта знаходзіліся ва ўладані заможнай шляхты. Месцам пахавання княгіні Магдалены (1517) і Аляксандра Хведараўіча (1545) Чартарыйскіх быў Зяменскі манастыр, а Пелагеі Немірыцкай (1647) – Ляўкоўска-немірыцкі манастыр⁸¹. Такім чынам некаторыя святыні становіліся родавымі ўспальніцамі. Праваслаўная магнатэрня часта выбірала месцам вечнага спачынку Кіева-Пячорскую лаўру. Там пахавалі маж іншымі жонкі луцкага старасты Ганну з Храбтовічаў Сангушку, маршалка валынскай зямлі, уладзімірскага і вінніцкага старасту Хведара Сангушку і валынскага ваяводу Богуша Хфедараўіча Карэцкага⁸².

Жаданне быць пахаваным каля продкаў, сваякоў або сужэнца вызначала месца пахавання. Воля аўтара тэстамента была настолькі важнай, што ў выпадку смерці па-за межамі краіны неаднаразова рабілася экспунацыя і цела перавозілася ў родныя мясціны. Якраз такую волю выказаў у 1653 г. шляхціц з Кіева Адам Маркевіч. Вымушаны казакамі пакінуць родны маёнтак на Кіеўшчыне ён перабраўся ў Мсціслаўскі манастыр паблізу Мсціслава. А пасля заканчэння вайны цела павінна было быць перавезена па Сожы ў Межыгорскі манастыр паблізу Кіева⁸³.

Аналіз дакументаў дазваляе сцвярджаць, што сярод сваякоў імкнулася быць пахаванай шляхта 17 ст. 72% аўтараў шляхецкіх тэстаментаў

⁷⁷ АВАК. Т. 9. С. 547.

⁷⁸ У бога все живы. Православный обряд погребения. Изд. Саратовская общественная православная благотворительная организация “Благовестник”. Саратов, 2002. С. 10.

⁷⁹ АСД. Т. 1. С. 231.

⁸⁰ АВАК. Т. 9. С. 502.

⁸¹ АІОЗР. Ч. 7. Т. 1. Киев, 1886. С. 29, 17–18; АІОЗР. Ч. 4, Т. 1. С. 94.

⁸² Archiwum Sanguszków. T.4. C. 418, 563; АІОЗР. Ч. 1. Т. 1. С. 95.

⁸³ АВАК. Т. 12. С. 557.

гэтага перыяду аддавалі менавіта такое распараджэнне. У 16 і 18 ст. падобныя пажаданні ў тэстаментах выказваліся зредку. Цікава, што ў мяшчансіх дакументах 17 ст. яны цалкам адсутнічаюць. Гэта сведчыць пра тое, што шляхта надавала значна большую вагу сямейным сувязям і родавым традыцыям, чым мяшчане. Адсутнасць указання на месца пахавання ў мяшчансіх дакументах магчыма тлумачыцца тым, што ў выпадку пахавання на могілках паблізу цэрквай месца каля продкаў магло быць занятym на той момант, калі чалавек выказваў апошнюю волю. Адсутнасць згаданых распараджэнняў у мяшчансіх тэстаментах не выключае мажлівасць існавання родавых мяшчансіх могілак.

“Продкам” таксама часта называлі папярэдніка на той пасадзе, якую займаў аўтар тэстамента. Так, напрыклад, называў сваіх папярэднікаў на біскупскім троне Кірыла Цярлецкі (1598, 1607), якім наказаў пахаваць сябе ў Луцкай царкве⁸⁴.

Калісці як шляхта, так і мяшчане для месца пахавання выбіралі цэрквы ў вялікіх гарадах, дзе адбываліся галоўныя рэлігійныя ўрачыстасці, якія наведвалі масы людзей. Такім чынам іх магілы не забываліся, а царкоўныя магілы наведвалісь дапамагалі душы ў загробным жыцці. Апроч таго, цэрквы, якімі апекаваліся праваслаўныя брацтвы, былі найбольш пажаданым месцам вечнага адпачынку сяброў гэтых рэлігійных арганізацый. Напрыклад, праваслаўныя віленскія мяшчане месцам пахавання часцей выбіралі царкву св. Духа. Паколькі аўтары тэстаментаў рэдка згадвалі пра ўласную прыналежнасць да брацтваў, то на падставе выказанага жадання быць пахаваным у “брацкіх” цэрквях, можна судзіць пра іх сяброўства ў гэтых праваслаўных арганізацыях. Гонара быць пахаваным у такіх цэрквях заслугоўвалі не толькі “братчыкі”, але таксама людзі, якія рабілі фундацыі на карысць святыні. Шляхціцы таксама перадавалі значныя грошовыя сумы цэрквам іманастырам, дзе жадалі быць пахаванымі.

Аўтары тэстаментаў спрабавалі прымусіць нашчадкаў выкананць іх апошнюю волю, пагражаяючы Божым судом⁸⁵. Распараджэнні паміраючых на контыненте месца пахавання часта не выконваліся па аб'ектыўных прычинах, незалежных ад сям'і і духавенства. У 1713 г. віленскі мяшчанін Васіль Амельянавіч распарадзіўся, каб пасля яго смерці цела пахавалі ў царкве св. Духа ў склепе Лункавічаў, а ў выпадку адсутнасці там месца – у склепе Дарафеевічаў⁸⁶. Іншыя апасенні наконт месца свайго пахавання мела Марыя Радзівіл, якая ў 1659 г. прасіла, каб яе пахавалі таксама ў царкве св. Духа. Аднак у выпадку, калі б краіна ўсё яшчэ была ў занятаі варо-

⁸⁴ АСД. Т. 1. С. 217, 231.

⁸⁵ ИЮМ. Т. 26. С. 371.

⁸⁶ АВАК. Т. 9. С. 526.

жым і войскамі, якія маглі перашкодзіць пахаванню ў царкве, прасіла пахаваць у манастыры каля царквы, фундатарам якой збіралася стаць⁸⁷. Падобныя распарараджэнні былі выключэннямі ў аналізаваных тэстаментах.

Сярод праваслаўных аўтараў тэстаментаў былі таксама і такія, што не вызначалі месца свайго пахавання. У 17 ст. такіх распарараджэнняў не аддавалі пераважна жанчыны. Яны былі аўтарамі каля 85% тэстаментаў, у якіх не было гаворкі пра месца пахавання. Не ўказвалася месца пахавання таксама ў тэстаментах, што складаліся пад час вайны і эпідэміі, у няволі, бо ў такіх умовах яны не мелі шансаў на рэалізацыю. Аўтары тэстаментаў прасілі толькі пра выкананне хрысціянскіх абрадаў, што таксама магло быць проблемным. Braslaŭskie kashatallyan Vasili Zakharoŭski, які быў кінуты татарамі ў турму ў 1577 г., хацеў толькі аднаго, а менавіта, каб цела было пахавана ў зямлі. Ён згаджаўся нават быць пахаваным татарамі⁸⁸.

У перыяд эпідэмій ні тэстатар, ні яго сям'я часта не мелі ніякага ўплыву на месца і характеристы пахавання, бо ахвяраў хавалі на спецыяльна вызначаных могілках. Пры пашырэнні хваробы памёрлых звычайна хавалі ў брацкіх могілках. Пад час падобных катастроф ні паходжанне, ні багацце не мелі вялікага значэння⁸⁹.

Брацкія могілы становіліся апошнім прытулкам як бедных, так і багатых. У гэты перыяд забраняліся пахаванні ў храмах і на могілках каля іх⁹⁰. Аднак гэтая забарона часта парушалася. Адбываліся тайныя пахаванні на могілках і на землях поблізу дому. Разлічвалі, што пасля заканчэння эпідэміі цела можна будзе перанесці на могілкі або ў іншае вызначанае месца. Падобныя парушэнні нават караліся смерцю. Якраз таму віленскімяшчанін (католік) Якуб Напаркоўскі (1625), калі прасіў аў пераносе цела жонкі ў віленскі бернардзінскі касцёл, прызнаўся, што пахаваў яе раней у свіране на тэрыторыі парка каля дома⁹¹. Азначаныя кары і забароны не толькі рабілі немагчымым выкананне падрабязных распарараджэнняў наоку месца пахавання, але неслі ў сабе пагрозу для свяякоў тэстатара.

У аналізаваных матэрыялах зредку сустракаліся распарараджэнні, якія датычылі зневінняга выгляду магілы. Слонімскі і камянецкі стараста Міхail Богуш Богавіцінавіч (1529) наказаў паставіць на ўласнай магіле выявы св. Антонія і Феадосія⁹². Выключэннем была воля шляхцянкі Марыны

⁸⁷ АВАК. Т. 12. С. 586–587.

⁸⁸ АЮЗР. Ч. 1. Т. 1. С. 69.

⁸⁹ Karpinski A. W walce z niewidzialnym wrogiem. S. 158.

⁹⁰ Karpinski A. W walce z niewidzialnym wrogiem. S. 155.

⁹¹ Karpinski A. W walce z niewidzialnym wrogiem. S. 156 – 157.

⁹² АЮЗР. Т. 1. С. 76.

Гастомскай, якая ў 1592 г. напісала: “Тело [...], абы погребли въ церкви мурованой соборной Св. Пречистое Богородицы въ месте Виленском и гробъ надъ теломъ моимъ ку стене церковной муремъ примуровали и камень въ толь муръ вмуровали”⁹³. Шляхціц з Віленскага ваяводства Рыгор Багамолец наказаў пахаваць сябе калі царквы і ў гэтым месцы пастаўіць капліцу⁹⁴. Ужо згаданы Самуэль Агінскі набыў сабе магільны помнік яшчэ пры жыцці⁹⁵. Гэтага шляхціца таксама вельмі хвалявала месца пахавання. Наказаў зачыніць капліцу, у якой будзе пахаваны, а ключ распарадзіцца перадаць сыну Каралю. Пры гэтым забараніў карыстацца капліцай сваякам, што не належалі да праваслаўя. Магіла для яго была святым месцам, якое маця зняважыць прысутнаць іншаверцаў. Жаданне тэстатарапа сведчыла не толькі аб tym, што прадстаўнікі яго сям'і пераходзілі на іншыя веравызнанні, але таксама ўказывала на сямейны раскол, як наступства канфесійных зменаў. Для Агінскага адмова ад праваслаўя азначала выключэнне з пэўных сфераў сямейнага жыцця. Распараджэнне трокскага цівута не мела аналагу у аналізаваных дакументах.

Час паміж смерцю і пахаваннем меў для тэстатарапа сімвалічнае значэнне. Толькі пасля пахавання пачыналася рэалізацыя маё масных распараджэнняў і заканчэнне ўсіх справаў нябожчыка. Магілёўскі бурмістр Малахіаш Казкевіч наказаў ўпарадкаваць усе справы маентку пасля пахавання⁹⁶. Аналагічна шляхціц Юры Качынскі наказаў сваякам патрабаваць галоўшчыну са сваіх забойцаў толькі пасля пахавання⁹⁷.

Значна большае значэнне для тэстатарапа мела імша за душу нябожчыка, якая адбывалася перад і пасля пахавання. Каб была дапамога для душы ў форме малітвы, тэстатарапы яшчэ пры жыцці распараджаліся аб падобнай імши. Жонка луцкага старасты Ганна Сангушка ў тэстаменце 1545 г. запісала: “Хотечи еще за живота своего учинити души своей помочь”⁹⁸. За гэту службу яна пры жыцці перадала Пячэрской царкве вёску Дэрн, а царкве св. Міколы ў Кіеве 100 коп грошай. Яшчэ 100 коп яна перадавала іншым кіеўскім цэрквам таксама за імшу. Імша павінна была дапамагчы душы атрымаць Божую ласку, пра што сведчыць формула, “каб Бог душу да славы прыняў”. Напрыклад, слонімскі стараста Богуш Багавіцінавіч (1529) у выпадку недахопу грошай на аплату імши наказаў прадаць зборжжа⁹⁹.

⁹³ АСД. Т. 6. С. 288.

⁹⁴ ИЮМ. Т. 26. С. 122.

⁹⁵ АВАК. Т. 12. С. 563.

⁹⁶ ИЮМ. Т. 11. С. 219.

⁹⁷ АВАК. Т. 33. С. 136.

⁹⁸ Archiwum Sanguszków. T. 4. S. 418.

⁹⁹ АОЮЗР. Т. 1. С. 76.

У аналізаваных шляхецкіх тэстаментах імшу за ўласную душу называлі адслужыць каля 50% тэстатарап. У мяшчанскіх тэстаментах колькасць распараджэнняў аб імши ўзрасла паміж 17 і 18 ст. з 69% да 100%. Гэтыя лічбы сведчаць, што праваслаўныя таксама перажывалі ў гэты час рост набожнасці. На павялічэнне жадаючых заказаць імшу магла паўплываць каталіцкая ідэя чысцілішча.

У каталіцкім касцёле імшу за душу нябожчыка служылі на 3, 7 і 30 дзень пасля смерці. Праваслаўная царква рабіла гэта на 3, 9 і 40 дзень і нават 40 дзён запар¹⁰⁰. Імша, якую служылі 40 дўён, называлася “саракавустам”. Гэта пацвярджаюць слова шляхціца Іллі Кабылінскага, які ў сваім тэстаменце 1682 г. пісаў: “Паколькі ёсць такі звычай, саракавуст, сорак службаў, той жа святар Меленецкай царквы за душу маю грэшную адслужыць павінен”¹⁰¹. Падобная фармуліроўка ўжывалася таксама ў тэстаменце вышэйзгаданага Лукаша Хацкоўскага¹⁰². Тэстатар таксама ўказаў прычыну, паводле якой павінен быў адбыцца саракавуст: “...Каб душа мела лягчэйшы пераход”. Хацкоўскі передаў веру праваслаўных у тое, што душа толькі праз 40 даходзіла да г.зв. частковага суда (“мытарства”). Адслужаны саракавуст павінен быў дапамагчы душы ў замагільнім існаванні. У большасці даследаваных тэстаментаў прысутнічала толькі кароткараспараджэнне пра саракавуст, таму цяжка сказаць, наколькі пашыраным было разуменне саракавуста як 40 набажэнстваў.

Распараджэнне пра правядзенне такой колькасці набажэнстваў таксама было звязана з коштамі, і не кожны тэстатар мог пайсці на такія вялікія выдаткі. На разуменне саракавуста таксама магло паўплываць тое, што сама праваслаўная царква пад ім разумела імшу, якая праводзілася на саракавы дзень пасля смерці чалавека¹⁰³. Самі тэстатары таксама разумелі саракавуст як “гадавы” альбо “вечны”. Усё гэта сведчыць пра разуменне саракавуста як спецыфічнай літургіі, прысвечанай нябожчыку, якая праводзілася на працягу акрэсленага перыяду. Розніца ў разуменні самога паняцця “саракавуст” указвае на тое, што самі тэстатары не ўсвядмлялі яго сутнасці. І гэта няпэдзячы на агульнае шырокое яго выкарыстанне. Тэстатары канцэнтравалі свою ўвагу на гарантыйх дапамогі для душы ў форме пэўнай малітвы. Таксама часта не адзначалася малітўная функцыя саракавуста, а падкрэслівалася неабходнасць выканання звычая. Тым не менш саракавуст прысутнічаў у мяшчанскіх і шляхецкіх тэстаментах на працягу усяго Новага часу.

¹⁰⁰ Rok B. Zagadnienie śmierci. S. 172.

¹⁰¹ АЮЗР. Ч. 4. Т. 1. С. 148.

¹⁰² ИЮМ. Т. 26. С. 371.

¹⁰³ Znosko A. Słownik starocerkiewnoślówiański-polski. Białystok, 1996. С. 323.

У меншай ступені ў тэстаментах згадваюцца паніхіды. У прыватнасці, сярод аналізаваных крыніцаў 16 ст. яны згадваюцца толькі аднойчы. Гэтае набажэнства на казала правесці жонка валынскага ваяводы Магдалена Чартарыская (1571)¹⁰⁴. У дакументах 17 ст. паніхіды сустракаюцца часцей. У 18 ст. яны згадваюцца толькі ў тэстаменце віленскага мяшчана Сямёна Гуковіча (1778)¹⁰⁵. Аналіз крыніцаў дае падставы сцвярджаць, што паніхіды праводзіліся ў некалькіх цэрквах. Згаданая княгіня Чартарыская распарадзілася правесці паніхіды ў цэрквях Кіева, Луцка і Уладзіміра¹⁰⁶. Ніводны з тэстатарап не ўказаў, калі павінны быў адбывацца паніхіды. У адпаведнасці з царкоўнай літургіяй яны праводзіліся на трэці, дзвеяты і саракавы дзень, а таксама на дзень нараджэння, на імяніны і ў дзень смерці¹⁰⁷. Цікава, што паніхіда адбывалася над целам нябожчыка¹⁰⁸. Гэта абвяргае сцвярджэнне Багдана Рока, нібыта ва Усходній царкве не адбываецца службы над целам нябожчыка¹⁰⁹.

Імша, якая праводзілася на трэці дзень, павінна была дапамагчы нябожчыку ў васкрэснучы па ўзору Хрыста і атрымаць “вечнае жыццё”. Набажэнства дзвеятага дня праводзілася дзеля далучэння душы да дзвеяці анёльскіх ступеняў¹¹⁰. Імша саракавога дня павінна была падтрымачы душу пад час г.зв. частковага суда.

У некаторых аналізаваных тэстаментах іх аўтары апрош распараджэнняў наўют саракавусту склалі дакладную інструкцыю адносна спосабу і часу набажэнстваў. Трокскіцівун Самуэль Агінскінаказаў праводвіць набажэнства за яго душу і душу ягонай жонкі ў кожную сераду. Апрош таго набажэнства трэба было праводзіць 4 разы ў годпад час самых значных святаў, на якіх прысутнічала шмат людзей¹¹¹. Для тэстатарапа было важна, каб душы яго і ягонай жонкі згадвала і за іх малілася як мага больш хрысціянаў. Жонка віленскага падкаморага Варвара Шэммет (1651) наказала праводзіць набажэнства за яе душу 1 раз у тыдзень на працягу года¹¹². Пры гэтым яна патрабавала, каб яе брат атрымліваў пацвярджэнне пра вядзення імшы ў пісьмовай форме. Апошніяе сведчыць пра апасенне

¹⁰⁴ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 29.

¹⁰⁵ АВАК. Т. 9. С. 547.

¹⁰⁶ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1. С. 29.

¹⁰⁷ Znosko A. Słownik starocerkiewnosłowiańsko-polski. S. 224.

¹⁰⁸ Большая советская энциклопедия. Т. 19. Москва, 1975. С. 146; Bondaruk K. Nauka o nabożeństwach prawosławnych. Podręcznik do nauki religii. Cz. 2. Białystok, 1987. S. 156.

¹⁰⁹ Rok B. Zagadnienie śmierci. S. 172.

¹¹⁰ Bondaruk K. Nauka o nabożeństwach prawosławnych. S. 156-157. Па іншаму трактующа набажэнства за нябожчыкаў у кнізе У Бога все живы. (С. 14-15).

¹¹¹ АВАК. Т. 12. С. 563.

¹¹² АВАК. Т. 12. С. 551.

В.Шэмэт, што яе апошняя воля не будзе выконвацца сям'ёй і святарамі. Браслаўскі кашталян Васіль Захароўскі (1577) наказаў праводзіць імшу за ягоную душу ў кожны другі дзень тыдня¹¹³. Прычым пад час літу ргі таксама павінны былі маліцца за тагачаснага караля. Імша праводзілася ў форме акафіста Багародзіцы, які не з'яўляўся памінальным набажэнствам. Акафіст складаўся з 25 царкоўных песнопеній і суправаджаючыхіх малітваў ва славу Хрыста, Маці Божай і святых¹¹⁴. Магчыма, што гэтае жаданне было звязана з культам Маці Божай як заступніцы людзей перад Богам.

Падрабязныя распараджэнні правядзення набажэнстваў за душу аддавалі таксама мяшчане. Віленская мяшчанка Аквіліна Дарафеевічава ў тэстаменце ад 1651 г. наказала выканайцам яе апошнюю волі кантраляваць, каб імша за яе душу і душу мужа адбывалася южны квартал, а таксама ў гадавіну смерці¹¹⁵. Дарэчы, апошніе (набажэнства ў гадавіну смерці) у тэстаментах прысутнічае зредку. Часцей тэстатары прасілі праводзіць набажэнства за душы продкаў і сужэнцаў.

Аўтары тэстаментаў часта наказвалі упісаць іхімёны ў кнігі нябожчыкаў, якія вяліся пры цэрквах і манастырах. Як выключэнне выглядаюць просьбы пра запіс у гэтых кнігах сваякоў. Так, напрыклад, паступуі кіеўскі мяшчанін Сен'ко Грыдковіч (1507), які наказаў упісаць у кнігу нябожчыкаў сябе, сваіх бацькоў, сваякоў і дзеда¹¹⁶. Выказвалася таксама жаданне быць запісаным у некалькі кнігах (мяшчанін Фёдар Дарафеевіч (1737)¹¹⁷. Праваслаўныя называлі гэтыя кнігі суботнікамі, рэестрамі альбо вечнымі памінальнікамі. Разам най часцей ужывалася назва “суботнік”. Магчыма яна паходзіла ад суботы, калі звычайна ў цэрквах адбывалася памінанне нябожчыкаў і праводзіліся набажэнствы за іх душы. Тэстатары называлі іх памінкамі, памінальнікамі або паметкамі. Дарэчы, А.Дарафеевічава якраз наказала успамінаць яе душу і душу мужа ў суботу. Мяшчанін Лукаш Амельянавіч распарадзіўся згадваць яго душу па панядзелках пад час екценіі¹¹⁸. Яна з'яўлялася малітоўным зваротам святара, у якім удзельнічала юр'еўская хор. Екценія памінання продкаў называлася заупакойнай¹¹⁹.

Спосабам успаміну нябожчыка было запальванне свечак перад абразамі. Менавіта аб гэтым пісаў у тэстаменце шляхціц Іван Дурасевіч

¹¹³ АІОЗР. Ч. 1. Т. 1. С. 84.

¹¹⁴ Христианство. Словарь. Москва, 1994. С. 15.

¹¹⁵ АВАК. Т. 9. С. 488.

¹¹⁶ АІОЗР. Ч. 1. Т. 6. Киев, 1883. С. 12.

¹¹⁷ АВАК. Т. 9. С. 527.

¹¹⁸ АВАК. Т. 9. С. 529.

¹¹⁹ Znosko A. Słownik starocerkiewnoślówiański-polski. S. 103.

(1678), якія наказаў запальваць у цэрквях свечы за яго душу і душы ягоных бацькоў¹²⁰. Неаднаразова тэстатары прасілі маліцца за душы сваякоў.

Імшы за нябожчыкаў і памяткі звычайна наказвалася праводзіць у цэрквях, якія павінны быті стаць месцам пахавання, альбо ў храмах, пры якіх знаходзіліся могілкі. За ўсё гэта трэба было плаціць. Аўтары тэстаментаў, якія належалі да шляхецкага стану або да багатага мяшчанства наказвалі праводзіць паміральную літургію ў некалькіх цэрквях і манастырах. Лічылася, чым большай была колькасць набажэнстваў, tym большую дапамогу, яны павінны аказаць душы нябожчыка. Фёдар Сангушкі ў тэстаменце (1547) наказаў правесці набажэнства амаль у 20 цэрквях і манастырах¹²¹. Ён жа распарадзіўся аб заўпакойных імшах ва ўсіх цэрквях, што знаходзіліся на яго землях. Сярод іх была царква св. Хведара, апекуна тэстатара. Менш заможная шляхта і мяшчане аблізуваўся записам пра правядзенне саракавуста альбо хаўтураў.

Адносіны праваслаўныя тэстатараў да смерці моцна нагадвалі адносіны прадстаўнікоў іншых хрысціянскіх веравызнанняў. Звычайна яны імкнуліся прымірыцца з непазбежнасцю смерці і рыхтаваліся да сустрэчы з ёй. Падрыхтоўка да смерці, што ўключала ў сябе напісанне тэстаменту і фармуліроўку адпаведных распараджэнняў адносна цела і душы было важным элементам жыцця “рускай” (праваслаўнай) шляхты і мяшчанства 16–18 ст. У 17 ст. разуменне смерці тэстатарамі істотна адрознівалася. У гэты час яе ўспрымалі як з’яву, якая аднолькова датычыла бедных і багатых. Сама смерць для аўтараў тэстаментаў была наступствам хваробы і старасці. Праваслаўныя, як і ўсе хрысціяне, верылі, што смерць з’яўляецца пачаткам “вечнага жыцця”, у парыўнанні з якім зямное існаванне нічога не вартае. Пасля смерці яны разлічвалі на засутніцтва Маці Божай і святых. Праваслаўныя не прынялі ідэі чысцілішча, але маліліся за душы памерлых. Найбольш тыповыя малітвы – гэта саракавуст і паніхіды. Таксама за нябожчыкаў маліліся падчас акафісту і екценні заўпакойнай. Днём згадкі нябожчыкаў была субота, калі зачытваліся імёны “адышоўшых” з кніг, якія называліся суботнікамі. Памінальныя малітвы чыталіся як перад, так і пасля пахавання.

Праваслаўныя ў адрозненні ад католікаў значна менш увагі прысвячалі апісанню пахавальна га абраду. Найчасцей яны патрабавалі толькі “прыстойнага” пахавання, якое б адпавядала нормам праваслаўнай веры. Тэстатары не выказвалі ніякіх пажаданняў адносна знешняга выгляду цела або інтэр’ера царквы. Правядзенне пахавання даручалася сям’і. Найбольш пажаданым элементам пахавання звычайна быті званы. Так-

¹²⁰ ИЮМ. Т. 26. С. 375.

¹²¹ Archiwum Sanguszków. T. 4. S. 563.

сама практикавалася чытанне Псалтыры перад целам нябожчыка. Абазыковым элементам пахавання па праваслаўнаму абраду была прысутнасць духавенства. У пахаваннях удзельнічаў царкоўны хор. У адрозненні ад католікаў праваслаўныя тэстатары менш увагі надавалі ялмужне. Спецыфічныя рысы пахавання па праваслаўнаму абраду ў аналізаваных дакументах малавыразныя. Дзеля іх дакладнейшага выяўлення патрэбны працяг даследавання архіўных крыніцаў, у т.л. аналіз актаў маёmacці, якія часта далучаліся да тэстаментаў.

**Пераклад з польскай мовы
Аляксандра Краўцэвіча і Алеся Смаленчука**

*Зміцер Крываший (Менск),
кандыдат гіст. науку,
ст.выкладчык Інститута кіравання*

Архіўныя крыніцы па гісторыі нацыянальных супольнасцяў Беларусі ў 1941 – 1944 гг.

Сярод шматлікага комплексу архіўных дакументаў першыяду нямецкай акупациі Беларусі практична без увагі даследчыкаў застаюцца дакументы, якія дазваляюць часткова рэканструяваць гісторыю нацыянальных супольнасцяў нашай краіны. Да найбольш шматлікіх з іх мы адносім палякаў, украінцаў, рускіх, літоўцаў, латышоў, цыганоў, “народных немцаў” (фольксдойч).

Увесь комплекс дакументаў названых хархіваў па акрэсленай праблеме можна падзяліць на некалькі групп:

1. Дырэктыўныя дакументы (у прыватнасці, дакументы рэйхскамісарыятаў “Остланд”, “Украіна”, рэйхсміністэрства па занятым усходнім абласцям, дакументы правінцыі “Усходняя Прусія”, Генеральнага камісарыята “Беларусь”, уездных, акруговых і гарадскіх камісарыятаў, раённых управаў).

2. Справаздачы.
3. Статыстычныя дакументы.
4. Кадравыя дакументы: картатэкі, анкеты, спісы.
5. Аўтабіографіі.

Агульнае ўяўленне пра колькасць і тэрытарыяльнае размяшчэнне дадзеных групп насельніцтва даюць матэрыялы, якія тычацца перапісаў насельніцтва, што былі праведзены восенню 1941 і вясною 1943 г. На прыклад, сярод матэрыялаў Дзяржаўнага архіва Менскай вобл. (далей ДАМВ – З.К.) захоўваецца загад камісара Менскай акругі раённым бургамістрам ад 27 кастрычніка 1941 г. пра неабходнасць “зараз жа ўстановіць з якіх народнасцей складаеца насельніцтва паасобных раёнаў, менавіта, паасобку немцаў, палякаў, беларусаў, рускіх, літоўцаў, жыдоў і інш. нацыянальнасцей. Пры гэтым неабходна паасобна скласці спіс моладзі да 16 гадоў”¹. Сярод дакументаў фонду Менскай раённой управы знаходзяцца спісы насельніцтва Менскага раёну па асобных валасцях

¹ Дзяржаўны архіў Менскай вобл. (далей ДАМВ). Ф. 623, вол. 1, адз. 1, арк. 127.

з пазначэннем нацыянальнасцяў (немцы, беларусы, рускія, літоўцы, палякі, жыды, іншыя) і падзелам на мужчын і жанчын, звесткі пра нацыянальны склад моладзі да 16 гадоў². У асобных спісах сярод нацыянальнасцяў пазначаны татары, латышы, украінцы, чуваши, узбекі, балгары, удмурты, казакі. У ДАМВ захоўваюцца і іншыя спісы пра колькасць і нацыянальную прыналежнасць грамадзян³. У фондзе 623 гэтага ж волісу захоўваецца загад камісара Менскай раённай управы ад 11 сакавіка 1943 г. старшыням валасцей пра правядзенне да 1 красавіка перапісу насельніцтва з падрабязным тлумачэннем правілаў складання і запоўнення анкетаў⁴. У фондзе Гарадзенскага ўезднага камісарыяту знаходзіцца апісанне Гарадзенскага ўезду з дадзенымі па нацыянальным складзе і колькасці насельніцтва, адказ на запыт начальніка Беластоцкага грамадзянскага ўпраўлення пра колькасны і нацыянальны склад насельніцтва Гарадзенскага ўезду (студзень 1944 г.)⁵.

Звяртае на сябе ўвагу анкета, запоўненая ў верасні 1942 г. гарадзенскім уездным камісарам. У ёй закранаецца шэраг пытанняў, адказы на якія дазваляюць дэталёва аднавіць гісторыю этнічных працэсаў, якія адбываліся ў той час у краю. Апрача статыстычных звестак па колькасці карэнных немцаў, асобаў нямецкай нацыянальнасці, якія пражываюць за межамі Рэйха (фольксдойч), беларусаў, палякаў, жыдоў і літоўцаў, знаходзім звесткі з афэнкай лаяльнасці мясцовых палякаў і беларусаў, актыўнасці насельніцтва ў справах нацыянальнага будаўніцтва, развіцця культуры, патрабаванні асобных этнічных груп, іхузаемныя прэтэнзіі ды інш.⁶

Асобна трэба вызначыць групу дакументаў, у якую ўваходзяць спісы насельніцтва па нацыянальнасцям. Напр., у Дзяржаўным архіве Менскай вобл. захоўваюцца спісы нямецкага насельніцтва Менскага раёну на каstryчнік – лістапад 1941 г.⁷ У іх прыводзяцца звесткі пра галаву сям'і і колькасць едакоў, месца жыхарства і пасаду галавы сям'і. У далейшых дакументах гэтая група насельніцтва называецца “волгадойч”. У гэтым жа архіве захоўваюцца спісы фольксдойч, якія пражывалі на тэрыторыі Абчацкай воласці на 25 снежня 1941 г.⁸ і на тэрыторыі Любанскага раёну на 1 траўня 1943 г.⁹ Спісы складзены з пазначэннем усіх членоў сям'і, года і месца іх нараджэння, месца пражывання, нацыя-

² ДАМВ. Ф. 623, вол. 1, ад.з. 4, арк. 74.

³ Тамсама. Ф. 1549, вол. 1, ад.з. 34, арк. 112, 116, 117; ф. 1039, вол. 1, ад.з. 35.

⁴ Тамсама. Ф. 623, вол. 1, ад.з. 512, арк. 57.

⁵ Дзяржаўны архіў Гарадзенскай вобл. (далей ДАГрВ). Ф. 1, вол. 1, ад.з. 284.

⁶ ДАГрВ. Ф. 1, вол.1, ад.з. 58, арк. 251 – 259.

⁷ ДАМВ. Ф. 623, вол. 1, ад.з. 4, арк. 171 – 176, 193 – 210.

⁸ Тамсама. Ф. 623, вол. 1, ад.з. 143.

⁹ Тамсама. Ф. 1039, вол. 1, ад.з. 22.

нальнасці (толькі ў выпадку Любанскага раёну). Спіс грамадзян нямецкай нацыянальнасці (фольксдойч), якія пражывалі на тэрыторыі Мар’інагорскага, Менскага, Смалявіцкага і Уздзенскага раёнаў, захоўваецца ў Нацыянальным архіве Беларусі¹⁰. Спісы ўтрымліваюць звесткі па валаціях пра месца нараджэння і актуальнае месца жыхарства, дату нараджэння, веравызнанне, спецыяльнасць фольксдойч (не ва ўсіх дакументах прысутнічаюць усе пазначаныя пазіцыі). Храналогія – 26 верасня – 21 каstryчніка 1941 г. Матэрыялы дазваляюць прасачыць рухнаселеніцтва, правесці аналіз па адносінам да рэлігійных культаў, даць узроставую хакартарыстыку. Так, толькі на тэрыторыі Смалявіцкага раёна пражывала 556 фольксдойч, у Мар’інагорскім раёне – 139, Менскім – 564. У фондзе Гарадзенскага ўезднага камісарыяту таксама ёсьць аналагічныя дакументы¹¹. У некаторых адзінках захавання апрача спісаў знаходзяцца анкеты фольксдойч, перапіска ў справе ўстанаўлення нямецкага паходжання¹². Акрамя гэтага, акупаваная адміністрацыя складала спісы нямецкіх дзяцей. У некаторых выпадках гэта было звязана з адкрыццём школ для дзяцей рэйхс- і фольксдойч¹³.

Сярод матэрыялаў НАРБ захоўваецца загад Генеральнага камісара Беларусі (3 лістапада 1941 г.) абласным камісарам пра прадстаўленне звестак адносна колькасці татараў, а таксама распараджэнне дасылаць інфармацыю пра колькасць прыхільнікаў ісламу (26 лютага 1942 г.). У гэтым жа фондзе знаходзяцца справа звестачы ўездных камісараў па абодвух распараджэннях, што дазваляе часткова рэканструяваць структуру татарскага насельніцтва на тэрыторыі Генеральнага камісарыяту “Беларусь” на канец 1941 – пачатак 1942 г. і мусульманскага – на вясну 1942 г. На падставе атрыманых звестак, 27 сакавіка 1942 г. у Рыгу была накіравана агульная справа звестачы пра колькасць прыхільнікаў ісламу ў Генеральнай акрузе “Беларусь”. Справа звесточы не ўтрымлівае звестак з Вілейкі, Баранавіч, Ліды і Наваградку. Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што ў дакументце прыводзіцца колькасныя звесткі не пра мусульман, як пазначана ў загадзе (Betr.: Anhänger des Islams im Generalbezirk Weißenruhen), а пра колькасць татараў (Im einzelnen verteilen sich die Tataren auf die Gebiete in folgender Weise...). Статыстычныя звесткі пра колькасць мусульман у Вілейскім (на 6 траўня 1942 г.) і Слуцкім (на 12 лістапада 1941 г.) акружных камісарыятах знаходзяцца ў адзінцы захавання 425¹⁴. У спісе

¹⁰ НАРБ. Ф. 393, вол. 4, адз. 6.

¹¹ ДАГрВ. Ф. 1, вол. 1, адз. 188; адз. 571.

¹² Таксама. Ф. 1, вол. 1, адз. 574; адз. 334; адз. 292; адз. 289 а.

¹³ НАРБ. Ф. 393, вол. 5, адз. 68; ДАМВ. Ф. 623, вол. 1, адз. 145; ДАГрВ. Ф. 1, вол. 1, адз. 58.

¹⁴ НАРБ. Ф. 370, вол. 1.

па Вілейскаму акруговаму камісарыяту звесткі прыведзены па кожнаму раёну адпаведна запыту рэйжкамісара. Дадзеная табліцы дазваляюць атрымаць звесткі не толькі пра колькасць мусульман, але і пра іхнацыянальнасць, колькасць мячэцяў, кіраўнікоў абшчын, сувязі з замежнымі мусульманскімі краінамі, жаданне (ці нежаданне) татарскай часткі мусульманскага насельніцтва перасяліцца пасля вайны ў Сярэднюю Азію. Агульная лічба мусульману Вілейскай акрузе складала 463 чал., у Слуцкай – 33.

Варта ўвагі, што не заўсёды мусульманамі з'яўляліся выключна татары. Напрыклад, у Радашковічах 7 мусульман запісалі сябе беларусамі, у Дзясятках такіх было ўжо 58, у Гародыках – 2, у Сафінава – 8, у Валожыне – 11, Мядзелі – 86, у Кабыльніках – 21. У Слабадзе 42 мусульманіна запісаліся палякамі. На ўсю акругу была толькі адна мячэць у Мядзелі. З данясення Слуцкага акруговага камісара даведваемся, што “татары – гэта руплывія, працавітыя і мэтанакіраваныя людзі, якія пераважна не маюць ніякай прафесіі, а займаюцца, напрыклад, дубленнем і выдзелкай скур у сваіх хатніх майстэрнях. Яны лаяльныя і добрасумленныя і не ствараюць ніякіх складанасцяў”. У іншым данясенні Слуцкі акруговы камісар прыводзіць лічбу мусульманскага насельніцтва акругі – 77 чалавек (на 17 сакавіка 1942 г.)¹⁵.

Статыстычныя звесткі пра рускіх мы здолелі адшукаць толькі ў фондах Дзяржаўнага архіву Гарадзенскай вобл. У спісах, складзеных у сакавіку 1942 г. прыводзяцца звесткі па асобным населеным пунктам уезду пра колькасць, месца, дату нараджэння, падаюцца спісы мужчын ад 14 да 60 гадоў з пазначэннем сямейнага становішча¹⁶.

Наступную групу дакументаў складаюць спісы, аўтабіографіі, анкеты і заявы супрацоўнікаў медыцынскіх установаў і школаў¹⁷, матэрыялы валасных старшынь¹⁸. Сярод гэтыхлюдзей былі прадстаўнікі розных нацыянальнасцяў. Анкетныя звесткі даюць уяўленне аб паўсядзённым жыцці і лёсе людзей, дазваляюць высветліць месца паходжання, веравызнанне і даведацца пра бацькоў (у некаторых выпадках – дзядоў). Спісы дазваляюць падлічыць долю прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцяў сярод усіх супрацоўнікаў. Праўда, пазначэнне людзьмі сваёй нацыянальнасці не было пазбаўлена пэўнага суб’ектывізму. Напр., сяроданкетаў і аўтабіографій настаўнікаў школ Плещчаніцкага раёна Барысаўскай акругі знаходзім выпадкі вызначэння нацыянальнасці як “катаўшкай”. У адной з анкет у графе “нацыянальнасць” слова “паляк” выпраўлена на

¹⁵ Тамсама. Ф. 370, вол. 1, ад.з. 386, арк. 23.

¹⁶ ДАГрВ. Ф. 1, вол. 1, ад.з. 58, арк. 6,11, 14 – 16, 20, 22 – 23,25.

¹⁷ НАРБ. Ф. 393, вол. 3, ад.з. 113, 114, 117; вол. 5. Усе ад.з.

¹⁸ Тамсама. Ф. 393, вол. 3.

“беларус”¹⁹. У аўтабіографіі іншай настаўніцы напісана “па нацыянальнасці беларус”, а ў анкете нацыянальнасць пазначаная як “каталіцкая”²⁰.

Звернемся да “Спісу супрацоўнікаў гарадской аптэкі ў Нясвіжы”, які захоўваецца ў фондах Нясвіжскай раённай управы²¹. У ім дающа падрабязныя харектарыстыкі супрацоўнікаў з пазначэннем даты нараджэння, нацыянальнасці, адукацыі, лаяльнасці да ўладаў. Напрыклад, “Т-ойская [прозвішча ў этычных мэтах не называем – З.К.] Марыя Браніславаўна, 1910 г., палячка, у 1932 г. закончыла настаўніцкую семінарыю ў Нясвіжы. З 1933 па 1936 г. працевала настаўніцай, з 1936 г. па сённяшні дзень працуе ў Аддзеле аховы здароўя і аптэк. Яе бацька працуе ў Фінансавым аддзеле і з'яўляецца загартаваным польскім шавіністам. У 1943 г. ён казаў: “Ешчо придёт время когда поляки руских і белоруссов будут резать ножами”. Даўчака такога ж палітычнага погляду і настрою”²².

Архіўныя дакументы сведчаць пра распаўсюджданасць тэндэнцыі да змены нацыянальнасці. Галоўным чынам людзі хадайнічалі пра прызнанне іх прыналежнасці не да польскай, а да беларускай нацыі. У фондах Менскай раённай управы такія заявы захоўваюцца ў некалькіх адзінках захавання²³.

Вялікая ўвага ў правядзенні нацыянальна-культурнай палітыкі акупацыйных уладаў звярталася на фольксдойч. Асобным раздзелам распараджэння № 2 шэфа групы арміі “Цэнтр” ад 13 ліпеня 1941 г. пропісана “Абыходжанне з фольксдойч”²⁴. У адз. 756²⁵ знаходзім распараджэнне ад 23 верасня 1942 г. Генеральнага камісара Беларусі “Выяўленне, перасяленне і клопат пра фольксдойч”, перапіску рэйхсміністра па кіраванню ўсходнімі тэрыторыямі з рэйхсміністрам “Остланда” па пытанню прыняцця на грамадзянскую службу фольксдойч. Патрабавалася дакладнае вывучэнне звестак пра кожнага, хто падае сваё паходжанне як “фольксдойч”, іх пераправерка і асаблівая асцярожнасць у сумніўных выпадках. Сярод дакументаў адз. 381²⁶ знаходзяцца распараджэнні Рэйхсміністэрства па занятым усходнім абласцямі і перапіска з Рэйхскамісарами “Остланд” і акруговымі камісарыятамі пра адносіны да фольксдойч, іх правах і заработнай плаце.

Не заставаліся па-за ўвагаю ўладаў і пытанні нацыянальна-культурнага развіцця мусульманскага насельніцтва. Вялікую цікавасць мае

¹⁹ Тамсама. Ф. 393, воп. 5, ад.з. 19.

²⁰ Тамсама. Ф. 393, воп. 5, ад.з. 20, арк. 68, 69.

²¹ ДАМВ. Ф. 1549, воп. 1, ад.з. 34, ад.з. 125 – 128.

²² Тамсама. Ф. 1549, воп. 1, ад.з. 34, ад.з. 125 (пераклад з расейскай мовы).

²³ Тамсама. Ф. 623, воп. 1, ад.з. 6, ад.з. 516.

²⁴ НАРБ. Ф. 393, воп. 3, ад.з. 42, арк. 1.

²⁵ Тамсама. Ф. 370, воп. 1.

²⁶ Тамсама. Ф. 370, воп. 30.

перапіска Рэйхскамісара “Остланду” з Генеральным камісарам Беларусі пра дзейнасць на беларускай тэрыторыі муфція Шынкевіча, перапіска муфція з кіраўніцтвам Генеральнага камісарыяту пра адкрыццё школ у Менску і Клецку для мусульман, дазвол кіраўніцтва на выкладанне Закона божага ў мусульманскіх школах²⁷. У іншых фондах знаходзім ліст Генеральнага камісара Беларусі камісару г.Менска з інфармацыяй пра тое, што “імперскі міністр акупаваных усходніх абласцей праяўляе вялікую цікаўнасць да таго, каб рэлігійнай дзейнасці мусульман не ствараліся ніякія перашкоды. Наадварот, ёй трэба ўсяляк садзейнічаць агульнімі намаганнямі”. Генеральны камісар Беларусі прасіў “усебакова спрыяць адпраўленню рэлігійных абрадаў мусульман у г. Менску, выдаваць неабходны дазвол і прадстаўляць мячэць для мусульманскай рэлігійнай дзейнасці²⁸.

У ліпені 1943 г. імперскі камісар “Остланда” дазволіў мусульманскому насельніцтву мець адзін выходны дзень (за выключэннем тых выпадкаў, калі гэтаму перашкаджаюць асаблівыя ваенна-эканамічныя абставіны) на наступныя святы: Меўлід-Байрам (дзень нараджэння Прарока), Рамазан-Байрам (1 кастрычніка 1943 г.), Курбан-Байрам (8 снежня 1943 г.), Навагодніе свята (Узнясенне ці зыход Прарока, які прыпадаў на 28 снежня 1943 г.). Камісарам раёнаў, абласцей і кіраўнікам прадпрыемстваў, на якіх мусульмане складалі большасць, дазваляўся перанос празоўных дзён на царкоўныя святочныя і выходныя дні па грыгарыянскім ці юліянскім календары²⁹.

Адным з галоўных накірункаў нацыянальна-культурнай палітыкі нямецкіх акупацыйных уладаў была школьнай справа. Шэраг канцэнтруальных паларажэнняў утрымлівае “Часовы школьнны парадак”, надрукаваны ва “Урадавым весніку Генеральнага камісара Беларусі” № 2 ад 13 кастрычніка 1941 г.³⁰ Сярод іх забарона жыдоўскай адукацыі (“Для жыдоў не ўстанаўліваецца ніякага абавязковага навучання. Жыдоўскія школы нельга арганізоўваць”), развіццё беларускамоўнага навучання (“Выкладанне ў школах будзе на беларускай мове. У мясцовасцях, якія заселены польскаю меншасцю, павінна быць у школах у кожнай клясе ня менш 6-ці гадзін на тыдзень заняткаў пабеларуску”), выкладанне рэлігіі (“Выкладанне рэлігіі зьяўляецца не справай дзяржавы, а справай царквы. Я прадастаўляю праваслаўнай беларускай і каталіцкай царквам выкладанне рэлігіі па-за школай, паводле кіраўнічых назначэнняў павятовых камісараў. Трэба мець увагу і на магамэтансскую меншасць. Пры-

²⁷ Тамсама. Ф. 370, вол. 1.

²⁸ Тамсама. Ф. 370, вол. 1, адз. 433, арк. 2.

²⁹ Тамсама. Ф. 370, вол. 1, адз. 2376, арк. 10.

³⁰ ДАМВ. Ф. 623, вол. 1, адз. 1, арк. 145 – 146 (цытаты на мове арыгіналу).

мус да вывучэння закону Божага будзе карацца”), забарона польскай пропаганды (“Кожнае злоўжываньне школы ў мэтах агітациі польскай меншасці будзе цяжка карацца, божыццёвы абшар Беларусі ёсьць перш за ўсё для беларускага жыхарства”) ды інш.

4 кастрычніка 1941 г. Генеральны камісар Беларусі выдаў распоряджэнне “Пра стварэнне нямецкіхнародных шкоў”. Яно загадвала “ў абласцях Беларусі, у якіх знаходзяцца дзеци фольксдойч ці дастатковая колькасць дзяцей рэйхсдойч, якія маюць патрэбу ў школьнай аддукацыі, тэрмінова вызначыць колькасць нямецкіх вучняў і забяспечыць іх кваліфікацію нямецкім настаўнікамі. Прынцыпова пазбягаць таго, каб дзеци нямецкага паходжання накіроўваліся ў беларускія школы. У агульнім выпадку маюцца ўсе падставы для стварэння адной нямецкай школы пры колькасці звыш 10 чалавек нямецкіх дзяцей школьнага ўзросту. Нямецкія школы знаходзяцца пад непасрэдным наглядам абласных камісараў”³¹. Меркавалася ўвесці асобнае навучанне для хлопчыкаў і дзяўчынак.

У ад.з. 58 фонду Гарадзенскага ўезднага камісарыяту³² знаходзіцца перапіска па праблеме адкрыцця пачатковай школы для дзяцей рэйхсдойч, справа здача інспектры народнай школы для рэйхсдойч і народнай школы для фольксдойч у Гародні за 7 ліпеня 1943 г., ліст ад кіраўніцтва Саюза нямецкіх дзяўчат “Остланда” кіраўніку Гарадзенскай акругі з прапановай накіраваць школьнную памочніцу для працы ў школе для рэйхсдойч, дакументы адносна адкрыцця школы для рэйхсдойч у Гародні за жнівень 1942 г., спісы вучняў школы для рэйхсдойч, паведамленне школьнай рады аб школе для фольксдойч у Гародні ад 7 жніўня 1942 г. У апошнім дакументе прыводзіцца апісанне школы і колькасць вучняў, даецца ацэнка ведання вучнямі нямецкай мовы, падрабязна характарызуецца настаўнікі, прыводзяцца рэкамендацыі і заўвагі па арганізацыі вучэбна-выхаваўчага працэсу. Напр., “неабходна клапаціца пра вывучэнне звычайных нямецкіх дзіцячых песняў, пры гэтым асаблівую ўвагу надаваць нямецкай нацыянал-сацыялістычнай моладзевай песні... Школьныя пепрапынкі павінны запаўняць нямецкія дзіцячыя гульні. У школе для фольксдойч неабходна прадухіляць любое выкарыстанне не нямецкай мовы”. Таксама ёсьць план заняткаў. Апрача гэтых дакументаў, можна пазнаёміцца з матэрыяламі па гісторыі развіцця літоўскіхнародныхшкол за жнівень 1942 – люты 1943 г.

На жаль, адносна іншых нацыянальных груп мы не можам гаварыць пра наяўнасць дастатковай колькасці архіўных матэрыялаў. Толькі

³¹ НАРБ. Ф. 370, воп. 1, ад.з. 3, арк. 1.

³² ДАГрВ. Ф. 1, воп. 1

ў двухадзінках захавання Дзяржаўнага архіва Гарадзенскай вобл. маюца звесткі па гісторыі цыганоў. Сярод дакументаў – данясенне Скідальскага жандарскага ўчастку пра арышт і расстрэл цыганоў у 1942 г., данясенне бургамістра Гародні ўезднаму камісару пра заключэнне ў мясцовую турму Яна Закшэўскага з жонкаю і трывма дзецьмі за бадзяжніцтва³³, а таксама дакумент пра расправу з групай цыганоў³⁴.

Для больш грунтоўнага вывучэння гісторыі нацыянальна-культурнага развіцця нацыянальных супольнасцяў Беларусі ў часы німецкай акупацыі неабходны працяг архіўных пошукуў у іншых архівах Беларусі. Гістарычная рэканструкцыя дазволіць убачыць новыя бакі паўсядзённага жыцця насельніцтва нашай краіны ў гэтых складаны перыяд.

Артыкул падрыхтаваны на матэрыялах Нацыянальнага архіва Беларусі, Дзяржаўнага архіва Менскай вобл., Дзяржаўнага архіва Гарадзенскай вобл. Цытаты беларускамоўны дакументаў даюцца з поўным захаваннем моўных асаблівасцяў тэксту.

³³ Тамсама. Ф. 1, воп. 1, ад.з. 271, арк. 6.

³⁴ Тамсама. Ф. 1, воп. 1, ад.з. 100, арк. 43.

*Юры Грыбоўскі (Менск - Варшава),
кандыдат гіст.наук*

Беларусы ў цывільных лагерах для польскіх грамадзянаў на тэрыторыі Сярэдняга Усходу і Паўднёва- ўсходняй Афрыкі (1942 – 1948)

У 1942 г. тэрыторыю Савецкага Саюза пакінула Польская армія пад камандаваннем генерала Уладзіслава Андэрса. Гэта было войска, складзене з быльых вязняў савецкіх лагераў і ваеннапалонных, людзей стомленых фізічна і маральна. Менавіта таму яны шчыра віталі эвакуацыю з краіны, у межах якой зведалі столькі крыўдаў і нядолі. Разам з Польскай арміяй у Іран накроўваліся абозы цывільных асобаў. Галоўным чынам гэта былі сем'і і родныя вайскоўцаў. Па апошнім падлікам, у перыяд з сакавіка па жнівень 1942 г. з СССР у Іран эвакуавалася 37912 цывільных асобаў.

Трэба адзначыць, што польскім грамадзянам няпольскага паходжання было нашмат складней патрапіць у спісы падлеглых эвакуацыі, чым суайчыннікам польскай нацыянальнасці. Прычынай таму былі савецка-польскія рознагалоссі адносна прызнання польскага падданства асобам няпольскага паходжання. Савецкі бок рабіў усёмагчымае, каб не дапусціць да выезду ў Іран беларусаў і украінцаў. 31 ліпеня 1942 г. у Ташкенце адбылася польска-савецкая канферэнцыя, падчас якой былі вызначаныя прынцыпы і спосабы правядзення эвакуацыі. З польскага боку ў гэтай канферэнцыі ўдзельнічалі генерал У.Андэрс, ягоны намеснік і начальнік штабу генерал Казімір Богуш-Шышко, намеснік начальніка штабу генерал Казімір Віснеўскі і ад'ютант камандуючага ротмістр Ежы Клімкоўскі. З савецкага боку прысутнічалі прадстаўнікі НКУС, упаўнаважаныя Савета народных камісараў і Чырвонай Арміі. Пад ціскам савецкай дэлегацыі было разгледжана пытанне наюнт эвакуацыі прадстаўнікоў нацыянальных меншасцяў. Прынятае рашэнне рабіла амаль немагчымым выезд за мяжу непалікаў. У раздзеле Шпрата колу канферэнцыі на гэты контадзначалася наступнае: “Родныя і сем’і вайскоўцаў няпольскай нацыянальнасці, якія падходзяць з заходніх абласцей Беларусі і Украіны, падлягаюць эвакуацыі толькі

тады, калі будзе дакументальна пацверджана, што яны сапраўды з'яўляюцца найбліжэйшымі сваякамі жаўнераў Польскай армii ў ССР (бацькі, жонкі, дзеці, няпоўнагадовыя альбо хворыя браты ці сёстры, якія знаходзяцца на ўтырманині вайскоўцаў)...”¹ Аднак нават у гэтым выпадку для атрымання дазволу на эвакуацыю, патрэбны быў стос дадатковых дакументаў. У згаданым пратаколе чытаєм: “Асобныя спісы мусіць быць складзены для сем’яў вайскоўцаў няпольскай нацыянальнасці, ураджэнцаў заходніх абласцей Беларусі і Украіны. Да гэтыхасобных спісаў трэба далучыць пасведчанні, выдадзенія начальнікам штабу армii, камандзірамі альбо начальнікамі штабоў дывізіяў, вучэбных цэнтраў шкалення альбо запасных часткаў, у якіхадзначаеща, што дадзеная асона сапраўды з'яўляеца найбліжэйшым сваяком польскага вайскоўца. Павінна быць пазначана прозвішча, месца службы і вайскоўце званнё...”²

Каб абысці гэтыя фармальнасці беларусам, асабліва праваслаўнага веравызнання, даводзілася хаваць свою сапраўдную нацыянальнасць і канфесію, падаючы сябе палякамі, а нярэдка нават каталікамі. Пра гэта сведчаць ўспаміны беларусак, якім удалося эвакуіравацца ў Іран. Марыя Мароз: “Напярэдадні эвакуацыі ў Іран, Саветы пільнавалі, каб непапялі не патрапілі на транспарт. Нашая сям’я была праваслаўная. Адзін польскі паручнік параў нам у спісах не дэклараўваць сваё веравызнанне. Мы былі вымушаныя ў дакументах падацца як каталікі і змяніць свае імёны на польскія. Так, маці Надзея запісалася Ядзвігай, мяне падалі як Стэфанію, а брат Барыс стаў Баліславам. Ужо толькі ў Тэгеране мы вярнуліся да праваслаўнага веравызнання...”³ Яшчэ адна сведка тыхпадзеяў беларуска Вольга Жынгаль падае: “Па дарозе ў Краснаводск па вагонам швэндалі супрацоўнікі НКУС і жандары, якія прыслухоўваліся да людзей, спраўджалі дакументы і асабовыя дадзенія, каб хто не выехаў у Іран без дазволу. Польскі паручнік, які нам спрыяў, загадаў размаўляць паміж сабою толькі па-польску, а хто не ведае мовы – маўчаць. Мы, дзеці, да 1939 г. хадзілі ў польскую школу, таму не мелі клопату з гэтым. Аднак мая маці ўвогуле не валодала польскай мовай, таму нават калі выходзіла чаго з вагону, то заўсёды брала з сабою маю сястру, якая ў выпадку нейкай сустрэчы з незнамцамі размаўляла па-польску, а маці, тым часам, маўчала...”⁴ У такіх умовах адбывалася эвакуацыя ў Іран.

Нягледзячы на забароны і амежаванні, накладзенія савецкім урадам, пэўнай частцы беларусаў удалося ў жніўні 1942 г. эвакуіравацца з

¹ Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej. T.II. Kampanie na Obczyźnie. Cz.2. Londyn, 1975. S. 292.

² Тамсама. S. 293.

³ Успаміны Марыі Мароз (з архіву аўтара).

⁴ Успаміны Вольгі Жынгаль (з архіву аўтара).

СССР. Па дадзеным польскага боку, у выніку двух эвакуацыяў (сакавік і жнівень 1942 г.) разам з польскімі вайскоўцамі СССР пакінула 37 912 цывільных асобаў⁵. Польская грамадзяне былі размешчаныя ў лагерах для бежанцаў у Тэгеране і ваколіцах гораду. Адсутнасць архіўных крніцаў не дазваляе вызначыць дакладную колькасць беларусаў. Інакш спраўа выглядае зверавызнаннем. Паколькі праваслаўная канфесія выступае ў якасці аднаго з крытэрыяў беларускай нацыянальнасці, то ўяўлецца магчымым акрэсліць сярод эвакуаваных колькасць польскіх грамадзянаў беларускага паходжання, якія належалі да гэтага веравызнання. Пасля першай хвалі эвакуацыі ў красавіку 1942 г. у Тэгеране ўтварылася арганізацыя Польскай аўтакефальтай праваслаўнай царквы. Паводле польскіх дадзеных, у красавіку 1942 г. сярод эвакуіраваных знаходзілася каля 1 тыс. праваслаўных, якімі апекаваўся а. Міхаіл Бажар'янаў.

Цэнтр арганізацыі быў у лагеры для польскіх бежанцаў (OUP) № 2. У хуткім часе праваслаўная капліца была збудаваная ў OUP № 3, а пазней – у OUP № 1. Падчас другой эвакуацыі (жнівень 1942 г.) колькасць праваслаўных павялічылася больш чым на 1500 асобаў, сярод якіх знаходзіліся два святыя а. Усевалад Яськоў і а. Уладзімір Пятручак. У каstryчніку 1942 г. была праведзеная рэгістрацыя польскіх грамадзянаў у Іране. Высветлілася, што асобы праваслаўнага веравызнання размяшчаліся наступным чынам: OUP № 1 – 370 чал., № 2 – 450, № 3 – 540, у шпіталях – 130, у Тэгеране – 160, разам – 1650⁶. Канчатковыя падлікі былі зробленыя падчас набажэнстваў, паколькі пэўная частка праваслаўных на момант эвакуацыі з СССР, хавала сваё веравызнанне. Аднак, як сцвярджаюць сведкі, многія праваслаўныя беларусы нават у Іране не адважваліся прызнацца ў прыналежнасці да свайго веравызнання, надалей падаючы сябе каталікамі⁷. Большасць праваслаўных у Іране складалі менавіта беларусы. Гэтага не адмаўлялі і польскія ўлады: “Польская бежанцы праваслаўнага веравызнання ў асноўнай масе паходзяць з сялянаў, а таксама службоўцаў лясной варты. Элемент інтэлігенцыі надзвычай нешматлікі. Большасць праваслаўных складаюць беларусы, якія вельмі пазітыўна ставяцца да Польшчы, пра што сведчаць неаднаразовыя афіцыйныя дэкларацыі, якія яны скіроўвалі да польскага ўраду і да саюзнікаў”⁸. У дачыненні

⁵ Patracz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń niepodległościowych w czasie II wojny światowej. Toruń, 2003. S. 183.

⁶ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS). Sprawozdanie dotyczące Autokiefalicznej Polskiej Cerkwi Prawosławnej na terenie Iranu z 9 września 1943 r. Sygn. kol. 9.V/6.

⁷ Успаміны Волы і Жынгаль (з архіву аўтара).

⁸ IPMS. Sprawozdanie dotyczące Autokiefalicznej Polskiej Cerkwi Prawosławnej na terenie Iranu z 9 września 1943 r. Sygn. kol. 9.V/6.

да бежанцаў праваслаўнага веравызнання польскія ўлады не праводзілі ніякай дыскрымінацыі. У лагерахадчыняліся капліцы і распаўсюджвалася рэлігійная літаратура.

Варта адзначыць, што беларусы-каталікі свядома лічылі сябе палякамі, таму мелі менш клопатаў з пацверджаннем сваёй “польскасці”. Што тычыцца большасці праваслаўных беларусаў, то па шэрагу прычынаў яны не маглі выразна акрэсліць сваю нацыянальнасць, таму часта атаясамлівалі грамадзянства з нацыянальнасцю і выдавалі сябе за палякаў⁹. Разам з тым, праваслаўнае веравызнанне выступала ў дадзеным выпадку ў якасці адзінага крытэрыя адметнасці ад палякаў. Марыя Галубінка са Століншчыны: “У той час мы самі не ведалі хто мы такія паходжанні. У хаце з бацькамі размаўлялі па-паляшчыцку, у школе з настаўнікамі і аднагодкамі-палякамі – па-польску. Мы не вывучалі гісторыі Беларусі, а ўсе прадметы былі на польскай мове. Адкуль нам было ведаць, што мы беларусы? Беларускай я сябе ўсвядоміла толькі па прыбыцці ў Англію ў 1947 г., калі сустрэлася з беларусамі з Польскага войска, якія былі сябрамі Згуртавання беларусаў у Вялікай Брытаніі...”¹⁰

Нягледзячы на тое, што сярод бежанцаў на Сярэднім Усходзе наўзіраўся мінімальны адсотак прадстаўнікоў інтэлігенцыі, у 1942 г. праваслаўныя беларусы пачалі палітычную дзеянасць. На чале стаў а. Бажар’янаў. Праўдападобна, што гэты чалавек паходжанні быў расейцам і перад вайной жыў у Вільні. Падчас знаходжання ў сібірскай высылцы даказаў уласную лаяльнасць у адносінах да польскай дзяржавы. Пасля эвакуацыі ў Іран, ён паказаў сябе сумленным грамадзянінам, які рупліва працаваў на ніве праваслаўнай дзеянасці. Улетку 1942 г. ён прывёз з Ерусаліму літургічную літаратуру, якая дазволіла арганізаваць поўна-вартасныя набажэнствы для бежанцаў на Сярэднім Усходзе. У каstryчніку 1942 г. пад ягоным рэдакцыяй выйшаў у свет польскамоўны “Праваслаўны малітоўнік”, які быў надрукаваны пры матэрыяльнай дапамозе польскага Міністэрства працы і грамадскай апекі. У студзені 1943 г. пад рэдакцыяй а. Бажар’янава пачалў выхадзіць штотэмесячнік “Ziarenko Prawosławne” (Праваслаўнае зярнітка)¹¹. Руплівай працай на Сярэднім Усходзе ён заслужыў вялікі давер і пашану сярод праваслаўных вернікаў.

Айцец Бажар’янаў адрозніваўся лаяльнымі поглядамі ў адносінах да польскага эміграцыйнага ўраду. Пра гэта сведчыць ягоны артыкул “Беларусь і Польшча”, які а. Бажар’янаў падрыхтаваў 1 красавіка 1943 г.

⁹ IPMS. Osiedla polskie w Afryce Wschodniej. Sygn. A.18/47

¹⁰ Успаміны Марыі Галубінкі (з архіву аўтара).

¹¹ IPMS. Sprawozdanie dotyczące Autokiefalickiej Polskiej Cerkwi Prawosławnej na terenie Iranu z 9 września 1943 r. Sygn. kol. 9.V/6.

у часе знаходжання ў Ахвазе (Іран). У гэтай публікацыі аўтар акцэнтаваў увагу на даўнім польска-беларускім супрацоўніцтве, змаганні за адзінства ідэалы. Згадваў удзел беларусаў і палякаў у паўстаннях 1830 – 1831 і 1863 – 1864 гг., польска-савецкай вайне 1920 г. Адначасова асуджалася ідэя панславізму, а таксама імперскія памкненні Маскоўскай дзяржавы, Расеі і Савецкага Саюза захапіць беларускія землі і ператварыць беларусаў у “ісцінна рускі народ”. Даказвалася адметнасць праваслаўя на беларускіх землях. Бажар’янаў адмініструю спробы Масквы выступаць у якасці абаронцы ўсіх праваслаўных вернікаў. Як правобраз беларуска-польскага братэрства разглядаліся уніі Вялікага Княства Літоўскага і Польскай Кароны: “Люблінская ўнія надышла пасля некалькіх стагоддзяў супольнага жыцця беларусаў і палякаў... Яна яскрава сведчыць пра трывалую і глыбокую сувязь і братэрства палякаў і беларусаў... Трываюць і моц беларуска-польскіх сувязяў палягае на tym, што сама беларуска-польская унія і рашэнні наступных соймаў адбываліся ў выніку пранікнёлага зразумення патрэбаў і добраў дзеля абеддвух народаў, пры існаванні добрай волі і на прынцыпах вольнасці і роўнасці”¹². Выкryваючы злачынны напад СССР на Польшчу ў 1939 г., а. Бажар’янаў акцэнтаваў увагу на tym, што “Беларусы з усходніх земляў Польшчы не з’яўляюцца сёння такімі рагманымі, якімі лічыцца іх Расея. Беларусы з Крэсаў Усходніх усведамляюць сваю волю і не патрабуюць ніякай чужацкай апекі... Беларусы ніколі не пагадзяцца з гвалтам, якія зведалі ў 1939 г. Беларусы з Крэсаў Усходніх не жадаюць каб ад іх імя прамаўлялі Саветы. Беларусы добра памятаюць тыя часы, калі з плачам яны мусілі развітвацца са сваімі сем’ямі, сваякамі, сваімі ўлюблёнімі і гонямы; памятаюць забойствы святараў і нацыянальных дзеячаў; памятаюць якнішчылі іх культурніцкія дасягненні, як знішчалася ўсё, што так кахае сэрца беларуса, змешвалася з балотам усё, што ёсьць не расейскае, а беларускае ці польскае... Беларусы з Польшчы хочуць быць гаспадарамі на сваёй зямлі разам са сваімі братамі палякамі...”¹³

Асобай а. Бажар’янава зацікавіліся польскія палітыкі, у прыватнасці, сябра Нацыянальнай рады Францішак Вільк, які разлічваў выкарыстаць настроі святара ў палітычных мэтах падчас польска-савецкіх спрэчак за заходнебеларускія землі. У выніку Ф. Вільк скінуў а. Бажар’янава да стварэння Беларускага камітэту, які павінен быў прадстаўляць беларуское пытанне перад польскім урадам і міжнароднай супольнасцю. Вышэйзгаданы камітэт быў створаны з ліку найбольш актыўнай часткі ўцекачоў беларускага паходжання. У ягоны склад першапачаткова ўвайшлі а. Міхail

¹² IPMS. Artykuł ks. Michała Bożerjanowa “Białorus a Polska”. Sygn. Kol. 9.V/6.

¹³ Тамсама.

Бажар'янаў (старшыня), Людміла Шаўчук, Уладзімір Томаш, Ян Бадгусаеў і Піліп Гурын¹⁴.

23 верасня 1942 г. у Тэгеране дзеячы Беларускага камітэту падрыхтавалі мемарыял на імя генерала Уладзіслава Сікорскага. Гэты дакумент пацвярджаў прыхільнасць беларусаў да палітыкі польскага эміграцыі-нага ўраду. Мемарыял быў складзены ад імя ўсіх польскіх грамадзянай беларускай нацыянальнасці і падпісаны 60 асобамі, якія прадстаўлялі інтэлігенцыю, сялянства і рабочых. Ва ўступе адзначалася: “Толькі жменя нас, дзякуючы амбасадзе Польшчы ў Рasei, апынулася на франской зямлі. Аднак ведаючы настроі і пакуты тысячаў нашых суайчыннікаў у савецкіх вязніцах, голас якіх зараз не можа пачуць свет, мы складаем гэтую дэкларацыю і падпісваёмся пад ёй ад імя ўсіх, хто яшчэ знаходзіцца ў межах СССР...”

Акцэнтуючы ўвагу на шматвеавым беларуска-польскім братэрстве, аўтары пісалі: “Мы, беларусы, гістарычна звязаныя з Польшчай, з яе лёсам, яе развіццём... З часоў літоўскіх уній поспех і шчасце Польшчы сталі і нашым шчасцем, нядоля Польшчы – нашай нядоляй. З гэтага часу шмат перажыў польскі народ, а побач з ім і наш беларускі народ, і тая супольная доля і нядоля злучыла нас да смерці... Нават розніца ў веравызнанні паміж рыма-каталікамі і палякамі і намі, праваслаўнымі, не перашкаджала нашаму братэрству з Польшчай. Гэта розніца не перашкаджае нам і зараз імкнунца і рвацца да Польшчы...”¹⁵ У якасці гістарычных прыкладаў супольнага братэрства беларусаў і палякоў прыводзіліся факты ў дзелу беларусаў у бітве пад Грунвалдам, барацьбе гетмана Канстанціна Астрожскага супраць маскоўскай агрэсіі.

Польскія грамадзяне беларускага паходжання выказвалі гатоўнасць змагацца за незалежнасць Польшчы, як гэта рабілі іх продкі: “Некалі наш праваслаўны князь Вішнявецкі бараніў межы і суцэльнасць Рэчы Паспалітай, сёння мы хочам бараніць яе межы, паколькі межы Польшчы з’яўляюцца нашымі межамі...”¹⁶ Беларусы пратэставалі супраць далучэння Заходняй Беларусі да Савецкага Саюза і выступалі за вяртанне даваеннай савецка-польскай дзяржавай мяжы, аспрэчвалі добраахвотнае ўваходжанне заходнебеларускіх тэрыторый у СССР. Адначасна Бе-

¹⁴ Заслугоўвае ўвагі нацыянальны склад сяброў Беларускага камітэту. Акрамя расейца а. Бажар'яна, Людміла Шаўчук была ўкраінкай і паходзіла з Валыні.

¹⁵ IPMS. Sygn.:Memoriał Białorusinów obywateli polskich do Naczelnego Wodza i Premiera Rządu Władysława Sikorskiego w Londynie z dnia 23 września 1942 r. Sygn. Eol. 9.V/6.

¹⁶ Dymarski M. Białorusini z armią gen. Andersa. Przyczynek do dziejów ludności Kresów Wschodnich // Tematy polsko-białoruskie. Historia – literatura – edukacja. Olsztyn, 2003. S. 151-161.

ларускі камітэт асуадзіў нямецкую акупацыю беларускіх земляў, абвінавачваў гітлерайцаў у масавых забойствах насельніцтва, кантыбуцыях, прыгнёце праваслаўнага духавенства, знішчэнні гаспадаркі і культуры. У сувязі з гэтым у мемарыяле гаварылася: “Мэтай нашай бытане Расея, не Нямеччына, але Польшча. Да Польшчы хочам належаць. Польскі ўрад – гэта наш ўрад” Напрыканцы мемарыялу беларусы складалі падзяку прадстаўнікам польскага ўраду і камандаванню Войска Польскага за магчымасць вызвалення з савецкай няволі: “Ад шчырага сэрца дзякуем паслу Станіславу Коту за ягоную шчырую апеку і дапамогу, якую мы атрымалі на тэрыторыі Pacei. Мы ведаем, як намагаўся савецкі ўрад не выпусціц нас з СССР, таму яшчэ большую падзяку выказываем яму за нашае вызваленне. Дзякуючы намаганням Станіслава Кота і камандуючага Польскім ўзброенымі сіламі ў СССР генерала Уладзілава Андэрса мы апынуліся на гасціннай пярсідской зямлі. Няхай за гэта ім аддзячыць Бог...”¹⁷

11 лістапада 1942 г. Міністэрства нацыянальнай абароны ў асобе генерала Мар’яна Кукеля за пасредніцтвам камандавання Польскай арміі на Усходзе выслала адказ на зварот Беларускага камітэту, у якім адзначалася: “Даводжу да Вашага ведама, што як прэм’ер, так і я, памятаем пра ўсіх грамадзянаў і намагаемся аблегчыць іх гаротны стан, а ў будучыні дамагчыся найлепшае долі ўсім польскім грамадзянам. Мы добра ведаєм усе пакуты Беларусі, якія яна зведала пачынаючы з 1939 г. Як міністр нацыянальнай абароны і сябра ўраду заклікаю вас, беларусаў, да як мага інтэнсіўнай працы і падрыхтоўкі да змагання супраць найвялікшага нашага ворага Нямеччыны. Толькі праца і змаганне прынясе нам вольнасць і віртанне ў Айчыну”¹⁸. У лісціце да камандуючага Польскай арміі на Усходзе ад 10 снежня 1942 г. генерал Мар’ян Кукель загадваў падтрымліваць дзеянні Ф. Вілька і аказваць яму дапамогу”¹⁹.

16 студзеня 1943 г. у Генеральнае консульства Польшчы ў Найробі паступіла тэлеграма: “Адказваючы на дэкларацыю польскіх грамадзянаў беларускай нацыянальнасці прашу ад імя кіраўніка ўраду Польшчы перадаць святару Michału Bajkar’janavu падзяку адданым Рэчы Паспалітай беларусам і запэўніць іх, што ў адроджанай Польшчы грамадзянам беларускага паходжання будуць гарантаваны права грамадзянскай роўнасці, забяспечаны ўмовы вольнага нацыянальна-культурніцкага развіцця, а таксама будуць улічаныя сацыяльна-эканамічныя інтарэсы шырокіх славен беларускіх працоўных масаў...”²⁰

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ IPMS. Depesza – szyfr gen. M.Kukiela z dnia 11 listopada 1942 r. Sygn. A.XII.3/22.

¹⁹ IPMS. Depesza – szyfr gen. M.Kukiela z dnia 10 grudnia 1942 r. Sygn. A.XII.3/22.

²⁰ IPMS. Telegrama szyfrowa Stanisława Mikołajczyka do Ambasady Polskiej w Teheranie z dnia 16 stycznia 1943 r. Sygn. A.11.851c/1.

Трэба адзначыць, што вышэйзгаданая дэкларацыя беларусаў мела водгук не толькі ў польскіх палітычных колах. Досьць широкі рэзананс яна атрымала ў асяродку польскай эміграцыі. Фрагмент беларускага мемарыялу быў надрукаваны ў выданні польскіх эмігрантаў у ЗША “Арганізацыны бюлетэнь Нацыянальнага камітэту палякаў Паўночнай Амерыкі”²¹.

Але ўжо тады сярод польскай эміграцыі знайшліся ворагі дзейнасці а. Бажар’янава і Беларускага камітэту. Як адзначаў у сваёй нататцы Францішак Вільк: “Я сустрэў польскага жандара, які паведаміў мене, што ён хоча зліквідаваць а. Бажар’янава і ягоную дзейнасць. Я патлумачыў яму якую шкоду для польскай справы мае падобнае стаўленне да Бажар’янава...”²² Пра гэты інцыдэнт Вільк тэрмінова пайфармаваў Раду міністраў.

Беларускі камітэт імкнуўся прыцягнуць да сябе ўвагу міжнароднай супольнасці 25 сакавіка 1943 г. быў накіраваны мемарандум да прэзідэнта ЗША Ф.Рузвельта. У звароце аўтары даводзілі існаванне беларускага народа і харкторызавалі становішча, у якім пасля 1939 г. апынулася польская грамадзяне беларускай нацыянальнасці. У гэтым мемарандуме адзначалася, што “Беларускі камітэт выступае ад імя мільёнаў нашых суайчыннікаў, голас якіх зараз не можа пачуць свет...” Таксама звязталася ўвага на небяспеку для беларускага народа з боку Савецкага Саюза. Беларусы пратэставалі супраць імкнення Крамля ўключыць беларускія землі ў склад СССР: “Савецкая Расея афіцыйна абвясціла свету, што ўсходняя землі Польшчы, на якіх праражываюць беларусы, яна лічыць засвае і пасля заканчэння вайныocha ўключыць іх у склад сваёй дзяржавы. Перад тварам усяго свету катэгарычна прагэструем супраць адарвання насад Польшчы. Мы ніколі не дадзім сваёй згоды на прыналежнасць да Расеі! Воляй беларускага народа заўсёды было, каб наш лёс, нашы сем’і, гаспадарка – належалі Польшчы і былі звязаныя з ёй інейным лёсам. Толькі жывучы і супрацоўнічаючы з Польшчай мы здолеем дайсці да дабрабыту і шчасця, а таксама да развіцця нацыянальнай культуры”. Дзеячы камітэту распавялі кірауніку ЗША пра цесныя беларуска-польскія контакты падчас супольнага змагання супраць маскоўскай агрэсіі. Рыжская дамова трактавалася як адмоўная з'ява з той прычыны, што “частка Беларусі, на жаль, адышла да Расеі”. Адзначалася, што частка Беларусі, якая апынулася ў межах II Рэчы Паспалітай пачала адраджацца пасля расейскай няволі”²³.

²¹ Białorusini i Polska // Biuletyn Organizacyjny. Nowy Jork, 1944. Nr 15.

²² IPMS. Notatka urzędowa Franciszka Wilka do Prezesa Rady Ministrów z października 1942 r. Sygn. A.XII.3/22.

²³ IPMS. Memoriał Komitetu Białoruskiego do Jego Excelencji Prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki Poł. Pana Franklina Roosevelta z dnia 25 marca 1943 r. Sygn. Vol. 9.V/6.

У мемарандуме даводзілася нелегітимнасць уключэння Захоўнай Беларусі ў склад СССР: “Гэтак званы “плебісцыт”, які правёў савецкі ўраду 1939 г. на тэрыторыі польскай Беларусі не з’яўляеца выяўленнем сапраўднай волі беларускага народу. Гэта быў гвалт над намі. З мэтай выратавання ўласнага жыцця і маёmacці ад тэрору акупантана, мы былі вымушаныя стаць паслухманнымі выкананцамі і савецкіх дыржтываў. Нас прымусілі галасаваць за “паслоў”, які ў сапраўднасці не быў нашымі выбранцамі, а прызначаліся савецкім урадам. З досведу Нямеччыны свет даведаўся, чаго варты “плебісцыт”, дзе 100% насельніцтва выказаваеца за ўладу, якая пануе сілай зброі на дадзенай тэрыторыі... Двухгадовая савецкая акупацыя польскіх земляў, на якіх жывуць беларусы, прынесла з сабою знішчэнне беларускай нацыянальнай культуры, якая нарадзілася ў польскі час, ліквідацыю гаспадаркі, Польскай аўтакефальтай праваслаўнай царквы і рэлігійнага жыцця, зняволенне найлепшых праdstаўнікоў народу, дэпартацыю ўглыб Рasei ў якасці кулакоў нават самых незаможныхсялянаў, татальну русіфікацыю краю. Былі гэта гады цяжкай няволі беларускага народу...”²⁴

Варта падкрэсліць, што Беларускі камітэт выступаў ад імя беларусаў – польскіх грамадзянаў, аднак хадайнічаў, таксама, за лёс сваіх суайчыннікаў з Усходнім Беларусі: “Мы не выступаем ад імя беларусаў, якія да 1939 г. уваходзілі ў склад Савецкай Рasei, але даведаўшыся пазней пра іхны гаротны стан, дапушчаем, што яны будуць аднолькавых з намі меркаванняў...” Напрыканцы документу ўтрымлівалася просьба да кірауніцтва ЗША ўзяць пад увагу жаданне беларусаў аб непарушальнасці давенных дзяржаўных межаў II Рэчы Паспалітай: “Пратэстуем супраць пашкавання савецкім урадам міжнародных нормаў і пакідання беларусаў у складзе сваёй дзяржавы, нягледзячы на тое, што яны з’яўляюцца польскімі грамадзянамі... Мочна просім амерыканскі народ заступіцца за нас і дамагчыся ад савецкага ўраду, каб былі вызваленыя з вязніцай і прымусовых працаў усе нашыя праваслаўныя беларусы (польскія грамадзяне) і быў ім дазволены вольны выезд за межы СССР. Адначасна патрабуем катэгарычнага звальнення нашых суайчыннікаў з Чырвонай Арміі і працоўных батальёнаў і прадстаўленне ім магчымасці ўступлення ў Польскую армію... Як некалі ў 1683 г. нашыя продкі-беларусы побач з палякамі і на чале з польскім каралём Янам Сабескім пралівалі кров' і баранілі Еўропу і яе культуру, так сёння мы, іхныя нашчадкі, звяртаемся да вялікага амерыканскага народу з просьбай, каб ён абараніў

²⁴ IPMS. Memoriał Komitetu Białoruskiego do Jego Excelencji Prezydenta Stanów Zjednoczonych Ameryki Poł. Pana Franklina Roosevelta z dnia 25 marca 1943 r. Sygn. Kol. 9.V/6.

нас адзахопу Расеяй і даў нам магчымасць належыць да польскай сям'і, якая адвеку была і нашай сям'ёй. Мы верым у справядлівасць дэмакратычных народаў, якая абапіраецца на Атлантычны пакт і просім памятаць пра нас падчас мірных перамоў”²⁵. Аднак вышэйзгаданыя просьбы не былі ўлічаныя кіраўніцтвам вялікіх дзяржаваў. Пытанне пасляваенай усходняй мяжы Польшчы было вырашанае на Тэгеранскай і Ялцінскай канферэнцыях не на карысць польскага эміграцыйнага ўраду.

У ліпені 1943 г. Беларускі камітэт выслаў на імя Станіслава Мікалайчыка ліст, у якім выказваў глыбокі смутак і спачуванне з нагоды трагічнай смерці генерала Уладзіслава Сікорскага. У лісце падкрэслівалася, што “генерал Сікорскі быў не толькі камандуючым Польскіх узброеных сілаў, але і правадыром усіх польскіх грамадзянаў. Мы, беларусы, бачылі ў ім ісвайго беларускага правадыра, паколькі ўсе мы добра ведаем колькі дабра зрабіў для нас прэм’ер і галоўнакамандуючы. Смерць генерала Сікорскага стала стратай не толькі для польскага народу, але гэта не меншая страта і для беларусаў. У асобе генерала Сікорскага мы страцілі вялікага дзяржаўнага мужа, які прысвяціў усе свае сілы дзеля дабра і росквіту Рэчы Паспалітай. Круючыся прынцыпамі роўнасці, справядлівасці і дэмакратыі, ён прывёў бы нас да дабрабыту і культурніцка-асветнага развіцця. У асобе пана прэм’ера запоўніваем польскі ўрад, што трапічная смерць генерала Сікорскага выклікала глыбокі смутак у сэрцах беларусаў. Незаменная страта правадыра палякаў і беларусаў яшчэ больш мабілізуе беларускі народ да барацьбы за незалежнасць і росквіт незалежнай, дэмакратычнай і моцнай Рэчы Паспалітай разам з усімі яе землямі і грамадзянамі. Шчыра просім пана прэм’ера польскага ўраду ў поўнай меры разлічваць на нас, беларусаў, каб паказаць свету, што мы стаім напольскім баку, маём уласную волю і па ўласнаму жаданню прагнем звязаць нашае жыццё і лёс з Польшчай. Няхай варожая і чужацкая Польшчы прапаганда будзе выкрыта ў сваёй хлусні, а свет даведаецца пра ўраду пра нашыя намаганні належыць да Польшчы...”²⁶

Пасля смерці генерала Сікорскага пасаду прэм’ера польскага эміграцыйнага ўраду заняў С.Мікалайчык. Як вядома, Народная партыя (Stronnictwo Ludowe), якую ён прадстаўляў, дэклараравала непарушнасць Рыжскага пагаднення, але разам з тым выступала за палітычную, культурную і гаспадарчую роўнасць беларусаў у межах польскай дзяржавы.

Неўзабаве дзеянасць Беларускага камітэту актыўізавалася. У ліпені 1943 г. Беларускі камітэт выслаў дэкларацыю на імя новага кіраўніка

²⁵ Тамсама.

²⁶ IPMS. Pismo Komitetu Białoruskiego do Premiera Stanisława Mikołajczyka, lipiec 1943 r. Sygn. A11.851/1.

ўраду. У гэтым дакуменце адзначалася: “Беларусы ў сваёй большасць з’яўляюцца сялянамі, якія ўжо некалькі стагоддзяў працуюць на зямлі разам з польскім сялянствам. Побач з польскімі сялянамі, яны бралі ў дзел у супольнай барацьбе за нашу і вашу незалежнасць, якая знітавала беларускіх і польскіх сялянаў у адзіную братэрскую сям’ю. Мы, беларусы, абвяшчаем, што ўсім сэрцам кахаем наш край, нашую польскую зямлю і шчыра жадаем ёй росквіту і добра. Будучы прывязанымі да Польшчы і польскага сяляніна, мы выказываем салідарнасць з дзеянасцю Народнай партыі ў акупаванай краіне, а таксама з дзеянасцю прадстаўнікоў гэтай партыі ва ўрадзе і Нацыянальнай радзе ў эміграцыі. Дзеянасць Народнай партыі і яе кіраўнікоў прывядзе да росквіту Польшчы, да росквіту ўсяго сялянства Рэчы Паспалітай, а гэтым самым і да нашага росквіту. Народная партыя ёсьць палітычнай сілаю, вельмі блізкай да беларусаў, таму ад усяго сэрца жадаем яму росквіту і моцы. Даводзячы гэта да ведама пана прэм’ера, просім залічыць нас да ліку сяброў Народнай партыі і заапекавацца намі, як партыя гэта робіць у дачыненні да польскіх сялянаў. За гэта мы будзем прасіць Бога, каб ён багаславіў цяжкую працу пана прэм’ера ў справе адраджэння незалежнасці нашай Айчыны – Польскай Рэспублікі...”²⁷

У іншай дэкларацыі Беларускага камітэту да Мікалайчыка (ліпень 1943 г.) утрымліваліся канкрэтныя прапановы ў змаганні Польшчы за “ўсходнюю крэсы”: “Беларусы – польскія грамадзяне, якія пражываюць ва Усходняй Афрыцы і Індіі, звязаныя з глыбокай просьбай дазволіць нам мець свайго беларускага прадстаўніка ў Нацыянальнай радзе пры польскім урадзе ў Лондане. Просім задаволіць нашую просьбу як мага хутчэй, паколькі чужацкі імперыялізм, ашукаўшы ўвесі свет, цвердзіць, што беларусы прагнуть належаць да Pacei і сёння намагаецца адараць нас ад Польшчы. Мы хочам праз свайго прадстаўніка ў Нацыянальнай радзе патлумачыць Еўропе і Амерыцы, што мы ў сапраўднасці жадаем уваходзіць у склад Польшчы. Адной з галоўных мэтаў савецкай агрэсіі ў адносінах да польскіх земляў, на якіх пражываюць беларусы, ёсьць зміненне беларускага “П’емонту”, якім з’яўляюцца беларусы ў Польшчы. Беларускі “П’емонт” у Польшчы ёсьць яскравым прыкладам дабрабыту і вольнасці беларускага насельніцтва, што рэжа вочы Савецкаму Саюзу, у якім беларускі рух знаходзіцца пад прыгнётам, а беларусы жывуць пад дрэспатый Масквы ў страху і няўпэўненасці ў заўтрашнім дні. Москва любым коштам прагнє зліквідаваць беларускі “П’емонт” у Польшчы, які адкрывае вочы савецкім беларусам на сапраўднае становішча.

²⁷ Тамсама.

вішча, а менавіта на шчасліва жыццё беларусаў у Рэчы Паспалітай, іх высокі ўзровень культуры і развіцця...”²⁸

Безумоўна, польскае кіраўніцтва было задаволена пазіцыяй Беларускага камітэту. Трэба адзначыць, што на працягу 1940 – 1943 гг. у польскім урадзе разглядалася пытанне аб увядзенні прадстаўнікоў нацыянальных меншасці ў склад Нацыянальнай Рады. Паводле непацверджаных дадзеных яшчэ ў 1940 г. польская ўлады ў Францыі разглядвалі кандыдатуру Фабіяна Ярэміча як прадстаўніка беларускай меншасці ў Нацыянальнай радзе. Улетку 1942 г. падчас фармавання Польскай арміі ў СССР польская амбасада шукала адпаведных асабоў сярод польскіх грамадзянаў беларускага паходжання. У прыватнасці, пасол Станіслаў Кот у чэрвені 1942 г. прапаноўваў у якасці кандыдатаў былога дзеяча клуба “Вызваленне” Фелікса Галавача і праваслаўнага святара Генадзя Шыманоўскага²⁹. Заслугоўвае ўвагі той факт, што нацыянальнасць апошняга кандыдата была акрэсленая наступным чынам: “праваслаўны паляк... у разе патрэбы можа сысці за беларуса...”³⁰ Сам Шыманоўскі ідэнтыфікаваў сябе як “беларуса польской культуры”³¹.

У розны час пропаноўвалася ўвесці ў складураду ад 1 да 3 беларусаў. Так, напрыклад, 3 красавіка 1945 г. Саюз пілсудчыкаў у Лондане ў лісце да Старшыні Рады міністраў адзначаў неабходнасць увядзення ў Нацыянальную раду аднаго прадстаўніка беларусаў, аргументуючы гэта тым, што “той факт, што нават у міжваенны час каля 60% насельніцтва ўсходніх земляў складалі непалякі, а галоўным чынам беларусы і ўкраінцы, з’яўляецца аргументам, які можа быць выкарыстаны на сваю карысць апанентамі Польшчы. Аднак гэты аргумент можа скарыстаць і польскі бок. Дзеля гэтага трэба прадэмантраваць, што тамтэйшае насельніцтва, хоць і не з’яўляецца польскім, але стаіць на глебе прыналежнасці да польскай дзяржавы, і ў кожным выпадку не жадае быць далучанай да Савецкага Саюза. У сувязі з гэтым, палітыка, якая мае на мэце перацягнуць на свой бок беларусаў і ўкраінцаў, павінна быць асноваю нашай дзяржаўнай лініі ў ахове ўсходніх тэрыторый Польшчы...”³²

Аднак, нягледзячы на шэраг пропановаў, польскае кіраўніцтва пакінула без увагі вышэйзгаданыя дэкларацыі Беларускага камітэту і не адва-

²⁸ IPMS. Deklaracja Komitetu Białoruskiego do Stanisława Mikołajczyka, lipiec 1943 r. Sygn. A.11.851c/1.

²⁹ Partacz Cz., Łada K. Polska wobec ukraińskich dążeń... S. 251.

³⁰ IPMS. Notatka A. Serafińskiego wsprawie p. Szymanowskiego z dnia 29 marca 1942 r. Sygn. A.9.V/44.

³¹ Szymanowski G. Dwanascie lat – wspomnienia z lat 1927 – 1939. Toruń 1998. S. 120.

³² IPMS. List Zespołu Piłsudczyków w Londynie do Prezesa Rady Ministrów Tomasza Arciszewskiego z dnia 3 квітня 1945 г. Sygn. PRM. 166.

жылася выкарыстаць ягоныя паслугі ў сваіх палітычных мэтах. У адказ на лісты і дэкларацыі Беларускага камітэту ўрад Мікалайчыка абмежаваўся толькі падзякай і абязцаннем узяць пад увагу беларускае пытанне ў будучай пасляваенай Польшчы³³. Стаяненне да беларусаў з боку польскага ўраду абапіралася на дэкларацыю ўраду адносна захавання правоў нацыянальных меншасцяў, прынятую Нацыянальнай радай 24 лютага 1942 г.³⁴

На працягу 1942 – 1943 гг. польскія лагеры на тэрыторыі Ірану пачалі ліквідавацца, а іх кантынгент накіроўваўся ў Паўднёва-усходнюю Афрыку (23676 чал.), Індыю (4701), Палестыну (6569), Мексіку (1569), Новую Зеландью (838) і інш. Падчас знаходжання ў Іране памерла каля 2 тыс. чал.³⁵ Складана вызначаць колькасць беларусаў сярод вышэйзгаданых групаў бежанцаў. Разам з тым, на падставе архіўных матэрыялаў магчымыя канстатаваць, што пэўная іх колькасць апынулася ў Індыі. Сведчыць пра гэта той факт, што сярод польскіх грамадзянаў, якія ў 1943 – 1948 гг. пражывалі ў Індыі, знаходзіліся ўраджэнцы паўночна-усходніх ваяводстваў даваенай Польшчы³⁶. Аднак асноўная колькасць польскіх грамадзянаў беларускай нацыянальнасці трапіла на афрыканскі кантынент. Яшчэ ў каstryчніку 1942 г. у Афрыку выехала каля 900 польскіх грамадзянаў праваслаўнага веравызнання. У красавіку 1943 г. у Іране (OUP № 1) засталося толькі каля 800 праваслаўных. Тым часам, у Афрыцы было створана 18 лагераў польскіх бежанцаў, у колькасці ад 300 (Марагора і Рангай) да 4000 асобаў (Тэнгеру). Да найбольш значных лагераў адносіліся – Тэнгеру (Танзанія), Коджа (Уганда), Рангай (Кенія), Лусака (Паўночная Радэзія), Масіндзі (Уганда)³⁷.

Польскія выгнанцы, незалежна ад нацыянальнасці і веравызнання, пражывалі ў адных лагерах. Да месцаў, дзе знаходзілася найбольш пра-
васлаўных беларусаў, належыў лагер Тэнгеру, у якім пражывала іх каля 400. Непазбежнымі былі канфлікты на рэлігійнай глебе. Пэўная частка каталікоў-палякаў варожа ставілася да праваслаўных беларусаў і ўкраінцаў. Найбольш востра каталікі рэагавалі на набажэнствы на царкоўнаславянскай мове, няпольскую гаворку. Як згадвала Марыя Мароз з лагеру Тэнгеру, часамі адносіны паміж каталіцкай і праваслаўнай часткамі бежанцаў можна было ахарактарызаваць словамі нянявісць³⁸.

³³ IPMS. Telegram szyfrowy do Konsulatu polskiego w Nairobi z dnia 13 listopada 1943 r. Sygn. A11.851c/1.

³⁴ Archiwum Akt Nowych (AAN). Deklaracja programowa rządu polskiego wygłoszona 24 lutego 1942 r. na inauguracji Rady Narodowej. Sygn. 202/II-22, k. 39.

³⁵ Polacy w Iranie 1942 – 1945. T.I. Antologia. Warszawa 2002. S. 411.

³⁶ Polacy w Indiach 1942 – 1948 w świetle dokumentów i wspomnień. Warszawa 2002. S. 752-756.

³⁷ IPMS. Osiedla polskie w Afryce Wschodniej. Sygn. A.18/47.

³⁸ Успаміны Марыі Мароз (з архіву аўтара).

Супрацоўнік польскага консульства ў Найробі наступным чынам харктарызавалі нацыянальна-канфесійныя адносіны ў лагерах: “Пераважную большасць складаюць крэсавыя палякі, трохі ёсць беларусаў і ўкраінцаў. Мінімальны адсотак жыдоў. Дакладна акрэсліць нацыянальны склад бежанцаў практычна немагчыма, можна толькі здагадвацца. Гэта, таксама, адносіца і да веравызнання. Я неаднаразова сутыкаўся з выпадкамі ўкрывання праваслаўнымі і грэка-каталікамі свайго веравызнання і падавання за рыма-каталіکоў. Гэта з’ява ёсць вынікам комплексу страты “польскасці”, якая шчыльна звязаная з пазіцыяй тамтэйшага (і, на жаль, не толькі тамтэйшага) каталіцкага духавенства, якое кіруеца прынцыпам: “што некаталіцкае – тое няпольскае”. У сувязі з гэтым, у лагерах ужо ўведзены ва ўжытак тэрмін “меншасці” ў адносінах да некаталіцкіх веравызнанняў”³⁹. На жаль, адным з рухавікоў нянявісці выступалі каталіцкія святыя, якія падбухгорвалі сваіх вернікаў да сутычак з праваслаўнымі сілуэтамі. У справаўдзе Генеральнага кансулу ў Найробі цвярджалася: “Калі сказаць, што на каталіцкім духавенстве ў Афрыцы тримаецца польскасць, то адразу паўстае пытання: якая польскасць? Стайденне духавенства шавіністичнае. На першым месцы яно ставіць веравызнанне і справы касцёлу, а толькі потым польскую справу. Яшчэ раз звяртаю ўвагу на тое, што адзінкі аўтарытэтам у лагеры з’яўляеца святар, Але ягоны аўтарытэт не заўсёды выкарыстоўваецца належным чынам...”⁴⁰

У выніку даходзіла да прыкрассяця і гвалту. У Тэнгеру двойчы разбураўся алтар праваслаўнай капліцы. Нярэдка ў асяроддзі вучнёўскай моладзі даходзіла да сварак. Сведчаць Марыя Галубінка і Марыя Мароз: “Каталікі ў школе казалі нам: чаго вы сюды прыехалі, едзыце назад у сваю Расею, абражаюточы “кацапам” і “рускім”⁴¹. Вольга Жынгаль згадвала: “Я ўдзельнічала ў тэатральным калектыве, была ў харцзрах. Пакуль не было праваслаўнай царквы я хадзіла ў касцёл, але потым у нас з’явілася праваслаўная капліца. Праз нейкі час пры дапамозе грэкаў мы пабудавалі царкву. Я пачала хадзіць туды на набажэнствы. Калі ў школе стала вядома, што я не каталічка і прытым хадзіла ў царкву, то мая настайніца адсунула мяне ад тэатральных заняткаў і сказала: “Ты больш не мая вучаніца”⁴².

Каталіцкая большасць кіравалася выключна эмоцыямі і сібірскімі перажыццямі, а не разумам. Яны не задумваліся, што праваслаўныя не ў меншай ступені сталі ахварамі сталінскага рэжыму. Беларусы таксама былі пазбаўленыя бацькаўшчыны і дэпартаваныя ўглыб СССР, дзе на-

³⁹ IPMS. Osiedla polskie w Afryce Wschodniej. Sygn. A.18/47.

⁴⁰ Таксама.

⁴¹ Успаміны Марыі Галубінкі (з архіву аўтара); Успаміны Марыі Мароз (з архіву аўтара).

⁴² Успаміны Вольгі Жынгаль (з архіву аўтара).

роўні з іншымі зведалі ўсе жахі і здзекі савецкай сістэмы. Апрача таго, у лагерах бежанцаў у Афрыцы сярод праваслаўных знаходзіліся сваякі і родныя польскіх жаўнероў, якія змагаліся ў шэрагах Польскіх узброеных сілаў на Захадзе. Толькі ў складзе 2 корпуса службыла звыш 2 тыс. вайскоўцаў праваслаўнага веравызнання, якія ў 1944 - 1945 гг. у Італіі мушна змагаліся побач з жаўнерамі іншых канфесій⁴³.

У складанай сітуацыі асноўным абаронцам праваслаўных бежанцаў выступаў а. Бажар'янаў, які меў вялікі аўтарытэт сярод вернікаў. Бажар'янаў прыехаў ў Танзанію ў ліпені 1943 г. і з'яўляўся святаром ў лагеры Тэнгеру. Падчас казання ён даводзіў праваслаўным беларусам, што яны “анічым не горшыя за каталікоў, таму як усе польскія грамадзяне, мусіць мець аднолькавыя права і магчымасці”⁴⁴. Ён абараняў не столькі беларускасць, колькі права сваіх вернікаў.

Беларуская дзейнасць а. Бажар'янава аблікоўвалася выданнем вышэйзгаданых мемарыялаў ад імя беларускага народу. Аднак гэта была віна не толькі самага святара, які з'яўляўся расейцам па паходжанні і слаба арыентаваўся ў беларускай гісторыі, каб выступаць у якасці ягонага палітычнага і нават нацыянальна-культурніцкага правадыра. Справа ў тым, што большасць беларусаў мела вельмі нізкі ўзровень нацыянальнай свядомасці. Разам з тым, на думку некаторых беларускіх эмігрантаў, менавіта духоўная апека і дзейнасць а. Бажар'янава стрымлівала паланізацыю праваслаўных беларусаў, падмацоўвала пачуццё сваёй адметнасці і асабістай годнасці, якая потым паспрыяла выкрышталізаванню нацыянальнай свядомасці⁴⁵. Трэба адзначыць, што ён быў адзіным праваслаўным святаром на ўсе польскія лагеры ў Афрыцы, таму здзяйсняў выезды з Тэнгеру ў іншыя пасяленні бежанцаў. Бажар'янаў карыстаўся павагай у прадстаўнікоў польскага ўраду ў Афрыцы⁴⁶. Неўзабаве, пры дапамозе польскіх чыноўнікаў у 1944 г. а. Бажар'янаў выдаў лацінскай у Найробі “Праваслаўны малітойнік”.

Аднак нападкі на праваслаўных з боку каталікоў з цягам часу паўплывалі на ягонае стаўленне да дзяржаўнай палітыкі і польскай справы. Айцец адразу пасля прыезду ў Тэнгеру звярнуўся да брытанскага каманданта лагера з просьбай аб заступніцтве. Праз нейкі час у часопісе “Promyk Prawosławny” (“Праваслаўны прамень”) ён змясціў перадрук

⁴³ IPMS. Zestawienie ogólne żołnierzy wyznania niekatolickich z 2 Korpusu i bazie 2 Korpusu według stanu z dnia 1.X.1945. Sygn. A.XII.28/13.

⁴⁴ Успаміны Вольгі Жынгаль (з архіву аўтара).

⁴⁵ Швадзюк Міхась. Беларусы ў Афрыцы ў 1942-48 гг. // Рунь. № 29 ад 27 студзеня 2000 г.

⁴⁶ IPMS. List Konsuła Generalnego RP w Najrobi W. Kowalskiego do Ministerstwa Spraw Zagranicznych z dnia 11 sierpnia 1943 г. Sygn. A11.851/1.

артыкула князя В.Баратынскага “Папеса Іаанна”, які быў прысвечаны жанчыне, якая ў 9 ст. нібыта была Папам рымскім. Гэты крок, безумоўна, не мог не закрануць гонар рыма-каталіцкага касцёла⁴⁷. Адчuvанне безбароннасці перадварожасцю каталіцкай большасці, а таксама крыўда за “няўдзячнасць” за ягоную службу польской справе, падштурхнулі а. Бажар’янава да пошуку апекі ў прадстаўнікоў прасавецкага ўраду ў Варшаве (1945).

Пра становішча а. Бажар’янава я скрава сведчыць с праваздачай Генеральнага консула Польшчы ў Найробі, дзе адзначалася, што “ў польскіх паселішчахна тэрыторыі Афрыкі ёсьць толькі адзін права слáўны святар а. Бажар’янаў. Я не маю духоўнай адукацыі, таму не хачу навязваць сваё меркаваннне ў рэлігійных спрэчках, аднак адзначу, што канфрантация паміж польскімі бежанцамі на канфесійнай глебе стала вынікам уядзення паняцця “меншасці”. У Афрыцы я неаднаразова чуў ад а. Бажар’янава скарті на пануючыя там міжканфесійныя адносіны, адмоўнае стаўленне каталіцкай большасці да праваслаўных, да яго і ягонай дзейнасці. Не буду прыводзіць дробных прыкладаў гэтых здарэнняў, бо гэта бачанне толькі аднаго боку, аднак факт начнога падпалу дому ў лістападзе 1945 г. у паселішчы Коджа, дзе спыніўся а. Бажар’янаў падчас візіту да сваіх братоў па веры, сведчыць сам за сябе. Сам а. Бажар’янаў выдаў улётку (сцвярдждае, што ён быў спрашаваны на гэта) на тэму “Папа Рымскі Іаанн”. З усяго гэтага вынікае, што гаворка ідзе ўжо не пра палеміку, а пра сапраўдную рэлігійную барацьбу. У дадзены момант а. Бажар’янаў публікуе артыкулы ў прэсе г. зв. “варшаваўскага” ўраду, якая выходзіць у Палестыне. Такім чынам, ён спадзяеца на выезд у Польшчу. Я маю добрага знаёмага, які разам з а. Бажар’янавым быў у савецкім лагеры на Поўначы, які сцвярдждае, што ведае гэтага святара як сапраўднага добраага паляка. Прыводжу гэта дзеля таго, каб паказаць рэлігійныя адносіны ў нашых паселішчах у Афрыцы і прадміністрація, як магчыма змарнаваць добраага чалавека, дзейнасць якога ў нашай справе магла быць каштоўнай...”⁴⁸ Адыход а. Бажар’янава ад актыўнай грамадзкой дзейнасці, а пасля і ягоная заўчастная смерць у Дар-эс-Саламе 20 жніўня 1946 г., спынілі грамадска-палітычную дзейнасць камітэту.

У 1948 г. распачалася ліквідацыя лагераў для польскіх бежанцаў у Афрыцы. У выніку беларусы, скарыстаўшыся правамі польскіх грамадзянаў, абраўші ў якасці сталага месца жыцтва краіны Заходнія Еўропы і Паўночнай Амерыкі. Некаторыя з іх прычыніліся да беларускай дзей-

⁴⁷ Швэдзюк Міхась. Беларусы ў Афрыцы ў 1942-48 гг.

⁴⁸ IPMS. Osiedla w Afryce Wschodniej. Sygn. A.18/47.

насці на чужыне, у прыватнасці, сталі сябрамі Згуртавання беларусаў у Вялікай Брытаніі⁴⁹.

У заключэнні трэба адзначыць, што ў 1942 г. сярод польскіх грамадзянаў, якія разам з Польскай арміяй эвакуяваліся з СССР у Іран, знаходзілася каля 2 тыс. беларусаў праваслаўнага веравызнання. Пераважная большасць польскіх грамадзянаў беларускай нацыянальнасці мела нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці. У якасці асноўнага крытэрыя адметнасці ад палякаў выступала праваслаўнае веравызнанне. У сувязі з тым, што савецкі ўрад намагаўся не дапускаць да эвакуацыі з СССР непалякаў частка праваслаўных беларусаў наўмысна хавала не толькі сваю нацыянальнасць, але часам называлася каталікамі.

Дапамога польскага ўраду ў адыходзе з “ннялюдской зямлі” выклікала ў беларусаў сімпатіі і пачуццё ўдзячнасці. Гэткія настроі польскіх грамадзянаў беларускага паходжання былі заўважаныя некаторымі прадстаўнікамі польскага кіраўніцтва, якія намагаліся выкарыстаць беларускае пытанне на карысць Польшчы ў савецка-польскіх спрэчках наокончы пасляваенны дзяржаўны прыналежнасці Заходняй Беларусі. Пры падтрымцы сябра Нацыянальнай рады Ф. Вілька ў 1942 г. у Іране быў створаны Беларускі камітэт на чале з праваслаўным святаром Міхаілом Бажар’янавым, які выдаў шэраг мемарыялаў ізваротаў да польскага ўраду, а таксама да кіраўніцтва ЗША. У іх выказвалася падтрымка Польшчы ў справе ўсходняй мяжы, асуджалаася гвалтоўнае далучэнне Заходняй Беларусі да СССР, а таксама ад імя беларускага народу выказвалася жаданне беларусаў надалей заставацца польскімі грамадзянамі. Змест мемарыялаў быў прасякнуты пала нафільствам. Аднак пазіцыя беларускіх уцекачоў зразумелая. Яна абумоўленая пэўнымі сімпатыямі да лонданскага ўраду, а таксама адсутнасцю палітычнай альтэрнатывы. Уцекачы якія групаваліся вакол Беларускага камітэту, дэманстрацый лаяльнасці да польскага ўраду дамагаліся правоў і палёгкаў для сваіх суайчыннікаў. У якасці адной з мэтай на гэтым шляху а. Бажар’янаву бачыў уваход прадстаўніка беларускай меншасці ў Нацыянальную раду.

Неабходна падкрэсліць, што большасць сяброў Беларускага камітэту складалі малаадукаваныя сяляне і бывалыя службоўцы лясной варты. Актывам арганізацыі былі а. Бажар’янав і некалькі прадстаўнікоў інтэлігенцыі (вясковыя настаўнікі). Ніхто з сяброў камітэту не належыў да актыўных дзеячаў беларускага нацыянальнага руху. Гэта сведчыць пра тое, што справа выдання названых мемарыялаў з’яўлялася справай вузкога кола асобаў на чале з а. Бажар’янавым ібыла ініцыяваная прадстаўнікамі польскага ўраду, якія становічылі настроеныя да беларусаў.

⁴⁹ Швэдзюк Міхась. Беларусы ў Афрыцы ў 1942-48 гг.

Звяртае на сябе ўвагу і тое, што ў ліку падпісantaў пад дэкларацыямі да польскіх і амерыканскіх уладаў знаходзілася шасцёра праваслаўных украінцаў з Валыні, а сам а. Бажар'янаў быў расейцам па нацыянальнасці. Дзейнасць Беларускага камітэту абмяжоўвалася выключна выданнем дэкларацыяў.

Вышэйгаданыя дэкларацыі лаяльнасці не былі ўзятыя пад увагу як польскім урадам, так і заходнімі хаўруsnікамі, паколькі справа пасляваннай дзяржаўнай прыналежнасці заходнебеларускіх тэрыторый была вырашаная падчас Тэгеранскай і Ялцінскай канферэнцыяў. Апрача таго, польскі эміграцыйны ўрад не бачыў практичнай патрэбы ў выкарыстанні падтрымкі польскіх грамадзянаў беларускай нацыянальнасці пры аргументаванні сваіх прэтэнзіяў на Заходнюю Беларусь. Як адзначалася вышэй, Беларускі камітэт не меў ніякага дачынення да беларускага нацыянальнага руху, аднак, невядома, якую ролю ён мог адыграць у выпадку правядзення сваіх прадстаўнікоў у Нацыянальную раду.

У 1943 г. большасць польскіх грамадзянаў беларускай нацыянальнасці апынулася ў цывільных лагерах ва Усходняй Афрыцы. Якраз тут абвастрыліся адносіны паміж праваслаўнымі і каталікамі. Апошня трактавалі іх як варожую сілу і беспадстаўна абавінавачвалі ў нелаяльнасці. Дыскрымінацыя, гвалт, а таксама бяздзейнасць польскіх уладаў выклікалі ў беларусаў расчараванне ў палітыцы лонданскага ўраду, спрыялі пагаршэнню адносінаў да палякаў і падштурхнулі ў 1945 г. кіраунікоў Беларускага камітэту да пошуку супрацоўніцтва з прасавецкім урадам у Польшчы.

*Вольга Гарбачова (Менск), кандыдат гісторычных навук,
дацэнт Беларускага Дзяржсаўнага універсітэту*

Дзейнасць Таварыства літоўскага і рускіх земляў у межах Вялікай эміграцыі ў Францыі

Вялікая эміграцыя займае важнае месца ў гісторыі тыхнарадаў, якія складалі яе аснову, г.зн. палякаў, беларусаў, украінцаў і літоўцаў. У яе межах фармаваліся і пачыналі ўсведамляцца ў якасці прыярытэтных праблемы нацыянальной самасвядомасці, здзейсніўся цэлы шэраг мерапрыемстваў па захаванню нацыянальнай спадчыны, закладаліся асновы палітычных партый новага тыпу. Сярод эмігранцкіх арганізацый асобнае месца належыць Таварыству Літоўскому і рускіх земляў*, якое вылучалася якраз сацыяльна-культурнай і навуковай актыўнасцю сваіх сяброў. Сярод іх былі Адам Міцкевіч, Юліуш Славацкі, Іаахім Лялевель, Ігнацы Дамейка, браты Цэзары і Уладзіслаў Плятэрсы, Яўстафій Янушкевіч, Гіпаліт Клімашэўскі, Юзаф Страшэвіч, Станіслаў Ворцэль. Кожны з іх стаўся своеасаблівым сімвалам Вялікай эміграцыі.

За час свайго існавання Таварыства зведала пэўную эвалюцыю. Па-першае, адбылася канкрэтныя і пашырэнне накірункаў дзейнасці – ад простага збору матэрыялаў, якія адносіліся да падзеяў 1831 г. у Літве, Беларусі і Украіне, і аказання дапамогі “літвінам”** у Францыі, да іх выдання і вывучэння краіны ў статыстычным, гістарычным і палітычным аспектах. Па-другое, пэўныя намаганні накіроўваліся дзеля наладжвання непасрэдных контактаў з супернікамі на Радзіме. І разам з tym нязменным заставаўся асноўны накірунак арганізацыі – дзейнасць дзеля дабрабыту тэрыторый былога ВКЛ.

Крыніцазнаўчая база вывучэння дзейнасці Таварыства засяроджана ў асноўным ў замежных хковішчах. Арыгіналы пратаколаў паседжан-

* Тэрмінамі “рускія землі” і “русины” акрэсліваліся украінскія тэрыторыі і украінцы.

** Правамерным, на наш погляд, з’яўляецца ўжыванне тэрміна “літвіны” ў дачыненні да асобаў, якія паходзілі з тэрыторый гістарычнай Літвы. Самі эмігранты ў 30-50 гг. 19 ст. не праводзілі розніцы паміж выхадцамі са Жмудзі, Літвы і Магілёўшчыны. Дзеля пазначэнні выхадцаў з гэтых тэрыторый ў супрацьвагу этнічным палякам (“караняжам”) выкаристоўвалася саманазва “літвіны”.

няў, якія ў свой час былі перададзеныя ў Нацыянальную бібліятэку Польшчы ў Варшаве з Раперсвільскай бібліятэкі, загінулі ў 1939 г.¹ Аднак захавалася некалькі копій пратаколаў, адна з якіх знаходзіцца ў Бібліятэцы Чартарыскіх у Кракаве. Гэты варыянт пратаколаў, скапіраваны Юзафам Патрыкоўскім, ахоплівае адзін год дзеянасці Таварыства ад снежня 1831 г. да снежня 1832 г.² Другая копія, выкананая Людвікам Яноўскім, знаходзіцца ў Рукапісным аддзеле Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве³. Дадзены варыянт па свайму зместу пэўным чынам адразніваецца ад папярэдняга. Ён змяшчае 60 пратаколаў паседжанняў ад 10 снежня 1831 г. да 7 ліпеня 1833 г.⁴ На 218 старонках гэтага збору змяшчаныя таксама спраўядлачна за першы год дзеянасці Таварыства і шэраг адозваў. Апошні з дакументаў датуецца 21 сакавіком 1836 г. і прысвечаны падрыхтоўцы святкавання 5-й гадавіны паўстання ў Літве.

Бадай, што самы багаты збор дакументаў захоўваецца ў Рукапісным аддзеле Нацыянальнай бібліятэкі ў Варшаве. Акрамя пазначанага вышэй, тут змяшчаюцца матэрыялы аб выданні памятнага медалю ў гонар першай гадавіны паўстання⁵. Сярод 675-ці аркушаў на польскай і французскай мовах разам з дакументамі (1832-1837) з архіва Раперсвільскага музея захоўваюцца эскізы і літаграфіі медалю⁶. Некалькі адзінак захавання прысвечаны гісторыі святкавання паўстання, а таксама эпістолярнай спадчыне Таварыства⁷.

¹ Пад нумарам 166 і 168 зафіксаваны пратаколы таварыства, складзеныя Леонардам Ходзькам, Уладзіславам Плытэрэм, Феліксам Вратноўскім, якія датуюцца 10. 12. 1831-7. 07. 1833. Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. T. 1. Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej / oprac. A. Lewak. Warszawa, 1929. S. 61.

² Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далей - B. Czart.), rkps 5356 III. Organizacja Towarzystwa Litewskiego. Protokoły posiedzeń z lat 1831-1832 (Kopiariusz J.A.Potrykowskiego).

³ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich z lat 1831-1836.

⁴ Захаваліся не ўсе пратаколы. На месцы пратакола № 56 (паседжанне 31 сакавіка 1833 г.) знаходзіцца пратакол № 60 (7 ліпеня 1833 г.). Шэрагам аўтараў паседжанне ад 7 ліпеня 1833 г. лічыцца апошнім.

⁵ BN, rkps III. 6594. Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich. Akta tyczące się wybicia medalu na pamiątkę powstania Zmudzi, Litwy, Wołynia, Podola i Ukrainy. 1832-1837.

⁶ Гл.: Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. T. 1. Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej. S. 62 (q 170).

⁷ BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich. Karbospandónska сібровъ Таварыства знаходзіцца ў розных ховішчах. Гл.: BN, rkps II. 7873. Fragmenty korespondencji Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich; B. Czart. Teki emigrantow; Biblioteka Jagiellońska (далей - BJ), rkps przyb. 33/62, Teki papierow osobistych i korespondencji Eustachego Januszkiewicza (1805-1874); rkps przyb. 256/69. Korespondencji Eustachego Januszkiewicza z lat 1831-1872; BN, rkps III. 6562, J. Lelewel. Panowanie króla polskiego Stanisława Augusta Poniatowskiego; rkps III. 6575. Notaty J. Lelewela.

У Бібліятэцы Чартарыйскіх і Бібліятэцы Ягелонскага універсітэту захаваліся ўлётныя выданні Таварыства – адозвы, абвесткі аб святкаванні гадавін паўстання, клепсідры. Дзейнасць Таварыства таксама асвятлялася ў эмігранцкім перыядычным друку 30-х гадоў XIX ст., а дакладней у выданнях “*Pielgrzym Polski*”, “*Pamiknik emigracji polskiej*”, “*Nowa Polska*”, “*Kalendärz Pielgrzyma Polskiego*”, “*Rocznik Emigracji Polskiej*”⁸.

У гісторыяграфіі праблемы вылучаюцца некалькі накірункаў. Найчасцей да гісторыі Таварыства звязраліся пры асвятленні пасляістападаўскай эміграцыі (Л.Гадон, С.Калембка, Г.Жалінскі, Б.Канарска, Д.Рэдэрава⁹). Б.Ліманоўскі, А.Верніцкі, З.Васілеўскі, З.Вуйцік, М.Дзерноловіч засяродзілі ўвагу на знакамітых постачаях эміграцыі¹⁰. Пры гэтым З.Васілеўскі пры разглядзе дзейнасці А.Міцкевіча і Ю.Славацкага як сяброў Таварыства спасылаўся на аўтэнтычныя раперсвільскія матэрыялы. Некаторыя даследчыкі аб'ектам свайго вывучэння зрабілі асобныя бакі эмігранцкага жыцця (напр., М.Страшэўская¹¹). Вялікі інтарэс уяўляюць таксама даследаванні У.Клышэўскага, А.Баршчэўскай-Крупы і А.Новака. Якраз У.Клышэўскі першым зрабіў Таварыства аб'ектам самастойнага даследавання¹². Ёнжэ ўпершыню вызначыў храналагічныя межы дзейнасці Таварыства 1831 – 1838 гг.

З 60-х гг. 20 ст. дадзенай праблематыкай занялася А.Баршчэўска-Крупа. Шэраг яе артыкулаў пазней сталі асновай манографічнага выдання¹³.

⁸ Гл.: BJ, rkps akc. 27/53, Papiry “*Pielgrzyma Polskiego*”.

⁹ Gadon L. Emigracja polska. Pierwsze lata po upadku powstania listopadowego. T. 1-3. Kraków, 1901-1902; другое выданне: Wielka Emigracja w pierwszych latach po powstaniu listopadowym. Paryż, [b.d., ok. 1958]; Kalembska S. Wielka Emigracja. Polskie wychodźstwo polityczne w latach 1831-1862. Warszawa, 1971; Konarska B. Polskie drogi emigracyjne. Emigranci polscy na studiach we Francji 1832-1848. Warszawa, 1986; Rederowa D. Polski emigracyjny ośrodek naukowy we Francji w latach 1831-1872. Wrocław, 1972; Żaliński H. Stracone szanse. Wielka Emigracja o powstaniu listopadowym. Warszawa, 1982.

¹⁰ Dernałowicz Ė. Kronika życia i twórczości Mickiewicza. Marzec 1832 - czerwiec 1834. Warszawa, 1966; Limanowski B. Stanisław Worcell. Życiorys. Kraków, 1910; Wernicki A. Leonard Chodźko i jego prace. Krótki rys biograficzny i naukowy. Lwów, 1880; Wasilewski Z. Mickiewicz i Słowacki. Warszawa, [1921]; Wójcik Z. Ignacy Domeyko. Litwa – Francja – Chile. Warszawa-Wrocław, 1995.

¹¹ Straszewska M. Życie literackie Wielkiej Emigracji we Francji (1831-1840). Warszawa, 1971.

¹² Kłyszewski Wł. Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich 1831-1838 // Ruch Literacki, dodatek do “Kuryera Litewskiego”. Nr 1-4. Wilno, 1906; ёнжэ, Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich // Tygodnik illustrowany. 1907. S. 83.

¹³ Barszczewska-Krupa A. Rola Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich w popularyzacji wiedzy o Litwie i Białorusi na emigracji (1832-1836) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno-Społeczne. Seria I. Z. 53. Łódź, 1967. S. 45-69; яна ж: Societe Lithuaniae et des Territoires Bielorusses et Ruthenes a Paris 1831-1836 / / Acta Baltico-Slavica. T. 6 (1969). S. 75-102; яна же Emigracja i kraj. Wokół modernizacji polskiej świadomości społecznej i narodowej. 1831-1863. Łódź, 1999. S. 89-111.

Час існавання таварыства даследчыца вызначыла 1831 – 1836 гг.¹⁴ Адна-часна заўважыла, што на працягу другой паловы 1833 – пачатку 1836 г. адбывалася пэўная эвалюцыя мэтаў дзейнасці організацыі. Яно існавала дзякуючы дзейнасці асобных яго сяброў, якія ў той жа час былі сябрамі іншых эмігранцкіх таварыстваў.

Даследаванне кракаўскага гісторыка А. Новака прысвечана ідэй-най праблематыцы. У прыватнасці, была выказана думка, што менавіта ў гэтым Таварыстве ўпершыню ў межах Вялікай эміграцыі была выразна ўзнятая нацыянальная праблематыка¹⁵. Даследчык, спасылаючыся на Б.Ліманоўскага¹⁶, які карыстаўся раперсвільскімі матэрыяламі, а таксама на працы Л. Гадона і А. Вярніцкага, крайнюю дату існавання арганізацыі вызначыў сярэдзінай 1833 г., часам апошняга з вядомых паседжанняў¹⁷. Аднак, калі трактаваць Таварыства як зямляцкі саюз, для якога звычайна ўласціва меншая строгасць у выкананні статутных патрабаванняў, то істотнымі становішчамі таксама іншыя факты. У прыватнасці, сведчанні аб захаванні ў “літвінскім” асяроддзі традыцыі святкавання гадавіны паўстання аж да 1840 г.¹⁸

Таварыства літоўскага і рускіх земляў стала адной з першых арганізацый, створанай “паслялістападаўскім і эмігрантамі” ў Францыі. Страна беларуска-літоўскім і ўкраінскім землямі элементам польскай дзяржаўнасці, якія часткова захаваліся ў Карапеўстве Польскім, паступова прывяло да адрознення ў прававым статусе гэтых былыx частак Рэчы Паспалітай¹⁹. У перыяд паўстання 1830 – 1831 гг. гэтыя адрозненні сталі яшчэ больш выразнымі. А пошыне было абумоўлена не толькі рэакцыяй царскіх уладаў на выступленні беларускіх, літоўскіх і ўкраінскіх патрыётаў. Літвіны і русіны, якія адышли ў складзе польскай арміі ў Варшаву, успрымаліся там як героі. Але адначасова з гэтым з боку этнічных паліякаў пачынае прасочвацца пэўнае перабольшванне сваіх паўстанцкіх заслуг перад “братамі меньшымі”. Усё гэта спрыяляла стварэнню асобнай арганізацыі, прызначанай для разгляду і вырашэння канкрэтных праблемаў (у т.л. бытавых) літвінаў і русінаў. Гэтыя абавязкі ўзяў на сябе Камітэт рускіх земляў, які складаўся з двух аддзелаў – Літоўскага і Валынскага.

¹⁴ Barszczewska-Krupa A. Emigracja i kraj... S. 111.

¹⁵ Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo Litewskie i Ziemi Ruskich (1831–1833): w laboratorium rozpadu “przednowoczesnego” narodu Rzeczypospolitej // Nowak A. Od imperium do imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej. Warszawa, 2004. S. 196–223.

¹⁶ Limanowski B. Stanisław Worcell... S. 75.

¹⁷ Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 216–217.

¹⁸ Гл.: B. Czart., druki ulotne, 110 777 III. [Zawiadomienie: “Uprasza Szanownego Zioma-ka o przybycie na nabożeństwo (...)”]. [B.m.: b.w, ca 1840].

¹⁹ Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 199.

га. У склад Літоўскага камітэта, створанага 15 жніўня 1831 г., ад Гарадзенскай губ. увайшлі Юзаф Кашыц і Кауль Нямцэвіч, ад Менскай – Аляксандр Лапацінскі і Валяр'ян Пяткевіч, па два прадстаўніка мелі Віленская губ. і Беластоцкая вобласць²⁰. Камітэт браў на сябя ролю пасрэдніка паміж ураджэнцамі беларуска-літоўскіх земляў і Нацыянальным урадам, абавязваўся падтрымліваць контакты з суайчыннікамі з Каралеўства Польскага²¹.

Пасля паражэння паўстання вяртанне ў родныя мясціны жыхароў гістарычнай Літвы і украінскіх земляў было больш складаным, чым для этнічных палякаў. Менавіта гэта перадвызначыла структуру эміграцыі. Так, з шасці тысяч эмігрантаў, якія ў перыяд 1831 – 1837 гг. перабраліся ў Францыю²², каля 850 чалавек паходзілі з беларуска-літоўскіх земляў і каля 250 – з украінскіх²³. Гэта вялікая лічба, асабліва, калі мы будзем улічваць, што колькасць удзельнікаў паўстання на гэтых землях значна саступала колькасці паўстанцаў у Польшчы.

З канца кастрычніка 1831 г. у Парыж пачынаюць прыбываць першыя эмігранты, якія адразу ж разгарнулі актыўную арганізацыйную дзеянасць. У выніку ўзніклі некалькі таварыстваў, накіраваных як на ўнутраную кансалідацыю эміграцыі, так і на рэалізацыю пэўных палітычных праграм. Леонард Ходзька, Антоні Пажэцшэўскі, Антоні Глушневіч, Адам Гуроўскі, Валяр'ян Пяткевіч, Іаахім Лялевель прычыніліся да стварэння Камітэта Банавентуры Немаеўскага і Польскага нацыянальнага камітэта²⁴. Адначасна па прапанове Цэзарыя Плятэрэ і пры непасрэдным удзеле Уладзіслава Плятэрэ, Антонія Пажэцшэўскага, Адама Калышкі, Юзафа Зянковіча, Людвіка Замбжыцкага, Валяр'яна Пяткевіча, Яна Градкоўскага, Антонія Глушневіча і Каляя Вадзінскага 10 снежня 1831 г. у Парыжы ствараецца Таварыства літоўскага. Яно ў адрозненні ад папярэдніх арганіза-

²⁰ Lelewel J. Pamiętnik z roku 1830–31. Warszawa, 1924. S. 159; Niewiarowicz A. L. Ze wspomnień // Zbiór pamiętników do historii powstania polskiego z roku 1830–1831. Lwów, 1882. S. 473.

²¹ Адрас ад імя камітэту падпісалі: Кауль Нямцэвіч, Юзаф Кашыц, Аляксандр Веляпольскі, Людвік Замбжыцкі, Антоні Пажэцшэўскі, Адам Калышка, Валяр'ян Пяткевіч, Антоні Глушневіч, Уладзіслаў Плятэр, Ян Карвоўскі, Юзаф Зянковіч і Людвік Пяткевіч (Lelewel J. Pamiętnik z roku 1830–31. Warszawa, 1924. S. 159–160).

²² Як адзначаеца Р. Бялецкім, гэтая прыблізная лічба складаецца з 5784 вайскоўцаў, якія праходзілі абавязковую рэгістрацыю пры перасячэнні мяжы, і цывільных асобаў, якія апынуліся ў эміграцыі ў большасці выпадкаў разам са сваякамі (Bielecki R. Zarys rozproszenia Wielkiej Emigracji we Francji 1831–1837. Materiały z archiwów francuskich. Warszawa–Łódź, 1986).

²³ Агульная колькасць эмігрантаў у Францыю з гістарычнай Літвы вызначаеца А. Баршчэўскай у межах 1000–1200 чалавек (Barszczewska-Krupa A. Emigracja i kraj... S. 90).

²⁴ Гл.: Kalemcka S. Wielka Emigracja... S. 91–95.

цый прапанавала для рэалізацыі культурна-асветніцкую праграму, з мэтай згуртавання і аб'яднання літвінскіх калаў незалежна ад палітычных схільнасцяў: “Літвіны... змушаныя да выгнання, сабраліся ў Парыжы і ўбачылі, што Еўропа не мае адпавядаючых рэчаіснасці ў яўленні пра паўстанне ў Літве, а таксама і пра саміх літвінаў, таму... стварылі Таварыства”²⁵.

Што тычыцца колькаснага складу арганізацыі, то захавалася некалькі сведчанняў. У адпаведнасці з матэрыяламі ад 22 сакавіка 1832 г. Таварыства налічвала 75 чалавек. Але вядома пра існаванне спіса сакратара Таварыства Леанарда Ходзькі, складзенага ў 1831–1833 гг. Ягоны спіс налічваў 126 чалавек²⁶.

Ужо на першым паседжанні старшыня таварыства Цэзары Плятэр авбясціў ягоныя галоўныя задачы, а менавіта “збор матэрыялаў, маючых адносіны да падзеяў у Літве і на тэрыторыі рускіх земляў, а таксама апісанне паўстання; ...статыстычнае і гісторычнае апісанне гэтых земляў; ...вывучэнне гісторыі мясцовых народаў”²⁷. Падчас дыскусіі, якая разгарнулася з нагоды канкрэтызацыі задач таварыства, была падкрэслена неабходнасць публікацыі сабраных матэрыялаў. Гэта павінна было пашырыць веды єўрапейцаў пра літвінаў як у этнічным, так і палітычным сэнсе.

На трэцім паседжанні таварыства (19 снежня 1831 г.) былі канкрэтызаваныя тэмы даследаванняў. Адзін тэматычны накірунак тычыўся праблемаў гісторычнага развіцця Літвы як часткі Рэчы Паспалітай. У гэтым накірунку выказалі жаданне працаўца У.Плятэр (“Становішча Літвы ад падзелаў Польшчы да Варшаўскай рэвалюцыі”) і А.Глушневіч (“Статыстычныя дадзенныя пра Літву”). Другім накірункам стала праблематыка лістападаўскага паўстання і ягоныхасаблівасцяў. Гэтым павінны былі займацца І.Лялевель (“Уплыў літоўскага паўстання на дзеянні Нацыянальнага ўраду і галоўнакамандуючага”), К.Патуліцкі (“Паход генерала Гелгуда і стварэнне ў Літве Цэнтральнага ўрада”), Я.Янушкевіч (“Паход Рожыцкага ў Літву”), В.Пяткевіч (“Падзеі ў Вільні ад пачатку рэвалюцыі ў Варшаве да моманту выхаду з горада”), К.Вадзінскі (“Паўстанне ў Белавежскай пушчы да 4 красавіка 1831 г.”), Я.Граткоўскі (“Віленскі паход Залускага”), Р.Ляшчынскі (“Паход генерала Хлапоўскага ў Літву”). Ц.Плятэр збіраўся даследаваць гісторыю паўстання ў Вількамірскім і Вілейскім пав., Ю.Зянковіч – у Ашмянскім і Завілейскім, Аляксандр Валадко віч – у Вілейскім і Дзісенскім, Л.Замбжыцкі – у

²⁵ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 1.

²⁶ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 33; rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa... K. 11-21.

²⁷ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 34.

Віленскім і Трокскім, А.Калышка – у Вількамірскім, А.Пжэцішэўскі і Юзаф Страшэвіч – ва Упіцкім, Францішак Шэмёт – у Шавельскім, Ю.Сла-вацкі і Ян Янішэўскі – у Расіенскім пав.²⁸

Наступным крокам у дзейнасці таварыства стала стварэнне спецыяльнай камісіі для збору іацэнкі падрыхтаваных матэрыялаў. Першыя мемуары былі дасланыя напрыканцы студзеня 1832 г. Пад нумарам адзін у архіве таварыства зафіксаваны запіскі Уладзіслава Плятэра “Агульныя разважанні аб літоўскім паўстанні”²⁹. 12 лютага 1832 г. у форме публічнага выступлення прадставіў свае ўспаміны пра паход Рожыцкага на Літву Я.Янушкевіч. 1 красавіка 1832 г. прадставілі матэрыялы Аляксандра Валадковіч і Міхал Лісецкі. На гэтым жа паседжанні былі вызначаны тэрміны прадстаўлення мемуараў астатнімі сябрамі Таварыства. Працу плацавалася закончыць да траўня 1832 г. На самой справе тэрмін не быў вытрыманы. 30 чэрвеня даслаў матэрыялы Казімір Руткоўскі, 13 жніўня – Пётр Буткевіч (падзеі паўстання ў Цельшаўскім пав.), 20 жніўня – Пётр Ясінскі (падзеі паўстання на ўкраінскіх землях), 3 верасня – Міхал Падчашынскі (падзеі ў Літве). Крыніцы сцвярджаюць, што на разгляд камісіі свае матэрыялы прадставілі таксама Валяр'ян Пяткевіч (“Арганізацыя асноўных пунктаў паўстання”), Бартмінскі (“Апісанне вяртання Дембінскага з Літвы”), Ян Чынскі, Пётр Капчынскі і Антоні Гарэцкі³⁰.

Пэўную інфармацыю па дадзенаму пытанню ўтрымліваюць каталогі раперсвільскіх і бацінёльскіх збораў, якія яшчэ да пачатку II сусветнай вайны былі перададзены ў Нацыянальную бібліятэку. Сярод іх былі ўспаміны пра падзеі ў Белавежскай пушчы былога павятавага суддзі Пружаўскага пав. Гарадзенскай губ. Ігнацыя Крываблоцкага (выдадзены ў 1832 г.)³¹. Міхал Яцкоўскі падрыхтаваў рукапіс пра падзеі паўстання і першыя гады эміграцыі (у 1844 г. выйшаў у зборніку Ксаверыя Бранікуўскага)³². Ліпенем 1833 г. датаваны рукапіс Гіпаліта

²⁸ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 36-37 (protokoły posiedzenia z 19.12.1831); B. Czart., rkps 5356 III, Organizacja Towarzystwa... K. 10; А.Баршчоўская замест Янішэўскага называе Юзафа Грушэўскага, не ўзгадвае Граткоўскага і ў іншым гучанні падае тэму Замбжышкага (Barszczewska-Krupa A. Emigracja i kraj... S. 95).

²⁹ BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskiej. K. 26.

³⁰ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 62, 102-103, 136, 137, 140; BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskiej. K. 26.

³¹ Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. T. 1. Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej / Oprac. A. Lewak. Warszawa, 1929. S. 108.

³² Тамсама. S. 157.

Клімашэўская “Пра аб’яднанне Літвы і Польшчы”. Ёсць згадкі пра мемуары Клімашэўскага, выкарыстаныя ў выданні Фелікса Вратноўскага³³.

З канца траўня 1832 г. прадметам бурных абмеркаванняў у Таварыства становіща далейшы лёс сабранай рукапіснай спадчыны. Прапановы пра выданне матэрыялаў, якія выказваліся зацікаўленымі ў гэтай справе аўтарамі, не знайшлі падтрымкі Таварыства³⁴. У працсе далейшага абмеркавання было вырашана даручыць падрыхтоўку матэрыялаў да друку здольнаму літаратару і навуковцу. Першымі абрацамі сталі Яўстафі Янушкевіч і Славацкі. Аднак абодва кандыдаты адмовіліся ад прапановы, спаслаўшыся на недастатковую інфармаванасць пра падзеі паўстання. Славацкі таксама прызнаў уласную некампетэнтнасць як даследчыка. Прапанову прыняў Фелікс Вратноўскі. Адначасна ён выставіў пэўныя ўмовы. Перш за ўсё яму не спадабалася сама ідэя выкарыстання яго асобы толькі ў якасці рэдактара сабранных матэрыялаў. Асноўным патрабаваннем новага кандыдата становіща жаданне ўласнай інтэрпрэтацыі гісторыі падзеяў 1831 г. на беларуска-літоўскіх землях³⁵. Таварыства згадзілася. 29 траўня 1832 г. на чарговым паседжанні была прынятая пастанова пра наданне Ф.Вратноўскаму паўнамоцтваў для напісання гісторыі паўстання ў Беларусі і Літве. Адначасна было вырашана перакласці ягоную працу на англійскую і нямецкую мовы³⁶.

У сярэдзіне студзеня 1833 г. Ф.Вратноўскі выканаў даручэнне іпрадставіў на абмеркаванне праект падрыхтаванага даследавання. Таварыства дало дазвол на выданне³⁷. Ужо 20 студзеня 1833 г. у прэсе з’явілася паведамленне пра выданне асобнымі брашурамі кнігі Фелікса Вратноўскага пад называй “Pamiętniki o powstaniu Litwy i Ziemi Ruskich”. Абвестка пра выданне першай брашуры з’явілася 25 лютага, а трэці сшытак убачыў свет напрыканцы траўня 1833 г.³⁸

У 1835 г. у парыжскай друкарні А.Пінарда быў выдадзены падрыхтаваны Вратноўскім зборнік успамінаў пра падзеі паўстання ў Беларусі

³³ Katalog rękopisów Biblioteki Narodowej. T. 3. Zbiory Batignolskie i Towarzystwa Przyjaciół Polski w Londynie // Oprac. H. Węskowska. Warszawa, 1933. S. 115; Dokładek do Katalogu rękopisów Batignolskich. Warszawa, 1949. S. 9.

³⁴ А.Валадковіч выказаў жаданне надрукаваць падрыхтаваны ім манускрыпт памерам у 30 старонак (BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 118).

³⁵ Тамсама. К. 120-122, 141.

³⁶ Тамсама. К. 123.

³⁷ Тамсама. К. 196.

³⁸ Pielgrzym Polski. Broszura z 25 lutego 1833 r. S. 4; Pielgrzym Polski. Broszura z 27 мая 1833 r. S. 32. Праца Ф.Вратноўскага, якая выдавалася ў парыжскай друкарні А.Пінарда на працягу 1833 г., значыцца пад называй “Частка I”. Яна складаецца з 5 сшыткаў і праходзіць пад агульнай называй “Ogólny rys powstania Litwy”.

і Літве. Сюды ўвайшлі матэрыялы Таварыства па Цельшаўскаму, Упіцкаму, Ковенскаму, Ашмянскаму, Завілійскаму, Вілейскаму і Дзісенскаму пав. Частка мемуараў была надрукаваная ў рэдактарскай апрацоўцы без пазначэння аўтараў. Гэта было зроблена зуспадаміnamі Ануфрыя Яцэвіча, Міхала Прозара, Ігнація Клюкоўскага, Гіалігі Клімашэўскага і Вінцэнта Барткевіча³⁹. Праз 40 гадоў убачыла светяшчэ адно выданне F. Вратноўскага. У 1875г. у Лейпцигу выйшла здруку двухтомная гісторыя паўстання на літоўскіх беларускіх і ўкраінскіх землях (“Historia powstania w 1831 roku na Woyniu, Podolu, Žmudzi i Litwie”). Беларуска-літоўскім падзеям быў прысвечаны другі том, які быў перавыданнем зборніка 1835 г.

Важнае месца ў папулярызацыі ведаў пра гісторыю лістападаўска-га паўстання ў Беларусі, Літве і Украіне заняло чатырохтомное выданне, выканананае на матэрыялах Таварыства К.Браніковскім. Яно ўяўляла сабой публікацыю мемуараў Нарцыза Алізара, Андрэя Пжыялгоўскага, Міхала Яцкоўскага, Юзафа Зянковіча, Міхала Лісецкага, Эразма Дабравольскага, Юзафа Шчапінскага, Карабля Вадзінскага, Канстанціна Парчэўскага, Вільчынскага, Фартуната Касоўскага, Аўгуста Хомскага і Казіміра Янтока⁴⁰. Акрамя пазначаных публікацый сябрамі Таварыства выдаваліся таксама даследаванні і іншыя ўспаміны, у т.л. на французскай, нямецкай, англійскай і італьянскай мовах⁴¹.

³⁹ Zbiór pamiętników o powstaniu Litwy w r. 1831 / Ukł. przez F.Wrotnowskiego. Paryż, 1835.

⁴⁰ Гл.: Pamiętniki polskie / Wyd. K.Bronikowski. T. 1-4. Paryż, 1844-1845.

⁴¹ Abrantes L.J., Straszewicz J. Les fammes celebres de tous pays, leurs vies et leurs portraits. Paris, 1834; Chodźko M. Wyprawa do Polski w roku 1833 przez jednego z emisariuszów. Paryż, 1835; ён жа: Dziesięć obrazów z wyprawy do Polski 1833 r. Paryż, 1841; [Gasztowt J.] Pan sędzia, czyli opowiadanie o Litwie i Žmudzi. Poitiers, 1839; Jelowicki A. Moje wspomnienia. T. 1-2. Paryż, 1839; Kraskowski T. Pamiętnik o powstaniu białowieskim mający służyć do historii powstań litewskoruskich. Paryż, 1836; Niemcewicz K.U. Pamiętnik o powstaniu w Brzesciu litewskim z r.1831. Paryż, 1863; [Plater W.] Opinion de la presse sur la discussion de la Chambre des Députés du 14 Juin, relawire a la loi du 21 Avril 1832, concernant les refugees. Paris, 1838; Pietkiewicz M. La Lithuanie et sa dernière insurection. Bruxelles, 1832; Rypiński A. Białoruś. Paryż, 1841; Rózycki K. Powstanie na Wołyniu, czyli pamiętnik pułku jazdy wołyńskiej, uformowanego w czasie wojny narodu polskiego przeciwdespotyzmu na tronu rosyjskigo w 1831 r. pisany przez dowódcę tegoż pułku. Bourges, 1832; Straszewicz J. Les Polonais et les Polonaises de la revolution du 29 novembre 1830, ou portraits des personnes qui ont figure dans la dernière guerre de l'indépendance polonaise, accompagnes d'une biographie pour chaque portrait. Paris, 1832-1837; ён жа: Pollacchi della rivoluzione del 29 novembre 1830 ossia ritratti dei personaggi che hanno figurato nell'ultima guerra dell'indipendenza Polacca. Vol. 1-2. Capolago, 1833-1834; ён жа: Die Polen und die Polinnen der Revolution vom 29 November 1830. Stuttgart, 1832-1837; [Straszewicz J.] Emilie Plater. Sa vie et sa mort. Paris, 1835; ён жа: The life of countness Emily Plater. New York, 1843; [Wołodkowicz A.] Ni paix ni securite pour l'Europe avec la Russie telle qu'elle est. Paris, 1855.

Выданне матэрыялаў па гісторыі паўстання знаходзілася пад пільнім кантролем Таварыства. Пра гэта сведчыць “Пералік выдадзеных кніг”, які паходзіць з яго архіва. Праўда, у пералік уключаны далёка не ўсе вядомыя публікацыі. У прыватнасці, дакладна пазначаны толькі выданні Яўстафія Янушкевіча, Медарда Пяткевіча, Юзафа Страшэвіча⁴². У іншыхся броў Таварыства толькі адзначана агульная колькасць выданняў, напрыклад, Леанард Ходзька, Іаахім Лялевель – па 4, Цэзары Плятэр, Умінскі – па 2 (на французскай мове), А.Аляшчынскі, Міхал Падчашынскі, Юліуш Славацкі, Францішак Шымёт – па 1, Патуліцкі – 1 (на французскай мове)⁴³.

Дзейнасць Таварыства значна актывізавалася пасля далучэння да яго Адама Міцкевіча, Ігнацы Дамейкі, Аляксандра Ялавіцкага і цэлага шэрагу ўраджэнцаў украінскіх земляў. Пра неабходнасць пэўных зменаў у дзейнасці таварыства загаварыў Ц.Плятэр. На паседжанні ад 3 верасня 1832 г. ён прапанаваў стварыць асобную літаратурна-гістарычную секцыю⁴⁴. Ідэю структурных пераменаў падтримаў С.Ворцэль, які пропанаваў стварыць педагогічную секцыю⁴⁵. Але найбольш цікавым аказаўся праект І.Дамейкі, пропанаваны ім 17 верасня 1832 г. На яго погляд, часцяком “адсутнасць мэты і предмету паседжанняў прыводзіць да доўгіх і дарэмных спрэчак”. Ён жа адзначыў адсутнасць выразных становічых вынікаў у дзейнасці таварыства. Паводле яго меркавання, якраз гэта выклікала незадавальненне іншыхпрадстаўнікоў эміграцыі і іх крытыку Таварыства як самазванай арганізацыі “правінцыялаў”⁴⁶.

У выніку аналізу дзесяцімесячнай працы Таварыства І.Дамейка прыйшоў да высновы, што збор і выданне факталагічнага матэрыялу па гісторыі паўстання на беларуска-літоўскіх землях з'яўляецца важным, але не адзінкім заняткам эмігрантаў-літвінаў. Ён пропанаваў шырокая карыстацца даследчым падыходам у зборы і апрацоўцы крыніцазнаўчага матэрыялу, абмяркоўваць на паседжаннях прадстаўленыя ўспаміны⁴⁷.

⁴² Januszkiewicz E. Działania wojenny gen. Rożyckiego, (czastka pamiętnika). Mieczysław, ён жа: Rozbiór dzieła Pietkiewicza. Kazimierz; Pietkiewicz M. La Lithuanie et sa dernière insurrection. Bruxelles, 1832; Straszewicz J. Les Polonais et les Polonaises de la revolution du 29 november 1830. Paris, 1832.

⁴³ BN, rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziemi Ruskich. K. 21-25.

⁴⁴ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 140-141 (protokół posiedzenia z 3.09.1832).

⁴⁵ Limanowski B. Stanisław Worcell... S. 73.

⁴⁶ B. Czart., rkps 5356 III. Projekt Ignacego Domeyki względem założenia w Towarzystwie Litewskim i Ziemi Ruskich wydziału naukowego. K. 169.

⁴⁷ B. Czart., rkps 5356 III. Projekt Ignacego Domeyki względem założenia w Towarzystwie Litewskim i Ziemi Ruskich wydziału naukowego. K. 169-170.

І.Дамейка ўсведамляў, што ўзнаўляць гісторычную спадчыну і збіраць статыстычныя дадзенныя па беларуска-літоўскім і ўкраінскім тэрыторыям асобам, якія знаходзяцца ў Парыжы, значна складаней, чым тым, хто не пакінуў край. Ён даволі песістычна ацаніў будучыню Таварыства. Выхад бачыўся ва ўдакладненні мэтаў дзейнасці. На думку І.Дамейкі, Таварыства “павінна вызначыць такую мэту, якая будзе прыносіць больш карысці для Айчыны і суайчыннікаў, чым для Еўропы. Таварыства літоўскае і рускіх земляў павінна існаваць для Польшчы і адпавядзіць яе патрэбам”⁴⁸. Дарэчы, эмігранты мелі для гэтага пэўныя мажлівасці, у прыватнасці, яны карысталіся свабодай друку, мелі доступ да навейшай літаратуры, маглі працягваць адукацию ў вядомых еўрапейскіх універсітэтах ды інш. І.Дамейка лічыў, што галоўнай мэтаю Таварыства павінен стаць уплыў на “ажыўленне нацыянальнай ідэі і польскага патрыятызму”⁴⁹. У адпаведнасці з гэтым кожны сябра арганізацыі павінен быўabraць для сябя пэўную галіну навуковых ведаў і ў гэтым накірунку праводзіць карысныя для краіны даследаванні. Прымальным лічылася таксама ўдасканаленне сваёй адукациі, вывучэнне вопыту Францыі, Англіі і Германіі ў галіне адукациі дзеля яго пазнейшага прымяняння на Радзіме.

Яшчэ адна прапанова Дамейкі тычылася выдавецкай справы. Ён заклікаў да напісання і выдання падручнікаў для пачатковай школы, якія былі б карыснымі таксама для суайчыннікаў у Беларусі і Літве. Трэба заўважыць, што Дамейкам ужо на пачатку фармавання эміграцыі ўздымалася пытаннне пра захаванне і падтрымку нацыянальнай самавядомасці. Акрамя гэтага ён прапанаваў распачаць выпуск перыядычнага выдання⁵⁰, прызванага знаёміць “з сучаснай палітыкай Еўропы, а таксама з навейшымі дасягненнямі ў галіне навукі і асветы”⁵¹.

У ходзе рэалізацыі дамейкаўская праекту Таварыства літоўскае і рускіх земляў было падзелена на 2 секцыі – Гісторыка-літаратурную і Навуковую (прыродазнаўчую)⁵². Да кампетэнцыі першай адыхоўдзіла права, паліталогія, гісторыя, гандаль, паэзія і мастацтва, другой – матэматыка, механіка, астрономія, прыродазнаўства, архітэктура, вайсковыя і тэхнічныя навукі. Кірауніком Гісторыка-літаратурнай секцыі стаў Адам Міцкевіч, Навуковая секцыя была даручана Міхалу Скібіцкаму.

⁴⁸ Тамсама. К. 170.

⁴⁹ Тамсама. К. 172.

⁵⁰ К.Вадзінскі 3 верасня 1832 г. прапанаваў выдаваць франкамоўны часопіс “Revue Polonaise”, у якім планаваў выданне матэрыялаў пра паўстанні ды іншыя праблемы гісторыі Рэчы Паспалітай. BN, rkps II. 7871. Odrisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 141 (protokół posiedzenia z 3.9.1832).

⁵¹ B. Czart., rkps 5356 III. Projekt Ignacego Domeyki... K. 175.

⁵² У дачыненні да дадзенай секцыі сустракаецца таксама назва “Вайскова-тэхнічная”.

Пра дзейнасць секцый захавалася не шмат сведчанняў. У адпаведнасці з “Дадатковым і артыкулам і да статуту Таварыства” паседжанні секцый павінны былі адбывацца раз на два тыдні, а адзін раз на месяц планаваўся агульны збор усіх сяброў. Акрамя гэтага раз у паўгода павінны былі адбывацца нарады старшыні таварыства і кіраунікоў секцый⁵³. Документаў, якія тычацца працы секций не захавалася. Некаторая інфармацыя пра іх дзейнасць у першыя месяцы існавання прыводзіцца “Pielgrzymam Polskim”. Адпаведна сведчанням ад 20 лістапада 1832 г. Гісторыка-літаратурная і Прыродазнаўчая секцыі праводзілі рэгулярныя паседжанні. На адным з іх (10 лістапада 1832 г.) Гісторыка-літаратурная секцыя абмеркавала рэферат Адама Міцкевіча “Gdzie ducha narodowego i jak go szukaj nalejū”. Юліуш Славацкі вынес на абмеркаванне пытанне “Oprzysziońcі prac towarzystwa a mianowice historycznych”. Славуты паэт звяртаў увагу на асаблівасці гістарычнага развіцця краіны ў агульнаеўрапейскім кантэксьце⁵⁴.

Аналагічна плядзеў на дзейнасць Таварыства Адам Міцкевіч. Ва ўласным звароце ад імя Гісторыка-культурнай секцыі (11 кастрычніка 1832 г.) да Польскага літаратурнага таварыства ў Парыжы выказвалася просьба дапамагчы ў зборы матэрыялаў для напісання біографій тых патрыётаў, “якія на працягу ўсяго часу барацьбы за незалежнасць, а менавіта ад Барской канфедэрациі і да канца апошняй рэвалюцыі, пакутавалі дзеля нацыянальнай справы”. Сабраныя біографічныя матэрыялы планавалася выдаваць у выглядзе асобных брашур і накроўцаў землякам на радзіму. У прыватнасці, А.Міцкевіч пісаў: “Лёгка здагадацца аб мэце Таварыства літоўскага. Захоўваючы памяць аб пакутніках Айчыны, замацуем веру ў яе неўміручасць. Гэта будзе выдатным прыкладам аднаўлення духа самаахвярнасці і замацавання традыцыі. Нарэшце, з дапамогай гэтай справы здолеем распаўсюдзіць і пашырыць веданне польскай гісторыі, шчыльна звязанай з гісторыяй палітычных пераследаў”⁵⁵. Па сутнасці, гэтая ідэя А.Міцкевіча пераследавала тыя самыя адукатыўныя мэты, што і праект І.Дамейкі. І першы, і другі лічылі, што дзейнасць Таварыства павінна засяродзіцца на ўнутраных проблемах, у т.л. адукатыўных, якія будуць звязаныя з падрыхтоўкай будучых паўстанцаў. У канчатковым выніку гэтая дзейнасць павінна была “акцэнта-

⁵³ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 153.

⁵⁴ Pielgrzym Polski. Broszura z 20 listopada 1832 r. S. 4. Фрагмент выступлення А. Міцкевіча пад скарочанай назвай “O duchu narodowym” надрукаваны ў зборы яго прац. Mickiewicz A. Dzieła. WJ. Nr. VI. Pisma prozą. Nr. II. S. 64-74.

⁵⁵ Mickiewicz A. Do Towarzystwa Literackiego Polskiego w Paryżu // Mickiewicz A. Dzieła. WJ. Nr. VI. Pisma prozą. Cz. II. Warszawa, 1955. S. 75-76.

ваць ідэю непарушнага адзінства Рэчы Паспалітай і неабходнасці яе аднаўлення ў поўным тэрытарыяльным складзе”⁵⁶.

Пэўная інфармацыя пра дзейнасць секцыі захавалася ў пратаколах таварыства. Так, на 50 паседжанні, прысвечаным гадавіне існавання Таварыства літоўскага і рускіх земляў, пасля спраўядзачы Ц.Плятэрэ аб выкананай працы ад імя секцыі выступілі А.Міцкевіч і І.Дамейка⁵⁷. Апошні ў сваім выступе не толькі распавёў пра прыродазнаўчу і вайскова-тэхнічную дзейнасць секцыі, але таксама акрэсліў асноўныя праблемы. Галоўнай быў недахоп навуковага патэнцыялу Таварыства (тэхнічную адукцыю мелі адвінкі). Гэта абуровіла пэўную карэктроўку дзейнасці секцыі, у выніку якой асноўнымі формамі працы становяцца адукацыйная і дыдактычная.

Першапачатковыя планы па напісанню вайсковай гісторыі канца 18 – пачатку 19 ст. аказаліся невыканальными. У выніку было прынята рашэнне пра падрыхтоўку Міхалам Валовічам кнігі, прысвечанай “партызанскай вайне” 1831 г. У снежні 1832 г. ім быў сабраны амаль уесь неабходны матэрыял⁵⁸. Сябры Таварыства, якія вучыліся на вайсковых курсах Шкілы Галоўнага штабу, абавязваліся падзяліцца ведамі і вопытам з калегамі. Францішка Шэмёта, Яна Граткоўскага і Людвіка Замбжышкага абавязалі перакласці на польскую мову французскую ваенную літаратуру і падрыхтаваць да вясны 1833 г. некалькі кніг па асноўным вайскоўым спецыяльнасцям⁵⁹.

Новым відам дзейнасці Навуковай секцыі сталі бясплатныя лекцыі па геаметрыі, палявой фартыфікацыі і тапаграфічнаму мапонку, якія прызначаліся для эмігрантаў-літвінаў дзеля ўдасканалення навыкаў прапакладу. Гэтым заняліся Фулгенцый Рымгайла, Граткоўскі і Гарадынскі⁶⁰.

Важным момантам, які ўпершыню быў акрэслены ў праекте Ігнацыя Дамейкі, з’яўлялася ідэя развіцця шчыльных сувязяў з Радзімай. Гэта адлюстравалася ў мэтах Таварыства⁶¹ і спробах практычнага наладжвання гэтых сувязяў. Адной з формаў контактаў стаўся кніжны экспарт. Вядома, што гэта не з’яўлялася выключным вынаходніцтвам Таварыства літоўскага. Тоё ж самае рабіла Польскае дэмакратычнае таварыства,

⁵⁶ Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 206.

⁵⁷ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 180 (protokół posiedzenia z 10.12.1832). Даклад І.Дамейкі, які ён зрабіў на гэтым паседжанні, надрукаваны З.Вуйцікам (Wójcik Z. Ignacy Domeyko... S. 564-566).

⁵⁸ Głos radcy Wydziału Drugiego Wojskowo-Technicznego Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich // Wójcik Z. Ignacy Domeyko... S. 565.

⁵⁹ Таксама.

⁶⁰ Таксама. S. 565-566. Гэты факт адзначаны ў “Pielgrzymie Polskim” (Pielgrzym Polski. Broszura z 20 listopada 1832 г. S. 4).

⁶¹ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 183.

асяроддзе Гатэля Ламберт, дзеячы, блізкія да І.Лялевеля. Гэтыя арганізацыі распрацавалі шляхі і метады перапраўкі нелегальнай літаратуры на землі былога Рэчы Паспалітай. Антыўрадавая літаратура перапраўлялася ў асноўным праз замежныя кардоны, у сувязі з чым ствараліся нават асобныя перасылачныя пункты.

Да перапраўкі літаратуры прычынілася шырокое кола арганізацый. Сярод іх выдавецтвы, гандлёвія і банкаўскія фірмы. Яны мелі шырокую сетку гандлёвых кантактаў, што гарантавала ад падазрэння з боку расейскіх урадавых структур і забяспечвала практычна вольнае перамяшчэнне. Значнае месца адводзілася ў гэтым працэсе эмісарам, якія выкарыстоўвалі спецыяльныя сродкі дастаўкі забароненай літаратуры. Значную дапамогу аказвалі таксама памешчыкі, маёнткі якіх размяшчаліся па абодва бакі мяжы, што палягчала перавоз забароненай літаратуры.⁶² У якасці кур'ераў выступалі зусім маладыя асобы, а таксама жанчыны, яўрэй-кантрабандысты і падарожнікі, якія не выклікалі падазрэння ў жандар-маў.⁶³ У большасці выпадкаў размова ішла толькі пра дастаўку невялікай колькасці асобнікаў. Зрэдку спрабавалі ўвесьці значную колькасць разнастайных адозваў і пракламаций.⁶⁴

Праведзеную структурную рэарганізацыю немагчыма ацаніць адназначна. З аднаго боку, канкрэтныя зavalіся асноўныя накірункі дзейнасці арганізацыі, актыўізвалася практычная праца (выданне сабраных матэрыялаў, наладжванне сувязяў з Радзімай, падрыхтоўка і выданне для эмігрантаў неабходнай вучэбнай літаратуры). З іншага боку, падзел Таварыства літоўскага на асобныя секцыі з дакладна вызначанай спецыялізацыяй прывёў да раз'яднанасці, да аслаблення ўнутранага стрыжня функцыянавання арганізацыі, пабудаванай на прынцыпах зямляцтва. Шэраг сяброў Таварыства выказвалі адкрыту незадаволенасць. Вызначэнне дакладнай навуковай спецыялізацыі спадабалася далёка не ўсім. Пасля заканчэння чатырохмесячнага тэрміну дзейнасці таварыства ў адпаведнасці са схемай І.Дамейкі 1 лютага 1833 г. (52 паседжанне) распачалася дыскусія пра яго далейшы лёс. Падзел Таварыства падвергся крытыцы. У якасці асноўнага аргумента адзначалася раз'яднанасць сяброў.⁶⁵

⁶² Barszczewska-Krupa A. Emigracja i kraj... S. 62.

⁶³ Слівоўска В. Забароненая чытаніні // Адам Міцкевіч і нацыянальная культура: Матэрыялы Міжнар. навук. канф. (Менск, 7–11 верасня 1998 г.). Менск, 1998. С. 162; Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). Ф. 1297, вол. 1, ад. з. 7596, арк. 23 адв.

⁶⁴ Адпаведны выпадак адбыўся ў 1838 г. падчас падзеі, звязаных з дзейнасцю Шымона Канарскага. Эмісар спрабаваў даставіць з Парыжу 500 асобнікаў пракламаций (НГАБ. Ф. 2646, вол. 1, ад. з. 91, арк. 2).

⁶⁵ BN, rkps II. 7871, Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 197 (protokół posiedzenia z 1.2.1833).

Эміграцыя непасрэдна прычынілася да ўсталявання традыцыі святкавання гадавін, звязаных з мінулымі драматычнымі падзеямі. Штогод адзначаўся дзень 29 лістапада, святкаванне якога ўпершыню адбылося ў Парыжы на *rue Taranne* у 1831 г.⁶⁶ Другая гадавіна адзначалася ў парыжскім абацтве, якое межавала з касцёлам Сант-Жэрмэн дэ Прэс. Сабралася больш за 500 эмігрантаў, у т.л. старшыні ўраду, міністры, генералы, сябры сенату і пасольскай ізбы⁶⁷. Актыўнымі ўдзельнікамі святкаванняў былі “літвіны”⁶⁸.

У 1832 г. Таварыствам літоўскім і рускіх земляў была закладзеная традыцыя святкавання гадавіны паўстання 25 сакавіка⁶⁹. Яно трактувалася літвінамі як важны крок да кансалідацыі ўсёй эміграцыі. Першая святочная маніфестацыя была праведзена 25 сакавіка 1832 г. у Парыжы на *rue Rivoli 18*. У зале, упрыгожанай партрэтам Т.Касцюшкі, а таксама польскім, французскім і амерыканскім сцягамі, сабралася каля 400 чалавек. Менавіта Т.Касцюшку абrawlі патронам гэтай маніфестацыі “не толькі з-за сваіх заслугаў, але і з-за беларускага паходжання”. Распачаў паседжанне генерал Марыя Юзаф дэ Лафаэт. Ад Беларусі, Літвы і Украіны выступілі Ц.Плятэр, які абвясціў асноўныя накірункі і мэты арганізацыі, І.Лялевель, Ф.Шэмёт, У.Плятэр, Л.Ходзька, К.Вадзінскі. Апроч іх слова трymалі французскі паланафіл, рэдактар “*Revue Encyclopédique*” Марк Антанін Жульен, паэт Людвік Лемэтр. Ю.Славацкі прачытаў спецыяльна напісаную оду⁷⁰.

Асноўным матывам выступленняў літвінаў і прадстаўнікоў украінскіх земель стала праслуціліе геральдагаміналага гісторычнай Літвы і яе шляхты, дзеянні якой расцэніваліся, як прыклад самаахвярнасці і адданасці радзіме: “Падчас паўстання... здавалася, што нацыя – гэта адзін чалавек... Ніхто не лічыў сябя вольным ад службы; кожны прапаноўваў сябя, ахвяраваў сабой, і як узнагароду расцэніваў атрыманне найбольш

⁶⁶ Гл.: Żaliński H. Stracone szanse... S. 84.

⁶⁷ Gadon L. Wielka Emigracja... S. 296-298.

⁶⁸ Ігнацы Дамейка ўспамінаў, што на святкаванні 29 лістапада 1832 г. разам з Міцкевічам прысутнічалі іншыя “літвіны” (Domeyko I. Moje podróże... T. 1. S. 173-175).

⁶⁹ 22 студзеня 1832 г. было прынятае раешэнне пра вызначэнне гадавіны паўстання на тэрыторыі гісторычнай Літвы. Яго пачаткам лічыўся падзея 25 сакавіка 1831 г. у Рacieнах. Ніякіх асобных мерапрыемстваў 29 лістапада Таварыства не праводзіла (BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 42 (protokół posiedzenia z 22.01.1832).

⁷⁰ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 93-94; Gadon L. Wielka Emigracja... S. 459-461; Wernicki A. Leonard Chodźko... S. 234-241; Straszewska M. Życie literackie Wielkiej Emigracji... S. 92-93; Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 206-207.

небяспечнай пасады. Па першаму закліку Айчыны яе сыны ахвяравалі ўсё, людзей, маёнткі...”⁷¹

Другім важным момантам стала пытанне пра нацыянальнае самавызначэнне. Цэзары і Уладзіслаў Плятэры, Францішак Шэмёт, Леанард Ходзька ідэнтыфікаўалі сябе як літвінаў⁷², адначасна сцвярджаючы, што пры гэтым застаюцца палякамі. Як гэта расцінваець? На думку Іахіма Лялевеля, размова ішла пра “паўсядзённае”, а не этнічнае разуменне нацыі. Францішак Шэмёт сцвярджаў, што выключнасць літоўскай гісторыі скончылася са смерцю Вітаута “шчасліва для будучага абодвух народаў”. Леанард Ходзька пасля прыезду ў Парыж у 1826 г. заняўся развіянчаннем памылак Карамзіна, аб’яднаўшага ў сваёй гістарычнай канцепцыі Украіну з Расеяй. У выступленні 25 сакавіка 1832 г. ён сканцэнтраваў увагу на іншым баку гэтай проблемы: прычынахадзялення літвінаў і русінаў ад палякаў з-над Віслы. На яго погляд, крыніцы канфліктаў трэба шукаць у дзейнасці езуітаў, якія абастрывалі рэлігійную проблему. Новая сістэма выхавання, зацверджаная Адукацыйнай камісіяй і распавясці-дланая Тадэвушам Чацкім і Адамам Чартарыскім у Віленскай навучальнай акрузе, была прызначана даць “цалкам новыя прафесіі палякам, якія распачалі адраджэнне няшчаснай Айчыны. [...] Жыхары Жмуздзі, Літвы і рускіх земляў аб’ядналі свае намаганні, каб перамагчы ці памерці ў барацьбе за агульную Айчыну”. Цэзары Плятэр, ацэньваючы ўклад “літвінаў” і “русінаў” у паўстанчую барацьбу, з пэўным незадавальненнем згадваў пра празмерную ўвагу Еўропы, да палякаў, што паходзілі з Каралеўства Польскага. Адначасна ён падкрэсліваў непарыўнасць сувязі літвінаў і русінаў з “караняжамі”⁷³.

У працэсе падрыхтоўкі святкавання другой гадавіны паўстання паўсталі пытанне пра дакладнасць інфармацыі аб падзеях 1831 г. на беларуска-літоўскіх і ўкраінскіх тэрыторыях. “Літвіны” адзначалі памылкі ў выступленні Т.Крэмпавецкага, дакументах Дэмакратычнага таварыства, матэрыялах, якія распавясці-дланяў нямецкі акадэміцкі асяродак. Дзеля выпраўлення сітуацыі была створана спецыяльная камісія па збору інфармацыі пра ўсе недакладнасці⁷⁴. З гэтай жа нагоды А.Міцкевіч на старонках “Pielgrzyma Polskiego” апублікаваў адозву “Пра паседжанне Таварыства літоўскага і рускіх земляў і пра канстытуцыю паўстанцаў”⁷⁵.

⁷¹ Les Polonais, les Lithuaniens et les Russiens célébrant en France les premiers anniversaires de leur révolution nationale du 29 novembre 1830 et du 25 mars 1831 / Wyd. J. Lelewel. Paris, 1832. S. 43.

⁷² Тамсама. S. 29-31, 36-50.

⁷³ Цыт. па: Gadon L. Wielka Emigracja... S. 459-461; Wernicki A. Leonard Chodzko... S. 238-240; Nowak A. Emigracyjne Towarzystwo... S. 207.

⁷⁴ BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 177.

Адкрыццё паседжання, прысвеченага другой гадавіне, было даручана генералу Лафаэту, пасля якога выступілі браты Плятэрэ, Шэмёт, Мікалай Маліноўскі⁷⁵, а таксама госці – Жульен, паэт Лемэтр і дырэктар Гандлёвой школы Івон Блангі⁷⁷. Другая гадавіна таксама адзначалася ў Нанце, Буржэ, Шатору⁷⁸.

У апошнія гады, а, падобна, што гэта традыцыя не прыпынялася да 1840 г., святкаванне чарговых гадавінаў паўстання перамясцілася ў Парыж, у касцёл Сант-Жэрмэн дэ Прэс⁷⁹.

Такім чынам, трывала замацаваны ў гісторыографіі тэзіс аб польскай накіраванасці эміграцыйнага асяроддзя і суцэльнім адзінстве дзеянияў і поглядаў ягоных прадстаўнікоў можна паставіць пад сумненне. Размежаванне, якое пачалося паміж карэннымі палякамі і выхадцамі з былога Вялікага Княства Літоўскага яшчэ ў перыяд дзеянасці Камітету рускіх земляў, прывяло да стварэння арганізацыі, заснаванай на нацыянальной прыкмете. І менавіта не польскай, як прынята лічыць, а літвінскай. І хоць праграма Таварыства літоўскага і рускіх зямель была рэалізавана толькі частковая (не былі апублікаваныя большасць з запланаваных да выдання матэрыялаў), аднак дзеянасьць літвінаў па захаванню гісторычнай спадчыны і культурных традыцый, дазваляе сцвярджаць, што ў разглядаемы перыяд у гэтым асяроддзі ўжо вызначыліся шляхі самаідэнтыфікацыі эмігрантаў-літвінаў.

⁷⁵ Mickiewicz A. Dzieła wszystkie / Wyd. T. Piń. T. 9 (Pisma polityczne). [B. d.]. S. 11-14; ён жа: Dzieła. WJ. T. VI. Cz. II. S. 102-105; Pielgrzym Polski. 5 kwietnia 1833 г. S. 3-4.

⁷⁶ На 54 паседжанні павінны былі выступаць Лафаэт, Цэзары і Уладзіслаў Плятэрэ, Ф. Шэмёт, А. Міцкевіч, С. Ворцэль. BN, rkps II. 7871. Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 202 (protokół posiedzenia z 24.3.1833).

⁷⁷ BN, rkps II. 7871, Odpisy dokumentów Towarzystwa Litewskiego... K. 202; rkps II. 7872. Materiały do historii Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich. K. 6; Mickiewicz A. O posiedzeniu Towarzystwa Litewskiego i Ziem Ruskich i o konstytucji powstańców // Pielgrzym Polski. 5 kwietnia 1833 г. S. 3-4.

⁷⁸ Pielgrzym Polski. 5 kwietnia 1833 г. S. 4.

⁷⁹ B. Czart., rkps. 6983, Nabożeństwa założone. 1839-1865. K. 75; druki ulotne, 110 777 III. [Zawiadomienie: "Uprasza Szanownego Zioma o przybycie na nabożeństwo (...)]; Rocznik Emigracji Polskiej. Paryż, 1836. S. 56. Клышэўскі адзначае, што гэта традыцыя прыпыняеца ў 1838 г. (Клышэўскі ВЛ. Towarzystwo Litewskie i Ziem Ruskich. 1831-1838 // Ruch Literacki. Dodatek do "Kuryera Litewskiego". Nr 4. Wilno, 1906).

*Ганна Крых (Омск),
асістэнт кафедры этнографіі і музеязнаўства
Омскага дзяржсаўнага ўніверсітэта (Расея)*

Дынаміка самаідэнтыфікацыі групы беларускіх перасяленцаў у Сібіры: панцырныя баяры – літва – сібіракі*

Y сярэдзіне 19 ст. насельніцтва Сібіры мела ўжо даволі ўстойлівую ўнутраную структуру, да якой прыходзілася прыстасоўвацца перасяленцам з іншых рэгіёнаў Расейскай імперыі. Перасяленчы кантынгент не з'яўляўся аднародным у становых і этнічных адносінах. Апрача сялянскага насельніцтва прыбывалі таксама групы з больш высокім сацыяльным статусам. На прыкладзе адной этнічна беларускай групы насельніцтва паспрабуем разгледзець трансфармацыю самаідэнтыфікацыі ў выніку перасялення і адаптациі да новых умоваў жыцця.

У 1858 г. у Бергакамскую воласць Тарскай акругі Табольской губ. прыбыла значная партыя беларускіх перасяленцаў – панцырных баяраў з Себежскага ўезда Віцебскай губ. Гісторыя перасялення гэтай групы ўжо дастаткова грунтоўна разгледжана ў наўуковай літаратуры¹. У канцы 17 – пачатку 19 ст. панцырныя баяры на беларускіх землях былі набліжаныя паводле свайго статуса да дробнай шляхты і аднадворцаў. У прававых адносінах у Сібіры гэтая група перасяленцаў нічым не адрознівалася ад дзяржаўных сялян. Але тое, што продкі іх былі панцырнымі баярамі, накладвала адбітак на самаідэнтыфікацыю і паводзіны ў працэсе перасялення і ўладкавання на новым месцы.

* Артыкул падрыхтаваны пры падтрымцы РДНФ, грант № 05-01-90102 а/Б.

¹ Гл.: Громыко М.М. Община в процессе переселения “панцирных бояр” Себежского уезда в Сибирь // Общественный быт и культура русского населения Сибири (XVIII – начало XX в.). Новосибирск, 1983. С. 19-31; Мамсик Т.С. “Откуда мы родом...” (Скырлинское поселение белорусов) // Белорусы в Сибири. Вып. 2. Новосибирск, 2000. С. 53-73; Новоселова А.А. “Сибирики” как одна из групп русского населения Омского Прииртышья // Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития: Сб. науч. тр. В 3-х ч. Омск, 2002. Ч. II. С. 17-18.

Гэтая група з'яўлялася даволі моцна згуртаванай у сацыяльных адносінах. У лістападзе 1858 г. перасяленцы былі размешчаныя на зіму ў вёскі старавераў Бергакамскай воласці – Скірлу і *Большекраснаярскую*. На падставе шэрагу ўскосных сведчанняў некаторыя даследчыкі дапускаюць, што віцебскія панцырныя баяры і самыя з'яўляліся стараверамі². Аднак гэтая гіпотэза выглядае малаверагоднай, паколькі саслоўная група панцырных баяр сфармавалася яшчэ да прыходу старавераў ва Усходнюю Беларусь. Перасяленцы адмовіліся ад зямельнага участка, які быў прапанаваны ім землямерамі і дамагліся дазволу пасяліцца ў вёсцы Скірла. Тутчастка з іх запісалася ў казакі і затым выехала на жыхарства ў Кіргізскі стэп. У дакладной запісцы даверанага ад грамады панцырных баяраў гаварылася, што са Скірлы выязджае 500 асобаў мужчынскага полу³. Але за восем гадоў да азначаных падзеяў, паводле рэвізскага перапісу 1850 г., тут налічвалася ўсяго 591 асоба абодвух палоў⁴. За перыяд 1850–1858 гг. масавых перасяленняў у вёску не назіралася. Больш таго, не ўсе скірлінскія старажылы запісаліся ў казакі, паколькі працягвалі фігураваць у наступных перапісах. Паводле справазданы Тарскага земскага спраўніка аб кіраванні “образцовыми” воласцяміз 1858 г., уразрадякіхуваходзіла таксама Бергакамская воласць, у справаздачным годзе ў Кіргізскі стэп “с перечислением в казаки” выбылі 64 мужчыны і 60 жанчын⁵, у той час калі ўсяго панцырных баяр перасялілася ў вёску 206 мужчын і 216 жанчын⁶. Магчыма, што перасяленцы свядома перабольшылі юлькасць выязджаючых у стэп старажылаў, каб мясцовая адміністрацыя дазволіла ім застацца ў Скірле. З другога боку, і самыя старажылы, якія запісаліся ў казакі, былі засланы ў пасяленні беларусаў у іх вёсцы, паколькі апошняя маглі купіць пакінутыя імі хаты і гаспадарчыя пабудовы.

Але неўзабаве выявіўся супяречнасці паміж грамадамі старажылаў і перасяленцаў, і ўлетку 1861 г. панцырныя баяры падалі прашэнне аб пераселенні іх на раней прапанаваны ўчастак, які знаходзіўся паміж вёскамі Заліўнай і Гузеневай, паблізу нядайна заснаванай вёскі Новасергіева (сучасная Сяргеевка Кыштаўскага раёна Навасібірскай вобл.)⁷. Гэтае прашэнне, як і наступнае, было ўладамі адхіленае. Тым не менш,

² Громыко М.М. Община в процессе переселения... С. 28; Мамсик Т.С. “Откуда мы родом...” С. 63-64.

³ Тамсама. С. 26.

⁴ Тобольский филиал Государственного архива Тюменской области (далей – ТФ ГАТО). Ф. 154, вол. 8, адз. 652, 75 арк.

⁵ Государственный архив Омской области (далей – ГАОО). Ф. 3, вол. 2, адз. 4212, арк. 32.

⁶ Мамсик Т.С. “Откуда мы родом...” С. 60.

⁷ Тэкст прашэння надрукаваны Т.С.Мамсік у цытаванай працы.

азначаны ўчастак усё ж такі быў заняты віцебскім і перасяленцамі ў першай палове 1860-х гадоў. Новае паселішча атрымала назыву Васкрасенка, куды, праўда, пераехалі не ўсе сем'і панцырных баяр. Тыя, што засталіся на ранейшым месцы, дамагліся ў канцы 1880-х – напачатку 1890-х гг. падзелу вёскі Скірлы на два самастойныя населеныя пункты. Старая частка вёскі атрымала назыву Старая Скірла і па матэрыялах Першага ўсевогульнага перапісу насельніцтва Расейскай імперыі 1897 г. там жылі ўсяго 5 сем'яў (38асобаў абодвух палоў) перасяленцаў⁸, астатнія жыхары з'яўляліся стараверамі. Населеная ж нашчадкамі панцырных баяр частка вёскі стала называцца Малой Скірлай, дзе яны складалі ў 1897 г. 74% ад усіх жыхароў⁹. Старажылаў тут не было зусім.

Яшчэ да афіцыйнага дазволу себежскім панцырным баярам засціца ў Скірле, які з'явіўся 16 студзеня 1860 г., некаторыя з іх разам з сем'ямі ўладковаліся ў іншыя вёскі Бергакамскай воласці, у прыватнасці ў вёскі Розвілы (якая таксама называлася *Большеречье*), Малінкіна і Колабава¹⁰. У вёсцы *Большеречье* (сучасны Кыштаўскі раён Навасірскай вобл.) панцырныя баяры пасяліліся асобнай вуліцай, якая атрымала назыву Віцебская (Выцябка) ці Свінушка¹¹. На іншай вуліцы гэтай вёскі пасяліліся *смаляніны* – перасяленцы са Смаленскай губ. Іх вуліца называлася, адпаведна, Смаленка. Яшчэ ў 1940-х гг. *смаляніны* называлі жыхароў Выцябкі *свінушанкамі* ці *віцебшанамі*. Моладзь гэтых вуліц учыняла бойкі з-за дзяўчат, *віцебшаны* не пускалі *смалянінаў* на сваю вуліцу і наадварот. Інфармант з ліку *смалянінаў* зазначаў, што “раньше вітебшаны говорили протяжно, но сейчас обрусили и говорят как все”¹². Такім чынам, можна гаварыць пра захаванне пэўных асаблівасцяў гэтых груп насельніцтва да пачатку 1940-х гг.

У афіцыйных дакументах азначенныя перасяленцы з Віцебшчыны называлі сябе панцырнымі баярамі. Гэтую назыву выкарыстоўвала таксама і мясцовая адміністрацыя. У той жа час, у метрычных кнігах прыходу Багаяўленскай царквы сяла Малакраснаярскага, да якога належалі вышэйназванныя вёскі, гэты тэрмін не сустракаецца, а ўсе панцырныя баяры акрэсліваліся, як “Вітебскай губерніі пераселенцы”¹³. Жыхары

⁸ ТФГАТО. Ф. 417, вол. 2, адз. 2498, арк. 18, 20, 24, 27, 43-44.

⁹ Падлічана па: ТФГАТО. Ф. 417, вол. 2, адз. 2491, 97 арк.

¹⁰ ГАОО. Ф.16, вол. 2, адз. 206, арк. 560 адв., 573 адв., 584 адв., 591 адв., 599 адв., 603 адв., 608 адв., 615 адв., 616 адв., 634 адв., 646 адв..

¹¹ Музей археологии и этнографии Омского государственного университета (далей – АЭ ОмГУ). Ф. 1, п. 112-4, к. 2; п. 199-2, к. 7.

¹² Таксама.

¹³ ГАОО. Ф. 1, вол. 2, адз. 206, арк. 534-687 адв.

¹⁴ МАЭ ОмГУ. Ф. 1, п. 112-4, к. 12.

Старой Скірлы называлі нашчадкаў себежан *вытябчиной*¹⁴, але ні адзін з інфармантаў – нашчадкаў віцебскіх перасяленцаў – не ўжыў гэты тэрмін у якасці эндаэтноніму. Двое інфармантаў у якасці прозвішчаў, якімі называлі іх старажылы, узгадалі тэрмін *літва*¹⁵. В.А.Драздзецкі (1931 г.н.), які называўся *літвой*, быў нашчадкам Сіланція Навумавіча Драздзецкага (1837-1911), прадстаўніка групы панцырных баяраў, што падалі прашэнне аб перасяленні са Скірлы на раней прызначаны ім зямельны ўчастак¹⁶. Да *літвы* далучала сябе таксама Е.Т.Палукеева (1917 г.н.). Праўда, яе прозвішча не сустрэкалася сярод панцырных баяр, якія пажадалі пасяліцца асобна ад старажылаў, але аналіз метрычных кніг паказаў цесную сувязь роду Палукеевых з Мазуравымі, Ніканенкавымі і Ляхновымі, чые імёны і прозвішчы значыліся ў прашэнні аб перасяленні¹⁷. Характэрна, што адна з вуліцаў у Малой Скірле таксама называлася “Літва”.

У сярэдзіне 19 ст. сярод насельніцтва Віцебскай губ. быў пашыраны эндаэтнонім беларусы¹⁸, а пад “Літвой” сучаснікі разумелі найперш абліцоўку Віленскай, Ковенскай і Гарадзенскай губ., а таксама заходнюю частку Менскай. Таму літвой і літвінамі называлі найперш перасяленцаў запошніх губерняў¹⁹. З іншага боку, беларусская самадэнтыфікацыя з'яўлялася характэрнай менавіта для сялянскага насельніцтва, і, як адзначаюць даследчыкі, “беларускасць” у масавай свядомасці да пачатку 20 ст. асацыявалася найперш з сялянамі²⁰. Шляхта ж з беларускіх губерняў называла сябе “літвінамі” ці “палякамі”, а нярэдка і тымі, і другімі адначасова. Такім чынам, панцырныя баяры Себежскага ўезда Віцебскай губ., якія далучалі сябе да дробнай шляхты і адрознівалі ад звычайных сялян, малі ў Сібіры ў якасці саманазвы ўжывальц тэрмін *літва*.

Але па меры адаптацыі да мясцовых умоў жыцця саманазвай перасяленцаў паступова становіцца тэрмін *cібіракі*²¹. Зрэшты, у якасці саманазвы, гэты тэрмін выкарыстоўвалі не толькі нашчадкі віцебскіх баяр, але і перасяленцы з іншых губерняў імперыі, якія перабраліся ў Сібір да пачатку масавых перасяленняў апошняй трэці 19 ст. Гэты этнонім як бы дыстанцыяваў яго носьбітаў, з аднаго боку, ад старажылаў, якіх называлі

¹⁵ Тамсама. Ф. 1, п. 1999-2, к. 35, 36.

¹⁶ Мамсик Т.С. “Откуда мы родом... С. 71.

¹⁷ ГАОО. Ф. 16, вол. 6, ад.з. 135, арк. 44, 65, 70, 80.

¹⁸ Чаквін И.В., Терешкович П.В. Из истории становления национального самосознания белорусов (XIV - начало XX вв.) // Советская этнография. 1990. № 6. С. 48.

¹⁹ Тамсама. С. 44, 46.

²⁰ Смоленчук А.Ф. Белорусская историография второй половины XIX – начала XX века и становление национальной идеологии // Славяноведение. 1999. № 5. С. 61.

²¹ МАЭ ОмГУ. Ф. 1, п. 1198-1, к. 109, 123; п. 112-4, к. 25; п. 1999-2, к. 19, 27-30, 33, 35, 36.

чалдонамі, а з другога боку – адрускіх і іншыхэтнічных груп пазнейших перасяленцаў. Аднак у наш час частка нашчадкаў панцырных баяр назвала сябе *российскими*, арыентуючыся на сямейныя паданні, што іх бабулі і дзядулі былі прывезенымі ў Сібір маленькімі “из России” альбо, у іншым варыянце, былі высланыя адтуль²². Другая ж частка інфармантаў, пераважна жыхароў вёскі Васкрасенка, называе сябе чалдонамі²³. У гэтай вёсцы ў канцы 19 ст. жылі выключна нашчадкі віцебскіх перасяленцаў і не было ўласна старажылаў-чалдонаў і пазнейших перасяленцаў. Цікава, што падчас перапісу 1897 г. усе васкрасенскія жыхары назвалі сябе мясцовымі ўраджэнцамі, нават тыя, чый узрост сведчыў пра не-сібірскае паходжанне.

На працягу другой паловы 19 ст. віцебскія перасяленцы бралі шлюбы пераважна ўнутры сваёй групы. Па меры расселення панцырных баяр па вёскам Малакраснаярскай і Бергакамской валаці Тарскай акругі, у іх шлюбнае кола апрача Скірлы ўвайшлі вёскі Розвілы (Большеречье), Васкрасенка, Колабава і Малінкіна. Часта бралі шлюбы асобы з аднолькавымі прозвішчамі. Напрыклад, у 1865 г. – жыхар Скірлы Ягор Якаўлеў Палуйкаў і ўраджэнка Розвілаў Феўронія Ермалаева Палуйкава²⁴, а таксама жыхары Васкрасенкі Сяргей Грыгор’еў Пузыня і Ганна Савельева Пузыня²⁵.

З цягам часу кола сваяцкіх сувязяў віцебскіх перасяленцаў пашыралася. У 1880-х гг. сярод хросных бацькоў у сем’ях панцырных баяраў значыліся старажылы-*кержакі*. Напрыклад, у Скірле прадстаўнікі стараверскага клану Нахрэновых былі хроснымі дзяцей у Ляхновых, а ў Розвілах – Грышаноўскіх²⁶. У сем’ях Драздзецкіх у Скірле ў ролі хросных бацькоў выступалі мардоўцы Рабавы²⁷. Аднак шлюбы ўсё ж пераважна адбываліся ўнутры сваёй групы, аб чым сведчаць таксама і ўспаміны інфармантаў. Такім чынам, пэўная замкнёнасць дадзенай групы перасяленцаў праяўлялася ва ўсведамленні свайго ранейшага прывілеяванага становішча і ў заключэнні шлюбаў ўнутры групы, у імкненні жыць асона ад старавераў і іншых груп перасяленцаў. Але можна гаварыць і аб іншай тэндэнцыі – *асібірванні*. Апошняя праяўлялася ў культурна-побытавым збліжэнні з мясцовым насельніцтвам, у імкненні называць сябе *сибиряками*, у асіміляцыі прозвішчаў віцебскіх перасяленцаў, пра што пісала

²² Тамсама. Ф. 1, п. 1999-2, к. 16, 37.

²³ Тамсама. Ф. 1, п. 1998-1, к. 114, 115.

²⁴ ГАОО. Ф. 16, вол. 2, адз. 243, арк. 665 адв.

²⁵ Тамсама. Арк. 673 адв.

²⁶ ГАОО. Ф. 16, вол. 6, адз. 135, арк. 18 адв. -19, 40 адв.-41, 91 адв.-92.

²⁷ Тамсама. Арк. 51 адв.-52, 109 адв.-110.

²⁸ Мамсін Т.С. “Откуда мы родом… С. 63.

Т.С.Мамсік²⁸. У трэцім – чацвертым пакаленіі нашчадкаў панцырных баяр адбылася змена саманазвы групы, большасць прадстаўнікоў якой пачалі называць сябе *сібирякамі ўродчымі*, г.зн. мясцовымі, народжанымі ў гэтай мясцовасці. У нацыянальных адносінах прадстаўнікі групы лічылі сябе рускімі.

Такім чынам, себежскімі панцырнымі баярамі быў апробаваны адзін з варыянтаў асіміляцыі этнічнай групы, а менавіта шляхам свядомай установоўкі на зліццё з мясцовым насельніцтвам у псіхалагічным і ідэнтыфікацыйным плане, захоўваючы пры гэтым пэўныя групавыя асаблівасці і залежнасці. Асаблівасць склаўшайся сітуацыі вынікала з таго, што панцырныя баяры былі вымушаныя ўліца ў новае сацыяльнае асяроддзе, дзе ва ўмовах няспыннага прытоку перасяленцаў больш высокім сацыяльным статусам валодалі не пэўныя саслоўныя групы шляхты, а добра адаптаваныя да гэтых прыродных умоў сялянестаражылы – *чалдоны і кержакі*. Таму баяры-літва жадалі называцца мясцовымі, *сібирякамі*, што гарантавала ім высокі статус, але таксама імкнуліся захаваць і ўласную групавую салідарнасць.

Пераклад з расейскай мовы Сяргея Токця (Гародня)

*Юрый Несцяровіч (Менск),
старшы наўуковы супрацоўнік Беларускага
НДІ дакументазнаўства і архіўнай справы*

Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў

Спецыфіка канкрэтна-гісторычнага пазнания прайўляеца між іншым у тым, што ў яго межах дзеля выпрацоўкі этнічнай і этнаантрапалагічнай (датычнай этнагенезу) тэрміналогіі ўжываеца таксама нацыянальны падыход. Гэта адзначылі ўдзельнікі III наўковай канферэнцыі БГТ “Проблемы тэрміналогіі беларускай гісторычнай наўку” (31 траўня – 1 чэрвеня 2003 г. у Менску). Атрымліваеца, што пэўнае этнічнае тэрмінаразмеркаванне, прымальнае для беларускай нацыянальнай гісторыяграфіі (напрыклад, ужыванне Аляксандрам Краўцэвічам тэрмінаў “літвіны” і “летувісы” дзеля пазначэння жыхароў гісторычнай Літвы і прадстаўнікоў сучаснай літоўскай нацыі¹), становіцца непримальнym з пункту гледжання іншай (літоўскай). Такое становішча не спрыяле атрыманню агульназначных ведаў у галіне этнічнай гісторыі.

Сёння разам з пошукам новых хрыніц і адэকватнай інгэрпрэтацыяй іх дадзеных на глебе аптымальных тэарэтычных схем, найбольш істотным пры распрацоўцы этнічнай гісторыі беларусаў з’яўляеца менавіта ўдакладненне і ўдасканаленне этнічнай і этнаантрапалагічнай тэрміналогіі.

Бяспрэчным у дачыненні да этнічнай гісторыі беларусаў з’яўляеца тлумачэнне Ю.Бардаха (са спасылкай на працу польскага даследчыка Я.Якубоўскага): “Азначэнне “літвін” у 19(у 14 – Ю.Н.) ст. ужывала ся ў дзвяякім значэнні. У вузейшым яно азначала прыналежнасць да этнічнай супольнасці, у шырэйшым – ахоплівала ўсіх жыхароў Вялікага Княства”². Гэты тэзіс не забараняе адстойваць погляд, што ў 14 – 15 ст. з балцка-славянскага субстрату стварылася народнасць “літвінаў”, нашчадкі якой прадстаўляюць як сучасных літоўцаў, так і сучасных беларусаў. Таксама можна сцвярджаць, што славянскія элементы на заходніх

¹ Краўцэвіч А. Тэрміны “Літва” і “Летувіса” ў сучаснай беларускай гісторыяграфіі // Гісторычны альманах. Т. 9. С. 104-105.

² Бардах Ю. Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Менск. 2002. С. 322.

землях Беларусі, этнічна збліжаючыся (інтэгруючыся) з балцкімі элементамі, ужывалі ў дачыненні да славянскіх элементаў усходніх земляў Беларусі этнонім “літвіны”, а ў дачыненні да жамойтаў этнонім “русины”, гзн. ужывалі квазіэтнонімы.

Гісторык Ігар Марзалюк выкладае новую (назавем яе – “русінскай”) канцэпцыю этнагенез(іс)у беларусаў*. Гэтая канцэпцыя не беззаганная не толькі ў аспекте этнагістарычнай тэрміналогіі і з пункту гледжання тэарэтыка-этналагічнага, а таксама з боку інтэрпрэтацыі гістарычных крыніц. Марзалюк імкненца абгрунтаваць тэзіс нібыта беларускі этнас у 14 – 17 ст. карыстаўся саманазвай “русины”, спрабуючы абервергнуць сцвярджэнне, што продкі беларусаў былі носібітамі як этноніма “русины”, так і этноніма “літвіны”. Ён, у прыватнасці, не прымое канцэптуальныя палажэнні працаў Вячаслава Насевіча (1992 г.³, 1998⁴), які (у інтэрпрэтацыі Марзалюка) сцвярджае, што “тэрмін “літвін” быў эндаэтнонімам насельніцтва Заходняй Беларусі” і адмаўляе факт існавання агульной этнічнай саманазвы беларускага этнасу ў 14 – 17 ст.⁵

Ігар Марзалюк абвяргае, як не падмацаваны дадзенымі гістарычных крыніц, пункт гледжання, паводле якога продкі (этнапапярэднікі) беларусаў складалі розныя этнічныя супольнасці. Пры гэтым, адна карысталася этнонімам “русины”, другая ўжывала этнонім “літвіны”. Некаторыя айчынныя гісторыки лічаць, што этнонім “літвін” у ВКЛ у 14 – 16 ст. “супрацьпастаўляўся этнонімам іншых суседніх этнічных груп і народдаў – русінам, ляхам… мазаўшанам, жэмайтам… прусам, валыннянам і інш.” Больш таго, тэрмін “літвін”, як яны паведамляюць, “у наш час ужываецца як лакальны этнонім невялікіх груп беларускага насельніцтва…”⁶ Навошта, пытаецца І.Марзалюк, частцы сучасных беларусаў запазычваць “чужы” этнонім, калі іх продкі карысталіся ўласным, аднолькавым для іх і часткі продкаў сучасных літоўцаў? Ён прытрымліваецца думкі, паводле якой “літвіны” і “русины” – гэта назвы, адпаведна, старалітоўскага і старабеларускага этнасу (народу). У адпаведнасці з гэтым падыхо-

* Яе вартасці і хібы добра паказаны Генадзем Сагановічам у рэцензіі: Сагановіч Г. Прывід нацыі ў свяtle стэрэатыпаў // Беларускі гістарычны агляд. Т. 10. Менск. 2003. Мы зрабілі заўвагі да гэтай канцэпцыі незалежна ад выкладзенага ў рэцензіі, што, дарэчы, вядома яе аўтару.

³ Насевіч В. Белорусы: становление этноса и “национальная идея” // Белоруссия и Россия: Общества и государства. М., 1998.

⁴ Насевіч В.Л. Да пытання пра назыв беларусаў у ВКЛ // Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў // Беларусіка. Кн.2. Менск. 1992.

⁵ Марзалюк І. Тэрміналогія этнічнай гісторыі Беларусі 14-17 ст.: набліжэнне да реалій, ці стварэнне новых міфаў? // Гістарычны альманах. Т. 9. С. 113.

⁶ Зайкоўскі Э., Чакін І. Літвіны // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі (ЭГБ). Т. 4. Мн., 1997. С. 382.

дам, Марзалюк інтэрпрэтую дадзеныя гістарычных крыніц, у прыватнасці, гарадзенскага прывілея 1563 г. Грамату Жыгімonta Старога 1509 г. ён характарызуе як звернутую “да Русі як да асобнага этнасу”⁷. Наконт дадзенага прывілею трэба заўважыць, што кароль польскі звяртаецца праз яго да часткі народнасцяў, што насялялі ВКЛ, а не да асобнага этнасу. Дакладны адрасат дадзенай граматы польскага караля – прадстаўнікі органаў гарадскога самакіравання і сацыяльнага саслоўя мяшчан, а не русын.

Лагічна некаректным з’яўляецца выказванне Ігара Марзалюка, якое ён падмацоўвае спасылкай на шэраг прац беларускіх і расейскіх гісторыкаў і археолагаў: “Тэрміны “рускі” і “хрысціянін” з цягам часу сталі ўзаемазамяняльнымі словамі – сінонімамі”. Слова “хрысціянін”, мабыць, і выкарыстоўвалася нярэдка ў 10-13 ст. на Кіеўскай Русі ў якасці сіноніму этноніма “рускі”. Але апошні нельга лічыць ні сінонімам тэрміну “хрысціянін”, ні нават тэрміну “хрысціянін” усходняга грэка-візантыйскага абраду”. Слова “хрысціянін” з’яўляецца агульным тэрмінам для падканфесіонімаў “праваслаўны”, “каталік” і “пратэстант”. Паколькі як руская вера характарызовалася толькі праваслаўнае веравызнанне, то прапанаваная Марзалюком сінанімія супярэчыць логіцы. Сапраўды, “выкарыстоўваючы тэрмін “рускі” ў самым шырокім сэнсе гэтага слова, усходнеславянскія кніжнікі мелі на ўвазе найперш канфесійную праваслаўную супольнасць...”⁸

Не спыняючыся на фактуалізацыі такой сінаніміі, Ігар Марзалюк абронтуўвае канцепцыю пра носьбітаў старабеларускай этнічнасці, якія складалі этнаканфесійную супольнасць, ігнаруючы ў якасці продкаў сучасных беларусаў супольнасць з этнонімам “літвіны”. Аднак з таго, што назвы “русіны”, “рускі” ўжываліся і як этнонім, і як этнапалітонім (для абазначэння хрысціян – жыхароў Кіеўскай Русі, праваслаўных вернікаў – жыхароў ВКЛ), не вынікае ні наяўнасці этнаканфесійнага старабеларускага этнасу на землях Беларусі, ні таго, што продкі беларусаў нібыта карысталіся выключна этнонімам “русіны” і этнаканфесіонімам “рускі”.

Пры абронтуванні Ігарам Марзалюком наяўнасці “русінскага” этнаканфесійнага старабеларускага этнасу, сярод трох вылучаных ім рысаў (“аб’ектыўных і суб’ектыўных прыкмет”) старабеларускага этнасу – наяўнасці агульнага эндаэтноніма, агульной дзяржаўнай тэрыторыі, літаратурнай мовы – адсутнічае рыса ўласна канфесійнай прыналежнасці. З таким самым поспехам можна абронтуваць існаванне літвінскага старабеларускага этнасу.

⁷ Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (Х-XVII стст.). Магілёў. 2003. С. 115.

⁸ Тамсама. С. 25, 34, 36, 283.

Марілёўскі гісторык ужывае этналагічныя тэрміны “метаэтнапалітычная супольнасць”, “этнаканфесійная супольнасць”. Не адмаўляючы існавання этнасаў, галоўнай прыкметай якіх з’яўляецца канфесійная прыналежнасць жыхароў пэўнай (дзяржаўнай, геаграфічнай, геапалітычнай) тэрыторыі, заўважым, што ў выпадку аргументавання існавання этнаканфесійной супольнасці з называй “рускія” як старабеларускага этнасу ў 14 – 16 ст. узімаюць пэўныя супярэчнасці. Напрыклад, этнонім “русь” ужываўся насељніцтвам не толькі беларускіх земляў, але і Украіны. У той жа час першымі дзвюма прыкметамі старабеларускага этнасу Марзалюк лічыць “наяўнасць агульнага эндаэтнічнага (“Русь”, “руsin”, “рускі”) і агульной дзяржаўнай тэрыторыі, “у межах якой цалкам быў аб’яднаны беларускі этнографічны масіў”⁹. Ён настойвае на tym, што пералічнымі этнаканфесіонімі ахопліваліся продкі не толькі беларусаў, а і украінцаў, а старабеларускі этнас (г.зн. продкі беларусаў) карыстаўся менавіта такім эндаэтнічнымі. Аднак тое, што аб’ём тэрміна “рускія” ў сэнсе этнаканфесійной супольнасці шырэйшы за аб’ём тэрміна “старабеларускі этнас” не дае ніякіх падставаў для харктарыстыкі русінаў як уласна старабеларускага этнасу. Больш лагічна харктарызуваць русінаў як стараўкраінскабеларускі этнас.

Айчынныя этнагісторыкі Ігар Чаквін і Павел Церашковіч сцвярджаюць, што “у 14 – 16 ст., калі значна ўзрасла актыўнасць этнасацыяльных сувязей паміж рознымі зямляцкімі супольнасцямі Беларусі, пачало ажыццяўляцца іхаб’яднанне ў выніку працэсаў эндагенетычнай кансалідацыі і агульнадзяржаўнай інтэграцыі, што адлюстравалася ў пашырэнні этнічнамаўрусіны (рускія) і літвіны...” Больш таго, продкі беларусаў мелі і іншыя (энда, экза)этнаназвы: “Беларусамі... называліся “літвіны рускага роду”, “літвіны рускай веры”, “літвіны-беларусы”, “літоўская беларусы”¹⁰. Названыя даследчыкі харктарызуяць крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў і іншыя супольнасці, якія з’яўляліся продкамі беларусаў як “саюзаплемяненныя і раннефеадальныя этнапалітычныя супольнасці”¹¹, што ўяўляе сабой этналагічную формулу. Безумоўна, крывічы, дрыгавічы, радзімічы і іншыя падобныя супольнасці з’яўляліся, заднага боку, саюзамі плямёнаў (або пратадзяржаўнымі ўтварэннямі), а з іншага, складалі супольнасць, прадстаўнікі якой у ментальным плане мелі пэўную этнічную свядомасць.

Ігар Чаквін і Павел Церашковіч выдзяляюць асноўным фактарам этнічнай кансалідацыі “дзяржаўна-палітычнае аб’яднанне” продкаў беларусаў, а этнаканфесійныя працэсы ацэньваюць як дапаможны фак-

⁹ Марзалюк І. А. Людзі даўніяя Беларусі... С. 55.

¹⁰ Церашковіч П.У., Чаквін І.У. Беларусы // ЭГБ. Т. 1. Мн., 1993. С. 465.

¹¹ Тамсама. С. 465.

тар¹². А вось Ігар Марзалюк у ацэнках этнічнай і канфесійнай тоеснасці ўсходнеславянскага насельніцтва Беларусі ў 10–16 ст. канфесійны фактар лічыць вызначальным у ліквідацыі “былых племянных межаў ды стварэння аднароднай этнографічнай і моўнай беларускай прасторы”. Ён сцвярджае, што “навукова карэктна гаварыць аб існаванні ў той час (13–16 ст.– Ю.Н.) на землях сучаснай Беларусі “этнаканфесіянальнага народа”¹³. Непрымаючы тэрмін “стараражытнаруская народнасць” і адваргуючы тым самым існаванне падобнай грамадска-гістарычнай супольнасці, Ігар Марзалюк пррапануе “вызначаць Кіеўскую Русь як мэтаэтнапалітычную супольнасць”. Пры гэтым тлумачыць, што “такія супольнасці... складваліся большай часткай у межах існующых дзяржаў... якія асэнсоўвалі сваю прыналежнасць да адзінага палітычнага цэлага”. Тым самым, ён прызнае наядунасць той жа этнапалітычнай супольнасці, якую адваргае, толькі пазначае яе тэарэтыка-этналагічным, а не гісторыка-этналагічным тэрмінам. Паводле даследчыка, калі зыходзіць з вызначэння народнасці як этнапалітычнай супольнасці, то тады тэрмін “стараражытнаруская народнасць” усё ж такі адпавядае фактам этнічнай гісторыі, з’яўляецца прыдатным для яе апісання. Паводле Марзалюка, асноўная маса вясковага насельніцтва зямель Беларусі захоўвала племянную са-майдэнтыфікацыю да сярэдзіны 12 ст. Тым самым ён прызнае наядунасць адначасова з этнапалітычнай свядомасцю свядомасці этнічнай (носьбіт этнічнай свядомасці – пэўная супольнасць), пррапануючы ў адпаведнасці з тэарэтычнай схемай Юліяна Брамлея, тэзіс, нібыта “этнічныя супольнасці крывічоў, радзімічаў і дрыгавічоў, як нам здаецца, найбольш карэктна называць этнікосамі (этнасамі ў вузкім сэнсе слова)”,¹⁴.

Сцвярджэнне І.Марзалюка, што ў дзяржаўным найменні ВКЛ зафіксаваны назвы народнасцяў, якія насялялі яго тэрыторыю, сёння гучыць трывіяльна. Магілёўскі гісторык, спасылаючыся на працу Д.Куоліса, сформуляваў тэзіс пра поліэтнічнасць ВКЛ наступным чынам: “Сам факт існавання “літоўскага палітычнага народа” не пакідаў у сучаснікаў ніякіх сумненняў у тым, што ён складваўся з трох этнічных народаў: літоўскага, русінскага і жамойцкага”¹⁵. “Літоўскі этнічны народ” ён лічыць наш-чадкамі племяннога саюзу з саманазвай “літоўцы” і продкамі сучаснай літоўскай нацыі, выключаючы са складу гэтага народа продкаў беларусаў. Такі пункт гледжання раўназначны сцвярджэнню, што палову земляў Беларусі (заходняя частка) насялялі ў сярэднявеччы “літоўцы”, г.зн. продкі (этнапапярэднікі) сучаснага літоўскага этнасу. Чаму ж тады гэтыя

¹² Тамсама. С. 464-465.

¹³ Марзалюк І.А. Людзі даўній Беларусі... С. 18, 33, 57, 60, 285.

¹⁴ Тамсама. С. 28-29.

¹⁵ Тамсама. С. 60.

тэрыторыі даследчыкі этнічнай гісторыі (у т.л., і Марзалюк) адносяць да земляў Беларусі, а не Літвы?

Мы прапануем наступную інтэрпрэтацыю тэрмінаў: “літоўцы” – назва пэўнага племяннога саузу; “літвіны” – саманазва жыхароў ВКЛ. Можна выказаць меркаванне, што жыхары асноўных зямель ВКЛ складалі народнасць, якая ўтварылася ў выніку балцка-славянскага этнічнага ўзаемадзеяння некалькіх этнічных груп, г.зн. у выніку міжэтнічнай інтэграцыі ў 13 – 14 ст. На этнічнай інтэграцыі літвінаў і русінаў настойвае Паўла Урбан¹⁶. Некаторыя сучасныя айчынныя даследчыкі, якія прытым ліваюцца канцепцыяй паходжання літвінаў у выніку міжэтнічнай камунікацыі, схіляюцца да погляду, што гэтая народнасць утварылася шляхам этнічнай асіміляцыі: “Магчыма, што балцкае насельніцтва легатіснай Літвы, захаваўшы язычніцтва, у 13 – 14 ст. паддягала асіміляцыі ў сходнімі славянамі”¹⁷. А калі прытым ліваюцца этнаканцэнтуальнага палажэння Міхаіла Піліпенкі пра поліэтнічны склад ужо племянных саузуў (гл., *Возникновение Белоруссии. Новая концепция*. Минск, 1991), то нельга выключаць, што ўжо племянны сауз літоўцаў меў славянскі прымес.

Змест прывілею 1541 г. каралевы Боны для Гародні, на наш погляд, зусім не адпавядае сцвярджэнню І. Марзалюка, што ў ім “пад каталіцкай часткай насельніцтва разумеюцца этнічныя літоўцы, праваслаўная ж – русіны”. Прывілей не дае ніякіх падстаў сцвярджаць, што продкамі беларусаў у 15 – 16 ст. былі толькі тыя жыхары ВКЛ, якія мелі этнічную саманазуву “русь”, за выключэннем тых, хто карыстаўся квазіэтнонімамі “русын” і “літвін”. Ігар Марзалюк сцвярджае, што “тэрмін (“літвін” – Ю.Н.) у дачыненні да носьбітаў старабеларускай этнічнасці заўсёды выкарыстоўваўся толькі ў якасці палітоніму, сведчыў аб усведамленні шляхцічам сваёй прыналежнасці да палітычнага літоўскага народа – “нацыі”¹⁸. Па-водле Марзалюка, у сярэднявеччы аформіліся дзве народнасці – літоўская і беларуская, якія пазней ператварыліся ў дзве нацыі. На самой спрабе беларуская нацыя склалася з нашчадкаў як тых людзей, якія належалі да этнічнай супольнасці з назівай “русины”, так і тых, якія належалі да этнічнай супольнасці з назівай “літвіні”.

Зыходзячы з пэўных, хоць і невыразна акрэсленых тэарэтычных схем, Ігар Марзалюк карыстаецца тэрмінамі “этнаканфесійны народ”, “літоўскі палітычны народ” і “стараражытнаруская народнасць”, бяручы іх у двукоссе, а тэрмінам “старабеларускі этнас” – без двукосся. Але ж “этнас” (у брамлееўскай інтэрпрэтацыі) – агульны тэрмін для абазнан-

¹⁶ Урбан П. Старажытныя ліцьвіны: мова, паходжанье, этнічная прыналежнасць. Менск. 2001.

¹⁷ Зайкоўскі Э. Літва летапісная // ЭГБ. Т. 4. С. 380.

¹⁸ Марзалюк І. А. Людзі даўнія Беларусі... С. 60-61.

чэння паніццяў племені, народнасці, нацыі. Таму ўжыванне тэрміна “старабеларускі этнас” незразумелае. У дадзеным выпадку мэтазгодна ўдакладніць тэрміналагічныя назвы продкаў беларусаў у 14 – 18 ст. (русінская, літвінская, беларуская народнасць або інакш). Марзалюк сцвярджае, што “ў 16 – першай палове 18 ст., калі беларускі этнас максімальна наблізіўся да вяршыні свайго этнаўтарэння, пачаўся працэс афармлення нацыі”¹⁹. Калі ж зыходзіць з вызначэння Генадзем Сагановічам верхній мяжы сярэднявечча ў гісторыі Беларусі 18 ст.²⁰, то непрымальнym будзе тэзіс пра фарміраванне беларускай нацыі раней 19 ст.

Пры аргументаванні тэрміна “старабеларускі этнас” не пераадольваецца ўстаноўка, паводле якой ён уяўляе сабой гамагеннае, маналітнае ўтварэнне, якое існуе ў розных перыяды гісторыі. (Падобную этналагічную ўстаноўку ўсебакова крытыкуе Валерый Цішкоў²¹). Тэрміны, якія даследчык выкарыстоўвае ў даследаванні, вызначаюць сам спосаб разумення. Так, інтаруючы гіпотэзу літоўска-руسінскай інтэграцыі, можна сцвярджаць, што сярэднявечныя беларусы карысталіся менавіта эндаэтнонімам “русыны”. Калі ж улічваць гэту гіпотэзу, то трэба прызнаваць і тое, што яны карысталіся не толькі ім, але таксама квазіэтнонімамі “літвіны” і “русыны”. Апошнія дазваляе сцвярджаць існаванне ў сярэднявеччы дзвюх этнічных супольнасцяў, з якіх утварылася беларуская нацыя.

Продкі беларусаў – гэта людзі, якія складалі плямёны і племянныя саюзы крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў і іншых, у тым ліку, неславянскія. У час знаходжання ў складзе дзяржавы з назвай “Кіеўская Русь” продкі беларусаў у пошуках самаідэнтыфікацыі карысталіся этнонімам “рускія”. Пазней у ВКЛ яны карысталіся рознымі этнонімамі, а таксама палітонімам “літвіны”. На наш погляд, этналагічна адекватным будзе апісваць, не тое, што беларусы карысталіся ў сярэднявеччы этнонімам “рускія”, а тое, што іхпродкі (значная ці нават пераважная частка) ідэнтыфікавалі сабе таксама з падканфесійнай супольнасцю праваслаўных хрысціян, а пазней – з этнапалітычнай супольнасцю літвінаў.

Няма ніякіх падстаў лічыць літвінаў выключна нашчадкамі старожытных літоўцаў, таксама як нельга іхлічыць продкамі выключна сучасных літоўцаў, а не літоўцаў і беларусаў. Больш дакладная высновы па праблеме этнічнай гісторыі літвінаў перашкаджае зрабіць, мінімальная колькасць кропніц па праблеме этнічнай самаідэнтыфікацыі.

¹⁹ Тамсама. С. 285.

²⁰ Сагановіч Г. Да праблемы перыядызацыі беларускай гісторыі: сярэднявечча і новы час // М.М.Улашчык і праблемы беларускай гістарыяграфіі, кропніцазнаўства і археаграфіі (да 90-х угодкаў вучонага). Мінск. Міжн. нав. канф. 1996 г. Менск, 1999. С. 59.

²¹ Тышков В.А. Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии. Москва, 2003.

*Скрыпскі Пётр Іванавіч,
в. Велямічы Столінскага раёну
Берасцейскай вобл.*

З успамінаў партызана^{*}

На Мерлінскіх хутарах партызаны з'яўліся ў лістападзе 1942 г. Адкуль яны прыйшлі і дзе жылі было невядома. Яны прыходзілі да людзей выключна ўначы, што-небудзь забіralі і адыходзілі ў невядомым накірунку. На працягу лістапада яны пяць разоў былі ў нас, і кожны раз пасля гэтага мы хадзілі ў сельскую ўправу ў Колбікі даклад-

У беларускай гісторыяграфіі практична адсутнічаюць успаміны партызанаў, якія імкнуліся распавесці прафілу пра партызанская будні. Звычайна, мемуары “народных мсціўцаў” з'яўляюцца выключна сродкам выхавання “савецкага чалавека”. Большасць з іх наогул пісалася не партызанамі, а супрацоўнікамі аддзелаў ідэалогіі органу КПСС. Прыведзеныя “факты” зэрдку адпавядаюць рэальнym падзеям мінулага. Жорсткі кантроль з боку камуністычных ідэолагаў не дазваляў нікому паставіць пад сумненне партыйную хлусню. Толькі напачатку 90-х гг. 20 ст. дыктат чыноўнікаў ад ідэалогіі знік (дакладней, часова перапыніўся) і з'явілася магчымасць паказаць не-падфарбаваныя воблік партызанскай вайны. Аднак хутка высьветлілася, што амаль не засталося людзей, якія маглі бычыры распавесці пра будні партызанскага жыцця і змагання ва ўласных успамінах. Пётр Іванавіч Скрыпскі быў якраз адным з такіх апошніх суразмоўцаў. Падрыхтаваны да друку успаміны ўжоўляюць сабой фрагмент рукапісу *Роздум пра мінулае і сучаснае*, напісанага П.І. Скрыпскім яшчэ ў 1989 г.

Пётр Іванавіч Скрыпскі нарадзіўся ў Мерлінскіх хутарах (20 км на поўдзень ад Давыд-Гарадка) на Палессі 23 лістапада 1920 г. Сям'я была вялікая. Маці нарадзіла 16 дзяцей. Пётр быў малодшым. Закончыў пачатковую школу і марыў працягваць навучанне, каб стаць ксяндrom. Аднак перашкодзіла вайна. 1939 г. быў пераломным у ягоным жыцці. Мары былі расстраляныя нямецкімі і савецкімі войскамі, якія ў верасні 1939 г. сумесна знишчалі польскую дзяржаву. Праз два гады на Палессі з'явіліся ўжо нямецкія акупанты.

У кастрычніку 1943 г. П.І. Скрыпскі пайшоў добраахвотнікам у партызанскаі атрад, а ў 1944 г. ужо ваяваў у рэгулярных частках Чырвонай арміі. Быў паранены і дахаты вярнуўся без правай рукі. Пасля вайны працаваў начальнікам паштовага аддзялення спачатку ў Мерлінскіх хутарах, а пазней у вёсцы Велямічы. Меў аўтарытэт і карыстаўся павагай людзей. Самастойна вывучаў расейскую мову, шмат чытаў і рабіў выпіскі з прачытанага. Памёр у верасні 2005 г., пакінуўшы вялізную бібліятэку і чатыры рукапісы разважанняў і успамінаў на расейскай мове.

Вядомы варшаўскі этнолаг Ганна Энгелькінг увосені гэтага году перадала ў рэдакцыю ягоныя рукапісі *Роздум пра мінулае і сучаснае*. Рукапіс аказаўся даволі цікавым, і рэдакцыя вырашила апублікаваць яго фрагменты. З дазволу Мары Ульянаўны Скрыпскай быў падрыхтаваны да друку “партызанскі” фрагмент успамінаў. Друкуюцца ў перакладзе на беларускую мову.

Скрыпскі Пётр Іванавіч. 2002 г.

ваць пра іхпрыход Уначы з 6 на 7 лістапада да нас прыйшла група партызанаў, каля 30 чалавек, і адзін з іх загадаў, каб мы нікому не казалі пра іх прыход. Бацька стаў тлумачыць:

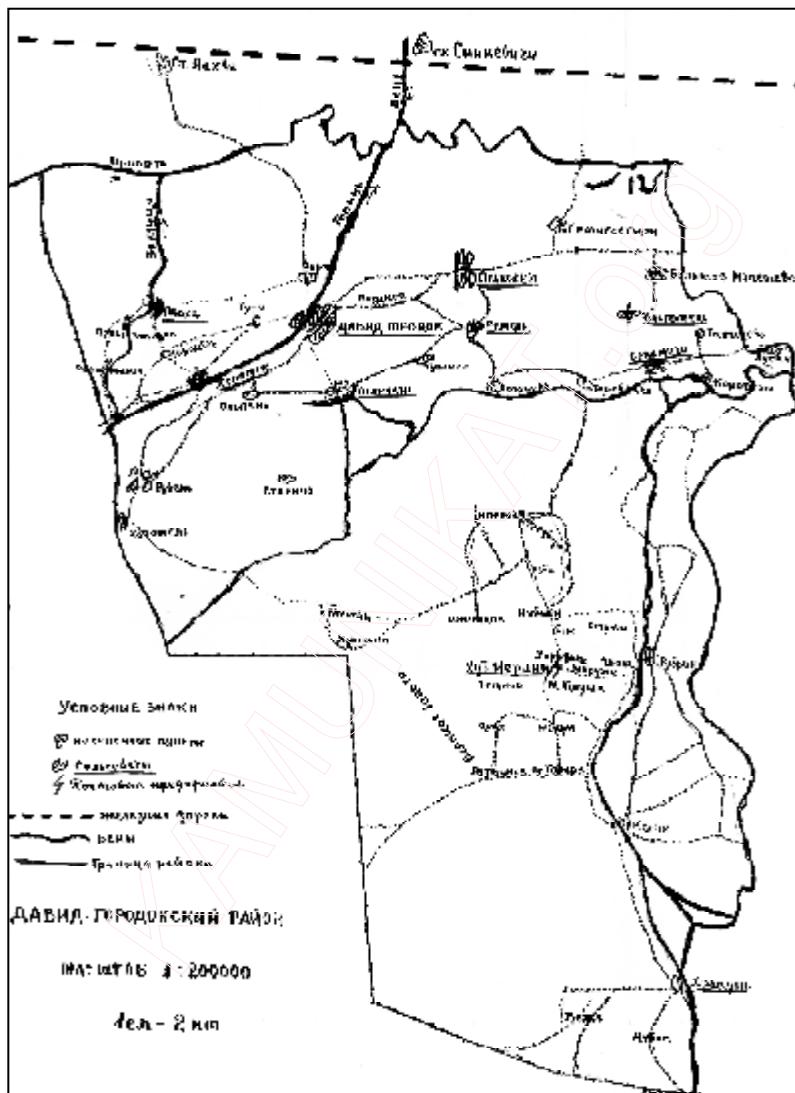
– Калі я не паведамлю, а немцы даведаюцца, што вы ў мяне былі, яны прыдуць і мяне заб’юць.

У адказ прагучала:

– Калі ты не паведаміш, немцы цябе, магчыма, заб’юць, а, магчыма, не заб’юць. А калі ты паведаміш, то я абавязкова прыйду, цябе з сям’ёй заб’ю, а пабудовы твае спалю!

Іншы партызан быў больш памяркоўны. Ён дазваляў паведаміць на трэці дзень. Але першы катэгарычна забараніў гэта рабіць. Пасля гэтага мы не толькі не хадзілі дакладваць у Колбікі, але нікому не прызнаваліся, ні сваякам, ні суседзям, што нехта быў у нас.

4 снежня 1942 г. уначы праз хутары праходзіла каля сотні партызанаў, якія забралі ў Кісялёў і Пінчукуй коней. Калі развіднела, гаспадары пайшлі следам. Яны знайшлі партызанаў ва ўрочышчы Круты бераг каля рэчкі Ствігі. Малады Сцяпан Міхайлавіч Пінчук зразумеў, што сустрэча з “гаспадарамі лесу” дабром не кончыцца. Ён пабег у зааранікі. Партызаны пачалі страліць, але ён здолеў збегчы. Дзмітры Кісель заплаціў жыщцём. Толькі 14 лютага 1943 г. быў знайдзены ягоны труп. Гры-

Карта-схема зоны дзеяння брыгады імя Савецкай Беларусі. Выкананаў П.І.Скрыпскі.

зуны павыгрызлі часткі цела. Пасля гэтага выпадку ніхто ўжо не рашаўся хадзіць па партызанскім слядам.

10 снежня 1942 г. падчас эпілогу жахлівага злачынства над жыдамі ў прыцемках прыйшлі ў Падрубін партызаны і пагалоўна знішчылі некалькі “паліцэйскіхсем’яў” Тарчылаў і Пытэляў. Была забітая сям’я паліцэйскага Тарчылы Івана Кірyllавіча (бацька, маці і дзед), сям’я паліцэйскага Тарчылы Фёдара Максімавіча (бацька, маці, брат Васіль, сваячаніца Тарчыла Домна Каленікаўна), сям’я паліцэйскага Пытэля Рамана Фёдаравіча (сляпы бацька, маці Вера, сястра Надзея, брат Цімафей). Надзея Пытэль, яшчэ дзяўчынка, ратуючыся падчас расстрэлу, залезла пад стол і лавы ў покуці. Там і прыняла яна сваю смерць [...]

31 сакавіка 1943 г. быў забіты партызанамі Фёдар Шпаюўскі. Партызаны забралі ў яго трох гусей. Калі яны пайшлі, Фёдар пайшоў следам... У Шпаюўскіх было дзесяць зусім малыхдзяцей... Тады ніхто нічым не дапамагаў. Усё трэба было здабываць уласным промыслам, і ў южны рот штодня трэба было нешта пакласці. Але пры гэтым нельга забываць, што ў партызанскіх атрадах, колькасць якіх паставяна ўзрастала, ніхто не сеяў, не араў і не здымаў ураджаю. Партызаны ваявалі і ім неабходна было нешта есці... Трэба мець на ўвазе, што ва ўзнікшай лясной партызанскай зоне ўсе паставікі немцам перапыніліся з 1943 г. І калі з вёсак у наваколлі Давыд-Гарадка забіралася харчаванне, скаціна ды іншае, як партызанамі, так і немцамі, то ўсё гэта было ненарміраваным. Забіралі па абставінам.

Напрыканцы траўня 1943 г., г.зн., калі на Мерлінскія хутары прыйшла партызанская група Тамілава і сфармаваўся мясцовы партызанскі атрад імя Чкалава (пазней – брыгада імя Савецкай Беларусі), партызанамі была ўстаноўлена мясцовая цывільная ўлада. У пэўнай ступені яна нарміравала паставікі харчавання партызанам з кожнага двара. Да гэтага ўсё рабілася стыхійна, прычым іншым разам забіралася астатніе [...]

У хаце ўдавы Бут-Гусаім Кацярыны Фёдараўны і яе сына партызаны знайшлі дзяжу з салам. Гэта быў запас на ўсю зіму. Старуха, калі зразумела, што застанецца без скаромнага, села на дзяжу і не дазваляла сябе здымачыць. Адзін з партызанаў стрэліў у яе надгалавою. Пасля гэтага сын Мікалай Андрэевіч сам сцягнуў маці з дзяжы са словамі:

– Ты, мама, мне даражэй за гэтае сала і мяса.

Летам 1943 г. група партызанаў зайшла да Кажаноўскіх паесці. У Кажаноўскіх быў тайнік з малочнымі прадуктамі. Але партызанам яны сказалі, што нічога не маюць. Партызаны хутка знайшлі тайнік, узялі колькі ім было патрэбна. Астатніе вылілі, а посуд пабілі...

Бывала па-рознаму. Я нядайна знайшоў пачку акупацийных грошаў і па сваім записам устанавіў, што гэта партызаны заплацілі 90 марак

за 6 авечак і 4 кг солі. Іншым разам яны заплацілі за карову 600 карбованцаў, іншым – за кабана 400 карбованцаў і за 4 кг яровага жыта 120 карбованцаў. Усе гэтыя гроши ператварыліся ў макулатуру [...]

24 снежня 1942 г. ад поўначы да вечара мы чулі на паўднёвым усходзе кулямётныя і гарматныя выстралы. Гэта вялікі бой з гітлерайцамі ў в. Бухча партызаны брыгады Каўпака [...] Пасля бою ў в. Бухча яны лясамі і балотамі праз Обзай, Рубрын выйшлі да Мерлінскіх хутароў і тут размеркаваліся на ноч [...] Упершыню мы ўбачылі ў іх аўтаматы ППШ, было 7 гарматаў калібрам 45 мм. На Мерлінскіх хутарах каўпакоўцы за выключчэннем сена і бульбы нічога не бралі ў гаспадароў. Праўда, лёгка апранутыя хлопцы хацелі забраць мой кожух, але я, маючы ўжо пэўныя вопыт, здолеў схаваць яго. Менш чым праз год ён мне вельмі прыдаўся ў партызанах [...]

Гэта ўжо не былі “начныя госці”, што дзейнічалі прыхавана, гэта наступала вялізарнае войска, а паколькі знаходзіліся ў глыбокім тыле ворага, то дзейнічалі асцярожна. Усебакова дзейнічала выведка, выстаўляліся пасты і патрулі. Раніцай злучэнне Каўпака накіравалася на Давыд-Гарадок і заняло навакольныя вёскі. У гэтых вёсках па загаду акупантай сяляне адкармлівалі свіней на здачу. Багацейшыя трymалі аднаго “кормніка”, бяднейшыя – аднаго на дзве-тры гаспадаркі. Каўпакаўцы рэквізівалі ўсіх “кормнікаў”, не пытаючы дазволу ў немцаў. Яны не мелі солі і планавалі здабыць яе ў Давід-Гарадку, але малады гарэзлівы партызан зайдшоў ва ўправу ў Альшанах, убачыў тэлефон і патэлефанаваў у гестапа. Загадаў немцам рыхтавацца да сустрэчы дзеда з лесу. Камандаванне выругала хлопца, але з-за гэтага здарэння не рашылася на штурм горада. А немцы між тымі акапаліся вакол самых казармаў. Горад яны нават не думалі абараняць. Пазней, калі партызаны даведаліся пра гэта, то вельмі шкадавалі, што пераацанілі сілы праціўніка. Каўпакаўцы па лёдзе перайшлі Прыпяць і зняклі з нашага зроку.

Пасля Каўпака на Мерлінскія хутары прыйшло злучэнне Сабурава [...]

Усе коні, якія былі ў мерлінцаў, пайшлі на партызансскую службу. Узамен партызаны пакідалі да смерці загнаных, стомленых, часцяком параненых і пакалечаных коней. Калі ж раны загойваліся, а конь набіраў вагу, яго ізноў выменьвалі, а іншым разам праста забіrali. Хутаране звыкліся з гэтакім становішчам і нават не абураліся. Затое жыхары вёсак, дзе партызаны бывалі радзей, доўга сумавалі па забраных конях. Калі сустракалі хутаранаў, то распытвалі, ці не бачылі яны коней, і ўсё спадзяваліся на іхвяртанне. Калі ж у нас утварылася летам 1943 г. партызанская зона, то партызаны, што ехалі з вёсак з навакольля Давыд-Гарадка на рэк-

візаваных конях, часцяком за самагон пакідалі якога-небудзь захудалага коніка гаспадару [...]

Для мясцовага насельніцтва наступіў трывожны час. Партызаны то прыходзілі, то знікалі. На ўсходзе праз былу мяжу было відаць полымя пажараў. Удзень дымавыя аблокі закрываў палову неба. Дайшлі звесткі, што спаленыя вёскі Тонеж і Слабада. Пры гэтym і карнікі неслі страты. Партызаны з засады знішчылі іх некалькі дзесяткаў. Некаторыя сем'і мерлінцаў пайшлі жыць у лес, тыя, што жылі пры дарозе, перабраўліся да суседзяў з “цишэйшых” мясцінаў. Некаторыя з’ехалі ў вёску.

Найбольш пастрадала вёсачка Рубрын. Альбо таму, што каўпакаўцы пасля боя ў Бухчы прайшлі праз яе ўсёй армадаю, альбо таму, што сярод раскіданых хутароў на ўвесь раён гэта было адзінае, хоць і невялікае ў 30 двароў, пасяленне, але Рубрын перажыў шмат чаго. 27 студзеня 1943 г. тут вялі бой партызаны з карнікамі. Потым дзве карнія экспедыцыі цалкам спалілі вёску. Да таго ж яна яшчэ і падвяргалася бамбардзіроўкам з паветра. Партызаны, што знаходзіліся ў глыбокім нямецкім тыле і не мелі баз снабжэння, не малі весці працяглых баёў. Яны малі біць ворага з засады або наносіць немцам страты, дзякуючы нечаканым ударам. 27 студзеня пасля перастрэлкі партызаны адступілі. Карнікі малі без пакарання рабіць сваю “чорную справу” – паліць будынкі і забіць людзей, якія не здолелі схавацца. Былі забітыя Іван Паўлавіч Масло, Браніслаў Масло, Аляксандр Кірілавіч Рафаловіч, Масло Варвара (маці), Броня і Леанід Паўловічы (дзеці), Сцяпан Аляксандравіч Масло (бацька), Кацярына Адамаўна (маці), Аляксандр, Мальвіна і двое малых дзетак. Усяго 12 чалавек.

Масло Іван Паўлавіч разам з Рафаловічам Аляксандрам, быlyм лесніком, падчас бою хаваліся на беразе р. Ствігі. Калібой заціх і ў паветра пачаў ўздымацца дым пажараў, Масло са словамі *Не вытрымаю, пайду прасіць, каб не палілі хату!* падняўся на ногі, і ў гэты самы момант быў застрэлены напавал і пакаціўся ўніз. Браніслаў Масло ў Першую сусветную вайну быў у нямецкім палоне. Некаторае веданне нямецкай мовы давала надзею знайсці паразуменне з карнікамі... Загінуў.

Вёска была спаленая. Застаўся толькі касцёл, плебанія, тры хаты і сарай. Пасля партызанскай начоўкі ў кожнай хаце на падлозе ляжала сена або салома, на якіх спалі партызаны. Гэтую падсцілку карнікі выкарыстоўвалі для падпальвання. У адной хаце гаспадар хаваўся пад падлогай, дзе ляжала бульба. Тройчы ў хату заходзіў карнік і падпальваў падсцілку, тройчы гаспадар пасля яго адыходу вылазіў з хованкі і гасіў полымя. Так выратаваў сваё жытло. У tym бое быў паранены ў руку Шымон Рафаловіч, які начаваў потым у Мерліне ў Міхася Кіселя. Праз год з

Кароціч прайшла ў Рубрын на Колкі чарговая карная экспедыцыя. Па дарозе карнікі спалілі ўсе акалелыя пабудовы ў Рубрыне і некалькі двароў (Цупікаў) за ракою. Чалавечыхахвяраў не было. Усе схаваліся ў лесе. На жаль, той факт, што вёска Рубрын была цалкам знішчаная і загінулі некаторыя яе жыхары, не адзначаны ў Хатыні і не згаданы ў савецкай беларускай энцыклапедыі.

Трэба сказаць, што падчас знаходжання партызанаў у Рубрыне былі выкрытыя і забітыя ўсе троемясцовых паліцыйскіх – Віктар Аляксандравіч Рафаловіч, Аляксей Пашкевіч (рубелец), Валеры Браніслававіч Масло. Таксама быў затрыманы партызанамі Ляўданскі Адам Вікенцьевіч, былы сакратар. Пасля допыту ён босьм збег ад партызанаў і, магчыма, хаваўся ў Васіля Канстанцінавіча Кажаноўскага. Маці Зыня хадзіла па хатам і шукала яго. Рафаловіча забілі ў лесе 14 студзеня. Толькі 12 лютага знайшлі яго цела і пахавалі. Уся астатняя сям'я Ляўданскіх – бацька Вінцусь, маці Зыня, сын Уладзімір і дачка Ларыса – пайшлі партызаны.

8 – 9 лютага 1943 г. адбыўся бой партызанаў з гітлераўцамі ў в.Храпунь. Да нас дайшлі звесткі, што там загінула 40 немцаў [...] У вёсцы былі забітыя Андрэй Клімавіч Паповіч, 1913 г. нар., Пелагея Дэміtryеўна Паповіч, 1918 г. нар., Іван Андрэевіч Паповіч (9 гадоў), Сяргей Андрэевіч Паповіч (6 гадоў) Ульяна Марцінаўна Паповіч (Захарыч) (20 гадоў), Аляксандр Антонавіч Гайкевіч (30 гадоў). Іх целы былі скінутыя карнікамі ў студню. Таксама былі забітыя Ціхан Яўменавіч Паповіч (17 гадоў), Сяпан Парфёнавіч Паповіч (78 гадоў), Тэкля Кантанцінаўна Паповіч, Лук'ян Фаміч Гайкевіч (50 гадоў), Арына Савельеўна Гайкевіч, Ганна Лук'янаўна Гайкевіч (21 год), Марыя Лук'янаўна Гайкевіч (9 гадоў), Фама Мікалаевіч Гайкевіч (82 гады), Марыя Іванаўна Гайкевіч (8 гадоў), Міхась Іванавіч Гайкевіч (2 гады), хлопчык-пастух з Дроздзіна.

Некалькі слоў пра партызанскі быт. З 10 па 18 студзеня 1943 г. у нас і суседзяў была расквартыраваная рота партызанаў атрада імя 24-й гадавіны Чырвонай арміі (камандзір Павел Фёдаравіч Рэва). У нашай хаце пасяліўся камандзір роты. Гэта быў невысокага росту малады энергічны мужчына, які ўдзень заліхвацкі насыўся на коні, палітрук, лейтэнант Ваня і трои жанчыны. Адна з іх інтэлігентная ў блізкіх адносінах камандзірам роты, другая – баец з вінтоўкай, трэцяя – санітарка Жэня. Ад нас яны пайшлі на Столін, і да нас жа яны вярнуліся. У нас хавалі загінуўшага ў Століне баявога таварыша. 16 лютага 1943 г. партызаны зноў з'явіліся да нас на троі дні. Вялі яны цяжкае баявое жыццё. За гэты час быў захоплены партызанамі Столін, вёска Дамбровіцы, быў бой у Храпуне. У лютым партызаны планавалі нанесці ўдар па Давыд-Гарадку, але перашкодзіла надвор'е. Пасля мароза раптоўна пачалася моцная адліга. Снег

зрабіўся як каша. Палазы саней прабівалі яго наскрозь, да зямлі. Уесь партызанскі транспарт быў на зімовым ходзе. У такім умовах нельга было выпраўляцца ў далёкую дарогу.

У хаце на падлозе на пасцеленай саломе або сене спалі ўсе ўпокат, не распранаючыся, не здымаючы абутку, кожны са сваёй зброяй. Дзяўчыны-жанчыны разам з мужчынамі. Бацька, паглядзеўшы, саступіў свой ложак камандзіру роты, і той спаў на ім, які ўсе не распранаючыся, разам са сваёй сяброўкай або жонкай. Каля вярнулася са Століна адзін захмялеўшы баец пачаў прыставаць да камандзірскай жонкі. Камандзір кляў яго *Ты п'яны!* І загадаў зачыніць таго ў свіране. Той крычаў: *Тут бочки з зернем, усё высыплю!* Сябра арыштаванага абураўся і казаў мне, што калі б такое здарылася падчас бою, то яго адразу б застрэлі. Трохі пачакаўшы, сябра выпуціў вінаватага са свірану. Той ізноў палез да камандзірскай жонкі, ізноў кляў яго камандзір, ізноў пасадзіл ў свіран. На гэты раз партызана зваліў сон, і ён нікога больш не турбаваў.

У другі прыезд партызанаў, у лютым распалілі лазню, партызаны мыліся, а з партызанскай муکі ў дзяжы быў расчынены хлеб. Тапілася печка для выпечкі. Раптам з боку ракі ад хаты Жураўскіх данесліся аўтаматныя стрэлы. Камандзір роты ад прыкрасі кляў страшнымі мацикамі... у Бога, Хрыста, Маці Багародзіцу... Пытгайся, ці нельга паскорыць выпечку. Адказ маёй маці яго не задаволіў, і ён хадзіў за даведкай да жонкі. На шчасце ўсё скончылася добра. Гэта Жураўская знайшлі ў лесе партызансскую хованку, дзе знаходзілася валовыя тушы. Жураўская пaeхалі і забралі знойдзенае. Калі на прыщемку вярталіся да хаты, у іх адсутнасць там спыніліся партызаны, і часавы сустрэў іх аўтаматнай чаргой.

Калі партызанскі быт быў цяжкім для мужчынаў, то як ўсё гэта вытырмлівалі жанчыны?! Мілавідная санітарка Жэня, невысокая ростам, амаль падлетак, трохі вяснушак, не належала да прыгажунь, не сядзела склаўшы руку, у кухні дапамагала гатаўцаў, але і ёй, як і кожнай жанчыне, хацелася быць прыгожай. І яна наводзіла сабе прыгажосць... Лязом з брытвы, як толькі знаходзілася вольная хвіліна, падразала сабе брові. Мая браціха Юзя падглядзела, як яна, калі ніхто не бачыў, частым грэбнем часала сваю галоўку. Пасля гэтай працэдуру пад грэбнем на стуле трашчалі вошы...

Адзенне, асабліва ў зімовы час, у партызан было не адпаведным. У студзені партызан з абмарожанымі шчокамі разважаў, што ўжо прайшлі каляды і павінна становіцца цяплей. Падлетак шынель якога была падышытая ветрам, калі я папрасіў яго занесці цэбар з гарачаю вадою ў лазню, не мог справіцца з ягоным цяжарам. Стоячы каля полымя над катлом з

вадою, ён дастаў з кішэні зашмальцаваны кавалак сала грам на 400, пакашаў мне сваё “багацце” і зноў схаваў у кішэню...

Нядайна прыняты ў партызаны хлопец згубіў поўную сумку патронаў. Калі іх знайшлі і разабраліся, хто згубіў, камандзір кляў яго і казаў, што на Браншчыне па патрончыку збіralі па пояс у вадзе... Пагражай вінаватага расстраляць, а потым сказаў: *Ідзі да хаты!* Хлопец апусціў галаву, насупіўся і адказваў: *Куды я пайду?*

Аднойчы паміж хлопцамі спала “баец з вінтоўкай” у абдымку з маладым хлопцам-партизанам. Дзяжурны, які сачыў за зменай часовых, заўважыў гэта і вадзіў свайго сябра паказаць гэта здарэнне. Хіба гэта было ўпершыню [...]

Сем’і паліцэйскіх былі знішчаныя партызанамі 10 снежня 1942 г. Сярод іх была таксама сям’я Пытэля Рамана Фёдаравіча. Аднак у жывых заставаліся два ягоныя браты – Аляксей і Сазон, якія мелі ўжо ўласныя сем’і. 2 траўня 1943 г. партызаны прыйшлі да Аляксея і забралі яго з сабой, каб забіць. Адвялі недалёка ад хаты і стрэлілі ў галаву. Аляксей упаў і ляжаў нерухомы. Партизаны вярнуліся да жонкі і загадалі пахаваць мужа, маўляў, “сабаку сабачая смерць”. Жонка пайшла забіраць забітага і... не знайшла яго. Куля прайшла праз шчаку і падбародак Аляксея. Калі партызаны адышлі, ён адшукай прытомнасць, падняўся і пайшоў у Давыд-Гарадок. Рана зажыла, і ён вярнуўся да сям’і. Калі на Мерліне ствараўся мясцовы партызанская атрад, начальнік выведкі Каяфюк Іван Самойлавіч растлумачыў Пытэлю, што гэта была памылка... Больш Пытэляў нікто не кранаў.

У траўні 1943 г. на Мерлінскія хутары са злучэннем “Камарова” (Каржа Васілія Захаравіча) прыбыла група капітана Тамілава Паўла Пятровіча і Сматрова І.А. Яны павінны былі арганізаць партызанская атрада імя Чкалава (позней брыгада “Савецкая Беларусь”). Перш за ўсё было спынена самавольства партызан-забеспеччэнцаў з іншых атрадаў. У некаторых выпадках у іх адбіраліся рэквізітаваныя коні і скаціна і вярталіся гаспадарам. У нядзелью 6 чэрвеня 1943 г. на сходзе калія грэка-каталіцкай капліцы партызаны давалі абяцанне, што ў далейшым не будуць забіраць у людзей цяглавую сілу.

Хлопцы, якіх забралі ў партызаны ў злучэнне Фёдарава (в.Бараўя), былі вернутыя назад і сталі касцяком новага атраду. Росту моцы атрада найбольш перашкаджала адсутнасць зброі. З-за гэтага нават вернутыя з Баравой хлопцы на нейкі час былі адпраўленыя да хаты. У нашую кузню прыходзілі партызаны з металічнымі часткамі ружжаў, да якіх прымацоўвалі драўляныя часткі і атрымлівалі зброю. Таксама майстравалі сёдлы.

31 траўня 1943 г. стала вядома, што партызаны бралі валоў з гаспадаркі Калодзіча і праз Луціцкае вазілі салому і дошкі. Гэта на адным з астраўкоў сярод балота недалёка ад Аляксандра Пытэля будаваўся партызанская лагер. З мясцовых гаспадароў партызаны зацвердзілі двух старастаў: на Астравах – Аўдзейчука Цімафея Фёдаравіча, у Цёмным – Сцяпана Дубіну. На Веляміцкіх хутарах прызначылі дзесятнікаў, у вёсках – сувязных.

Пасля зімы 1942 – 1943 гг. у нас засталося трох каня. Нашыя коні пайшлі на партызансскую службу. Узамен нам пакінулі коней, якія былі загнаныя да смерці, вымучаныя і раненыя. Я іх карміў, паіў, чысціў, даглядаў, працаваў на іх, пакуль яны былі ў нас. Аднойчы я зайшоў да коней і ўбачыў, што вялікі чырвоны конь ляжаў на зямлі і хроп, адкінуўшы галаву. Я напалахаяўся і паклікаў брата Антона. Мы прымусілі каня падняцца і пераканаліся, што ўсё ў парадку. Такім чынам конь адпачываў! Ён урэшце рэшт так прывязаўся да мяне, што хадзіў за мной следам як сабака. Увесну двух лепшых коней забралі фёдаравуцы і мне загадалі ісці з імі разам. Партызаны прымусілі мяне чакаць іх калі Заянчукі ўскіх, а самі ездзілі па хутарам. Відаць, шукалі самагон, бо прыехалі “вясёлымі”. Коні ветрам панесліся ў Колкі. Ніхто так не ўмеў “дабыць душу” з каня, ніхто над канём так не здзекваўся, як партызаны. Калі будующа ўсялякія мемарыялы ў гонар правадыроў і воінаў, то ў першую чаргу іх трэба было збудаваць у гонар партызансkich коней.

У Колках хлопцы, партызаны сапраўдныя і партызаны будучыя весяліліся пры гуках гармоніка. Спявалі. Адна з песень была простай і прымітывай: *Exали парни в лодке, один из них утон, его похоронили, и мать его ё...* Іншая песня была больш складанай або гэта была вольная імправізацыя. Я яшчэ да вайны чуў песню, якую співаў бежанец з Усходу. Відавочна, што гэта была песня ўдзельнікаў бальшавіцкага паходу на Варшаву ў 1920 г.: *Есть Варшава, город велики, а в нём девушки красивы. Будем любки поднимать, по семь разы закладать...* У гэтых раз хлопцы спявалі, што яны будуть е..ць усіх і ўсё: *Европу раком поставим... Весь мир будет в крови от советских х...в. Вось так! [...]*

На пачатку стварэння мясцовага атраду да нас зайшлі два партызаны, узброеныя адным аўтаматам. Яны былі ў камандаванні мясцовага атраду і іх быццам бы накіравалі за здабычай у вёскі. Але далёка ісці не хацелася, і яны прыдумалі іншае. У гэты час у нас застаўся толькі адзін нізкарослый белы конік. Яны загадалі запрагаць каня і адвезці іх у Колкі. Адвозіў іх я. Па дарозе яны зайшлі да Пашкоўцаў і скраплі нейкую частку швейнай машынкі. Калі прыехалі ў Колкі, то мяне прагналі, а каня з павозкай пакінулі сабе. У Колках рэквізавалі яшчэ некалькі валоў. Але на

эты раз з мясцовага атраду за імі організавалі пагоню, дагналі, адбрані нарабаванае і аўтамат. Таго, хто вярнуўся без здабычы і без зброі ў свой атрад, адтуль адаслалі назад за аўтаматам. Прыбыўшага павялі па ягоных слядах, зрабілі следства і склалі пратакол. Нельга сцвярджаць, што “*Бог, царь и воинский начальник*”, што партызан адчуваў за сабой нейкую віну. Ён хутчэй думаў, што адбываецца нейкае непараразуменне. Што датычыла нас, то ў сваё апраўданне ён казаў: *У чым справа? Гэта ж кулак! Яго Савецкая ўлада збіралася выслучаць, але не паспела.* Адсюль рабілася выснова, што гэты чалавек па-за законам і з ім можна рабіць што заўгодна. Гэта былі вынікі бальшавіцкага выхавання.

23 – 24 ліпеня 1943 г. з боку Колак праз Мерлінскія хутары прайшли калоны партызанаў на Давыд-Гарадок. Падчас бою 25 ліпеня згарэў будынак былога гміны ды інш. 26 – 27 ліпеня партызаны вярталіся. 27 ліпеня два аднаматорныя самалёты скінулі каля 16 бомбаў. Некалькі сем'яў з Давыд-Гарадка і Высокага пасля нападу партызанаў на Давыд-Гарадок прыехалі на Мерлінскія хутары і пасяліся ў кінутых хатах Купрэя Колбіка ды інш. Яны, відаць, былі звязаныя з партызанамі і баяліся помсты немцаў. 9 верасня прыехала з Кароцічаў і ўсялілася ў хату Дзеркача сям'я кавала.

2 жніўня 1943 г. па загаду партызанаў мясцовага атраду ад кожнай гаспадаркі выйшлі адзін-два работнікі на ўборку жыта з палёў, чые гаспадары збеглі ў Давід-Гарадок пад алеуку немцаў. Было ўбрана жыта Калодзічаў, Колбікаў, Тарчылаў, Пытэлей, Дрынейускага, Аляксандра Ляўданскага, Трыказюка, Дубойскага, Яўмена ды інш. 5 жніўня жыта пачалі звязаць на малацілкі – каля 200 коп да Калодзічаў і больш 30 коп да нас. 6 жніўня пачалася малацьба. У сярэднім з адной копы намалочвалася 5 пудоў зерня.

8 верасня 30 чалавек прыехала з Давыд-Гарадка ад немцаў, каб забраць маёмасць паліцэйскага Міхлюка. Мясцовыя партызаны іх прагнапалі, а маёмасць рэквізівалі.

5 кастрычніка на нашу малацілку прывезлі з Цярэблічаў шасцю падводамі 5 копаў жыта. У Франціка Янкевіча пакінулі тры падводы аўса. Капітан Тамілаў загадаў выдаць 7 пудоў жытніага зерня святару Нікадзіму Сцецуру. Уся салома адজыта, што прайшло праз нашу малацілку, засталася нам. Паколькі зерне было павышанай вільготнасці, партызаны развозілі яго па гаспадаркам і загадвалі сушыць. Яшчэ раней прывозілі зерне проса і гречыхі, каб прасушилі, стаўклі, зрабілі крупу.

8 жніўня даведаліся, што на мінулым тыдні партызаны арыштавалі і прывялі ў лагер двух Шпігановічаў, чатырох Котаў, Наздрэна-Падланка з Серадбор’я, трох Дыфартаў з Колбік. Калі я ўжо быў у партызанах,

хлопцы мне распавядалі, што аднойчы ўначы каля лагеру “вельмі брахалі сабакі”. Тамілаў выстралю некалькі асвятляльных ракетаў [...] Каля пачалі шукаць прычыны дзіўных паводзінаў сабак, выявілі, што нібыта Калодзіч Рыгор Іванавіч па загаду немцаў шукаў партызанаў. Невядома, хто і як ішоў па ягоным слядам, і што было прычынай прыводу ў лагер вышэйназваных людзей. Сам факт, што іх прывялі ў лагер ужо вызначаў іх лёс. Лагер быў засакречаны, а патрапіць туды маглі толькі партызаны. Мне невядомы лёс Франка і Валянціна Шпігановічаў. Вядома, што яны былі ў партызанах. Магчым а, іх прыводзілі разам, і яны апраўдаліся. Астатнія былі забітыя.

У Мерлінскіх хутараў, у Чырвоным жыў Канстанцін Ляўданскі. Сям'я ў яго была шматдзетная, а працавітасцю ён не адрозніваўся. У трыццатыя гады ён “працаваў” псаломшчыкам у грэка-каталіцкай капліцы за 5 злотых у месяц. Каля прыйшла Савецкая ўлада, Косцік вельмі хутка пачаў хадзіць з вялікім пісталетам на поясе, як прадстаўнік новага парадку. Потым нейкі час быў настаўнікам, працаваў агентам па нарыхтоўкам і засцёды паказваў сябе перакананым атэістам. Пасля прыходу немцаў адным з першых пайшоў у паліцию, стаў старшим паліцэйскім. Яго зредку бачылі ў хаце. Казалі, што быў высунуты на пасаду начальніка паліцыі ў Старым сяле. Ягоны сын Грыша адным з першых паступіў у мясцовых партызанскі атрад. Аднойчы ён з заданнем быў пасланы на хутары. Да ночы не вярнуўся. Пайшлі яго шукаць. Аказалася, што Грыша замествяртання ў лагер займаўся марадзёрствам, зарэзаў у кагосыці авечку і рыхтаваў сабе вячэрку. Капітан Тамілаў тады адсутнічаў. Марадзёра прывялі ў лагер і пасадзілі аднаго ў зямлянку. Каля ўваходу стаў часавы. Хлопцы, каб не сумаваў, перадалі яму гармонік. Усе думалі, што пасля вяртання камандзір вызваліць Грышу. Але атрымалася інакш. Партызанаў сабралі ў адно месца. Усе сядзелі вакол Грыши. Адбыўся суд. Было выяўлена, што ягоны бацька пайшоў у паліцию, што нібыта нехта з Ляўданскіх(Матвеў) угаворваў Грышу захапіць у лагеры зброю і пайсці да бацькі... Пытанне было паставлена так, што ўсе прыйшлі да адной высновы. Жыццё Грыши абарвалася...

[...] 8 кастрычніка 1943 г. я з хлопцамі Станіславам Адамавічам Зянчукойскім, Уладзіславам Іванавічам Янкевічам, Мікалаем Андрэевічам Бут-Гусаймам, Антонам Рыгоравічам Бут-Гусаймам, Дэмітрыем Трафімавічам Курадымам прыбылі ў партызанскі атрад у Луціцкае як добраахвотнікі. Гэтак мы [...] пакінулі бацькоўскі дом і пайшлі ваяваць. Аднак трэба мець на ўвазе, што хоць мы і былі адарваныя ад дома і сям'і і падвержаныя некаторай вайсковай дысцыпліне, але партызанскі лагер знаходзіўся толькі ў некалькіх кіламетрах ад нашага жытла.

Пасля партызанскага налёту на Давыд-Гарадоку канцы ліпеня 1943 г. немцы выходзілі ў горад толькі ўдзень. Уначы яны хаваліся ў казармах з арганізаванай кругавой абаронай. На ноч горад пераходзіў ва ўладу партызанаў. Навакольныя вёскі пастаянна знаходзіліся ў партызанскім кіраванні. У партызанскага старшыні Васькіна быў агульны сыштак, дзе запісваліся дадзеныя па кожнай гаспадарцы (хто чым багаты”). Адпавед-на гэтым запісам планавалася норма пастаўкі прадуктаў партызанам.

У гэтых час злучэнне Каўпака яшчэ не вярнулася з Карпацкага рэйду, а злучэнні Сабурава і Фёдарава таксама былі на Украіне. Гаспадарамі ў раёне з’яўляліся партызаны мясцовага атрада, а дакладней, брыгады. Толькі два тыдні мы знаходзіліся ў Луціцкім лагеры, потым нас перавялі ў Мужын. На паўночны заход ад хутароў, у княжым лесе знаходзілася сядзіба лесніка. За ёй на пісчаным узвышшы началі будаваць новы лагер. Было выкапана каля 30 зямлянак, кожная на 20 чалавек. Паблізу лагера знаходзіўся лесаматэрыял, які застаўся яшчэ з даваенных нарыйтавак. На валах мы падвожілі яго на месца будаўніцтва. Стаярка і дошкі браліся з кінутых хатаў, гаспадары якіх схаваліся ад партызанаў у Давыд-Гарадок. Асобныя зямлянкі былі збудаваныя для камандавання – Тамілава і Сматрова. Жылі яны парамі. Тамілаў з дзяўчынай, што займалася камсамольскай дзейнасцю, а Сматроў – з радысткай Валей.

Радыё працавала ад ды намамашыны з ручкамі, якія трэба было круціць. Для абслугоўвання дынамамашыны і ўстаноўкі антэны былі вызначаныя два хлопцы з Храпуня. Іх называлі “круцільшчыкамі”. У зямлянку з радыё асталіванием забаранялася ўваходзіць пабочным асабам.

Сядзібу лесніка разабралі. Самы вялікі пакой перанеслі і закапалі на “гары”. Там месціўся штаб [...] Збудавалі лазню. У Цераблічахна млыне малолі зерне на муку. У лагер прыбываў абозы з прадуктамі і фуражом. Абжыща ў лагеры не атрымалася.

Падзеі разгорталіся маланкава. На Кастрычніцкае свята быў вызвалены Кіеў. Фронт перайшоў на правы бераг Дняпра, і хутка пачала гучаць назва горада Оўруч. Гэта быў толькі што вызвалены горад, які непасрэдна прымыкаў да партызанскай зоны. У нашай брыгадзе не хапала зброі. Яна выдавалася толькі таму, хто ішоў на заданне або становіўся на пост. На пасту вінтоўка была толькі ў часовога. Ягоныя зменшчыкі зброі не мелі. Спехам сабралі 300 галоў скацины, загналі ў Оўруч і перадалі Чырвонай арміі. Узамен атрымалі 40 падводаў зброі і боепрыпасаў. Толькі пасля гэтага кожны партызан атрымаў зброю. А спачатку Мікалай Данілавіч Колбік і Касінскі ездзілі за ёй у Дубніцкім Лельчицкага раёну. Туды прыляталі самалёты з “Вялікай зямлі”. Лётчык мяньяў зброю на

гадзіннікі. Яны тады былі рэдкасцю. Калі гадзіннікбыў у кагосьціз партызынаў, яго ўладальнік выклікаўся на размову да Тамілава, і... гадзіннік адпраўляўся ў Дубніцк. У чужых гадзіннікі забіраліся без размоваў. Партызан-гарадчук, уладальнік гадзінніка якога выклікалі на размову да камандзіра, зразумеў у чым справа і заяўіў, што толькі што згубіў гадзіннік. Яму загадалі знайсці. Ён пайшоў і доўгата хадзіў па верасу, дзе адбывалася “строевая” падрыхтоўка. Гадзінніка не знайшоў. Бацька Уладзіслава (Іван Людвікавіч Янкевіч) служыў яшчэ ў царскім войску і прынёс да хаты троє кішэнных гадзіннікаў. Уладзіслава выклікалі на размову. Тамілаў абяцаў яму за гадзіннікі аўтамат. Аўтамат выменялі. Але ім карысталіся больш вопытныя партызаны. И толькі пасля таго, як прывезлі зброю з Оўруча, Тамілаў выканалаў свае абяцанне і ўласнаручна ўручыў Уладку аўтамат ППШ.

У партызаны прымалі ўсіх. Кожнаму давалася магчымасць крываю ў баю змыць свою віну, калі яна была. У нашай брыгадзе былі былыя паліцэйскія, тро ўласаўцы, група хлопцаў з Турава, мадзьяраў-жыдоў, якія адступалі з немцамі ад самога Сталінграду, група мужчынаў з Магілёўшчыны (не ведаю, якім чынам яны да нас далучыліся). Брыгада расла як снегавы ком, што каціцца з гары. Прычым, калі нас, “заходнікаў”, як найменей свядомых, прымалі ў атрад з угаворамі, з “усходнікамі” размова была вельмі кароткай: *Збірайся! “Усходніку” камандзір у пакаранне казаў: Idzi da хаты! “Заходнікі”* такіх слоў не чулі.

У канцы лістапада – пачатку снежня на наш фронт хлынула хмара варожых адступаючых войскай. Апроч немцаў былі мадзьяры і ўласаўцы. Яны занялі ўсе вёскі, адразаючи партызанам крыніцы харчавання, сталі наносіць удары па партызанская зоне. Першымі ахвярамі з нашага атраду сталі Паповіч Іван Мікітавіч (в.Храпунь), Уродніч Васіль Мікалаевіч (в.Вялікія Арлы) і Патрубейка Іван Іванавіч (в.Тураў). Яны загінулі падчас перастрэлкі ў в.Рэмля 28 лістапада 1943 г. Пахавалі іх урачыста з залпамі са стралковай зброі каля Колбіцкай школы. Потым прыйшоў час, калі ахвяры былі штодня і хавалі іх проста, без урачыстасцяў.

Напрыканцы 1943 – пачатку 1944 г. на хутарах арганізавалася “самаабарону”. Усіх, хто мог трymаць зброю ў руках, мабілізавалі, загадалі знайсці якую-небудзь зброю, хоць паляўнічу або самаробную. Знайшліся нават вінтоўкі часоў Напалеона. З іх можна было стрэліць, але гільзу з канала ствала трэба было выбіваць дротам. У Сярэдбор’і паставыя з такімі стрэльбамі (Васіль Іванавіч Бесан і Андрэйковец) [...] выстэралілі па працягніку... Пакуль “перазаражалі” конныя ўласаўцы іх атачылі і ўзялі ў палон. Не ведаю, якім цудам яны засталіся ў жывых, але канец вайны застаў іхна беразе мора ў Нарвегіі. Цэлымі і здаровымі яны вярнуліся да хаты.

Калі ўзнікла партызанская зона, і ў Мерлінскіх хутарах арганізаў-ся мясцовых партызанскі атрад, шлях у Давыд-Гарадок і з яго стаўся не-бяспечным для цывільнага насельніцтва. І партызаны, і акупанты маглі забіць падарожніка па абвінавачванню ў шпіянажы. Знаходжанне лаге-ру было засакрэчана. Уваход у яго дазваляўся толькі партызанам. На падъехо-дах да лагеру круглыя суткі стаялі пасты. Партызаны без пераш-коды пратапускалі ў лагер байцоў, што вярталіся з задання [...] Тыя, хто пакідаў лагер павінны былі паказаць пропуск. Абозы з харчаваннем і фуражом спыняліся каля першых двароў Карповічаў за Сирэлбор'ем. Хто-небудзь з суправаджаючых партызанаў прыйходзіў у лагер (5 км) і паведамляў пра абоз. Камандаванне накіроўвала людзей (1 чалавек на дзве падводы). Гаспадары заставаліся ў Карповічаў, а партызаны самі суправаджалі абоз у лагер. Пасля разгружкі падводы вярталіся назад (1 суправаджальны на 5 падводаў). Падводы з хутароў прыязджалі да Шпіга-новічаў (2 км ад лагеру). Жонкі даходзілі да паства, які знаходзіўся на ад-легласці 200 м ад лагеру, скованага за дрэвамі. Толькі камандзіры – Тамілаў Павел Пятровіч і Сматроў Іван Андрэевіч – мелі права без перашкоды праезджаць праз паству. Астатнія павінны былі падпарадкоўвацца агуль-наму парадку [...]

Жыццё ў лагеры ішло сваім арганізаваным парадкам. Хлопцы, якія мелі зброю, у лагеры не затрымліваліся – ішлі на заданне на “чыгунку”, на нарыхтоўку харчавання, па іншым партызанскім справам па загаду камандавання. Тыя, хто застаўся, неслі каравульную службу ў лагеру і вакол яго, займаліся будаўніцтвам і добраўпарадкованнем лагеру і г.д. У тых, хто прыбываў, вялікаму выпрабаванню падвяргаўся страўнік. Ежы хапала, але яна была даволі аднастайней і спецыфічнай – тройчи на дзень хлеб і суп са свежай недаваранай гавядзінай. Хлопец з Харомска па про-звішчу Украінец быў накіраваны на кухню гатаўца мяса. Ён рубіў яго невялікім і кавалкамі. У выніку звычайна недавараны кавалак мяса можна было ўзіць у рот, трохі пажаваць і праглынуць. У першыя два тыдні ўсе навічкі хварэлі на панос. Страўнік прызычайваўся да новай ежы. Трэба згадаць пра неверагоднае марнатаўства. Ежа рыхтавалася не па норме, а з запасам. Часта недаедзэнае вылівалася ў яму, туды ж кідаўся надкусаны кавалак хлеба. Праз пару дзён яма была напоўнена хлебам і мясам. Толькі ў канцы здагадаліся прывезці парася і карміць яго гэтымі адходамі.

У лагеры не было выхадных. Была позняя восень, на свежым павет-ры было холадна, каб не змерзнуть, трэба было варушыцца, працаўцаць. У рабочыя дні, атрымаўшы заданне, мы былі адносна свабодныя. У няд-зелю камандаванне ад'язджала на хутары весці агітацыю. Яны чыталі

лекцыі пра становішча на франтах, пра міжнароднае становішча. Калі я яшчэ не быў у партызанах, радыстка Валя чытала нам доўгі і нудны ліст да Сталіна. Пасля чытання ўсе прысутныя распісаліся ў шульным сыштку. Камандзіры, што засталіся ў лагеры кантролівалі нас і прымушалі працаваць так, што напрыканцы дня кожны меў на рукахмазалі. Мы ўсе былі людзьмі фізічнай працы, праца не была цяжарам, але ў хадзе пасля працоўнага тыдня ў нядзелю адпачывалі. У лагеры ўсё было наадварот. Мы маглі адпачыць на працягу тыдня, затое ў нядзелю прыходзілася працаваць не пакладаючы рук. Тоё ж самае назіралася пазней, калі стваралі калгасы. Тыдзень людзі працавалі абыяк, а ў нядзелю абвяшчалася “воскреснік”. На працу выходзілі ўсе – і рабочыя, і служачыя. Прата “кіпела”. Магчыма, гэта былі наступствы ленінскіх суботнікаў [...]

Аднойчы хлопцы былі ў Ольпене. Калі вярталіся, да іх падсеў на падводу ольпенскі хлопец Іван Ляшкевіч са словамі: *Хлопцы, і я з вами паеду ў партызаны.* Перш за ўсё прыйшлося звярнуць увагу на неадпаведнасць ягонага адзення. Я прыйшоў у атрад у суконнай світцы. Калі стала холадна стаяць на пасту, я адпраўіўся схадзіць да хаты і ўзяў кожух. У хадзе ўвосень паstryглі авечак, спралі, выткалі і пашылі мне суконны касцюм. Іван прыехаў у лёгкім выходным палатняным касцюме і не меў аніякага верхняга адзення. Усе хадзілі ў тым, у чым прыйшлі з дому. Калі б Іван выказаў жаданне пайсці да хаты за адзеннем, камандаванне несумненна пайшло б яму насустрach. Аднойчы ён нават ездзіў на заданне, але ў чым пaeхаў, у тым і вярнуўся. Калі мы ўдзень ўшлі на працу, Івану не было ў чым ісці. Ягоны касцюм не абараняў ад холаду, а камандаванне не звяртала на гэта ўвагі. Пратаў павінны быў ўсе. Іван заставаўся ў зямлянцы нібыта хворы. Ягоная “хвароба” цягнулася да вечара, пакуль мы не вярталіся з працы. Потым Іван браў мой кожух, ішоў на кухню да дзяўчат-паварых і “іржаў” там як жарабец. Калі ягоная “хвароба” зацягнулася, да яго прыйшла жонка Таміла з медыцынскім градуснікам. Іван не разгубіўся і пераканаў яе, што ў яго “шторцевая хвароба”. А наогул, ён быў хлопец сяброўскі. Тыя, хто адпраўляўся на заданне, даручалі яму чысціць зброю, і ён ніколі не адмаўляўся. Аднойчы перад сняданкам гарадчук Косця Лятун быў папярэджаны, што яго адпраўляюць на заданне. Ён аддаў вінтоўку Івану, а сам пайшоў разам з усімі есці. Але па дарозе перадумаў, вырашыў, што на заданні паесць малочнае і вярнуўся назад. Хутка ў зямлянцы прагучай ўыстрал. Лятун з крыкам выскачыў з зямлянкі на адной назе. З прастралянай другой нагі цягна кроў. Фельчар Панчанка перавязаў рану. Лятуна адправілі да Шпігановічаў на лячэнне. Івана пасадзілі ў “халодную”. Камандаванне вырашыла, што выстрал адбыўся не выпадкова, а са злым намерам, каб вывесці са строю

аднаго з лепшых партызанаў. Іван сядзеў у “халоднай” пару сутак. За гэты час нехта з камандзіраў ездзіў у Ольпень. Водгукі на Івана былі адмоўныя, і ўначы яго не стала.

Трыццаць зямлянак былі пабудаваныя ў адзін шэраг наверсе доўгага пісчанага ўзвышша. “Халодная” знаходзілася пасярэдзіне. Насельніцтва яна мела здрэдку. Звычайна гэта быў адзін чалавек. Толькі аднойчы там сядзелі троє. Каля дзвярэй ставіўся пост. Калі мы цэлы дзень нешта рабілі ў лагеры, было крыўдна назіраць, як каля аднаго чалавека на працягу сутак мерзнуть троє часавых. На пост заступалі ўвечар. Аднойчы пасля перамены каравула я ўбачыў на пасту хлопца, які ўжо суткі стаяў там. Чаму яго не замянілі я не ведаю, але праз некаторы час да нас у зямлянку зайшоў дневальны з паведамленнем, што каля лагеру чуліся выстралы. Мы накіравалі яго да палітрука Робезногера. Палітрук нічога не стаў тлумачыць. Калі раніцай мы ўбачылі пустую “халодную”, то ўсё зразумелі. Хто вадзіў вінаватых на расстрэл, не даведаліся.

У 1940 г. у пякарню ў Давыд-Гарадку прыбыў на працу хлопец-“усходнік”. Ажаніўся на дзяўчыне ў Турах і, калі яго забралі ў партызаны, меў ужо дзіця. Мы яго звалі не па прозвішчу, а па прафесіі – “пекар”. Аднойчы камандзір роты Шыш загадаў нам (5 чалавек) схадзіць на балота і назіраць яму журавінаў. Разам з намі быў “пекар”, які ўвесь час выказваў абурэнне камандаваннем. Паміж сабою мы казалі практична ўсё, даносчыкаў у нас не было. На слова “пекара” ніхто не звярнуў анікай увагі. Мала лі што набалела ў чалавека. Тым больш, што ён быў чалавекам сямейным, а мы былі юнымі халасцякамі. Хутка пасля гэтага прыбыў абоз з вёсак. Мы хадзілі за ім да Карповічаў. Пасля разгрузкі, калі ўжо сцямнела, і мы суправаджалі абоз назад, некаторыя хлопцы пайшлі па хатам у пошуках малочнага і заначавалі. Раніцай высветлілася, што няма “пекара”. Паслалі хлопцаў у Туры. Тыя вярнуліся з паведамленнем, што “пекар” уначы прыйшоў у сям’ю, забраў жонку з дзіцём і скаваўся ў нямецкіх казармах. У лагеры ўсе слухалі гэту гісторыю з абурэннем. Побач стаяў гарадчук Кецько, які выказаўся: *А я ведаў, што “пекар” так зробіць...* Тым самым няшчасны сам вынес сабе прысуд. Яго пасадзілі ў “халодную”. Мне самому прыйшлося разам з сябрамі двое сутак ахоўваць яго. Хутка Кецько не стала.

Яшчэ летам з Давыд-Гарадка прыйшла жанчына, якая была перакладчыцай у немцаў. Партызаны загадалі назіраць за ёй. Прэзнейкі час яна прагаварылася, што ёй тут нудна, што хутка яна вернеца назад. Пасля гэтих слоў жанчыне не прыйшлося нікуды вяртацца...

Аднойчы хлопцы з Турава былі на заданні ў Мочуле. Ім паказалі падлітка і паведамілі, што ён з паліцэйскай сям’і, якая пайшла да немцаў

у Давыд-Гарадок. Хлопчыка затрымалі. Ён нічога не казаў нават пад дулам вінтоўкі. Пагроза расстрэлу яго не палохала. Калі ж наламалі лазы, спусцілі штанішкі і добра “ұсыпалі”, стаў больш шчырым. Я выпадкова быў у разведцы ў Сярэдбор’ і чуў праз сцяну, як дапытвалі хлопца. Ён распавёў, як яго паклікаў шэф нямецкай жандармеры і, даў цукерак і паабязаў, што дасць яшчэ, калі хлопчык сходзіць у Мочуль і даведаецца пра партызанаў. Калі вернеца і распавядзе пра іх, то атрымае яшчэ цукерак і... гульнявяя карты. Той, хто дапытваў, запытаў у хлопчыка, калі мы цябе адпусцім, і ты вернешся да хаты, што ты раскажаш нямецкаму жандару? Хлопчык быў разумны і адказаў, што нічога не раскажа пра партызанаў. Ён выйшаў з пакою, дзе яго дапытвалі, скруціў тоўстую са-макрутку, выкурыў яе і доўга сядзеў, апусціўши галаву. І гэтае жыщё, якое толькі распачалося, па суровым законам партызанскага быту ў тыле ворага павінна было абарваща...

У другой палове каstryчніка на некалькі дзён мы групай выязд-жалі ў Альгомель і Рэмель за зборам зерня. Калі мы ўжо былі ў Рэмле, прыехаў Валя Шпігановіч з паведамленнем, што ў нашым накірунку валам ідуць франтавыя войскі праціўніка. Валя заклікаў насельніцтва, кабса скацінай і пажыткамі ішлі ў лес. Людзі не асабліва прыслухоўваліся, бо не так проста селяніну пакінуць абжытае месца. Толькі некалькі се-м’яў яўна звязаных з партызанамі, баючыся пакарання з боку ворага, перабраліся ў партызансскую зону. Калі варожыя войскі знаходзіліся на подступах да Альшан, мы пачалі адыход.

Пакінула непрыяцеля і прыйшла ў наш лагер група мадзьяраў або румынаў. Не ведаю, ці ўсе, ці частка іх былі жыдамі, але мы іх лічылі жыдамі. Немцы іх выкарыстоўвалі пры будаўніцтве абарончых ліній, а мадзьяры адступалі з імі ад Сталінграда. Сярод іх знайшоўся адзін рабо-чы з мясакамбіната, майстар высокага класа. Ён імгненна здýмаў з забітай скакіны скуро без адзінага парэзу і рэшткаў мяса на ёй. У прымітыў-ных умовах ён рабіў усе магчымыя гатункі каўбас. Мяне прыставілі да яго памочнікам з указаннем прыглядаць за ім, каб не падсыпаў у мяса якой атруты. Мы разам працавалі трох тыдні, пакуль не прыйшлося пакі-нуць лагер. Мяснік, калі прыходзілася апрацоўваць птушак, выбіраў пе-чань, лёгкія, страйнікі, рыхтаваў у каструльцы і частаваў сваіх сяброў. Выпадкова ці не, але ім прадставілі зямлянку са шклом у дзвярах. Дне-вальны заўсёды мог зазірнуць і ўбачыць, чым яны займаюцца. Іншым разам, седзячы на нарах, яны спявалі песні на незразумелай мове. Сярод іх знайшліся цырульнікі, якія стрыглі хлопцаў. Але знайшоўся таксама даносчык, з якім размаўляў палітрук Робезногер. У выніку некаторых з іхадправілі ў “земельны атрад”. Так казалі хлопцы, я асабіста пацвердзіць

гэтага не магу. Яны казалі, што даўно думалі перайсці на савецкі бок, але баяліся, што будуть рэпрэсаваныя іх сем’і [...]

З кожным днём становішча станавілася ўсё больш напружаным. Я ўжо згадваў пра таварышаў, якія загінулі падчас перастрэлкі ў Рэмле 28 лістапада 1943 г. [...]

Якбы ні было, але каstryчніцкія святы і новы 1944 г. мы сустрэкалі ў лагеры. Потым частка людзей з 300 галовамі скаціны пайшла ў Оўруч. У адзін трывожны дзень мы пакінулі лагер і накіраваліся на заходва ўро-чышча *Красны бераг*, прастаялі там дзень. Уначы праз лагер і Мерлінс-кія хутары прыехалі ў Луціцкае, а калі развіднела праваднік Кажаневіч Мікалай правёў нас княжым лесам праз Будынкі ў Калы. Гэта быў пяс-чаны бугор пасярод балотаў. Туды яшчэ раней была накіраваная група магілеўчан, якія збудавалі доўгую зямлянку. Аднак абжываць яе мы не сталі. Палітрук Робезногер раствумачыў, што яна для камандавання, а мы павіны збудаваць сабе шалашы, што і было зроблена. У Калах мы прабылі не больш тыдня. Раніцай за намі прыйшоў чалавек з Колак, які вывеў нас сцяжынкай праз мёрзлае балота ў Луціцкае на двор Алехніка, дзе знаходзіўся абоз з Оўруча, 40 падводаў са зброяй. Звалі правадніка Яўхімам.

Партызанаў становілася ўсё больш. У лістападзе далучыўся да нашай брыгады атрад імя Кутузава з Іванаўскага раёну [...] Пасля атрымання зброі мы размеркаваліся ў Сярэдбор’і. У асноўным у нас была стралковая зброя, некалькі супрацьтанкавых ружжаў і тры маленъкія мінамёты. 19 студзеня 1944 г. на Хрышчэнне раніцай мёрзлым балотам з Мочуль да нас прыйшлі немцы-уласаўцы. Адбыўся бой. Праз гады я чытаў ў газэце апавяданне пра гэты бой аднаго з нашых камандзіраў. Ён пісаў, што партызаны спачатку заманілі ворага. А потым нанеслі яму значныя страты... Магчыма праціўнік не ведаў, што мы атрымалі зброю, бо “пекар” мог распавесці ім, што мы амаль яе не маєм. На нас наступалі вопытныя франтавікі. Мы сустрэлі іх шчыльным агнём, але пад градам куль варожага кулямёту, да якога далучыліся яшчэ і мінамёты, мы, як не сорамна прызнавацца, адступалі ў беспарадку.

Пасля Сярэдбор’я мы яшчэ спрабавалі затрымаць праціўніка на Ізбе перад Колбікамі. Пасля нашага адыходу ад Колбіка на Варацец і Закружжа, вораг без перашкодаў павярнуў на заход у накірунку лагера. Лагер быў спалены, а вораг tym самым шляхам вярнуўся назад. Усе сялянскія пабудовы па дарозе былі спаленыя, у т.л. і Колбікская школа збудаваная яшчэ пры Польшчы пасля смерці Пілсудскага. У Сярэдбор’і ацацела толькі адна хатка Мінчукоў, якая стаяла вондаль. У Колбіках засцяліся толькі дом Колбіка Міхалкі, але на наступны дзень яго спалілі самі

партызаны [...] Насельніцтва ратавалася ўцёкамі, таму падчас бою ніхто з жыхароў не загінуў. Мы не ведалі, якія страты панёс вораг. У нас загінула траіх, былі раненыя і загінуўшыя без звесткі. У цэнтры хутароў было спаюйна. Камандаванне сабрала нас, выдала па кавалку хлеба з салам, і мы пайшлі назад. Ужо сцямнела. У Сярэдбор'і дагараліхаты, і было відаць, што праціўнік яшчэ не пакінуў вёскі. Але камандзір Трыфанаў забараніў страляць па немцам. Гэта было нашае баявое хрышчэнне, і было крыўдна, што не затрымалі ворага. Засталося толькі задавальненне ад таго (асабліва звярталі на гэта ўвагу хлопцы з Турава), што такой моцнай перастрэлкі як 19 студзеня нават на фронце не заўсёды назіралася. Пасля бою мы размясціліся на хутарах, якія яшчэ засталіся. Некалькі разоў займалі абарону на Ёвах, але ніхто да нас не прыходзіў.

Пасля бою ў Сярэдбор'і прыбылі да нас двое мужчын у чырвонаармейскай форме, распавялі, што яны палонныя, што збеглі з цягніка ў Мікашэвічах і па глыбокай ледзянай вадзе перабраліся праз Прыпяць. Яны прасілі даць зброю і прыняць у свае шэрагі. Іх накіравалі на кухню чысціць бульбу. Мы з цікавасцю слухалі, як яны распавядалі, што як на фронце ўдарыць “кацюша”, то душа салдата радуецца. Потым дадавалі, што ў немцаў шасцівольны мінамёт б'е амаль як “кацюша”. Сярод ночы аднойчы паднялі *захвоза* Яўхіма і загадлі даставіць у штаб вяроўку. Мы былі на хутары. Гаспадары пайшлі і схавалі ўсю маё масць. Не ведаю, як Яўхім выйшаў з сітуацыі. Потым высыветлілася, што вяроўка была патрэбная, каб звязаць палоннымі рукі. Яны сапраўды былі палоннымі, не вытрымалі цяжкіх выпрабаванняў, голаду, зрадзілі Радзіму і далі згоду на супрацоўніцтва з ворагам, прайшлі школу шпіянажу ў Германіі. Немцы прывезлі іх у Рэмель і накіравалі да нас. Партызаны пераправілі іх у Мозыр, дзе яны былі расстраляныя.

На пачатку лютага 1944 г. праціўнік з Турава нечакана накіраваўся праз балота на поўдзень у бок Лельчиц, заняў “Горку” каля Іванавай слабады. Усе троі нашыя атрады пайшлі лясамі і балотамі ў тым самым накірунку праз Рубрын і Обзаў, Хвоенск і Азяраны. У Рубрыне яшчэ дагараліхаты, каля якіх мы ўбачылі траіх забітых цывільных, апранутых у суконныя світкі. Яны ляжалі на спіне з рукамі прыціснутымі да вачэй. Гэта былі людзі, якіх вораг прымусіў быць праваднікамі. Каля іх выкарысталі, то расстралялі, каб яны нічога і нікому не моглі распавесці з убачнага. Каля перадавыя часткі нашай брыгады выйшлі на дарогу, машыны праціўніка курсіравалі па ёй як па сваёй тэрыторыі, без маскіроўкі, з запаленымі фарамі. Некалькі чэргаў з кулямётам аднавілі парадак. У наступную ноч праціўнік выставіў патрулі каля дарогі і адступіў, шчыльна мініруючы ўсё за сабой. Раніцай нашая выведка сустрэла на Горцы чыр-

вонаармейцаў. Цэлы дзень мы правялі разам з імі. Начаваць накіраваліся ў Бухну спаленую карнікамі. Там таксама былі чырвонаармейцы. Праз Колкі мы вярнуліся на хутары, але не надоўга.

Пачынаючы з позняй восені 1943 г. праз нашу зону адна за другой праходзілі групы чырвонаармейцаў колькасцю каля ўзводу. Яны былі выдатна ўзброены і апрануты, мелі рацюю. Нашыя людзі ў якасці прараднікоў вялі іхза Прывіць. Пасля паходу і вяртання з Горкі ў нашай хаце затрымалася чарговая група вайскоўцаў. Так супала што ў ноч, калі я быў адпушччаны да хаты, салдаты былі паднятыя па трывозе пасля стрэла часавога. Яго прывялі раненага ў руку. Ранены сцвярджаў, што ў цемры на яго напалі невядомыя і спрабавалі выкрасці. Салдату дапамагло тое, што апроч аўтамату ён быў узброены яшчэ і пісталетам. Я хутка апрануўся і пабег у атрад, які стаяў у Янковічаў. Гэта было каля 1 км. На падыходзе мяне спыніў брат Міхась, які, стоячы на паству, чуў падазронныя гукі. На наступны дзень партызаны хадзілі па слядам, але нічога падазронага не знайшлі. З гэтага моманту наша сям'я была пазначаная камандаваннем як нядобранадзейная.

Згодна гіста рычных дадзеных, аб'яднанне нашай брыгады з Чырвонай арміяй адбылося 16 лютага 1944 г. Верагодна, якраз у гэты дзень нас (каля 900 чалавек) накіравалі ў запасны полк у Мозыр. Куды б партызанаў не адпраўлялі, іх маршрут быў вядомы толькі камандаванню. Байцам ведаць пра гэта забаранялася. Так было паўсюдна, так было і ў нас. Мы адпраўляліся ў Мозыр, не ведаючы, куды, наво шта і на які тэрмін мы ідзем.

Двойчы – у верасні 1939 г. і летам 1941 г. – мабілізацыя закрнула ў нас толькі частку ваеннаабавязаных. Амаль усе яны пасля “бліцкрыга” вярнуліся да хаты. З восені 1943 г., пачынаючы ад самаабароны, право-дзіліся татальна мабілізацыя. Пакуль што пазбеглі яе толькі вёскі ў наваколлі Давыд-Гарадка, які былі занятыя ворагам. Пасля вяртання з паходу на Горку Тамілаў сабраў ваеннаабавязаных з Веляміцкіх хутароў у Засіях, у хаце Макарушкі. Кожны з мужчын становіўся перад камандзірам. Тамілаў запісваў у сыштак прозвішча, імя, імя па бацьку і голасны пытаваўся: Ваяваць хочаш? Які ўжо год ішла вайна, у якой удзельнічалі мільёны! Што чалавек мог адказаць? Усе за адзінкавымі выключэннямі (дрэннае здароўе) адказвалі: *Хачу*. Потым трэба было распісацца.

У Мерлінскіх хутарах гэтая працэдура адбывалася ў хаце майго бацькі. Раніцай нас пастроілі ў два шэрагі на двары Янкевічаў, загадалі выкінуць з кішэніяў і сумак гранаты і патроны. Толькі ў некаторых пакінулі вінтоўкі і па дзесятку патронаў. Мы пайшлі ў Колкі, дзе пераначавалі і пайшлі далей на ўсход.

Вёскі ў Тураўскім і Лельчицкім раёнахбылі спаленыя да тла. Людзі жылі ў лясныхзямлянках. Сустракаліся хворыя тыфам, з якім разам прыходзілася начаваць. Мы ішлі без запасаў прадуктаў, на “падножным корме”. Добрая людзікарміі нас бульбай. Магчыма, не праўсё трэба пісаць, але напішу, каб ведалі, як людзі спрабавалі ў кожных умовах шукаць выгоду для сябе. Хлопцы з Колак распавядалі, што першапачатковая, калі толькі ўзніклагер у Луціцкім ілюдзе было вельмі мала, столбы ў агульны, і ўсе аб’ядаліся нават катлетамі. Калі лічба партызанаў вырасла, катлеты і найсмачнейшыя стравы прызначаліся толькі для вышэйшага камандавання. Астатнія павінны харчавацца за агульным сталом. Аднойчы я чую, як камандзір аддзялення Занкін скандаліў з паварыхамі, каб яму як заслужаному, рыхтавалі камандзірскі стол. Каўбасу ў лагеры мы таксама рабілі не для радавых партызанаў.

Георгій Ксенафонтавіч Маркоўнін прывёз старому Панфілу Чырцу параза, забяспечыў кармамі і загадаў адкарміць. Мясцовыя атрады да прыходу немцаў паспелі забраць у вяскоўцаў некаторыя запасы прадуктаў. Затое атрадімя Кутузава, які прыбыў з Іванаўскага раёну, не меў такіх запасаў і па-сапраўднаму галадаў. Падчас паходу на Горку я чую ад дзяўчыны з гэтага атраду, што людзі згаладаліся настолькі, што нават нагая жанчына не выклікала б у мужчыны ніякіх эмоцый. Адзін з камандзіраў атрада імя Кутузава ў пошуках прадуктаў знайшоў Чырца свінню для Маркоўніна, і хоць стары папярэдзіў, што гэта партызанская свіння і корміць ён яе для камандзіра, той яе забраў. Калі Маркоўнін пра гэта даведаўся, то знайшоў “кутузаўца” і ўдарыў у твар.

Перадвыходам у Мозыр камандаванне начало загадзя рыхтавацца. Камандзір роты Шыша загадаў Шпігановічу і мне ўзяць мяшок і назбіраць курэй па дварам. Мы з Франкам абышлі дзесятак двароў, але здаўлі толькі адну курку. Затое Антон Сцяпанавіч Дубіна прынёс палову мяшка. Мяснік мадзьяр іх апрацаўваў. Потым я даведаўся, што троны самагонныя аппараты рабілі самагон для камандзіра. Сем дзён мы дабіраліся да Мозыра. І кожны дзень з месца, дзе спынялася камандаванне, даносіліся вясёлыя песні. Гэта не былі п’яніны оргіі, але без выпіўкі і добрай закускі не абыходзілася.

Каля 900 чалавек накіравалі ў запасны полк, а тыя, што засталіся з камандаваннем лічыліся знішчальным атрадам.

Увесну ў Рубрыне стаў батальён чырвонаармейцаў. Мой бацька наладзіў аппарат і выгнаў самагон. Як мухі на мёд, на выпіўку сабраліся камандзіры. Шыша, калі выпіў, то пачаў распавядадзь май бацькам, што адправіў мяне ў Москву на вучобу, “чалавекам зрабіў”.

Падчас арганізацыі самаабароны і адпраўкі ваеннаабавязаных у запасны полк некалькі мужчын старэйшага ўзросту скаваліся. Гэта рас-

цанілі яе дэзерцітра і цэлы полк НКУС ганяўся за імі па кустам. Да злоўленага Франца Янкевіча прыйшлі камандзіры. Іван Ільч Андрэй сказаў яму, што заўтра на шыю накінуць шляю, прычэпяць барану і прымусяць валачы яе па замініраванаму полю. Каб уміласцівіць начальства, іх шчодра пачаставалі. Начальнікі не адмаўляліся, бо якраз і разлічвалі на гэта.

Чырвонаармейцы пайшлі да сялянаў і запатрабавалі, каб тыя іх пачаставалі. Сяляне былі беднымі, да таго ж зразумелі, што чырвонаармейцы – гэта не партызаны, што яны атрымліваюць паёк, што ў іх вайсковая дысцыпліна, што вымагальніцтвам яны займацца не будуць, і адмовілі. Расчараўныя салдаты, якія былі галоднымі (ведаю па свайму вопыту), сустрэлі майго старэйшага брата Міхася. Убачылі мужчину прызыўнога ўзросту і прынялі яго за дэзерціра, звязалі па рукам і трымалі пакуль афіцэр НКУС Капусцін не загадаў яго адпусціць.

З пацяпленнем людзей з прыфронтавой паласы пачалі эвакуіраваць. Мерлінскіх хутаранаў адправілі ў лес каля Колак, дзе кожны збудаваў сабе шалаш. Паўднёвыя вёскі, якія межавалі з партызанскай зонай, былі эвакуіраваны на поўнач да Прыпяці. Потым людзі распавядалі, што каровы на заліўных лугах давалі шмат малака.

У Колкі з Горкі быў працягнуты кабель, устаноўлена тэлефонная сувязь. Прыйблі прадстаўнікі МГБ і НКУС. Капусцін знайшоў маіх сваякоў у Куранях. Зразумела, што людзей трэба было пакарміць. Прыйгатавалі ежу, нарэзалі сала, паклалі відэльцы, запрасілі за стол. Звярнулі ўвагу, што хлопцы абыходзіліся аднымі рукамі, відэльцаў быццам не заўважылі. Капусцін застаўся ў нашым раёне да выхаду на пенсію. Ён быў прыстойным чалавекам, яго ўсе любілі і паважалі [...]

Пасля адпраўкі ў запасны полк ужо не было такіх буйных баёў, як 19 студзеня 1944 г. Не было спалена больш аніводнага двара. Яшчэ адна варожая групоўка пранікла ў самы цэнтр Мерлінскіх хутароў. Мы ўступілі з ёй у бой на балоце за Варотцем. Калі пачалася перастрэлка, то група чырвонаармейцаў, якая спынілася ў нашай хаце, з дапамогай мясцовых хлопцаў ляснымі сцяжынкамі выйшла ў фланг праціўніку, і прымусіла немцаў адступіць. На поле бою застаўся забіты эсэсавец [...]

У Падліп'і каля Засей знаходзіўся лагер атрада імя Ракасоўскага. У асноўным гэта былі людзі з Веляміцкіх хутароў. Акупанты выкарысталі блізкасць Вялемічаў і Ольпеня да Давыд-Гарадка і вывезлі адтоль шмат людзей на працу ў Германію. Яшчэ з часу з'яўлення нямецкіх франтаўікоў у Велямічах засталася вайсковая частка, у Лашэвічах – нямецкі пост. Менавіта адсюль немцы рабілі вылазкі на Веляміцкія хутары – Боркі, Засі ды інш. Паколькі туды дабіраліся пераважна воднымі шляхам, па

рэках Яцелі і Льва, то мясцовае насельніцтва было прымушана перавозіць нямецкіх салдат лодкамі.

Аднойчы немцаў везлі лодкамі Іван Пішчык і Фёдар Кананчук. На Немчы партызаны з кулямётам залезліна дуб. Калі лодка праплывала ў іх поле зроку, яны пачалі рукамі падаваць знакі, каб лодачнікі кіравалі да іх. Цяжка сказаць, што здарылася б у гэтым выпадку. Але лодачнікі павярнулі лодкі ў супрацьлеглы мікрону, спрабавалі абмінуць дуб. Партызаны кулямётным агнём расстралялі ўсіх.

Пасля гэтага здарэння немцы пачалі паліць сялянскія хутарскія пабудовы. І не толькі хутарскія. Вялікая вёска Рубель была спаленая цалкам. Нейкім цудам захавалася толькі царква. Спаліле яе засувязь з партызанамі.

Дробныя сутычкі адбываліся паўсюдна. Немцы рабілі засады на партызанаў, а партызаны – на немцаў. Атрад імя Ракасоўскага быў вымушаны пакінуць свой лагер і перайсці на базавы лагер брыгады ў Мужыне. Група партызанаў, якая вярталася з задання, зайшла ў пакінуты лагер у Падліп'і пераначаваць. Раніцай каля лагеру з'явіліся немцы з аўчаркай. Пачалася перастрэлка. Партызаны адышлі да лесу, але адзін з іх загінуў. Загінуўшага перацягнулі волакам праз балота і пахавалі каля Колбіскай школы [...]

Рука акупантата не мела літасці. Толькі ў Ольпене быў пакараны за сувязь з партызанамі 13 чалавек мірных жыхароў. Шасціх забілі яшчэ ў 1941 г., астатніх – у 1942 – 1944 г. Дзеля запалохвання некаторых павесілі ў вёсцы на тэлеграфных слупах і працяглы час не дазвалялі іх здымак. 16 чалавек было пакарана ў Вялемічах, у т.л. быў забіты дзве сям'і. Сям'я Мамайко Рыгора Фёдаравіча складалася з сямі чалавек. Жонка Кацярына Францішана была дэпутатам сельсавету. Яны жылі на хутары ва ўрочышчы Борачкі. Карнікі прыйшлі на світанку. Яны забілі ўсіх, хто быў у хаце, а хату і іншыя будынкі падпалилі. Казалі, што двое дзяцей паспелі схавацца ў лесе, а адна дзяўчына была ў в. Ладцы ў Андрэя Сямёновіча Ранцэвіча. Дзяцей быццам бы нехта зсуседзяў адвёў у паліцэйскі участак. Дзяўчына, магчыма, выжыла б, але яе заўважыў мясцовы паліцэйскі Рало Мікалай Фёдаравіч. Ён жа адвёў яе на участак. Пасля вайны Рало ўладкаваўся на працу агентам па нарыхтоўкам. Прыйехаў да Ранцэвічаў і паводзіў сябе нахабна. Ранцевіч, які ваяваў за Савецкую ўладу, не стаў цярпець прыніжэння і паведаміў у адпаведныя органы. Таксама распавёў пра дачыненне Рало да смерці дзяўчыны. Рало асуўвілі і адправілі на працяглы тэрмін у лагер. Іншая сям'я, гаспадыня ў якой таксама была да вайны актыўісткай, была расстраляна ў 1942 г. у адсутнасць мужа. Забілі гаспадыню і трох дзетак. Калі муж (Карчэўскі Андрэй Іванавіч) даведаўся, што жонка Аляксандра Іванаўна і дзеці забітыя, а дом спалены, то ад гора павесіўся.

Зяленкевіч Павел Максімавіч і Аляшкевіч Пётр Фёдаравіч (1906-1976) лявілі нар. Льве рыбу, калі да іх падышоў партызан і папрасіў, каб перавезлі на другі бераг. Не ведаю, як яны пасмелі адмовіцца, але не перавезлі яго. Партызан пайшоў шукаць іншую магчымасць, але патрапіў на нямецкую засаду і загінуў. Пасля вайны ў Велямічы прыехаў брат загінуўшага, знайшоў нявольных хвіноўнікаў смерці партызана. Яны падзялілі лёс Рало.

Партызаны на зіму былі размеркаваныя па хатам. Паўсюдна выстаўляліся пасты. Калі на наш двор заехаў Кірыс з таварышам, двое часавых (Камар з Сярэдбор'я і хлопец з Колак) спалі на свежым паветры. Вяртаючыся назад Кірыс расстраляў з аўтамата Камара. Другі часавы абудзіўся, і ў якасці пакарання быў накіраваны ў запасны полк у Мозыр.

Днём аб'яднання нашай брыгады з Чырвонай арміяй лічыцца 16 лютага 1944 г., калі групу ў 900 чалавек адправіў ў Мозыр. Раён быў вызвалены напачатку ліпеня 1944 г. За чатыры месяцы пасля нашага адъехду партызаны паспелі знішчыць усіх сялянскіх свіні. У некаторых выпадках забівалі нават паросных. Брат Міхась распавядаў, што падчас вяртання з чыгункі іх група знайшла ў сялянкі свінню. Хацелі забіць, але брат разабраўся, што свіння паросная і пераканаў таварышаў яе пакінуць. Потым даведаўся, што гаспадыня свінні, адзінокая жанчына пасля вызвалення збудавала сабе хату, а асноўнай крыніцай сродкаў сталі паразіты.

“Дух партызаншчыны” – становішча, калі з сялянскага падворка можна было забіраць, што заўгодна, знікаў вельмі доўга. Ад чырвоных партызанаў ён перайшоў да украінскіх нацыяналістаў. Пасля таго як фронт пайшоў на захад, яны пачалі наведваць хутары і вёскі. Разам з імі прыходзілі дэзерціры, якія ператварыліся ў звычайных бандытаў. Прыйшлося прыкладці вялікія намаганні дзеля іхліквідацыі. Пасля вяртання са шпіталю я працаваў на пошце. Амаль штодня ў сельсавет прыходзілі адзінокія жанчыны і ўдомы і распавядалі, што ўначы ў іхнешта было скрадзена. Я сам аднойчы ўначы сутыкнуўся са злодзеямі. Двоє мужыкаў скралі з хлява ўдавы Лукаша Вярэніча двух авечак. Калі б яны ішлі спакойна, то ў цемры я б нічога не заўважыў, але яны кінулі авечак і збеглі праз балота. У Каротцічах Вінцусь Ляўданскі, былы вязень польскай турмы на Свентакшыскіх гарах, дэпутат Народнага сходу Заходній Беларусі, старшыня сельсавету і служачы лясной гаспадаркі пасля вызвалення стварыў злачынную групу. Яны кралі свіні, выдзіралі мёд з вуліцёў. Былі асуджаныя ў Давыд-Гарадку. З улікам мінулага Вінцусь яго асуздзілі толькі на тры гады. Людзі смяяліся, распавядаючы, як пасля прысуду Вінцусь прыгавораваў: *Нічога. Зімалета, зіма-лета, зіма-лета – і я на свабодзе [...]*

Вёска Велямічы. 1989 г.

Пераклад з расейскай мовы і каментар Алеся Смаленчука.

Кніжны анонс

*Беларускі гісторычны агляд. Том 11. Сшытак 1-1 (20-21). Спэ-
жань 2004. – 400 с.*

Чарговы том часопіса ахоплівае, як звычайна, шырокі храналагічны дыяпазон беларускай гісторыі – ад 13 да 20 ст. Раздзел “Артыкулы” пачынаецца з тэксту эстонскага даследчыка Анты Сэлартга “Полацкі князь Канстанцын і гісторыя Інфлянтаў у трэцяй чвэрці 13 ст.”, а заканчваецца артыкулам Юры Туронка “Саюз беларускай моладзі ў Нямеччыне”. Генадзь Сагановіч напісаў пра ўсходніх славянаў у Грунвальдской бітве (*Русыны пад Грунвальдам (Дуброўнай) у 1410 г.*). Васіль Варонін разабраў адну з маладаследаваных наратывных крыніцаў часоў ВКЛ (*Wielkiego Ksikstwa Litewskiego Kroniczka krotko pisana*).

Гісторыкі архітэктуры Расціслаў Баравы і Валянцін Калнін прадставілі тэксты, адпаведна, пра Менск (*Менску 16 ст.: першы “генеральны” план горада і яго магчымы аўтар*) і пра лёс знакамітага нясвіжскага архітэктара 16 ст. (Зорны шлях Яна Марыі Бернардоні). Вайда Камунка-вічэн з Коўны напісала пра Каталіцкія парады слонімскага дэканата віленскага біскупства ў 17 ст., а Ірэна Кадульская з Гданьска пра тэатр у Палацкай Акадэміі (*Формы тэатральнага жыцця ў Палацкай Акадэміі (1812 – 1820)*).

Як звычайна “соль” усяго тому крыеца ў перакладзе замежнага аўтара, на гэты раз Алана Мэгіла *“Вялікі наратыв” і гісторычная навука*.

У “Гісторыяграфіі” змешчаны вялікі артыкул Ігара Клімава *“Кваліфікацыя літаратурна-пісьмовай мовы Кіеўскай Русі”*.

Значную частку выдання складаюць, як таго вымагае назва першэдыку, агляды і рэцензii, сярод якіх на першым месцы змешчана грунтоўная рэцензiя Рышарда Радзіка на афіцыёзны *Дапаможнік па дзяржсаўнай ідэалогii*. З большых па аб'ёму тэкстаў можна назваць таксама рэцензiі Ігара Клімава (*Jaroszewicz-Pietesiawcew Z. Druk i cyryliczne z oficyn Wielkiego Ksikstwa Litewskiego w 16 – 18 w.*), Сяргея Токця (Носевич В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе) і Алеся Смаленчука (*Sokal Z. Miedzy Polsk№ a Litw№. Ёсце i dziaialność Michaia Romera*).

Завяршаецца том “Хронікай”, дзе падаецца, сярод іншага, спецыяльны артыкул, прысвечаны 90-годдзю Юліуша Бардаха.

Аляксандар Краўцэвіч

1 января 1919 г.: Временное рабоче-крестьянское правительство Белоруссии: документы и материалы / сост. В.Д. Селеменев и др. Минск: Лимаруис, 2005. – 304 с., ил.

Зборнік прысвечены першаму савецкаму ўраду БССР. Укладальнікі з дапамогай дакументаў Нацыянальнага архіву Рэспублікі Беларусь, архіваў РССР і матэрыялаў перыядычнага друку паспрабавалі даць максімальна поўнае ўяўленне пра дзеянасць ураду Савецкай Беларусі. Упершыню цалкам апубліканыя пратаколы пасяджэнняў ураду і Цэнтральнага Бюро Кампартыі Беларусі за перыяд са студзеня па люты 1919 г. Вялікую цікаласць уяўляе сабой раздзел “Хроніка”, у якім па дням, а ў некаторых выпадках па гадзінам і хвілінам распісаная гісторыя стварэння і дзеянасці савецкага ўраду. Таксама трэба адзначыць біографічныя раздзелы, у якім сабраныя кароткія біографічныя нарысы, прысвеченыя сябрам ураду.

У “Дадатку” публікуюцца восем дакументаў (сем упершыню). Сярод іх заява З.Жылуновіча ды іншых сяброў ураду у ЦК РКП (б), напісаная ў студзені 1919 г., заметкі невядомага аўтара па гісторыі стварэння БССР, успаміны В.Кнорына, фрагменты стэнаграмаў з допытуў З.Жылуновіча і А.Чарвякова ў ЦКК КП(б)Б ды інш. Гэтыя дакументы з’яўляюцца між іншым першым сведчанням барацьбы вакол пытанняў гісторыі стварэння БССР.

Навукова-даведкавы апарат складаецца з прадмовы, уступных тэкстаў да раздзелаў, каментароў, імяннога паказальніка, спісу скарачэнняў ды інш.

Алесь Смалянчук

Гісторыя Беларусі. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.) / М.Біч, В.Яноўская, С.Рудовіч і інш. Мінск: Экаперспектыва, 2005. – 519 с.

Выйшаў з друку чацвёрты том шасцітомнай “Гісторыі Беларусі”, прысвячены перыяду знаходжання беларускіх земляў у складзе Расейскай імперыі (канец 18 – пачатак 20 ст.). Тэксты рыхтаваліся супрацоўнікамі Інстытуту гісторыі Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі. Прычым падрыхтоўка тома распачалася яшчэ ў 90-я гг. 20 ст., і кіраваў працай прафесар Міхась Біч.

Том складаецца з трох раздзелаў. Першы з іх ахоплівае канец 18 – сярэдзіну 19 ст. Аўтары (А.Кіштымаў, Я.Насытка, А.Філатава, М.Сакалава, В.Панюціч, С.Кузняева, У.Філякоў) засяродзілі ўвагу на саслоўнай, нацыянальнай і канфесійнай палітыцы царызму на захопленых беларускіх землях, прааналізавалі дэмографічныя працэсы, сацыяль-

на-еканамічнае развіццё, грамадска-палітычны рух. Асобны параграф прысвечены падзеям франка-расейскай вайны 1812 г. У другім раздзеле (60-90-я гг. 19 ст.) паказаны зрухі ў развіцці прамысловасці і сельскай гаспадаркі пасля адмены прыгону ў 1861 г. Аналізуецца пачатак фармавання грамадзянскай супольнасці. Асвятлецца гісторыя паўстання 1863 г. і развіццё грамадскага руху. Шмат месца адведзена аналізу культурных працэсau. Аўтарамі другога раздзела з'яўляюцца М.Біч, В.Панюціч, А.Кіштымаў, Я.Насытка, У.Філякоў, М.Сакалова). Апошні раздзел быў прысвечены даследаванню суадносін паміж рэфармісцкім і рэвалюцыйнымі шляхамі пераўтварэння беларускага грамадства на пачатку 20 ст. Значная ўвага адведзена гісторыі беларускага нацыянальна-палітычнага і культурнага руху, барацьбе за аднаўленне беларускай дзяржаўнасці, асаблівасцям нацыятаўчых працэсаў (аўтары – М.Біч, В.Панюціч, А.Ціхаміраў, Я.Насытка, А.Кіштымаў, В.Яноўская, У.Філякоў, С.Рудовіч).

Супрацоўнікі Інстытуту гісторыі ў пэўным сэнсе падсумавалі на працоўкі беларускай гісторыяграфіі 90-х-20 ст. Матэрыялы тома могуць стаць добрым падмуркам для наватарскіх даследаванняў гісторыі “расейскага” стагоддзя ў беларускай мінуўшчыне.

Застаецца дадаць, што на сённяшні дзень з запланаваных шасці тамоў “Гісторыі Беларусі” выйшлі з друку тры – 1, 3 і 4. Том, прысвечаны гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, усё яшчэ рыхтуецца да друку.

Алесь Смалянчук

Баюра А.Н. Бумажно-денежное обращение на территории Беларуси в XVIII–XX веках. Брэст, 2003. – 124 с.

Кніга берасцейскага гісторыка А.Н.Баюры прысвечаная фармаванню грашовай масы на тэрыторыі Беларусі. Складаецца яна з шасці раздзелаў, якія ахопліваюць наступныя тэмы: 1) з'яўленне папяровых грошоў (расейскія асігнацыі на ўсходзе Беларусі пасля першага падзела Рэчы Паспалітай, скарбовыя білеты Найвышэйшай нацыянальнай рады 1794 г., расейскія асігнацыі 1786-1818 гг.), 2) дэпазітныя і крэдytныя білеты перыяда срэбранага монаметалізма (падрыхтоўка рэформы Канкрына, увядзенне срэбранага монаметалізма, грашовая гаспадарка 1860-1880-х гг.), 3) гроши эпохі залатога стандарта (рэформа С.Ю.Вітэ, папярова-грашовае абарачэнне ў часы Першай святой вайны), 4) грашовае абарачэнне ў першыя гады Савецкай улады (грашовыя знакі гадоў грамадзянскай вайны, грашовая рэформа 1924 г.), 5) папярова-грашовае абарачэнне ў даваенны перыяд на тэрыторыі БССР і Заходній Беларусі), 6) папяровыя грашовыя знакі ў пасляваенны перыяд (грашовая рэформа

1947 г., апошнія гроши СССР, грашовае абарачэнне Беларусі ў 1991-2000 гг.).

Кніга з'яўляецца першым у краіне даследаваннем па баністыцы. Апісанні папяровых грашовых знакаў даюцца на эканамічным, гісторычным і палітычным фоне. Як відаць са зместу, грашовая маса ў пэўныя гісторычныя перыяды цалкам складалася з папяровых знакаў. Так было ў часы Першай святовай вайны і на пачатку гісторыі Савецкай і Польскай дзяржав (да рэформы ў 1924 г.), так і зараз. Больш таго, пасля адозвы з абарачэння ў 1931 г. савецкіх срэбраных манет, па сутнасці, усё наяўнае абарачэнне да апошніх гадоў СССР зводзілася да папяровых знакаў аплаты.

Іван Сінчук

Терешкович П.В. Этническая история Беларуси XIX – начала XXв. в контексте Центрально-Восточной Европы. Минск: БГУ, 2004. – 233 с.

Упершыню ў беларускай гісторыяграфіі зробленая спроба зразумець асаблівасці этнічнай гісторыі беларусаў на фоне аналагічных працэсаў у Цэнтральна-Усходнім Еўропе. Параўнанне нацыятворчага шляху беларусаў з іншымі народамі гэтага ёўрапейскага рэгіёну дазволіла Паўлу Церашковічу прааналізаваць максімальная поўны “набор” найбольш істотных фактараў развіцця нацыянальнага руху. Між іншым гэта рынакавая актыўнасць, урбанізацыя, сацыяльная мабільнасць, узровень пісьменнасці, этналінгвістычная і канфесійная адметнасць, гісторычная свядомасць ды інш.

Варта таксама адзначыць ужыванне аўтарам тэрміна “Цэнтральна-Усходняя Еўропа”, досьціц распаўсясюджаю ў англо-амерыканскай і польскай гісторыяграфічных традыцыях, але наватарскага для беларускай.

Манаграфія складаецца з пяці раздзелаў – *Гісторыяграфія і крыніцы; Тэарэтычныя аспекты вывучэння нацыянальных працэсаў; Этнічнае гісторыі Беларусі і фарміраванне нацыянальных супольнасцяў у Цэнтральна-Усходнім Еўропе (1810 – пачатак 1860-х гг.); Этнічнае гісторыі народаў Цэнтральна-Усходнім Еўропы (1860 – 1890-я гг.); Параўнальны анализ; Гісторычны лёс народаў Цэнтральна-Усходнім Еўропы на пачатку XX ст.”*

Даследаванне Паўла Церашковіча значна паглыбляе разуменне працэсу кансалідацыі беларускай нацыі ў 19 і пачатку 20 ст. і робіць больш відавочнымі яго спецыфічныя рысы.

Алесь Смалянчук

Vilniaus Юемутиніліс pilies рымай. (1988 метуй тиримай). Vilnius, 1989. – 128 р.

Vilniaus Юемутиніліс pilies рымай. (1989 метуй тиримай). Vilnius, 1991. – 160 р.

Vilniaus Юемутиніліс pilies рымай. (1990-1993 метуй тиримай). Vilnius, 1995. – 264 р.

Vilniaus Юемутиніліс pilies рымай. (1994-1995 метуй тиримай). Vilnius, 1999. – 376 р.

Vilniaus Юемутиніліс pilies рымай. (1996-1998 метуй тиримай). Vilnius, 2003. – 344 р.

Выданне матэрыялаў раскопак Ніжняга замка ў Вільнене пачалося ў 1989 г. Пяты выпуск давёў нас да дзесятага года даследавання замка (1988-1998). Структура выдання паўтарае структуру археалагічных спра- ваздач. Па сутнасці, мэтаю калектыву даследчыкаў Ніжняга замка было ўвядзенне матэрыялаў раскопак у шырокое карыстаннне. Ім гэта ўдало- ся. Літоўская калегі падалі выдатны прыклад хуткага і паўнавартаснага знаёмства навуковай грамадскасці з вынікамі палявых даследаванняў.

Усе тамымаюць аналагічную структуру. У першым раздзеле змеш- чаныя археалагічныя (Кунцэвічус А., Таўтавічус А., Урбанавічус В.), у другім – архітэктурныя даследаванні (Кіткаўскас Н., Армалайтэ Р., Абра- маўскас В.). Як асобныя артыкулы публікуюцца матэрыялы аб пошуках іканаграфічных матэрыялаў і пісьмовых крыніц (т. 1, Самалавічус С.), жыхарах княжага замка ў 18 ст.(т. 2, Самалавічус С.), выніках паліналагі- чных даследаванняў (т. 2, Кондрацене О.), пра замкі і ключы (т. 4, Скучэнэ А., Сцяпонаўчэнэ Д.), наканечнікі стрэлаў 15 ст. (т. 4, Рацкявічус Г.), нагляд за палацам і замкамі ў 16 – 18 ст.(т. 4, Самалавічус С.), аб геаснове і геамарфалогіі Ніжняга замка (т. 4, Гайгалас А.), радыявугляродным да- таванні і дендрхраналогіі матэрыялаў старожытных літоўскіх замкаў (т. 4, калектыву аўтараў), пра асаблівасці рэстаўрацыі кафлі (т. 5, Вайлоніс Э.), свінцовая гандлёвая пломба 14 – 16 ст. (т. 4, Квізікявічус Л.), пра нумізматычныя знаходкі(т. 5, Рэмекас Э.), аб мэтазгоднасці арганізацыі рэстаўрацыйных лабараторый у месцах доўгачасовых археалагічных раскопак (т. 5, Скучэнэ А.).

Безумоўна, беларускія даследчыкі не аднаразова звернуўца да тамоў у пошуках аналагаў керамічных начынняў і кафлі(апошняя прадстаўлена ў вялізной колькасці цэлых форм). Сярод знаходак ёсьць надзвычай рэдкая, напрыклад, манетная штэмпеля (1:67, 1:69, 1:71-72, 3:245-246). Зной- дзена вялікая колькасць гандлёвых пломбай 14 – 16 ст. (3:235-244, 4:181-208), некалькі пячатак (3:258-260), асобныя рэлігійныя медалі (3:261-263, 5:198-199), шмат манет, у т.л. два скарбы (4:173-180, 5:182-197).

Як недахоп, можна адзначыць, што фотаздымкам рэчаў матэрыйяльнай культуры звычайна не спадарожнічаюць разрезы і профіі, без якіх тэхнічная справа здача можа ператварыцца ў мастацкі альбом. На жаль, у большасці выпадкаў калі здымкаў рэчаў адсутнічае маштаб. Можна заўважыць, што аналагі не вельмі дакладна шукаліся на беларускіх тэрыторыях, якія ў часы ВКЛ уяўлялі адзіную прастору распаўсюджання рэчаў. Рэканструкцыі пячных люстэркаў, што стала нормай для польскіх археолагаў, у працы практична адсутнічаюць (адзіная рэканструкцыя ў другім выпуску зроблена небездакорна). Шкада, што не выкарыстоўваліся фізіка-хімічныя методы даследаванняў матэрыйялу вырабаў.

Трэба адзначыць, што адмова ад індывідуалізму пры напісанні археалагічных манаграфій па асобным аб'ектам пры фактычным калектыўным выкананні археалагічных даследаванняў рэч неабходная. Надзвычай карысны комплексны падыход, а менавіта праца разам са спецыялістамі сумежных дысцыплін. Археологія ўжывае спецыфічны інструментарый, які знішчае крыніцу ў час даследавання, таму проста неабходна ў максімальна поўным аб'ёме фіксаваць вынікі ў друкаваным выглядзе, як гэта амаль зрабілі літоўскія калегі.

Іван Сінчук

Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. Кіев, 2005. – 172 с.

Бітва пад Сінімі Водамі ў 1362 г. паміж Ардою і войскам ВКЛ з'яўляецца этапнай падзеяй у гісторыі ўсходніх славян 14 ст. Ѕей былі прысвечаны дзве навуковыя канферэнцыі (г.Кіраваград, 1997, 1998 гг.), матэрыйялы якіх сталі асновай зборніка навуковыхпрац, выдадзенага Інстытутам гісторыі Нацыянальнай Акадэміі наук Украіны.

Кіеўскія і кіраваградскія даследчыкі закранулі розныя праблемы гісторыі 14 ст. – ад антрапалагічнага складу насельніцтва цэнтральнай Украіны перыяду сярэднявечча (Літвіна Л.) да залатаардынскіх пахаванняў у буфернай зоне паміж асноўнымі залатаардынскімі валоданнямі і паўднёва-рускімі княствамі (Бокій Н., Козір І.). Розныя аспекты пераможнай для вялікага князя Альгерда бітвы разглядаюцца ў артыкулах аб яе сучаснай навуковай інтэрпрэтацыі (Шабульдо Ф.). Пра адміністрацыйную структуру Залатой Арды падчас паспяховай наступальнай аперацыі Альгерда (Галенка А.). Знайшлося таксама месца даследаванню паходжання гідроніма рэчкі Сінюхі (Лучык В.), абмеркаванню статуся ўкраінскіх зямель у складзе ВКЛ (Шабульдо Ф.), агляду перспектыў краязнаўчых даследаванняў (Брайчанка О.), публікацыі звестак пісьмо-

вых крыніц і бібліографій праблемы. Адзін з самых цікавых артыкулаў належыць Г.Казубоўскаму (“Сіняводская бітва і змены ў грошовым абарачэнні, якія тычацца Паўднёвой Русі-Украіны”). Ён закранае пытанні фарміравання самастойнай грошовай гаспадаркі Паўднёвой Русі, дзе ў часы Уладзіміра Альгердавіча (1362-1394) у Кіеўскім княстве з'явіліся першыя ўласныя манеты (зараз вядома каля 1200 кіеўскіх манет Уладзіміра Альгердавіча 7 ты паў).

Іван Сінчук

Гарбачова В.В. Удзельнікі паўстання 1830 – 1831 гг. на Беларусі. Біябіліографічны слоўнік. Мінск: БДУ, 2004. – 400 с.

Вольга Гарбачова працягвае даследаванне гісторыі паўстання 1830–1831 гг. на беларускіх землях. Уследзя манаграфіяй *Паўстанне 1830-31 гг. на Беларусі* (Мінск: БДУ, 2001, 186 с.) выйшаў з друку біябіліографічны слоўнік удзельнікаў паўстання. Усяго прадстаўлена 2300 персаналій. Біяграфічныя артыкулы складаюцца з чатырох частак. Першая ўтрымлівае агульныя звесткі, у прыватнасці, даты нараджэння і смерці, саслоўную прыналежнасць і маёмыстан, месца нараджэння, месца жыхарства, імёны бацькоў, узровень адукцыі, сферу прафесійной дзейнасці. Другая – цалкам прысвечана ўдзелу ў паўстанні (час далучэння да паўстання, форма ўдзелу, вайсковыя званні, дзейнасць у вайсковых фармаваннях, узнагароды, час пераходу мяжы Польшчы або вяртання намесца жыхарства). Трэцяя прысвечана перыяду жыцця пасля падаўлення паўстання. Тутзгадваецца час і форма пакарання, месца яго адбыяння, эміграцыя, месца смерці і пахавання. Алюшнія інфармацыйная частка ўтрымлівае бібліографічны матэрыял, а менавіта, уласныя творы, беларуская, расейская, а таксама лацінамоўныя архіўныя і друкаваныя крыніцы.

Слоўнік Вольгі Гарбачовай у вялікай ступені пераадольвае стэрэатып тэрытарыяльнай абмежаванасці паўстання ў Беларусі, нешматлікасці і ананімнасці пераважнай большасці ягоных удзельнікаў.

Алесь Смалянчук

К'яры Б. Штодзённасць за лініяй фронту. Акупация, калабарацыя і супраціў у Беларусі (1941-1944). Мінск, 2005. – 390 с.

Кніга вядомага нямецкага гісторыка прысвечана штодзённаму жыццю насельніцтва ў акупаванай Беларусі. Аўтар, абапіраючыся на матэрыялы розных устаноў нямецкай акупacyjнай улады, дакументы беларускіх органаў улады і савецкія судовыя справы, паспрабаваў ахапіць амаль усе бакі штодзённага жыцця. Пра панарамнасці падыходу сведчаць назвы некаторыхразделаў кнігі – “Адміністрацыя і яе функцыяне-

ры: немцы ў Генеральным камісарыяце Беларутэніі”, “Кала барацыя, беларускі нацыяналізм і самакіраванне”, “Улада і гвалт: паліцыяны як злачынцы і ахвяра”, “Складзенае дзяцінства”. Асобныя раздзелы прысвечены палякам (“Палякі ў Беларутэніі”) і жыдам (“Вынішчэнне беларускіх габрэяў”). У выніку аўтарам створана карціна акупаванай Беларусі, реалійныя якія німагчыма апісваць толькі чорным або белым колерамі.

Сам Бернгард К'яры ў *Прадмове да беларускага выдання* заявіў, што паспрабаваў даследаваць разбуральнае ўздзеянне вайны на беларускае грамадства. Ён жа параўнаў беларускае грамадства з людзьмі на плыце, якіх магутная плынь несла ўсё далей ад выратавальнага берага. Плыт пры гэтым разбураўся, а кожны з “пасажыраў” ратаваў сябе. Адныя чапляліся за бярвенні плыты, іншыя кідаліся ў воду, каб даплыць да берага, некаторыя спіхвалі з плыты сваіх таварышаў па няшчасці ды інш. (с.22) У гэтай запамінальнай аўтарскай алегорыі не хапае толькі людзей, якія ратавалі іншых. Зрэшты аўтар не прэтэндуе на ісціну ў “апошняй інстанцыі”. Ён прапануе дыскусію.

Кніга Б.К'яры вельмі хутка знікла з паліцаў кнігарняў, але чытальніцкі інтарэс цалкам не быў задаволены. Магчыма праца нямецкага гісторыка прычыніцца да сур'ёзнай дыскусіі сярод беларускіх даследчыкаў. Хоць марна чакаць, што гэтая дыскусія будзе публічнай і адкрытай. Ва ўмовах насаджэння дзяржаўнымі ўладамі рэспублікі новага варыянту постсавецкай “дырэктыўнай гісторыяграфіі” па проблемах II сусветнай вайны, наўрад ці будзе існаваць рэальная магчымасць публічнага абмеркавання тэзісаў згаданай кнігі.

Алесь Смалянчук

Лебедзева В. Пуцявінамі змагання і пакутаў. Палута Бадунова. Мінск: Тэхналогія, 2004. – 71 с.

Папулярныя біяграфічныя нарысы жыцця і дзейнасці аднаго з лідэраў беларускага нацыянальнага руху 20-х гг., сябра Рады БНР Палуты Бадуновай стаўся чарговай кнігай серыі “Наши славутыя землякі”, заснаванай яшчэ ў 1988 г. Дзякуючы выдавецтву “Тэхналогія” (галоўны рэдактар серыі Зміцер Санько), якое працягвае гэтую серыю, беларуская гісторычная навука папоўнілася біяграфіяй яшчэ аднаго слыннага дзеяча айчыннай гісторыі.

Аўтарам нарыса з’яўляецца вядомая гомельская даследчыца Валянціна Лебедзева. Яе кніга стала вынікам шматгадовых хархіўных пошукоў у Беларусі і Украіне. Самаадданая і самаахвярная аўтарская праца дазволіла аднавіць маладаследаваныя старонкі беларускага руху 20–30-х гг. 20 ст. У першую чаргу, гэта старонкі гісторыі Беларускай партыі

эсэраў (БПСР) і яе лідэраў. Побач з галоўным героям кнігі ўзнікаюць постаці Тамаша Грыба, Язэпа Мамонькі, Вацлава Ластоўскага да інш. Характарызуючы палітычную дзеянасць Палуты Бадуновай, В.Лебедзе-ва, як спрэядліва заўважыў аўтар прадмовы У.Ляхоўскі, цалкам развеяла стэрэатыпнае ўяўленне пра сваю герайню як пра “жалезнью лэдзі” беларускага руху, паказала драму жанчыны, якая так і не знайшла шчасця ў асабістым жыцці.

Кніга В.Лебедзевай з’яўляецца значным унёскам у беларускую гісторыяграфію і помнікам жанчыне, якая невыпадкова стала сімвалам непераможнасці беларускага духу.

Алесь Смалянчук

Климовский С.И. Замковая гора в Киеве: пять тысяч лет истории. Киев, 2005. – 148 с.

Чарговая кніга даследчыка Кіева археолага Сяргея Клімоўскага, некалькі гадоў таму зрабіўшага грунтоўны манаграфічны агляд соцы-тапаграфіі Кіева 16 – 17 ст., тычыцца Замкавай гары, з якой пачыналася гісторыя Кіева. Паводле летапіснага апавядання пра Кія, Шчэка і Харыва, можна сцвярджаць існаванне як мінімум трох асобных паселішчаў. Апошніяе аўтар лакалізуе на Замкавай гары. Ва ўступе да кнігі акадэмік Паповіч М. слушна заўважае, што сама легенда пра трох братоў-заснавальнікаў, як вынікае з дадзеных структурна-лінгвістычнай кампаратывістыкі, паstryрана ў розных раёнах ареалу рассялення індаеўрапейцаў. Але, тым не менш, горад напэўна утвараўся шляхам аб’яднання невялікіх суседскіх пасяленняў.

Сучасны аналіз керамічнага матэрыяла, выяўленага яшчэ ў 1939 г., дазволіў аднесці час узнікнення гарадзішча да канца 8 – пачатку 9 ст., што дазваляе з большым даверам ставіцца да Наўгародскага і Пскоўскага летапісаў, якія датуюць узнікненне горада сярэдзінай 9 ст.

На матэрыялам даваенныхх раскопак аўтар вызначае Замкавую гару як рамесніцкі раён Кіева ў 11 – 13 ст. Тут былі знайдзены некалькі дзесяткаў плітак з матрыцамі для адліўкі, больш за тысячу фрагментаў косці, якія з’яўляюцца адходамі майстэрні касцяных вырабаў.

Выказаны надзвычай цікавая гіпотэза, што ў другой палове 13 – першай палове 14 ст. кіеўляне былі арганізаваныя накшталт суседзяў – насельнікаў Балахоўскай зямлі (зараз Хмельніцкая, Вінніцкая і часткі Жытомірскай і Чарнігаўскай абл. Украіны), якія ўтварылі нешта кшталту селянскай рэспублікі. Пра “балахоўцаў” савецкая гісторыяграфія амаль не ўзгадвае, таму што яны былі “несістэмнай антыфеадальнай апазицій” і не ўкладываліся ў прынятую схему змены грамадскіх фармацый.

Аўтар піша, што кіеўляне ў гэты перыяд хутчэй за ўсе былі арганізаваныя ў аўтаномную абшчыну з самакіраваннем, аб чым сведчаць ускосныя звесткі. Летапісцаў такая “махноўшчына” не задавальняла, таму яўных звестак не засталося. Нават кіраўнікі “балахоўцаў” у летапісах называюцца звыклым тэрмінам “князь”.

Час стварэння замка аўтар гіпатэтычна адносіць, як і большасць сучасных даследчыкаў, да Уладзіміра Альгердавіча, а яго ўмацаванне – да панавання Вітаўта. На думку аўтара на Замкавай гары павінен быў месціцца манетны двор Уладзіміра Альгердавіча, які “пакончыў” з працяглым безманетным перыядам і пачаў “біць” манеты значна раней, чым гэта зрабілі вялікія князі ў Вільні. С.Клімоўскі адзначыў, што манеты Уладзіміра Альгердавіча знаходзілі таксама ў Беларусі. Але заходкі падражанні югілістанскім манетам Джанібека сярэдзіны 14 ст. сведчаць, што манетная справа ў рэгіёне была наладжана яшчэ да літоўскай экспансіі і трymалася на “сярэднеазіяцкай” дротавай тэхналогіі. Скончыў свой век Уладзімір Альгердавіч на беларускіх землях, дзе ён атрымаў невялікі ўдзел з Копылем і Слуцкам.

Пасля ліквідацыі ў 1471 г. Кіеўскага ўдзельнага княства ў складзе ВКЛ у горадзе з'явіўся ваявода. Раннія кафля з Замкавай гары сведчыць пра ўзровень дабрабыту ў замку. Але ў 1482 г. крымскі хан Менглі Гірей захапіў Кіеў і замак. Аб гэтых падзеях сведчаць заходкі чатырохскарбаў на Замкавай гары, якія ўжо не спатрэбіліся іх уладальнікам.

Для аднаўлення замка ў 1520 г. сплаўляўся беларускі сасновы лес. Таксама ў працах прымалі ўдзел беларускія плотнікі. Новы замак меў 15 вежаў. Гародні замкавай сцяны большай часткай былі полуымі і выкарыстоўваліся для жылля і гаспадарчых патрэб. Да Люблінскай уніі 1569 г. на замак шлі падаткі з шэрагу ўкраінскіх і беларускіх тэрыторый, пасля пераходу ўкраінскіх зямель да Кароны колькасць сродкаў значна зменшилася. Замак прыйшоў у занядобу, а ў пачатку 17 ст. чатыры разы гарэў. Перабудова ў 1619 г. пакінула толькі тры вежы, ды замест гародні з'явіўся дубовы паркан. У канцы 17 ст. ад пабудоў замка не засталося і следу. Замкавую гару не закранула гарадskое будаўніцтва. Археолагі даследавалі толькі 2 – 3% яе тэрыторыі. Ёсьць ідэя аднаўлення замку з адпаведнымі археалагічнымі раскопкамі.

Манаграфія напісана прыемнаю лёгкаю мовай і калі б не схаваны ў канцы грунтоўны даведачны аппарат, то магла б успрымацца як мастацкі твор. Упрыгожваюць кнігу два дзесяткі каляровых ілюстрацый. Выданне працы накладам у 1000 асобнікаў стала магчымым дзякуючы фінансаванню кіеўскай фірмы “TTM”.

Іван Сінчук

Ivanauskas E., Douchis R.J. Lietuvos monetų kalbos istorija 1495–1769. Vilnius, 2002. – 312 p.

Кніга прысвечана гісторыі манетных двароў ВКЛ 1495 – 1769 гг. Рэзюме ў манаграфіі, на жаль, адсутнічае, але 110 табліц у канцы кнігі на 48 старонках імянны паказальнік на 46 старонках дазваляюць карыстацца кнігай нават недасведчанаму ў літоўскай мове чытачу. Кожная табліца мае адсылку на архіўную крыніцу (звычайна на Ббліятэку Нацыянальнага музея імя Чартарыскіх Кракаве ці Галоўны архіў старажытных хактаў у Варшаве). Насычанасць выдання лічбамі, прозвішчамі, назвамі, тэрмінамі, датамі дазваляе нават без слоўніка знайсці і зразумець патрэбную інфармацыю. На 32 старонках размесціліся 702 спасылкі, значная частка з якіхнатуе старонкі архіўных спраў і адсылкі да адзінак захоўвання рукапісных хадзелу ў ббліятэках Польши, Літвы, Беларусі, Украіны, Рәсей. Адным словам, сам тэкст займае 2/5 кнігі. На сённяшні дзень манаграфія з'яўляецца самай грунтоўнай працай пра манетныя двары ВКЛ.

Іван Сінчук

Материалы Десятой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по издашке. Часть 1 = Proceedings of the Tenth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies. Part 1 / Академическая серия. Вып. 12. М., 2003. – 430 с.

Інстытут славіназнаўства РАН і Цэнтр навуковых супрацоўнікаў і выкладчыкаў іўдаікі ў ВНУ “Сэфэр” у акадэмічнай серыі выдалі ў двух частках зборнік матэрыялаў штогадовой міжнароднай міждысцыплінарнай канферэнцыі па іўдаіцы, якая праходзіла ў Маскве. Удзельнікамі канферэнцыі традыцыйна з'яўляюцца беларускія даследчыкі. Першая частка зборніка тычыцца ўласна гістарычных проблем. На 10-ю канферэнцыю Алесь Смалянчук прадставіў даклад пра жыдоў у масонскіх ложах Беларусі і Літвы ў пачатку 20 ст., Ірына Раманава пра адносіны беларусаў да жыдоў у суязы з сацыяльна-палітычнымі зменамі ў міжваенны перыяд, Яўген Разенблат пра жыдоўскі калабарацыянізм у генеральным камісарыяце “Беларусь” як стратэгію выжывання, Уладзімір Нікіченкаў пра спецкурс па халақосту ў Берасцейскім універсітэце, Эмануіл Іофе пра гістарыяграфію жыдоў Беларусі дасавецкага перыяду.

Іван Сінчук

Ксенофобия: История, идеология, политика = Xenophobia: History, ideology, policy / Академическая серия. Вып. 13. М., 2003. – 192 с.

У кнізе прыцягваюць увагу артыкулы, якія тычацца адносін каталіцкай царквы ў Польшчы ў пачатку 16 ст да перахода хрысціян у ўїдаізм (Венгжынэк Х.), аналізу крываціі па гісторыі г.зв. “крывавага навета” ў Расейскай імперыі (Бурмістраў К.), аб антысемітызме (якіяшчэ ў канцы 19 ст. часам называўся антыўдаізмам) у Царстве Польскім і міжваеннай Польшчы (Рудніцкі Ш.), аб дзяржаўным антысемітызме ў Беларусі ў першое пасляваеннае дзесяцігоддзе (А.Бодак).

Між іншым, берасцейскі даследчык А.Бодак падае лічбы перапісу 1959 г., паводле якіх у абласных цэнтрах доля жыдоўскага насельніцтва была меншай за долю жыдоўскага гарадскога насельніцтва вобласці: па Віцебскай, Гомельскай і Магілёўскай – у 3, Берасцейской, Гарадзенскай і Менскай – у 4 разы. Лічбы ўдзелу жыдоў у кіруючых структурах сведчаць пра дзяржаўную палітыку абмежавання доступу жыдоў да гэтых пасад, бо іх доля сярод чыноўнікаў была ніжэйшай за долю сярод насельніцтва БССР. Апошніяе прывяло да павялічэнні колькасці жыдоў сярод інжынерна-тэхнічных кадраў да 15%, а сярод выкладчыкаў ВНУ ад 40% да 65%, што ў свою чаргу выклікала меры па зніжэнню колькасці студэнтаў-жыдоў. Большая частка кнігі прысвечаны 50-годдзю “справы лекараў” 1953 г.

Іван Сінчук

Проблемы ёврейскага самосознания: Сборник статей памяті профессора Юджына Вінера = Problems of Jewish Identity: Collection of articles in memoriam Professor Eugene Weiner / Академическая серия. Вып. 14. М., 2004. – 224 с.

Цэнтр навуковых супрацоўнікаў і выкладчыкаў іўдаікі ў ВНУ ”Сэфэр” выдаў зборнік артыкулаў аб праблемах жыдоўскай самасвядомасці. Сярод аўтараў ёсьць беларускія даследчыкі. У артыкуле Ірыны Яленскай “Урбанізацыя яўрэйскага насельніцтва Беларусі (першая палова XX стагоддзя)” адзначаецца, што ў 1926 г. у параўнанні з 1897 г. доля гарадскіх жыдоў ва Усходній Беларусі павялічылася на 145% (з 43,8% да 63,3%), але зменшылася ў мястэчках (з 37,5% да 24,8%) і вёсках (з 18,7% да 11,9%). Варты адзначыць, што гэтыя лічбы супярэчаць традыцыйна прынятаму тлумачэнню жыдоўскай эміграцыі з Расейскай імперыі канца 19 – пачатку 20 ст. як выніку гарадскога перанасялення. На самой справе гарады лёгка прынялі на 50% больш насельніцтва, як гэта даводзіць статыстыка. Аўтар адзначае, што страты жыдоўскага насельніцтва ў выніку Другой святовай вайны адрозніваюцца па рэгіёнам. У заходніх абласцях загінула 86%, у той час, калі ва ўсходніх – 36%. Колькасць жыдоў у пасляваенны час у Берасці зменшылася ў 90 разоў. Значна зменшыўся долю жыдоў у

заходніх абласцях размен насельніцтвам паміж СССР і Польшай у 1945 – 1948 гг. Сярод тых, хто выехаў з СССР было не меней 58,6% жыдоў.

Гарадзенская даследчыца Сабалеўская В. разважае пра межы паміж сацыяльным і індывідуальным у сусвеце жыдоўскай культуры ў Беларусі ў канцы 18 – першай палове 19 ст. Яна адзначае ніzkі ўзровень талерантнасці жыдоўскага соцыума да асоб з іншымі паводзінамі ці поглядамі, соцыоцэнтрызм кагальнай культуры. Дзяржава падтрымлівала багатых жыдоў у імкненні выйсці з пад улады кагалу. Ім было дазволена запісвацца ў купецкую гільдыю. Жорстка ставіўся кагал да выхастаў і даносчыкаў. Часам яны адпраўляліся ў рэкруты альбо па ілжываму абвінавачванню – у Сібір. Аўтар прыходзіць да вынёсавы, што жыдоўскі сусвет першай паловы 19 ст. – гэта замкнёная культура з перавагай групавых мэтаў над індывідуальнымі.

Іван Сінчук

KAMUNIKAT.org